

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
ДНІПРОПЕТРОВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені ОЛЕСЯ ГОНЧАРА

Кафедра історії України

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА: історичні процеси, події, постаті

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Випуск 10

Дніпропетровськ
Видавництво ДНУ
2012

УДК 94 (477)
ББК 63.3 (4 Укр – 4 Дні)я 5
Н 17

*Друкується за рішенням вченої ради
Дніпропетровського національного університету
імені Олеся Гончара згідно з планом видань на 2012 р.*

Редакційна колегія:

д-р іст. наук, проф. **С. І. Світленко** (відп. редактор), д-р іст. наук, проф. **А. Г. Болебрух**, д-р іст. наук, проф. **О. М. Бут**, канд. іст. наук **С. М. Каюк** (відп. секр.), д-р іст. наук, проф. **В. В. Іваненко**, д-р іст. наук, проф. **І. Ф. Ковальова**, д-р іст. наук, проф. **І. І. Колесник**, д-р іст. наук, доц. **О. Ф. Нікілев**, канд. іст. наук, доц. **О. А. Репан**, д-р іст. наук, проф. **В. С. Савчук**, д-р іст. наук, доц. **Ю. А. Святець** (заст. відп. ред.), д-р іст. наук, проф. **Ф. Г. Турченко**, д-р іст. наук, проф. **Г. К. Швидько**, д-р іст. наук, проф. **О. Б. Шляхов**, д-р іст. наук, проф. **В. О. Щербак**, д-р іст. наук, проф. **В. К. Якунін**.

Рецензенти:

д-р іст. наук, проф. **О. І. Журба**;
д-р іст. наук, проф. **В. В. Ченцов**.

Н 17 **Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, поста-
ті** : зб. наук. пр. / ред. кол. : С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д. :
Вид-во ДНУ, 2012. – Вип. 10. – 336 с.

ISBN 978-966-551-327-8

У десятому випуску збірника «Наддніпряньська Україна: історичні процеси, події, постації» розміщено матеріали, що стосуються маловивчених аспектів етносоціокультурної, соціальної, інтелектуальної, повсякденної, духовно-культурної історії великого регіону від козацьких часів до сьогодення. Значна частина статей видання розкриває актуальні питання історії освіти та науки Наддніпрянщини. Розрахований на науково-педагогічних працівників і науковців вищої школи й академічних установ, докторантів, аспірантів, студентів, учителів історії та всіх, хто цікавиться історією минулого Наддніпряньської України.

Постановами президії Вищої атестаційної комісії України від 08.06.2005 р. № 2-05 / 5 та від 14.04.2010 р. № 1-05-3 збірник включено до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук за спеціальностями «історичні науки».

Збірник наукових праць відкритий для дискусійних матеріалів,
а тому його зміст не обов'язково збігається з точкою зору редакційної колегії.

ISBN 978-966-551-327-8

© Дніпропетровський національний
університет ім. Олеся Гончара, 2012
© Видавництво ДНУ, оформлення, 2012

Наукове видання
**НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА:
історичні процеси, події, постаті**

Збірник наукових праць

Випуск 10

**Свідоцтво про державну реєстрацію державного засобу масової інформації
серія КВ № 7898 від 17.09.2003 р.**

Редактор В. Ю. Володимиров
Технічний редактор В. А. Усенко
Коректор А. В. Шерстюк
Комп'ютерна верстка О. М. Гришкіної

Підписано до друку 21.05.2012. Формат 60×84¹/₁₆. Папір друкарський. Друк плоский.
Ум. друк. арк. 19,53. Ум. фарбовідб. 19,53. Обл.-вид. арк. 24,06. Тираж 100 прим.
Вид. № 1706. Зам. № .

Свідоцтво держреєстрації ДК № 289 від 21.12.2000 р.
ДП «Видавництво ДНУ»,
пр. Гагаріна, 72, м. Дніпропетровськ, 49010
Друкарня ДНУ, вул. Наукова, 5, м. Дніпропетровськ, 49050

ЗМІСТ

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДОМОДЕРНИХ ЧАСІВ	3
Стороженко І. С. Теорія етногенезу Лева Гумільова як методологічний інструмент для дослідження етнічної історії українського козацтва	3
Репан О. А. Комісії у старосамарському ретраншементі як складова взаємодії російських військових та Коша (1750–1760 рр.).....	14
НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ	23
Яковенко Г. Г. Соціально-економічне становище гувернерів у дворянських родинах Харківської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.	23
Грибовський В. В. Катеринославське масонство Карла Олея: несподіваний наслідок освітньої реформи Михайла Сперанського	31
Кочергін І. О. Дворяни і навчальні заклади Катеринославської губернії у другій половині XIX ст.	38
Лучка Л. М. Роль бібліотечних осередків у розвитку медичної освіти Катеринославщини в другій половині XIX – на початку XX ст.....	55
Дяченко О. В. Розвиток освіти на Полтавщині на початку 60-х рр. XIX ст.	65
Коробка В. М. Розвиток міського шкільництва в Катеринославі в 1870–1890-х рр.	77
Гриженко Л. В. Вирішення проблем зайнятості міського населення Катеринославщини в контексті розвитку професійної освіти в регіоні (кінець XIX – початок XX ст.)	85
ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст.....	93
Литвинова Т. Ф., Якименко Л. І. Діалог чи конфронтація: позиції дворянства Лівобережної України щодо селянського питання напередодні Великої реформи	93
Січкарь О. О. Між «лібералізмом» та «консерватизмом»: концепція селянської реформи Г. П. Галагана	100
Кушлакова Н. М. Соціальний «портрет» засновників Харківського відділення імператорського російського технічного товариства	103

НАДДНІПРЯНЩИНА СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ТА ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ В ПЕРСОНАЛІСТИЦІ	114
Мороз В. С. Микола Мурзакевич – забутий дослідник Півдня України	114
Жукова А. М. Т. Шевченко і Б. Залеський: до проблеми інтелектуальних зв'язків	122
Світленко С. І. Українські інтелектуальні зв'язки професора В. Б. Антоновича	128
Нікітенко А. І. Деякі аспекти сімейної педагогіки Драгоманових	147
Козирев О. С. Петербурзька група українських соціалістів-федералістів (1883–1889 рр.) та її зв'язки з Наддніпрянщиною	156
Сміянова О. А. Дмитро Іванович Яворницький: аспекти повсякденного життя.....	164
Романюта І. М. Мелітопольський кореспондент Дмитра Івановича Яворницького Павло Каєтанович Дзякович	174
Швидько Г. К. Катеринославський слід академіка Андрія Лободи	183
Савчук В. С., Сюх А. В. Георгій Євгенович Євреїнов – знакова постать гірничої науки	193
Буланова Н. М. Художник із Кам'янського Роберт Лісовський: життя та творчість	205
КУЛЬТУРНЕ Й ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.....	212
Макієнко О. А. Видавнича діяльність земств в Україні (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)	212
Утешева Г. В. «Розвага для народу»: кіно та катеринославці на межі ХІХ–ХХ ст.....	224
Манько А. О. Культура в повсякденному житті мешканців Катеринославщини в роки Першої світової війни.....	233
Ковальова Н. А. Політико-просвітницька робота в українському селі у 1917 р. (на матеріалах Полтавщини).....	238
Манько М. О. Культурницький чинник формування української національної еліти в добу Центральної Ради 1917–1918 рр.	247
Митрофаненко Ю. С. Духовно-культурні цінності у світогляді та діяльності отаманів революційного періоду 1917–1920 рр.....	253

Сніда С. О. Культурно-національний вектор діяльності православного духовенства Катеринославщини у пореволюційні роки (1917–1918)	259
ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В НАДДІПЛЯНЦІНІ НОВІТНЬОГО ЧАСУ	268
Завальнюк О. М. Книга у житті Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.).....	268
Савчук В. О. Розробка методологічних та практичних проблем українського краєзнавства в підручниках та підручних книгах 1920–1930-х рр.: порівняльний аспект	277
Клець В. К. Освіта в німецьких та менонітських поселеннях України періоду окупації в роки Великої Вітчизняної війни	289
Вашенко В. В. Читаючи професора В. В. Підгаєцького: деякі проблеми методології історичної науки	302
Святець Ю. А. Професор Микола Павлович Ковальський (1929–2006) як педагог та організатор науки	313
Леонова О. В. Історіографічний процес у регіональному вимірі як наукова проблема.....	321
НАШІ АВТОРИ	329

ЕТНОСОЦІОКУЛЬТУРНІ АСПЕКТИ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНИЩИНИ ДОМОДЕРНИХ ЧАСІВ

УДК 94 (477. 63) «16–17»

І. С. Стороженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ТЕОРІЯ ЕТНОГЕНЕЗУ ЛЕВА ГУМІЛЬОВА ЯК МЕТОДОЛОГІЧНИЙ ІНСТРУМЕНТ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕТНІЧНОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО КОЗАЦТВА

У статті автор орієнтує читача на своє монографічне дослідження (Стороженко І. С. «Богдан Хмельницький і Запорозька Січ...», 2007), у якому йому вдалося вперше в українській історіографії (обравши за методологічний інструмент теорію етногенезу Л. Гумільова) визначити механізм утворення й розвитку українського козацтва, а також його сутність, яка полягає в тому, що воно виникло як етнічне утворення, як субетнос українського етносу і його домінанта.

Ключові слова: Л. Гумільов, етногенез, методологічний інструмент, українське козацтво, етнос, субетнос.

В статье автор ориентирует читателя на свое монографическое исследование (Стороженко И. С. «Богдан Хмельницкий и Запорожская Сечь...», 2007), в котором ему удалось впервые в украинской историографии (избрав в качестве методологического инструмента теорию этногенеза Л. Гумилева) определить механизм появления и развития украинского казачества, а также его сущность, заключающуюся в возникновении его как этнического образования, как субэтноса украинского этноса и его доминанты.

Ключевые слова: Л. Гумилев, этногенез, методологический инструмент, украинское казачество, этнос, субэтнос.

The article orients a reader on the monographic research of author (Storozhenko I. S. «Bohdan Khmelnytsky i Zaporozka Sich...», 2007), in that the author has succeeded first in Ukrainian historiography (electing the theory of ethnogenesis of Gumilev as a methodological tool) to define the

mechanism of origin and development of the Ukrainian Cossackdom, as well as his essence, consisting in the fact that it arose up as an ethnic formation, as subethnos of the Ukrainian ethnos and his dominant.

Key words: L. Gumilev, Ethnogenesis, methodological tool, the Ukrainian Cossackdom, ethnos, subethnos.

Проведені автором дослідження генезису та еволюції організаційних структур українського козацтва за період кінця XV – середини XVII ст. на засадах новітньої методології, у якій провідним був системний метод (тобто застосування соціальних систем), **викликали, деякою мірою, розчарування у дослідника, оскільки отримані результати протирічили існуючій раніше версії героїзації козацтва як захисника вітчизни.** Виявилось, що наше козацтво виникло наприкінці XV ст. і після цього понад 60 років існувало як кримінальний малочисельний елемент і не брало участі у відсічі татарських нападів. Цю функцію виконували бояри-рицарі та кінні слуги прикордонних замків (Брацлава, Звенигорода, Канева, Черкас, Переяслава та інших прикордонних міст).

За висновками М. Грушевського, у першій половині XVI ст. козацтво існувало як побутове явище: воно не тільки не сформувалося як певна верства, але й не набуло ясної соціальної виразності [1, с. 100]. Тільки на початку другої половини XVI ст., спираючись на дані перепису мешканців прикордонних замків та їх околиць за 1552 р., М. Грушевський зазначає, що виявлені «... тільки незначні осади козаччини, як суспільної верстви і то тільки в подніпрянських замках – головних її вогнищах, Черкасах та Каневі, і то серед найнижчих категорій людності – людей неосілих, немаючих, неприкаяних, в числі кількесот» [1, с. 131]. Він вказує також на те, що належність до козацтва не давала ніяких прав, привілеїв і вигоди, а, навпаки, будь-хто міг звинуватити козака в будь-якому кримінальному вчинку, до якого він не був причетний. Це спонукало козаків приховувати свою належність до козацтва. **Водночас зазначимо, що доля козацтва раптом змінилася на початку 60-х рр. XVI ст. через кризову ситуацію із військових питань у Польщі та Литві.**

Польська армія не мала національної піхоти в необхідній кількості, оскільки поляки не вважали принизливим для себе служити в цьому роді війська. Тому до участі у воєнних кампаніях залучалася наймана піхота, зокрема угорська. Готуючись до війни проти Москви, а саме до Лівонської кампанії (1561–1569 рр.), керівництво Польщі та Литви через брак коштів вирішило створити свою національну піхоту за угорським зразком. Був запропонований найдешевший варіант вирішення цієї проблеми: залучення до створення такої піхоти козацтва та козакуючих мешканців, які згодні воювати за воєнну здо-

бич. Запрошення козацтва на державну службу в ролі піхотинців означало його легітимізацію як суспільної верстви, тому після закінчення Лівонської кампанії (1569 р.) козаки повернулися до прикордонних замків як їх повноправні мешканці. Протягом 1570–1572 рр. король Сигізмунд II Август провів першу урядову козацьку реформу, за якою козацтво було оголошено у Речі Посполитій привілейованим збройним станом із відповідними правами та вольностями. Старшим над усім козацтвом призначили Яна Бадовського, якому король сформував роту у складі 300 козаків як його владний почт і зразок організаційної структури козацтва [1, с. 144–145].

Починаючи з 1570 р. козацтво взяло на себе функції відсічі татарських нападів і здійснювало походи на турецько-татарські володіння. Водночас козаки осаджують хутори й села, створюють свої господарства й сім'ї, а організаційно проживають територіальними десятками, очолюваними отаманами (десятниками).

Готуючись до Московської кампанії (1578–1580 рр.), король Стефан Баторій у 1578 р. провів другу козацьку урядову реформу, за якою розширив права та вольності козацтва, зокрема вручив клейноди (королівську хоругву, булаву, литаври, три гармати), надав містечко Трахтемирів для козацької столиці, а старшому над козацтвом Янові Оришовському сформував роту у складі 532 козаків як його владний почт і зразок організаційної структури козацтва [1, с. 159]. Починаючи з 1579 р. козаки передислоковують свої **військові** структури на Низ Дніпра, де на островах Великого Лугу будують 8 городків (від кожного прикордонного замку, де мешкають козаки), які після 1585 р. отримують самоназву «січі». На базі цих січей були утворені 8 кошів.

Оскільки тепер належність до козацького стану мала соціально-економічні вигоди, то до його лав приєдналися не тільки ветерани воєн, а й дрібна збідніла шляхта. Зокрема, за підрахунками різних дослідників, чисельний склад козацтва наприкінці XVI ст. був у межах 15 тисяч осіб. У результаті третьої урядової козацької реформи, проведеної королем Сигізмундом III у 1590–1591 рр., відповідно до постанови сейму «Порямок щодо низовців і України» від 19 квітня 1590 р. низовому козацтву було дозволено створити першу Запорозьку (Базавлуцьку) Січ (1590–1638 рр.). Її було побудовано як федерацію восьми кошів острівних січей із столицею на дніпровому острові Базавлук [1, с. 173–175; 5, с. 178–179; 8, с. 198–278].

Протягом двох перших десятиліть XVII ст. Січ покозачила східну Україну, установила козацьку юрисдикцію на волості (південна Київщина та Брацлавщина) і перенесла сюди з Низу Дніпра свою організаційну структуру, утворивши на базі прикордонних замків вісім територіальних кошів із столицею у м. Каневі. Коші поділялися на те-

риторіальні сотні, а останні – на десятки. Січ не мала паланок і куренів. Козаки постійно проживали на волості, а коші острівних січей використовували лише в теплу пору року.

На початку другого десятиліття цього ж століття Січ уклала союз із православною церквою, що сприяло об'єднанню навколо козацтва як пересічних громадян, так і української еліти на ґрунті національно-релігійних інтересів. Прикладом такого об'єднання був вступ у 1620 р. П. Сагайдачного з усім Військом Запорозьким до Київського братства, того ж року за його піклування й підтримки Війська Запорозького в Україні була відновлена православна ієрархія [11, с. 27].

Останнє об'єднало козацтво з українською інтелігенцією, яка в ті часи була зосереджена у складі духовенства. У православної церкви з'явилися свої лицарі, а у громадян України – особистості, здатні згуртувати їх для боротьби за етнічну (українську) і конфесійну (православну) незалежність. Союз козацтва з православною церквою поклав початок розвитку українського бароко, яке охопило всі сфери українського освітнього та культурного життя. У 1632 р. на кошти та за військової підтримки Базавлуцької Запорозької Січі було утворено вищий освітній заклад – Києво-Могилянську Колегію шляхом об'єднання Братської та Лаврської шкіл [11, с. 43–44]. У цих школах, а також у Колегії навчалися козацькі діти. За своєю військовою потужністю Базавлуцька Запорозька Січ перетворилася на противагу Кримському ханству.

За таких умов наступною урядовою козацькою реформою повинно було стати включення Базавлуцької Запорозької Січі за «річпосполитським проектом» на правах автономії до складу Речі Посполитої. З реалізацією проекту польська влада отримала б можливість посилити свої позиції на Низу Дніпра і тим самим зміцнити оборону південних рубежів Речі Посполитої. Крім того, вона сподівалася покласти на утворену автономію (Військо Запорозьке) відповідальність за несанкціоновані вторгнення козацтва в межі володінь Османської імперії. З іншого боку, визнання цієї території автономією за «річпосполитським проектом» дозволило б українцям отримати етнічні й конфесійні права та свободи. Подальші історичні події, ситуації та процеси навколо козацького питання, зокрема дії з боку Московської держави, показали, що запропонований запорожцями шлях вирішення козацької проблеми був єдино правильний. Це зрозуміли і в Речі Посполитій, але з великим запізненням.

Втім король Владислав IV пішов іншим шляхом: на шостому році свого правління (1638 р.) він відкидає на узбіччя історії отриману від трьох своїх королів-попередників (у тому числі й від свого батька) спадщину щодо козацтва – знищує козацтво як суспіль-

ний стан, не розуміючи, що воно пустило глибоке етнічне, соціальне та духовне коріння в українському етносі [4, с. 96–98]. Вчиняючи так, Владислав IV не розумів і того, що, знищуючи українське козацтво, він прирікає свою державу – Річ Посполиту – як соціальну-політичну систему на загибель. Іншими словами, своїм вчинком король заклав для своєї держави бомбу уповільненої дії, яка спрацювала через десять років у формі української національної революції під керівництвом Б. Хмельницького.

Триумф і трагедію, які пережило українське козацтво, а з ним і український етнос у складі Речі Посполитої протягом 77 років (1561–1638), поставили перед автором цих рядків на порядок денний питання: чи тим шляхом еволюції рушило наше козацтво, довіривши свою долю польській шляхті? Яку місію повинно було виконати наше козацтво перед своїм народом і наскільки воно її виконало? Чи був у нашого козацтва альтернативний шлях еволюційного розвитку? Щоб відповісти на ці питання, треба знати, що собою являло українське козацтво, тобто знати його сутність. За визначенням Аристотеля, «тільки тоді можна зрозуміти сутність речей, коли знаєш їх походження та розвиток».

Нагадаємо, що вся природа, Всесвіт мають системну будову, яка описується **соціальними та етнічними системами** [6, с. 5–19]. Зокрема, системний характер суспільно-історичного розвитку означає, що всі події, ситуації і процеси цього розвитку не тільки випадково обумовлені і мають причинно-наслідковий зв'язок, **але й функціонально пов'язані між собою**. Водночас звернемо увагу на те, що цей процес відбувається за двома паралельними напрямками історії: **соціальним та етнічним**, які доповнюють один одне [2, с. 45–46]. Оскільки проведені автором дослідження в руслі соціальні історії не дали відповіді на питання, що розглядається, довелося звернутися до етнічної історії. **Як методологічний інструмент** для визначення механізму виникнення і стадій розвитку українського козацтва в руслі етнічної історії автор застосував «**Гіпотезу походження та еволюції етнічних структур українського козацтва кінця XV–середини XVII ст. в аспекті етногенезу**» [8, с. 334–387; 9, с. 3–18; 10, с. 47–66], побудовану на засадах теорії етногенезу Лева Гумільова, у поєднанні зі структурою і функціями Великого Степового Кордону України (Далі – Великий Кордон) [2, с. 3–279; 3, с. 28–44; 8, с. 72–81; 12, с. 71, 282].

Висвітлити основні положення теорії етногенезу Л. Гумільова в коротенькій статті неможливо, тому торкнемося лише деяких моментів цієї теорії, зокрема такого явища, як *пасіонарність*.

Пасіонарність (від лат. *passio* – пристрасть) – це характерологічна домінанта, нездоланне внутрішнє прагнення (свідоме або, частіше,

неусвідомлене) до діяльності, спрямованої на досягнення певної мети (часто ілюзорної). Ця мета уявляється пасіонарній особі інколи ціннішою навіть за власне життя, а тим більше за життя і щастя сучасників і одноплемінників. Як природна ознака пасіонарності генетично успадковується нащадками [2, с. 33,96].

Провідним чинником утворення етносу є пасіонарна складова етногенезу. Вона народжується в «інкубаційний період» тривалістю до 150 років, під час якого відбувається еволюційний процес консолідації пасіонарного елемента – звичайно за рахунок злиття пасіонарних завойовників з місцевими мешканцями. Наприкінці «інкубаційного періоду» за рахунок пасіонарної енергії, що накопичилася в суспільстві, спрацьовує пасіонарний енергетичний імпульс (поштовх), який здійснює запуск нової етнічної системи. Цей запуск проявляється в мутації відносно невеликої кількості осіб у пасіонарну спільноту, яка отримала назву консорції (від лат. *sors* – доля, тобто об'єднання людей зі спільною долею). Консорція за сприятливих умов і збереження пасіонарності її членів переростає в етнос. Механізм цього переростання такий: під впливом енергії пасіонарної спільноти відбувається вибух пасіонарності (або її флуктуація), який створює у значній кількості осіб, які мешкають на даній території, охоплених цим вибухом, особливий нервово-психічний настрій, що є поведінковою ознакою. Остання пов'язана з підвищенням активності, але характер цієї активності визначається місцевими умовами: ландшафтними, етнокультурними, соціальними, а також силою самого імпульсу. Це й пояснює, чому всі етноси оригінальні й неповторні, хоча процеси їх етногенезу схожі між собою.

Отже, вихідним моментом будь-якого етногенезу є специфічна мутація невеликої кількості пасіонарних осіб у географічному ареалі. Момент мутації (пасіонарного поштовху) залишається непоміченим сучасниками або сприймається надкритично: як дивацтво, божевілля, прояв поганого характеру і т. ін. Тільки на тривалому, близько 150 років, відрізьку часу стає зрозумілим, коли почався етногенез, тобто відбувся пасіонарний поштовх. Водночас зазначимо, що етнічні процеси не існують у «чистому» вигляді, оскільки негайно обростають соціальними оболонками, тому їх можна виявити лише шляхом дослідження модифікації і змін суспільних відносин [2, с. 90].

Етноси є біофізичними реальностями, завжди «одягненими» в ту або іншу соціальну оболонку. Щоб вилучити з цієї оболонки етнос, а із соціальної історії виокремити етнічну історію, **Л. Гумільов побудував модель етногенезу як системи і на основі системного аналізу визначив, що етнос як підсистема етногенезу протягом 110–150 років проходить процес становлення (без урахування «інкубаційного періоду»), який, як вже зазначалося, триває**

перед цим у межах 150 років) за етапами: «консорція», «конвіксія», «субетнос», «етнос» і еволюціонує, починаючи з консорції, упродовж 1100–1500 років за такими фазами: «піднесення», «акматична (пасіонарний перегрів)», «пасіонарний надлом», «інерційна», «обскурація», «гомеостаз», «меморіальна» і «виродження». Для кожної фази еволюції етносу і для перехідних періодів між фазами Л. Гумільов визначив морально-етичні імперативи поведінки, якими керувалися члени етнічних спільнот [2, с. 5–92, 238–239].

За висновками Л. Гумільова, нові етноси виникають на кордонах ландшафтних регіонів, у зонах етнічних конфліктів, де існують невідворотна метисація (тобто змішані шлюби), а також сполучення різних культурних рівнів, типів господарств та несхожих традицій [2, с. 10,35]. Отже, Великий Кордон був ідеальною зоною для формування української етносфери. Зокрема, українське прикордоння (південна Київщина та Брацлавщина) з другої половини XIII ст. зазнало значної метисації внаслідок монгольської навали та декількох хвиль тюркських переселенців. Процес накопичення української пасіонарності за рахунок асиміляції завойовників та переселенців розпочався за часи правління литовського князя Ольгерда Гедеміновича (1347–1377) – першого литовського васала Золотої Орди на українських землях. У другій половині XIV ст. ординські територіальні військово-адміністративні одиниці – тьми (очолювали темники) Ольгерд трансформував в уділи литовських князів [7, с. 40].

Особливо активне злиття тюркського елемента з українським відбулося після передачі в 1397 р. золотоординським ханом Тохтамішем великому князю литовському Вітовту українських земель і створення останнім, починаючи з 1398 р., на межі з Диким Полем прикордонної оборони, яка складалася з мережі прикордонних замків: Брацлава, Звенигорода, Канева, Черкас, Переяслава та ін. Вітовт на першому етапі створення цієї оборони вимушений був залучати до прикордонної служби татарську і литовську еліту (через незначну чисельність тут еліти української), нормативно закріплюючи за ними землеволодіння або надаючи їх, а також соціальний статус боярина-рицаря (боярина-шляхтича) за цю службу. Соціальні вигоди були каталізатором християнізації, метисації й злиття тюркського та литовського елементів цього рангу з українським. Унаслідок цього процесу через півтора століття («інкубаційний період»), наприкінці XV ст., українці, мешканці південної Київщини та Брацлавщини (насамперед бояри-рицарі прикордонних замків та їх околиць), які поглинули в цьому регіоні ординців і литовців, перетворилися на високопасіонарний елемент. Подібну «імпортовану» пасіонарність отримала, зокрема, Англія в IX – XII ст. внаслідок асиміляції своїх завойовників – вікінгів [2, с. 150].

Вищевикладене свідчить про те, що до складу українського етносу були включені тюркський та інші етнічні елементи. Це нововведення не зруйнувало український етнос як систему на південній Київщині та Брацлавщині, але змінило його структуру в цьому регіоні. Очевидно, субетнічні групи, що тут існували, зазнали нівелювання, що спричинило спрощення структури українського етносу, а отже, й ослаблення його опору зовнішнім ударам. **Як жива система український етнос за таких умов «обирає посилене рішення»: створити на межі з Великим Кордоном нове субетнічне утворення, яке дозволить забезпечити підвищення фактора сталості й збалансованості українського етносу як системи, а також його опір навколишньому середовищу [2, с. 20].** Цей процес відбувався за етапами: консорція – конвіксія – субетнос. Конвіксія (від лат. *convictio* – спільне проживання, постійне спілкування) утворюється із консорції, якщо остання зберігається протягом тривалого часу (козацька консорція зберігалася понад 60 років). Конвіксія переростає тільки в субетнос [2, с. 22, 29].

Пасіонарна ситуація на українському прикордонні в другій половині XV ст., напередодні завершення «інкубаційного періоду» козацького етногенезу, перебувала у неврівноваженому стані (флуктуації), а наприкінці цього ж століття досягла критичної межі – біфуркації, з якої її вивели татарські напади. Унаслідок цього відбувся пасіонарний вибух, який спрямував пасіонарну енергію бояр-рицарів не тільки на захист прикордоння, а й на мутацію з їх середовища козацької консорції з імперативом: «Треба виправити світ, бо він поганий!» Оскільки козацька консорція виникла в умовах Великого Кордону як військової системи, то вона складалася з озброєних людей, а сама була первинним військовим утворенням – розбійницькою ватагою. **З погляду етнічної історії, члени цієї ватаги-консорції – це засновники нового українського субетносу, а з позицій соціальної історії – це зайві люди в суспільстві, які упродовж кінця XV – 60-х рр. XVI ст. були напівкримінальним елементом.**

Закономірно, що консорція переростає в субетнос за сприятливих умов. Такі сприятливі умови для неї створив, як уже зазначалось, уряд Речі Посполитої, запросивши козаків до участі разом із польською армією у Лівонській війні 1561–1569 рр., а також надавши козакам статус привілейованої військової верстви за правовими актами урядових козацьких реформ 1570–1572 рр. та 1578–1582 рр. **Рубежем початку бурхливого розвитку козацької консорції і переростання її у конвіксію зі збереженням пасіонарного імперативу поведінки – «Будь тим, ким ти мушиш бути!» – став 1569 рік. Розквіт, піднесення і переростання конвіксії в субетнос відбулися в період 1587–1596 рр., під час яких Базавлуцька Запорозька Січ (утвори-**

лася в 1590 р.) прагнула підпорядкувати собі волость силовими методами. За закономірностями етногенезу саме у такий спосіб Січі вдалося примусити мешканців волості змінити своє ставлення до козацтва з негативного на позитивне. Про це свідчить факт початку добровільного покозачення міщан волості на злами 1595–1596 рр. Ця дата є рубежем переростання конвіксії в козацький субетнос і поширення його на територію волості. Отже, процес утворення козацького субетносу як складової частини українського етносу тривав упродовж 100–110 років (від кінця XV до кінця XVI ст.). Цей процес засвідчив, що шукати дату виникнення Запорозької Січі раніше 90-х рр. XVI ст., тобто раніше утворення козацького субетносу, є недоречним.

Під час покозачення волості до складу козацького субетносу потрапили і субпасіонарії, у яких інстинкт самозбереження і прагматизму переважав над пасіонарністю. Це козацтво М. Грушевський назвав «господарським» [1, с. 40]. Саме на цю частину козацтва почав орієнтуватися уряд Речі Посполитої і в 1625 р. сформував із неї шеститисячне реєстрове козацьке військо, яке у 1638 р. допомогло польській армії знищити Базавлуцьку Запорозьку Січ і позбавити все козацтво (зокрема, й себе) привілейованого статусу. За постановою сейму «Ординація війська запорозького реєстрового» (березень 1638 р.) колишньому козацтву був наданий новий статус – холопів. Тепер до реєстрового війська (не козацького, а організованого «по-козацьки») зарахували не козаків, а холопів, позбавивши їх національного командування: усі посади, крім сотника і сотенного отамана, належали полякам [4, с. 96–97].

Подальші події засвідчили, що зупинити козацький етногенез було вже неможливо. За період *«золотого десятиліття спокою»* (1638–1648) нелегітимний субетнос накопичив надпотужний потенціал пасіонарної енергії для свого подальшого відродження й піднесення. Заклик Б. Хмельницького до повстання з острова Томаківка навесні 1648 р. став пасіонарним імпульсом-поштовхом, який викликав пасіонарну індукцію в полках реєстрових козаків і відгукнувся пасіонарним вибухом мешканців обох берегів Дніпра Середньої та Східної України. Відбувся новий запуск козацького етногенезу, унаслідок якого козацький субетнос не тільки відродився, а й став домінантою всього українського етносу. Етнічне пробудження мешканців Наддніпрянщини на основі цієї домінанти обросло соціальною оболонкою української революції середини XVII ст. під керівництвом Б. Хмельницького. Активна участь українців у цій революції пояснюється в першу чергу не соціальними, а етнічними чинниками, зокрема високою їх пасіонарністю в контексті національного пробудження, у ході якого відбулися переможні козацькі битви на Жовтих Водах, під Корсунем, під Пилявцями та під Зборовим. **У серпні 1649 р.,**

згідно зі Зборівським договором, козацький субетнос запанував у Київському, Брацлавському та Чернігівському воєводствах, на території яких утворилася козацька держава Б. Хмельницького – Військо Запорозьке.

У другій половині 1649 р. козацький етногенез переріс із фази «піднесення» (закінчився її 150-літній ліміт) в «акматичну фазу (пасіонарного перегріву)», під час якої пасіонарії ламають первісний імператив поведінки. Вони припиняють працювати на загальну справу і починають боротися кожний сам за себе. Тому імператив змінює свій зміст. Він звучить так: «Не будь тим, ким ти мусиш бути, а будь самим собою!» Це викликало в державі Б. Хмельницького соціально-політичну і військову кризу, яка проявилася в повстаннях проти нього та занепаді боєздатності армії. У пошуках шляхів виведення держави з кризи Б. Хмельницький, по-перше, відродив за власним проектом у 1652 р. Запорозьку Січ, яка отримала назву Чортомлицької. Мета цього відродження – позбавити свою державу від надлишку козаків-пасіонаріїв, що не потрапили до 40-тисячного реєстру і були провідним дестабілізуючим фактором у суспільстві, зосередивши їх на Низу Дніпра. По-друге, він прагнув зміцнити етнічну державну систему за рахунок включення до її складу подолян, волинян, поліщуків та представників інших українських субетносів, але для цього їх треба було спочатку відвоювати у Речі Посполитої. Тому він звернувся по допомогу до російського царя, шведського короля та князя Трансільванії. Здійснити цей задум Б. Хмельницькому завадила його передчасна смерть 27 липня 1657 р. Смерть Б. Хмельницького стала поштовхом до переростання козацького етногенезу в його державі з «акматичної (пасіонарного перегріву) фази» у фазу «пасіонарного надлому», тобто у громадянську війну, яка отримала узагальнюючу назву «Руїна».

Висновки

1. В основі методики дослідження етнічної історії українського козацтва – вилучення із його соціальної оболонки (організаційної структури та соціальної історії) його етнічної структури й етнічної історії. Механізм цієї процедури здійснюється за методом системного підходу та системного аналізу. Як вища система обирається Великий Кордон, його підсистема – етногенез, а підсистема останнього – козацтво. Далі, на основі системного аналізу, визначається, що козацтво як підсистема етногенезу протягом 100–110 років (від кінця XV до кінця XVI ст.) переживає процес становлення (без урахування «інкубаційного періоду», який, як вже зазначалося, триває перед цим у межах 150 років) за етапами: консорція, конвіксія, субетнос і еволюціонує, починаючи з консорції, у майбутнє за таким фазами:

піднесення, акматична фаза («пасіонарний перегрів»), «пасіонарний надлом» та ін. (див. рисунок-схему козацького етногенезу).

2. Розгляд українського козацтва в аспекті етногенезу засвідчив, що, по-перше, виникнення українського козацтва на першому етапі було пов'язане не зі збройним захистом української землі від нападів кримських татар, а з утворенням нового субетносу (козацького) у складі українського етносу з метою забезпечення виживання останнього в небезпечних демографічних умовах Великого Кордону. По-друге, розгляд українського козацтва в аспекті етнічної історії дає підстави відкинути всі існуючі гіпотези щодо його походження, крім гіпотези етногенезу.

3. Українське козацтво виконало основну свою місію із захисту українського етносу і його православної віри у складних демографічних умовах на півдні України, сприяло розвитку освіти й культури на засадах українського бароко. Саме козацтву належить провідна роль у зміні назви нашого етносу з русинського на український. Оскільки козацький субетнос був не тільки складовою частиною українського етносу, а й його домінантою, інші русинські субетноси (подоляни, волиняни, поліщуки й ін.) теж визнали себе українськими. Водночас слід зазначити, що козацька національна ідея українського державотворення під протекторатом Речі Посполитої виявилася, на превеликий жаль, слабкою, що негативно відбилася на нашій спадщині з цього питання.

4. Чи був альтернативний шлях еволюції українського козацтва замість польського? На мою думку, таким альтернативним шляхом був молдавський варіант. Із 27 походів претендентів на престол Молдавії 15 були козацькими [5, с. 57–76]. Утворення українським козацьким субетносом Запорозької Січі під протекторатом Туреччини могло б забезпечити, по-перше, утворення української козацької держави наприкінці XVI ст. у тих же територіальних межах, якими володіла Базавлуцька Запорозька Січ. При цьому десь упродовж 50 років мала б тривати етнічна фаза піднесення, що сприяло б розвитку й утвердженню державної свідомості громадян. По-друге, збереглися б етнічна (українська) і конфесійна (православна) свободи. На підтвердження такого варіанту розвитку подій наведемо факт перебування під протекторатом Кримського ханства Кам'янської та Олешківської Січей упродовж 25 років (1709–1734) і під протекторатом Туреччини Задунайської Січі упродовж 46 років (1775–1821).

Бібліографічні посилання

1. Грушевський М. С. Історія України – Руси: в 11 т. / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. 7.

2. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л., 1990.
3. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Р. Дашкевич // Зап. НТШ: іст.-філос. секції. – Львів, 1991. – Т. 222.
4. Історія України в документах і матеріалах / укл. М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 1.
5. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів, 1999.
6. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ: учеб. пособие для вузов / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
7. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.
8. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: наук. видання / передм. Ю. А. Святця, відп. ред. В. А. Смолій / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
9. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 4.
10. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 5.
11. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К., 1970.
12. Чмихов М. О. Давня культура: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. О. Чмихов. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 5) «1750–1760»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОМІСІЇ У СТАРОСАМАРСЬКОМУ РЕТРАНШЕМЕНТІ ЯК СКЛАДОВА ВЗАЄМОДІЇ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА КОША (1750–1760 рр.)

Стаття присвячена комісіям у Старосамарському ретраншементі як елементу взаємодії російських військових із запорозьким Кошем.

Ключові слова: комісія, Кіш, паланка, Старосамарський ретраншемент, російські солдати.

Статья посвящена комиссиям в Старосамарском ретраншементе как элементу взаимодействия российских военных с запорожским Кошем.

Ключевые слова: комиссия, Кош, паланка, Старосамарский ретраншемент, российские солдаты.

© О. А. Репан, 2012

2. Гумилев Л. Н. География этноса в исторический период / Л. Н. Гумилев. – Л., 1990.
3. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) / Я. Р. Дашкевич // Зап. НТШ: іст.-філос. секції. – Львів, 1991. – Т. 222.
4. Історія України в документах і матеріалах / укл. М. Н. Петровський, В. К. Утілов. – К., 1941. – Т. 1.
5. Леп'явко С. А. Українське козацтво у міжнародних відносинах (1561–1591) / С. А. Леп'явко. – Чернігів, 1999.
6. Перегудов Ф. И. Введение в системный анализ: учеб. пособие для вузов / Ф. И. Перегудов, Ф. П. Тарасенко. – М., 1989.
7. Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / О. В. Русина. – К., 1998.
8. Стороженко І. С. Богдан Хмельницький і Запорозька Січ кінця XVI – середини XVII ст. – Кн. друга: Генезис, еволюція та реформування організаційної структури Січі: наук. видання / передм. Ю. А. Святця, відп. ред. В. А. Смолій / І. С. Стороженко. – Дніпродзержинськ, 2007.
9. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 4.
10. Стороженко І. С. Еволюція етнічного складу українського козацтва кінця XV – середини XVII ст. (продовження) / І. С. Стороженко // Київ. старовина. – 2005. – № 5.
11. Хижняк З. І. Києво-Могилянська академія / З. І. Хижняк. – К., 1970.
12. Чмихов М. О. Давня культура: навч. посібник для студ. вищ. навч. закл. / М. О. Чмихов. – К., 1994.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 5) «1750–1760»

О. А. Репан

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КОМІСІЇ У СТАРОСАМАРСЬКОМУ РЕТРАНШЕМЕНТІ ЯК СКЛАДОВА ВЗАЄМОДІЇ РОСІЙСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ ТА КОША (1750–1760 рр.)

Стаття присвячена комісіям у Старосамарському ретраншементі як елементу взаємодії російських військових із запорозьким Кошем.

Ключові слова: комісія, Кіш, паланка, Старосамарський ретраншемент, російські солдати.

Статья посвящена комиссиям в Старосамарском ретраншементе как элементу взаимодействия российских военных с запорожским Кошем.

Ключевые слова: комиссия, Кош, паланка, Старосамарский ретраншемент, российские солдаты.

© О. А. Репан, 2012

This thesis is about commissions in Starosamarian retrenchment us element relations between Russian soldiers and zaporozian Kish.

Key words: commissions, Kish, palanka, Starosamarian retrenchment, Russian soldiers.

Вивчення історії Самарі – Богородицької фортеці – Старосамарського ретраншементу має доволі давню традицію. У контексті своїх досліджень до неї зверталися такі історики, як А. Скальковський [16] та Д. Яворницький [19]. У даний час вивчення цього питання набуло динамізму, особливо з виходом у світ книги дніпропетровських краєзнавців В. Бінкевича та В. Камеко [7] і з початком систематичних розкопок, що проводяться археологами Дніпропетровського національного університету ім. Олеса Гончара. Вже оприлюднено чимало статей із різних аспектів життя Старої Самарі [9, 11–12, 14, 18], каталог археологічних знахідок [13], побачили світ монографічні видання [8, 15], а сюжети про Стару Самарь–Богородичне включаються до книг з історії Дніпропетровська [10, 17],

Однак поки що не доводиться говорити про створення синтетичної історичної пам'ятки, оскільки потребують опрацювання значні масиви писемних джерел та археологічних розкопок, що ведуться на великій території фортеці та її посаду. Одним із джерельних комплексів, здатних пролити світло на відносини російських військовиків на півночі Вольностей Війська Запорозького низового із запорозьким Кошем, є архів останнього. Тут відклалося чимало справ, у яких в різних контекстах згадуються російські ландміліціонери та, меншою мірою, лівобережні козаки із залог Старосамарського та Лоц-Кам'янського ретраншементів, Сокільського, Біркутського та Кодацького редутів.

Попри зрозумілу невіддільність російських військ на території Вольностей Кошу регулярно виникали непорозуміння між солдатами та місцевим населенням. Оскільки Старосамарський ретраншемент виступав центральним осередком для згаданих укріплень, то найчастіше комісії, які розглядали обоюсторонні претензії, працювали саме тут. Додатковою зручністю для російської сторони була наявність тут офіцерів – Український ландміліцький корпус не мав потреби спеціально відряджати людей. Для запорожців цей населений пункт так само був прийнятним, оскільки він розташовувався в добре обжитому куточку Вольностей.

Отже, механізмом, який би залагоджував конфлікти між російськими військовими та запорожцями, мали стати спільні комісії. За документами архіву Коша можна відтворити діяльність деяких із них. Перша з комісій зібралася у зв'язку з наміром січової старшини покарати поручика Серкова, який у 1755 р. «відзначився» тим, що за-

брав майно в козаків. Предметом розгляду мало також стати вбивство козака кирилівського куреня Якова Швеця. Узгодивши проведення роботи комісії із керівництвом Українського ландміліцького корпусу, депутати від Коша Михайло Довбня та Іван Котляревський (писар) у серпні 1756 р. прибули до Старої Самарі. Проте їх спроба діяти за інструкцією наштовхнулася на явне небажання старосамарського коменданта – майора Парфенія Щетініна – провадити слідство. Під час вручення листа від кошового П. Щетінін заявив, що захворів, і поставив вимогу надати йому документи із претензіями щодо поручика Серкова. Але коли документ із звинувачення (реєстр претензій) був поданий, – майор висунув іншу умову. Він відмовлявся починати роботу комісії з розгляду справи Серкова, допоки Січ не представить двох козаків, які можуть бути причетні до вбивства російського солдата Кривенцова. При цьому П. Щетінін охарактеризував комісію як неправдиву (назвавши її «ложною») [3, арк. 1–1зв., 11].

Слід додати, що у присутності обвинувачуваного Серкова комендант не утримувався від образ на адресу запорозьких депутатів за вбивство козаками Кривенцова і погрожував так розібратися з позивачами поручика, що багато хто з них сам буде «батованъ кушать». Безумовно, січовики почувалися досить незручно в подібній ситуації. Як впливає з документального джерела, М. Довбня та І. Котляревський не мали досвіду такої взаємодії з росіянами, до того ж за кількісним показником російські офіцери, що брали участь у засіданнях, дещо домінували над запорозьцями. Тому Кіш вислав до Старої Самарі Гаврила Шарія, досвід якого мав якість виправити становище [3, арк. 2].

Робота комісії розпочалася з присяги офіцерів та запорозьких депутатів, після чого поручик Серков відмовився давати показання стосовно претензій, оскільки вони були оформлені реєстром. Він вимагав висування окремих претензій від кожного скривдженого, а це потребувало часу й затримало роботу комісії на три дні. Оскільки Серков продовжував заперечувати свою провину, комісії, на вимогу січовиків, довелося звернутися до командування Української лінії із проханням прислати деяких підлеглих Серкова для очної ставки [3, арк. 11–11зв.].

Врешті робота комісії завершилася безрезультатно: генерал-лейтенант Девієр не відпустив драгунів для очної ставки, вимагаючи від Коша знайти козаків Герасима Щербину та Григорія Задригу, а також відрядити колишнього кальміуського полковника Павла Ногая – усі вони підозрювалися у справі про вбивство драгуна Кривенцова. Майнові справи, заявив генерал, є дрібними, а за відсутності козаків Щербини та Задриги продовжувати роботу комісії немає сенсу.

Пояснення Коша стосовно зникнення цих козаків не було прийняте до уваги [3, арк. 13–15зв., 20, 22, 26].

Наступною комісією, разом із розслідуванням вищезгадуваних крадіжок, розглядалася справа про перепродаж коней. Цікаво, що коли в січовій пушкарні були отримані свідчення М. Зозулі, який розповів про свою участь у злочинній діяльності майора, то завірити їх запросили росіян (найімовірніше, із Новосіченського ретраншементу) – прапорщика Трохима Кудрявцева та капітана Луку Раєвського [1, арк. 2 зв.]. Початкове слідство було доручено полковнику фон Гевіту. Комісія мала розглянути весь комплекс претензій до П. Щетініна та інших російських офіцерів – окрім крадіжки коней, їм ставили в провину й незаконне косіння сина [1, арк. 40].

До розгляду було включено претензію кодацького паланкового осавула Микити Плакидіна, який переслідувався комендантом Лоц-Кам'янського ретраншемента поручиком Андрієм Зеленіним через особистий конфлікт із ним. Крім того, козаками був затриманий солдат А. Єнін – за спробу крадіжки худоби в Лоц-Кам'янці. З цього приводу поручик Зеленін погрожував козакові Метлинському, який передав крадія до паланки. Метлинський вимушений був виїхати до Нового Кодака. Відпущений же А. Єнін, ще з двома солдатами, із злочинним наміром прокрався на подвір'я Метлинського і вкрав пшеницю. Злочинців зупинили двоє козаків, але, відчуваючи безкарність та чисельну перевагу, одному з козаків солдати зламали руку, а другого побили. Крім того, пізніше Єнін побив хлопчика – сина одного із лоцкам'янських козаків, які намагалися його затримати [1, арк. 55–57, 76].

Слід сказати, що комісія збиралася неквапно. Так, приміром, з боку Коша клопотання щодо слідства датується травнем 1757 р. – між тим аж у лютому 1758 р. старосамарський комендант, підполковник Єршов, якому на цей час доручили скликання комісії, нарікає на відсутність аудитора, без якого розгляд справи неможливий [1, арк. 13, 51–2].

У березні 1758 р. комісія в Старій Самарі все ж таки зібралася. До неї з козацької сторони увійшли старшини Нестор Гаврилов, Андрій Семенович (Товстик) та писар Павло Зеленський. Запорозькі депутати отримали офіційну інструкцію діяти чесно й вимагати розслідування та відшкодування за згаданими вище справами [1, арк. 40, 63–63зв.].

Зазначимо, що склад комісії міг змінюватися. Наприклад, вже з літа російську сторону очолив майор Матвій Бровцин. Запорозьку делегацію (ймовірно, замість Н. Гаврилова) представляв старшина Гаврило Шарій [1, арк. 72, 79]. Так само міг змінюватися і предмет розгляду. Приміром, знято було з черги денної конфлікт між полко-

вим осавулом М. Плакидіним та поручиком А. Зеленіним у результаті їх примирення – натомість додалася справа про вбивство ландміліціонерами козака Якова Ляха. Вбивство було скоєно в травні 1756 р. – між тим тільки через два роки справа ледь зрушила з мертвої точки [1, арк. 88, 96; 2, арк. 15]. Складність полягала не в неможливості доведення провини (схоплені ландміліціонери зізналися в скоєному), а в інших причинах. Справа в тім, що обвинувачуваних було переправлено на Українську лінію, куди Кошу пропонували прислати свідків. Січ же повідомляла, що незаможні мешканці Лоц-Кам'янки просто не в змозі знайти гроші на таку подорож та своє утримання під час перебування на лінії [2, арк. 38, 42, 45 зв.].

Значно відрізнялася від попередніх комісія, що діяла в Старій Самарі навесні – влітку 1759 р. Після великої пожежі Січ сенатським указом одержала дозвіл на отримання заліза для ремонту куренів та оснащення кораблів, на яких запорожці несли розвідувальну морську службу. Такі запаси були у Старосамарському і, частково, Лоц-Кам'янському ретраншементях. У травні 1759 р. до Старої Самарі прибули отамани: Джереліївського куреня – Тихін Мовчан, Васюринського – Іван Горб та Уманського – Андрій За... (?), які мали отримати залізо. Для ведення писарських справ до комісарів приєдналися Григорій Лелека із січової канцелярії та Гаврило Шарій із Самарської паланки [4, арк. 2–2 зв.].

Обсяги заліза для Січі були виділені чималі – три тисячі пудів, до того ж тисяча пудів якорів. З якістю виникла неузгодженість: більша частина заліза виявилася горілою. Проте, за рапортами запорозьких делегатів, комендант Адріан Пловицький не тільки не чинив перешкод у виконанні сенатського указу, а й сприяв січовикам. Кошовий Олексій Білицький кілька разів надсилав А. Пловицькому вдячні листи, хвалив його у зверненнях до командира – графа П. Девієра. Більше того – Січ надсилала коменданту в подарунок, для підтримання його ініціативи, вино, тканини тощо. Курінні отамани, зі свого боку, теж мусили підтримувати цю взаємодію, для чого із Січі їм вислали «две барилки вина – простого и мускатель» [4, арк. 7, 9, 11, 13–14].

У липні 1759 р., завдяки порозумінню між усіма сторонами, робота комісії успішно завершилася. Залізо з Кодацької та Самарської паланок підводами було привезено на Січ. Частину його – 10 пудів цвяхів – Кіш виділив на ремонт Кодацької церкви, а по 10 пудів доставили кожному із запорозьких комісарів. Виходячи з цього розпорядження Січі стає зрозумілим, що така комісія не була чимось унікальним, оскільки в документі є згадка, що в минулому році «приемщики» отримали подібну винагороду [4, арк. 12, 20].

Вкрай заплутана бюрократична тяганина закрутилася навколо злочину, скоєного солдатами Старосамарського гарнізону Пилипом Черніковим та Михайлом Найдьоновим. Мешканці Одимківки ввіймали їх на гарячому: під час крадіжки худоби. Січню було висунуто вимогу щодо утворення комісії в Старій Самарі, із долученням аналогічної справи – про крадіжку волів артилеристом із Лоц-Ка'мянського ретраншементу Федором Пушкарьовим, якого затримали мешканці Старого Кодака [5, арк. 2, 37].

Проте спочатку справа цілком могла бути вирішена без утворення комісії та залучення високих інстанцій. Після того як порушників упіймали в Одимківці, Кіш, не без зловтіхи, надіслав коменданту Андрію Какуріну листа. Старшини нагадували, що «многажды» писали секунд-майору про кривди, які чинять його солдати мешканцям Вольностей. Проте покарання злодіїв та слідство над ще кількома солдатами гарнізону, які в 1761 р. вкрали у козаків та посполитих коней, цілком мог провести сам комендант. Однак А. Какурін, визнаючи очевидну провину П. Чернікова та М. Найдьонова, заперечив навіть існування тих солдат, проти яких були подані свідчення стосовно попередніх крадіжок. Самарська паланка, через неформальні контакти козаків та ландміліціонерів, володіла даними, за якими принаймні один з них, Маслов, служить у Старій Самарі при складах. Напштовхнувшись на відверте небажання А. Какуріна розслідувати справу, Кіш переніс її до командування Українського ландміліцького корпусу [5, арк. 2, 9, 14].

Втім на цьому етапі виникли свої ускладнення. Так, Кіш, не довіряючи коменданту, запропонував ландміліцьким керівникам провести слідство силами офіцерів Новосіченського ретраншементу. Однак генерал-майор Георг Меєр мав інше переконання: усі справи мають вирішуватися в Борисоглібській фортеці, де знаходився суд корпусу і до якої, на думку генерала, і відстань незначна – усього 70 верст [5, арк. 28].

Врешті-решт у серпні 1762 р. скарги Коша, подані київському генерал-губернатору І. Глебову, примусили сторони утворити комісію в Старій Самарі. З російського боку головував секунд-майор А. Пловицький, а Січ відправила для роботи в комісії колишнього військового осавула Пилипа Стягайла та писаря Кодацького перевозу Івана Ковалевського. Їм було надане розпорядження вимагати не тільки покарання для затриманих, але й компенсацію за попередні крадіжки [5, арк. 36–38, 42–43, 52].

Запорозькі депутати, забравши із Самарської паланки драгуна П. Чернікова та з Кодацької каноніра Ф. Пушкарьова, 18 серпня прибули до Старосамарського ретраншементу. За цей час відбулися деякі зміни: посаду коменданта зайняв майор Олександр Селі-

тренніков, який і зустрів їх. Він заявив, що слідство має бути відкладене, оскільки в Старій Самарі немає відповідної кількості офіцерів [5, арк. 50–51].

І знову Кіш вимушений був включитися в бюрократичну тягачину. Чергове звернення до генерал-майора Карла фон Штофельна завершилося не менш черговим наказом коменданту Старосамарського ретраншементу розпочати слідство. Проте після прибуття козацьких депутатів уже минуло більше місяця, і упродовж цього часу П. Стягайло з І. Ковалевським тричі намагалися «підштовхнути» роботу комісії. Втім запрацювала вона аж у листопаді, та й результат її, як і прогнозували запорозькі депутати, був не дуже втішним. Драгуна П. Чернікова визнали винним, але ключова вимога Січі – слідство над тими ландміліціонерами, на яких показав М. Найдьонов як на конокрадів, не було проведено. На цей час М. Найдьонова вже не було в живих, а його свідчення із Самарської паланки просто не прийняли [5, арк. 55–58, 65–69].

Менш тривалою була робота комісії у справі підпоручика Якіма Бруткова, який, служачи в Старій Самарі, замовив запорожцям Кіндрату Рясному та Хомі Кущу крадіжку 15 ногойських коней. Кіш, провівши слідство, 20 липня 1766 р. звернувся до генерал-майора Карла фон Штофельна із проханням повернути коней та покарати винних. Той відповів оперативно, і вже на початку серпня копія наказу про розслідування була в Січі. Справу з російської сторони доручили капітану Федору Васілісову, Кіш зі своєї сторони відрядив до Старосамарського ретраншементу писаря Кодацького перевозу Івана Мосуровського. Самарський полковник Яків Качалов виділив двох козаків як почет для депутата [6, арк. 19–19 зв., 23–24 зв., 30 зв.].

Основного фігуранта із запорозького боку, К. Рясного, переправили із Січі до Самарської паланки, щоб будь-якої миті він міг постати перед комісією. Комісія насправді почала діяти дуже оперативно, і вже 14 серпня 1766 р. І. Мосуровський доповів про перші результати військовому судді Павлу Головатому. Я. Брутков та його спілльник, сержант Малєєв, визнали тільки те, що вони купили чотирьох коней у К. Рясного, але наміри їх, як вони стверджували, були цілком чесні й щирі: вони навіть не здогадувалися про зловмисний план Рясного. Пропозиції І. Мосуровського щодо очної ставки капітан Васілісов та підпоручик Чаплигін відкинули, обмежившись записом свідчень Я. Бруткова та пересиланням їх до канцелярії генерал-майора фон Штофельна. Як підсумував запорозький депутат, «... а не для // јного они сие дѣлають, какъ толко для одной // ‘ волокити...» [6, арк. 26–26 зв.].

Позиції Коша у розглядуваній справі зміцніли завдяки затриманню другого злодія – Х. Куща, який підтвердив свідчення К. Ряс-

ного. Січ повторно звернулася до К. фон Штофельна із пропозицією продовжити дізнання. Тож 14 жовтня 1766 р. у Старосамарському ретраншементі відбулася очна ставка, під час якої обидва конокради підтвердили свої показання про те, що замовником крадіжки був Я. Брутков. Папери знову «помандрували» на Українську лінію [6, арк. 39–40].

Зрештою, робота комісії саме у Старій Самарі на цьому припинилася. Справу було передано до ландміліцького суду в Олексіївській фортеці, куди в березні 1767 р. прибув запорозький депутат Степан Биковський із конвоєм та К. Рясним і Х. Кущем. Цікаво, що у початковій інструкції Коша як депутат фігурує І. Мосуровський, який починав справу. Але, прибувши наприкінці січня 1767 р. до Самарчика, старшина зліг з високою температурою, і справу остаточно завершили на початку квітня засудженням Я. Бруткова та його спільників [6, арк. 68–74, 86–87].

Підводячи підсумки, зазначимо, що спільні комісії, які розглядали конфлікти між російськими військовими у Вольностях та запорозьким населенням, мали гарантувати нормальну взаємодію між цими групами. У той же час наявність різних юрисдикцій (паланка та Кіш у запорожців, офіцерський корпус та ландміліцький суд у росіян) суттєво заважала пошуку істини та винесенню правдивих вироків. Слід зважити і на бажання захистити члена своєї групи. До того ж, як впливає з викладеного, офіцери самі іноді вдавалися до протизаконних дій, що також негативно впливало на перебіг процесу. Але в той же час обмежена інформація про дію комісій у питаннях звичайного забезпечення дозволяє говорити про наявність нормальної взаємодії між обома сторонами.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО). – Ф. 229. Архів Коша Нової Запорозької Січі, оп. 1, спр. 35.
2. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 39.
3. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 40.
4. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 64.
5. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 128.
6. ДАДО. – Ф. 229, оп. 1, спр. 196.
7. *Бінкевич В.* Містечко старовинне запорізьке Самарь з перевозом: краєзнавчий нарис / В. Бінкевич, В. Камеко. – Д., 2000.
8. *Векленко В.* Нательные кресты Самари – Богородицкой крепости / В. Векленко. – Д., 2010.
9. *Векленко В.* Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Стара Самарь та Богородицької фортеці / В. Векленко, І. Ковальова, В. Шалобудов // Укр. археограф. щорічник. – Вип. 8 / 9. – К.; Н.-Й., 2004. – С. 190–221.
10. Історія міста Дніпропетровська / за ред. А. Г. Болєбруха. – Д., 2006.

11. Ковальова І. Нові дослідження посаду Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко // Січеслав. альманах. – Вип. 1. – Д., 2005. – С. 21–35.
12. Ковальова І. Джерела про існування лазарету та аптеки у Богородицькій фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов // Гуманітар. журн. – № 1 / 2. – Д., 2004. – С. 66–72.
13. Ковальова І. Каталог старожитностей доби пізнього середньовіччя містечка Самарь та Богородицької фортеці / І. Ковальова, В. Шалобудов, В. Векленко. – Д., 2007.
14. Перлина козацького Присамар'я: містечко Самарь та Богородицька фортеця: темат. зб. / редкол.: І. Ф. Ковальова (відп. ред.) та ін. – Д., 2008.
15. Репан О. Палімпсест: поселення XVI – XVIII ст. в історії Дніпропетровська / О. Репан, В. Старостін, О. Харлан. – Д., 2008.
16. Скальковський А. Історія Нової Січі, або останнього Коша Війська Запорозького / А. Скальковський. – Д., 1994.
17. Старостін В. Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нариси з історії міста / В. Старостін. – Д., 2004.
18. Шалобудов В. Знахідки фальшивих півтораків Сигизмунда III на території козацького містечка Самарь / В. Шалобудов // Наддніпрянська Україна. – Вип. 2. – Д., 2003. – С. 247–250.
19. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків / Д. Яворницький. – Т. 1. – К., 1990.

Надійшла до редакції 03.10.2011

НАДДНІПРЯНСЬКА УКРАЇНА КІНЦЯ XVIII – ПОЧАТКУ XX ст.: ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ

УДК 37. 011. 31 (477. 54)

Г. Г. Яковенко

*Харківський національний
педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ ГУВЕРНЕРІВ У ДВОРЯНСЬКИХ РОДИНАХ ХАРКІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ НАПРИКІНЦІ XVIII – ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XIX ст.

У статті проаналізовано соціально-економічне становище гувернерів у дворянських родинах Харківської губернії наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. Висвітлено дані про рівень матеріального заохочення домашніх учителів залежно від їх кваліфікації та національної приналежності.

Ключові слова: соціально-економічне становище, гувернер, дворянство, оплата праці.

В статье проанализировано социально-экономическое положение гувернеров в дворянских семьях Харьковской губернии в конце XVIII – первой половине XIX в. Отражены сведения об уровне материального поощрения домашних учителей в зависимости от их квалификации и национальной принадлежности.

Ключевые слова: социально-экономическое положение, гувернер, дворянство, оплата труда.

Social and economical status of the tutors in the noble families of Kharkov province at the end of XVIII – th century and in the first part of XIX – th century is examined in the present article. The research reflects facts about the financial remuneration of the home teachers according to their professional skills and nationality.

Key words: social and economic status, family tutor, nobility, labour remuneration.

Постановка проблеми. Заняття гувернерством було і залишається одним із стабільних основних або додаткових джерел існування

педагогів. Матеріальне забезпечення вчителя свідчить про його соціальне становище. Наприкінці XVIII – першій половині XIX ст. оплата праці вчителів залежала від багатьох факторів, серед яких на чільному місці знаходилися його кваліфікаційний рівень та національна приналежність. Учителі-іноземці одержували більшу платню, бо були носіями іноземних мов.

Мета статті полягає в систематизації окремих відомостей про рівень оплати праці гувернерів та визначенні особливостей соціально-економічного становища домашніх учителів різного кваліфікаційного рівня та національної приналежності.

Аналіз актуальних досліджень. Питання соціально-економічного становища домашніх учителів є одним із маловивчених у наукових працях. Серед публікацій з цієї теми, які слід відзначити, на особливу увагу заслуговують роботи Г. П. Данилевського [3], Д. І. Багалія [1; 2], Є. К. Редіна [9], С. Сірополка [10]. Тому для висвітлення зазначеної проблеми автором даної статті було проведено історико-порівняльний та історико-генетичний аналіз мемуарних джерел. Це насамперед спогади: професора права Харківського університету І. Ф. Тимковського (1772–1853) про особисте домашнє навчання у студента Харківської семінарії [11], онука князів Щербиніних – О. Н. Щербачова про побут, повсякденне життя, стосунки та ставлення до освіти у цій дворянській родині [12], а також В. Н. Карпова – нащадка відомої харківської купецької родини [7].

До діловодних джерел належать формулярні списки домашніх учителів із зазначенням їх особистісних і професійних даних, що надають можливість визначити віковий, національний, майновий стан та професійний рівень цієї категорії педагогічних працівників, наводиться висновок щодо благонадійності, затверджений представниками поліції та предводителями місцевого дворянства [4–6].

Виклад основного матеріалу. Г. П. Данилевський відзначив, що в середині XVIII ст. домашня освіта – «навчання дітей російській грамоті» – для дворянських дітей і дітей інших «найшанованіших» станів населення була єдиною формою одержання освіти [3, с. 2]. За визначенням дослідника, школи, яких у 1700–1732 рр. у Харківській губернії налічувалося 46, призначалися для бідного та неосвіченого сільського духовенства, вихідці з якого вчителювали в церковних школах і ставали також домашніми вчителями [3, с. 2].

Першою і найпоширенішою групою домашніх учителів були вихованці Духовної семінарії. Майбутніх священників запрошували до своїх дітей поміщики різного матеріального стану. Відсутність державної системи початкової освіти змушувала дворян і поміщиків залучати до навчання своїх дітей семінаристів, які виходили на канікули. Поширення початкової освіти відбувалося дуже повільно, тому

навіть напівосвічений дяк, із відсутністю навичок професійної педагогічної підготовки, вважався гідною кандидатурою для виконання вчительських обов'язків. Для самих же семінаристів це вважалося за велике щастя, якщо за рекомендацією керівництва вони потрапляли в заможні сім'ї та за свою працю були нагородовані й забезпечені одягом.

Слухачі семінарії мали різний рівень освітньої підготовки. Батьки самі визначали її достатність та вирішували, чи довіряти дитину такому вчителю. Так, учителем І. Ф. Тимковського став семінарист, який до того ж умів виготовляти розмальовані привітання-листівки. Батько майбутнього професора влаштував пошукачеві на посаду невеликий іспит: поспілкувавшись із кандидатом у вчителі, перевірів його папери, оцінив почерк, поставив завдання прочитати уривок із книги та проспівати «Блажен муж» [11, с. 7].

Отже, у другій половині XVIII ст. переважно семінаристи були першими домашніми вчителями. Відсутність спеціальної педагогічної підготовки та недостатнє уявлення про обсяг своїх посадових обов'язків обумовлювали договірні відносини між роботодавцями та найманими вчителями. Оплату праці, її умови, правила спілкування з дітьми визначали батьки, які давали вказівки відповідно до їх бачення навчального та виховного процесу.

Навчання проводили вчителі, представники поміщицького та дворянського стану, росіяни за походженням.

Г. П. Данилевський підкреслив, що на початку XIX ст. відбулися зміни у національній приналежності домашніх учителів, котрі навчали дворянських дітей. «Достатні» дворяни, тобто багаті, надавали перевагу вчителям-іноземцям. Події в Європі наприкінці XVIII ст. – поділ Польщі (1793, 1795), Французька революція (1789) та наполеонівські війни – стали причиною еміграційного руху представників інтелігенції різних націй: чехів, французів, італійців, швейцарців до Росії [3, с. 13]. Найпоширенішим їх заняттям було домашнє навчання.

Зміни в освітніх потребах панівної верхівки суспільства пояснювалися скоріше даниною моді, аніж перспективною службовою потребою. Одержання домашньої освіти було привілеєм дворянства. У навчальних закладах, де навчалися діти дворянства, особливо дівчатка (Харківський інститут шляхетних дівчат засновано у 1812 р.), після закінчення курсу обов'язково видавалося свідоцтво на право навчати у приватних будинках та присвоювалося звання домашньої вчительки з усіх предметів, що вивчалися в інституті. Жінка-дворянка мала певний вибір: або самій навчати власних дітей, або контролювати їх навчання та виховання найнятими домашніми вчителями. У разі необхідності вона сама могла влаштуватися на посаду, щоб підтримати матеріальне становище.

У червні 1767 р. до Харкова приїхав відомий гувернер – пастор Йоган Віганд (1744 р. н.). У пошуках наставника для старшого сина харківський губернський прокурор, один із найбільших поміщиків губернії П. А. Щербинін відправив до Москви кошти та спеціальний супровід, із котрим мав приїхати вчитель. Про конкретні економічні домовленості сторін мови поки що не було. Маючи високий рівень професійної кваліфікації, Йоган Віганд зумів здобути у батьків повну довіру – отже, чотирирічний Андрій Петрович був повністю під його наглядом. Навіть уночі сплячу дитину переносили з жіночої половини до кімнати гувернера [12, с. 11]. Вплив на хлопчика був необмежений, гувернер заклад у свого учня основи європейського виховання. Пізніше Андрій Щербинін навіть одружився з російською німкеню, Катериною Петрівною Барц [12, с. 11]. Віганд, як дізнаємось із його нагатак, за фахом був архітектором. Можна припустити, що він брав участь у збудуванні храму в Бабаях (напроти дому Щербиніних) – копії протестантської церкви у Санкт-Петербурзі. Крім того, Віганд керував спорудженням капітальних господарських споруд (наприклад, льохів, що збереглися до нашого часу, навіть незважаючи на повну перебудову будинку). До обов'язків гувернера додавалося також складання візерунків для вишивання та плетіння. Віганд товаришував з усіма членами родини, супроводжував їх у поїздках за кордон та був увіковічений на сімейному портреті, написаному художником Брандтом. Як бачимо, гувернера у сім'ї дуже поважали.

У наступного покоління Щербиніних (дітей Михайла Андрійовича) був гувернер французького походження. Сам Михайло Андрійович, відомий своєю дружбою із О. С. Пушкіним, до людей не свого кола спілкування ставився досить зверхньо. Гувернер-француз приїхав з ним у помістя Карачівку із Одеси, де виховував Ю. О. Самаріна, і всю дорогу сидів не в кареті, а на козлах – поряд із кучером. З часом Щербиніні зрозуміли, що ця людина, на ім'я Баргелін, була дуже порядною та гідною [12, с. 24]. Пізніше Михайло Андрійович змінив своє зверхнє ставлення на прихильність, а його дружина, Єлизавета Петрівна, овдовівши та отримавши посаду начальниці Полтавського інституту шляхетних дівчат, допомогла Баргеліну отримати місце вчителя французької мови [12, с. 184–185]. До самої смерті він користувався особливою пошаною всієї сім'ї Щербиніних, діти яких одержали прекрасне виховання і знали декілька іноземних мов [12, с. 26]. Старша дочка, К. М. Щербачова, та молодший син, А. М. Щербинін, вільно володіли й писали французькою, німецькою, італійською мовами, а Щербачова до того ж знала англійську.

Брати Олександр та Михайло Щербиніні самі усвідомлювали недостатність одержаної ними освіти. Олександр Андрійович у листі від 24 листопада 1824 р. писав брату: «Майер, Букалов, Марія Астафі-

ївна не поклали в нас багато зерен навченості». Обидва брати займалися самоосвітою уже в зрілому віці. Але іноземні мови – французьку та німецьку – знали бездоганно [12, с. 26]. Отже, дворянство мало можливість одержувати освітні послуги відповідно до свого майнового стану.

Учителі Санбюф, Іван Вернет і багато перших харківських професорів були дійсно першими і вважалися найкращими домашніми вчителями того часу [2, с. 13]. Їх професійний рівень був високим, що надавало їм можливість або вибирати собі учнів, або відкривати свої навчальні заклади. Наприклад, у 1821 р. Санбюфу було видано свідоцтво на відкриття приватного пансіону [12, с. 21].

Іван Пилипович Вернет (близько 1760–1847), обрусілий швейцарець Верне Дам, потрапив до Харкова у 1787 р. Він готував себе до пасторської посади, був педагогом за покликанням, вільно володів чотирма мовами – французькою, німецькою, латиною та російською [2, с. 2]. Був гувернером у багатих сім'ях, але не відразу та не у всіх погоджувався виконувати вчительські обов'язки. Спочатку ретельно розглядав пропозиції та вибирав лише тих дітей, які б добре сприймали його педагогічний та моральний вплив. Авторитет учителя був безперечним. Про це свідчить відомий педагог І. Тимковський, який радив Василеві Полетиці для своїх дітей запросити Івана Вернета, колишнього вчителя Новгород-Сіверської гімназії [10, с. 339].

За довгі роки І. П. Вернету вдалося накопичити невеликий капітал, на відсотки від якого він би міг безбідно жити, не займаючись викладанням. Але зібрана сума була настільки мізерною, що за потреби оновити гардероб (попередній фрак і сюртук він носив 17 років, шість разів перелицьовував та перешивав) довелось погодитися на півроку обійняти посаду гувернера хлопчика в одній із харківських поміщицьких сімей та підготувати його до вступу до університету. Він мав бідний екіпаж, якого, втім, не соромився перед своїми учнями, наприклад перед Д. А. Захаржевським, про якого він згадував з цієї нагоди [2, с. 3, 4].

І. В. Вернет мав дружні стосунки із Г. Ф. Квіткою-Основ'яненком, який доклав великих зусиль до організації інституту шляхетних дівчат у Харкові. Цей навчальний заклад мав навчати по дві дівчини з найбідніших дворянських сімей з кожного повіту Харківської губернії та надавати їм право працювати наставницями та вчительками у дітей багатих поміщиків [3, с. 191]. Випускниці інституту стали першими спеціально підготовленими домашніми вчительками.

Про високий рівень освіти іноземних учителів того часу свідчить і той факт, що виконуючий обов'язки домашнього вчителя польський шляхтич Квітковський був прийнятий до університету «зі сторони»,

тобто навчався за власний рахунок [3, с. 17]. Професійна підготовка наступних новоприбульців була значно нижчою.

Про становище вчителів-іноземців красномовно свідчить угода, підписана 7 жовтня 1800 р. між поміщиком, підполковником К. із Харківського повіту та пруським підданим Ф. Лотом.

Зобов'язання сторін:

<i>Фрідріх Лот</i>	<i>Поміщик К.</i>
<p>Обов'язки вчителя</p> <p>Жити один рік у будинку поміщика. Навчати в зимові місяці дітей поміщика німецької мови, граматики, письма, арифметики. Здійснювати виховання дітей та цілодобовий нагляд за ними. Не вживати алкогольних напоїв та бути прикладом у поведінці. Із приходом весни педагогічна діяльність змінювалася на роботу садівника.</p> <p>Обов'язки садівника</p> <p>Створити два садки в англійському стилі, теплиці, квітники, парники, оранжереї, прищеплювати дерева та займатися іншими способами селекції.</p>	<p>Обов'язки поміщика</p> <p>За умови бездоганного виконання службових обов'язків надавати протягом року: пшениці – 5 чвертей, жита – 4 чверті, круп – 1 чверть, пшона – 1 чверть, гороху – 1 чверть, вівса – 1 чверть. Усього – 14 чвертей (2938, 74 кг); масла вершкового – 1 пуд, олії – 1 відро, сала – 2 пуди, солі – 2 пуди, свічного сала – 1 пуд, оцту – 1 відро, наливки – 2 відра, вина – 3 відра, солонини – 4 пуди, шинки – 1 пуд, свіжого м'яса – 6 пудів. Річне жалування – 120 рублів. (1 пуд – 16, 38 кг; чверть – для сипучих – 209, 91 кг, для рідини – 3,08 л).</p>

Сучасний продуктовий кошик виглядає дуже скромно у порівнянні із забезпеченням домашнього вчителя. Якщо додати ще й надання безкоштовного помешкання, то становище сучасного вчителя виглядає досить непривабливо. Як видно із наведеного документа, сумлінна праця, тобто виконання всіх своїх обов'язків, гарантувала гідний життєвий рівень. Для порівняння: учитель народного училища станом на 1805 р. одержував 75 крб. [3, с. 19].

На умовах сумісництва кількох посад працював наприкінці XVIII на початку XIX ст. В. І. Ярославський (у майбутньому – губернський архітектор). Він мешкав у різних поміщиків Харківської губернії як архітектор, землеупорядник та гувернер-учитель [1, с. 420–421].

Заслужують на увагу погляди В. Н. Каразіна стосовно домашнього навчання та виховання. Відомий громадський діяч, сам він одержав освіту спочатку в Кременчуцькому, а потім у Харківському приватних пансіонах. Намагаючись прищепити своїм дітям міцне та здорове, практичне й патріотичне ставлення до таких інституцій, як Батьківщина та суспільство, він вважав, що сформувані ці риси осо-

бистості можливо лише у державних школах [3, с. 127]. До французьких гувернерів і домашніх учителів ставився досить зверхньо.

У родинному колі В. Н. Каразін сперечався з дружиною про переваги громадського виховання. Але, перебуваючи як у с. Кручику, так і в Санкт-Петербурзі, він усе ж таки мав запрошувати гувернерів, віддаючи данину моді. Він підшукав для дітей учителя-француза – із найкращими рекомендаціями та погодинною платою. Якось учитель Шевальє на урок історії приніс напіврозважальну книгу із назвою «Парижанин живий і не хоче бути без пригод». Син Вася, який уже вивчав історію за підручником Кайданова, з волі батька залишив урок. Дякуючи вчителю, В. Н. Каразін заплатив йому десять карбованців і відмовився від подальших послуг [3, с. 128]. Тим самим він відмовився виховувати в сина французький патріотизм – вимагати ж від француза глибоких знань вітчизняної історії було б вкрай недоречно. Перекоаний у правильності своїх поглядів щодо навчання та виховання, В. Н. Каразін розгорнув громадський рух навколо створення університету.

Як зазначав Г. П. Данилевський, конкуренції серед учителів не було ніякої [3, с. 20]. Лише в 1825 р. в університеті було віддано розпорядження про неприпустимість «призначення казеннокоштных студентів учителями за погані вчинки та не виправлення себе в них».

Домашнє навчання являлося джерелом заробітку освічених городян, різних станів міського населення. Харківський Імператорський університет спробував регламентувати діяльність домашніх учителів. Про це дізнаємося із переписки. Університет одержав повідомлення директора училищ Слободсько-Української губернії Лосева, у якому той повідомляв про таке. Штатний наглядач Ізюмського повітового училища Євстаф'єв поінформував, що у цьому повіті та прилеглий до нього місцевості збільшилася кількість домашніх учителів із семінаристів або іншого походження і що рідко зустрічаються будинки, де їх немає [4, арк. 1–1 зв.]. На це повідомлення було дано відповідь із Імператорського Харківського університету листом від 10 березня 1823 р. Слободсько-Українському губернатору В. Г. Муратову. Лист мстив прохання заборонити на підставі чинного законодавства приватним учителям навчати дітей без законних свідоцтв, виданих від училищного керівництва [4, арк. 2]. Цивільний губернатор відправив у всі повіти доручення городничим та ісправникам із проханням вивчити стан цієї справи. Усі городничі, окрім, звичайно, Ізюмського, доповіли про те, що при проведеній перевірки таких учителів не виявилось. Без дозволу училищного керівництва навчали дітей у приватних будинках одинадцять осіб, із яких за соціальним станом – шість обивателів, троє міщан, два відставні військові (унтер-офіцер та артилерист) і переписчик [4, арк. 15]. Усі вони виявилися мешканця-

ми міста Слов'янська. Серед них була лише одна жінка. Етимологічний аналіз прізвищ свідчить про російське походження цих учителів.

Викладачі університету навчали дітей у приватних будинках мистецьким предметам – співам та музиці, малюванню, а також гімнастичним вправам, фехтуванню та верховій їзді [9, с. 3]. Наприклад, Яків Миколайович Матес, німець із Гамбурга, давав приватні уроки малювання і брав за це, за коментарем Є. К. Редіна, дуже солідну плату – 150 крб з персони [9, с. 4]. Учитель музики Іван Олександрович Лозинський (працював домашнім учителем з 1799 до 1815 р.) викладав гру на кларнеті, скрипці та фаготі [9, с. 15]. Успішно навчали танцювальному мистецтву та мали найкращі відгуки про свою діяльність І. Л. Єропкін, І. Ф. Штейн, Р. Г. Беккер.

Формулярні списки про службу домашніх учителів містять інформацію стосовно особистих та професійних даних домашніх учителів. Наприклад, у сім'ї харківського цивільного губернатора князя Трубецького обов'язки вчителя німецької мови виконував Йоган Генріх Карл Петерсон, 31 року, не одружений, німецький підданий, уроженець м. Гамбурга, мав родове помістя.

Висновки і перспективи наукових досліджень. Заняття домашнім навчанням було джерелом існування для різних верств населення. Матеріальне заохочення спонукало долучатись до педагогічної діяльності представників різних соціальних груп. Оплата праці встановлювалася на договірній основі й залежала від сумісництва додаткових, крім освітніх, послуг гувернера. Житлові умови також визначалися двосторонніми домовленостями. Як правило, гувернери мешкали разом із вихованцями – отже, діти знаходилися під цілодобовим наглядом. Гувернери-іноземці, як носії мови, забезпечували високий рівень її засвоєння та формували у вихованців основи загальної культури.

Бібліографічні посилання

1. *Багалеї Д. И.* История Харькова за 250 лет его существования (с 1655 по 1905 г.): ист. моногр.: в 2 т. / Д. И. Багалеї, Д. П. Миллер. – Х., 1905. – Т. 1.: XVII – XVIII вв.
2. *Багалеї Д. И.* Харьковский педагог и журналист начала XIX века. Иван Филиппович Вернет / Д. И. Багалеї. – Х., 1908.
3. *Данилевский Г. П.* Украинская старина. Материалы для истории украинской литературы и народного образования. Харьковские народные школы 1732–1845 / Г. П. Данилевский. – Х., 1866.
4. Державний архів Харківської області. – Ф. 3. Канцелярія Харківського Слободсько-Українського цивільного губернатора, оп. 55, спр. 186. Справа по відношенню заборони неатестованим учителям навчати дітей в приватних будинках. 1823 р., 16 арк.
5. Державний архів Харківської області. – Ф. 266. Дирекція народних училищ Харківський губернії, оп. 1, спр. 26. Про службу домашніх учителів та учительок за 1836 р., 7 арк.

6. Державний архів Харківської області. – Ф. 266. Дирекція народних училищ Харківський губернії, оп. 1, спр. 97. О доставлении к г. попечителю извлечений из отчета о домашних учителях и учительницах за 1839 г. 1839 р., 13 арк.

7. *Карпов В. Н.* Воспоминания / В. Н. Карпов; под общей ред. В. И. Невского // Русские мемуары, дневники, письма, материалы. – М.; Л., 1933.

8. *Пастор Виганд.* Его жизнь и деятельность в России. 1764–1808 гг. / Виганд Пастор // Рус. старина. – 1892. – № 74. – С. 545–568.

9. *Редин Е. К.* Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. К истории Императорского Харьковского университета. 1805–1905. / Е. К. Редин. – Х., б. г.

10. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

11. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1862. – № 5. – С. 7–8.

12. *Щербачев Ю. Н.* Приятели Пушкина Михаил Андреевич Щербинин и Петр Павлович Каверин / Ю. Н. Щербачев. – М., 1912.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 63) «18/19»

В. В. Грибовський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ МАСОНСТВО КАРЛА ОЛЕЯ: НЕСПОДІВАНИЙ НАСЛІДОК ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ МИХАЙЛА СПЕРАНСЬКОГО

Розглядаються обставини виникнення у м. Катеринославі масонського товариства як реакції дрібночиновного дворянства на освітню реформу М. Сперанського. Публікується фрагмент журналу засідання Комітету міністрів Російської імперії від 16 лютого 1810 р.

Ключові слова: Катеринославі, масонство, Крим, Карл Олей, Михайло Сперанський.

Рассматриваются обстоятельства возникновения в г. Екатеринославе масонского общества как реакции мелкочиновного дворянства на реформу образования М. Сперанского. Публикуется фрагмент журнала заседаний Комитета министров Российской империи от 16 февраля 1810 г.

Ключевые слова: Екатеринославі, масонство, Крим, Карл Олей, Михайло Сперанський.

The circumstances of a mason society creature in Ekaterinoslav city as a low ranged dvoryanstvo's reaction to the educational reform by M. Speranski

6. Державний архів Харківської області. – Ф. 266. Дирекція народних училищ Харківський губернії, оп. 1, спр. 97. О доставлении к г. попечителю извлечений из отчета о домашних учителях и учительницах за 1839 г. 1839 р., 13 арк.

7. *Карпов В. Н.* Воспоминания / В. Н. Карпов; под общей ред. В. И. Невского // Русские мемуары, дневники, письма, материалы. – М.; Л., 1933.

8. *Пастор Виганд.* Его жизнь и деятельность в России. 1764–1808 гг. / Виганд Пастор // Рус. старина. – 1892. – № 74. – С. 545–568.

9. *Редин Е. К.* Преподавание искусств в Императорском Харьковском университете. К истории Императорского Харьковского университета. 1805–1905. / Е. К. Редин. – Х., б. г.

10. *Сірополко С.* Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – К., 2001.

11. *Тимковский И. Ф.* Мое определение в службу / И. Ф. Тимковский // Москвитянин. – 1862. – № 5. – С. 7–8.

12. *Щербачев Ю. Н.* Приятели Пушкина Михаил Андреевич Щербинин и Петр Павлович Каверин / Ю. Н. Щербачев. – М., 1912.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94 (477. 63) «18/19»

В. В. Грибовський

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

КАТЕРИНОСЛАВСЬКЕ МАСОНСТВО КАРЛА ОЛЕЯ: НЕСПОДІВАНІЙ НАСЛІДОК ОСВІТНЬОЇ РЕФОРМИ МИХАЙЛА СПЕРАНСЬКОГО

Розглядаються обставини виникнення у м. Катеринославі масонського товариства як реакції дрібночиновного дворянства на освітню реформу М. Сперанського. Публікується фрагмент журналу засідання Комітету міністрів Російської імперії від 16 лютого 1810 р.

Ключові слова: Катеринославі, масонство, Крим, Карл Олей, Михайло Сперанський.

Рассматриваются обстоятельства возникновения в г. Екатеринославе масонского общества как реакции мелкочиновного дворянства на реформу образования М. Сперанского. Публикуется фрагмент журнала заседаний Комитета министров Российской империи от 16 февраля 1810 г.

Ключевые слова: Екатеринославі, масонство, Крим, Карл Олей, Михайло Сперанський.

The circumstances of a mason society creature in Ekaterinoslav city as a low ranged dvoryanstvo's reaction to the educational reform by M. Speranski

are analysed. There is a publication of the extract from journal Committee's of Ministry of Russian empire session on February 16, 1810.

Key words: Ekaterinoslav city, mason, Crimea, Karl Oley, Mikhail Speranski.

Таємне масонське товариство «Орден Лицарів Лева» на чолі з його «начальником», а «в миру» – губернським секретарем і перекладачем Контори Опікунства іноземних поселенців Карлом Олеєм становить чи не найменш вивчену сторінку в історії міста Катеринослава–Дніпропетровська. Наскільки відомо авторові пропонованої публікації, діяльність цього товариства та його очільника висвітлювалася лише в невеликому нарисі одеської дослідниці Лілії Білоусової [3], яка опрацювала справу «Об Олее – переводчике Конторы Опекунства иностранных поселенцев и сообщниках его», що зберігається в Держархіві Одеської області [1].

Відзначаючи пріоритет Л. Білоусової у висвітленні катеринославського масонства, мусимо зауважити, що рясно цитований цією дослідницею архівний матеріал своєю інформативністю перевищує аналітичний контент її публікації. Звісно, за самим фактом виникнення в Катеринославі таємного товариства з державних службовців нижніх чинів, які створювали збройне формування з наміром перейти до підданства іншої держави, крилися процеси значно вищого порядку, ніж просте небажання «недоучившихся чиновников... мириться с положением “маленького человека”» [3, с. 23]. Бачення «Ордену Лицарів Лева» отримає ширшу перспективу, якщо розглянути його як наслідок освітньої реформи, санкціонованої царським указом від 6 серпня 1809 року, і поставити у контекст суспільних процесів, що відбувалися на Півдні України наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Окреслюючи тематичні комплекси, у контексті яких стане зрозумілою мотивація діяльності катеринославських «лицарів Лева», ця публікація також має за мету введення до наукового обігу нового джерела – фрагмента «Журналу Комітету міністрів» від 16 лютого 1810 р., на засіданні якого розглядалася справа Карла Олея [2].

Отже, у 1803–1804 рр. за ініціативою царського статс-секретаря Михайла Сперанського в Російській імперії проводилася реформа освіти, що мала за мету підвищення кваліфікаційного рівня імперських чиновників. Її результатом стало створення університетів, державних і приватних училищ, що готували кадри для управління імперією. Важливим елементом цієї реформи був реєстр чиновницьких посад, які можна було займати лише після закінчення навчального закладу певного рівня. Попри свою очевидну обмеженість (адже далеко не для всіх суспільних верств відчинялися двері освітніх закладів) ця

реформа обіцяла багато користі суспільству. Зокрема, в Україні тоді було створено Харківський університет, з'явилася низка шкіл і училищ у губернських центрах. Проте спадкове дворянство, ця основа основ монархії, вчитися не поспішало, оскільки від народження мало переваги над іншими станами, закріплені законодавством часів Катерини II.

Для спонукання дворян до навчання під керівництвом М. М. Сперанського був розроблений і 6 серпня 1809 р. підписаний Олександром I указ «О правилах производства в чины по гражданской службе и об испытаниях в науках для производства в коллежские асессоры и статские советники». Цим указом установлювався новий порядок надання цивільних чинів: відтепер колезьким асесором (8-й клас, що дозволяв отримати спадкове дворянство) і статським радником (5-й клас, верхівка державного управління) не можна було стати за вислугою років, а лише на підставі свідоцтва про закінчення університету або складання іспитів з російської мови, правознавства, історії, статистики, математики й фізики [6, с. 1054–1057].

У літературі неодноразово відзначалися парадокси цієї реформи: по суті вона мала сприяти соціальній мобільності, поповненню еліти освіченим і культурним елементом, але в дійсності ще більше заблокувала можливість для нижчого чиновництва підвищитися в ієрархії статусів за професійними ознаками [4, с. 11]. Здобуття університетської освіти було не по кишені для більшості чиновників нижчих рангів, котрі мали статус особистого дворянства. Доступною така освіта була здебільшого представникам спадкового дворянства, але вони не бажали принижувати себе сидінням на університетській лаві поруч із різночинним студентством і мали всі підстави сподіватися щодо себе на виключення із загального правила, гарантоване належним рівнем родинних зв'язків, які часто тягнулися до імператорського двору. Купецтво ж, яке також володіло достатніми для отримання університетської освіти коштами, мало інші пріоритети. То ж є всі підстави погодитися з оцінкою цієї реформи, даною М. М. Карамзіним: «... **нікогда любовь к наукам не производила действия, столь несогласного с их целью...**»

Масонське товариство, що виникло в Катеринославі в другій половині 1809 р., стало одним із проявів тих небажаних для імперії Романових наслідків, до яких спричинилася освітня реформа Сперанського; його зорганізували дрібні чиновники, «... кои по воследовании указа о заграждении производства в 8-й класс... пришли в уныние» [3, с. 23]. Історію цього «уныния» вповні передає біографія засновника товариства.

Із документа, що подається в додатку, а також із публікації Л. Білоусової можна виокремити такі дані. Карл Єгорович Олей походив

із польських дрібних дворян, був людиною гарних здібностей, знав кілька іноземних мов і добре служив по канцелярській частині. Дванадцятирічним він став кур'єром Інженерного Шляхетського корпусу, через 10 років дослужився до канцеляриста Шліссельбурзького земського суду. У 1805 р. був призначений перекладачем катеринославської Контори опікунства, котра сприяла облаштуванню іноземних колоністів, які селилися в так званій Новоросії. Мав нагороди за зразкове виконання обов'язків. За характеристикою начальства він – «человек предприимчивый, знает многие языки и имеет в разных науках достаточные сведения». Та всього цього виявилось недостатньо для подальшого кар'єрного росту. Демотивація спричинила розлад особистості: Олей став пиячити, завів дружбу з пропашими гульвісами. З часом на нього завели 4 кримінальні справи, серед яких – про «вчинення насильства дівці купця Кисельова», побиття відставного солдата Бермотова та пограбування колоніста Фрідріха Кершбаума.

Отже, царський указ від 6 серпня 1809 р. позбавив Карла Олея, як і багатьох інших подібних йому канцеляристів, стимулу до кар'єрного росту; у тому ж році за недбале виконання службових обов'язків його звільнили. І от за таких умов він створює таємний «Корпус Лицарів Лева», куди добирає adeptів із таких же дрібних дворян-чиновників, що, не маючи університетського диплому, не могли досягти більшого, ніж 9-й клас Табелі про ранги, а також представників інших верств, котрим імперія Романових передбачила не вельми вибагливе майбутнє. Новоявлена масонська ложа завела собі уряд – Кабінет Міністрів, почала створювати власні «збройні сили» та «фінансову систему». Олей навчився знімати амальгамою відбитки печаток з урядових документів, робити фальшиві пашпорти, заготував матеріали для виготовлення фальшивих асигнацій (цим займався «машинний майстер» швед Бем), розсилав своїх adeptів по різних закутках Новоросії для вербовки нових членів, зібрав з них гроші, на які було придбано 150 пар пістолів. І, як годиться для справжніх масонів, зі свинцю були відлиті хрести «на кшталт кавалерських» (вочевидь мальтійських), розроблені статут і присяга на вірність Корпусу, створено тайнопис для секретного діловодства, запроваджені титули.

Сам Олей, звісно, став «начальником» створеного ним «ордену», наполягаючи, щоб до нього зверталися «ваше превосходительство»; дрібний дворянин Харченко отримав чин «міністра Кабінету», семінарист Султанов і дрібночиновний Дзюбенко стали генералами, службовець Дворянської комісії Комишанський – полковником, німецький колоніст Гофман – капітаном і т. ін. Наймолодшими членами таємного товариства були семінаристи Кошевський і Шульжев-

ський. Тож, як бачимо, етнічний склад «ордену» був вельми строка-тим: поляк, швед, німці поєднувалися зі значною частиною українців, засвідчених прізвищами Харченко, Комишанський, Кошевський, Шульжевський. У соціальному плані теж наявне різнобарв'я: дрібні дворяни-чиновники, семінаристи, іноземні колоністи. Втім спільним для adeptів «ордену» було те, що вони, по-перше, належали до суспільних верств, представникам яких освітня реформа Сперанського перекрила шляхи кар'єрного росту. По-друге, вони жили на території, де соціальна мобільність (як вертикальна, так і горизонтальна) була вищою порівняно із центральними районами імперії: у Південній Україні поняття «поміщик» і «дворянин» могли не збігатися, офіцерські чини в різноманітних волонтерських та козацьких формуваннях отримувалися в більш простий спосіб, ніж у регулярній армії, селянство час від часу приходило в рух «шукання козацтва», а зміна підданства ще була, за інерцією, ординарним явищем. По-третє, політичний суверенітет цієї території все ще лишався неусталеним – стосовно південноукраїнського регіону тривала запекла боротьба між Російською та Османською імперіями; слід зважити на те, що катеринославське масонство виникло під час чергової російсько-турецької війни.

Отож усім «лицарям Ордену Лева» Карл Олей щедро дарував патенти на чини й титули на кшталт герцогів тощо, вселяючи віру в те, що підписані ним папірці стануть державними документами після реалізації плану. А план полягав у тому, щоб зібрати 4 тисячі «лицарів», добути фальшуванням державних асигнацій та (пізніше) грабунком кошти, використати їх на закупівлю зброї, із настанням зими, коли ріки вкриються кригою, рушити до Криму, збудити в ньому антиросійське повстання і повернути півострів під османський суверенітет за умови, що турецький султан визнає Карла Олея королем кримським, а його підначальних – титуловою аристократією васальною щодо Осяйної Порти кримської держави. Звісно, зазначений план Олея був легковажною авантюрою, що не мала в своїй основі ні соціальних, ні економічних, ні політичних ресурсів; крім того, його масонський «орден» був чистим експромтом, що не узгоджувався із практикою діяльності масонських товариств, що в цей час існували в Російській імперії, включно з теренами колишньої Речі Посполитої. Хоча цей авантюризм мав численні аналоги. Навіть сам Г. О. Потьомкін, фактичний правитель Новоросії, домагався **володільницьких** титулів країн, котрі ще не знаходилися під прямим суверенітетом Росії, – Курляндії, Речі Посполитої, Молдови і Волощини, під кінець життя отримав титул гетьмана козацьких військ, виношував

план створення «держави Дакія» [5, с. 555–556], а ще – спільно з канцлером О. Безбородьком розробляв «Грецький проект» тощо.

Діяльність «Корпусу Лицарів Лева» припинилася після того, як пограбований Олеєм німецький колоніст Фрідріх Кершбаум доніс на свого образника Катеринославському цивільному губернаторові К. С. Гладкому. 25 січня 1810 р. губернатор доповів про інцидент міністру внутрішніх справ А. Б. Куракіну. Згодом близько 200 осіб були притягнуті до слідства; багато з них розкаювалися, говорячи, що чинили оте все, будучи під хмелем, заради жарту. Та й сам Карл Олей виправдовувався, що хотів набрати волонтерів, щоб стати на службу його імператорській величності, тобто за тим же принципом, за яким у Криму набирался уланський полк. Ця історія закінчилася в типовий для Російської імперії спосіб: закутого в кандали Олея відвезли до Сибіру, на нерчинську каторгу, куди 15 роками пізніше відправили вже більш відомих «масонських змовників» – декабристів. Згідно з рішенням Комітету міністрів Кершбаум отримав 500 крб у нагороду; подарунки й нагороди отримали і кілька чиновників, що відзначилися у розкритті цієї антидержавної змови.

У додатку до цієї статті подається фрагмент журналу засідання Комітету міністрів Російської імперії від 16 лютого 1810 р., на якому розглядалася справа Олея. Публікацію здійснено із збереженням лексичних і синтаксичних особливостей.

ДОДАТОК

1810 р., лютого 16. Журнал засідання Комітету міністрів Російської імперії. Фрагмент.

82 зв. Екатеринославский гражданский губернатор доносит, что по показанию колониста Кершбаума: «Конторы опекуинства переводчик Олей собирал по подписке разнаго // **83** звания людей для составления корпуса рыцарей Льва, с которыми намерен он был пробраться в Крым, а отьтуда уйти к туркам. При допросах одни из сообщников ево показали, что он действительно желал собрать шайку из бродяг до 4 т [ысяч] человек для того, чтобы съначала производит грабежи, а потом передаться туркам и обратя Крым по прежнему в их зависимость, сделаться там королем, на каковой конец многих из них пережаловал в чины и помышлял уже о заготовлении разнаго рода оружия и пороху; прочие показали что они пьяные подписались вступить в означенный корпус по уверению Олея, что // **83 зв.** упомянутой подписки найдены: 1-е. Писанная неизвестными буквами бумага и по бывшим при ней азбукам дешифрованная, которая содержит в себе патент на чин полковаго генерала 4 класса. На бумаге подпи-

сано Карл (имя Олея). Контросигнировал Министр Кабинета Хорченков, один из сообщников его губернский регистратор; 2-е. Бумага начатая в чернь рукою Олея и неоконченная на высочайшее имя, которою он испрашивает позволения учредить тот корпус из приказных служителей, которым по указу 6 августа 1809 года загражден путь к производству в 8 класс и 3-е. Вылитые Олеем из свинца кресты для раздачи своим подчиненным. Сверх того оказалось, что намеревался он составить для себя пашпорт от имени Херсонскаго военного губернатора и делать фальшивыя ассигнации, для чего приготовлены были бумага и другие материалы. // **84** Переводчик же Олей против сих изобличений признания не сделал, говоря, что он намерен был составить корпус волонтеров с высочайшаго дозволения и что поводом к сему был указ относящийся к производству чинов и пронесшийся слух, что в Крыму учреждается такой же корпус; впрочем все найденные у него бумаги и кресты им отлитые деланы были из одной яковы шутки». По характеристике губернатора, переводчик Олей – «человек предприимчивый, знает многие языки и имеет в разных науках достаточные сведения; нередко обращался в пьянство и заводил ссоры и драки и что из 3 дел о нем в уездном суде производится одно дело о драке с немцом Карновским, который вскоре после того умер; товарищи же его всеобще в поведении не одобряются».

84 зв. Постановили: наградить Кершбаума серебряною медалью, выдав ему единовременно 500 руб., послать подарки отличившимся чиновникам. Карла Олея вызвать в Комитет, учрежденный 13 января 1807 г.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів Одеської області. – Ф. 1, оп. 221, 1810 р., спр. 2.
2. Російський державний історичний архів. – Ф. 1263, оп. 1, спр. 20.
3. *Белоусова Л.* Орден Рыцарей Льва и Карл Олей – несостоявшийся король Крыма / Л. Белоусова // Дерибасовская – Ришильвская: одесский альманах. – 2003. – № 2 (13). – С. 22–26.
4. *Демков М. И.* История русской педагоги. – Ч. 3. Новая русская педагогия (XIX век) / М. И. Демков. – М., 1909.
5. *Мадариага И. де.* Россия в эпоху Екатерины Великой / И. де Мадариага. – М., 2002.
6. Полное собрание законов Российской империи с 1649 года. – Т. 30 (1808–1809). – СПб., 1830.

Надійшла до редколегії 23.11.2011

УДК 94 (477. 7) «1850 / 1900»

І. О. Кочергін

ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ)

ДВОРЯНИ І НАВЧАЛЬНІ ЗАКЛАДИ КАТЕРИНОСЛАВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

У статті розкриваються роль і значення дворян у розвитку навчальних закладів Катеринославської губернії у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: дворянство, навчальний заклад, гімназія, попечитель, благодійність, Катеринославська губернія.

В статье раскрываются роль и значение дворян в развитии учебных заведений Екатеринославской губернии во второй половине ХІХ в.

Ключевые слова: дворянство, учебное заведение, гимназия, попечитель, благотворительность, Екатеринославская губерния.

The role and signification of nobility in development of schools of Katerinoslav region in the second half ХІХ с.

Key words: nobility, school, gymnasium, curator, charity, Katerinoslav region.

Історія освіти на Катеринославщині неодноразово ставала об'єктом досліджень. Вивчалися як окремі навчальні заклади, так і особистості, які тим чи іншим чином прислужилися розвиткові освітньої галузі [5, 8, 25, 26, 29–32, 34, 40, 51, 52].

Втім зазначені дослідження, являючи собою біографії діячів або нариси про навчальні заклади, не завжди пов'язували їх із дворянським станом. Тож на даний час роль і значення дворянства в розвитку освітніх закладів Катеринославщини вивчена фрагментарно. Метою даної статті як раз і є спроба постановки цього питання.

Освіта завжди належала до важливих сфер соціально-культурного життя будь-якого суспільства. Розвиток її напряму впливав на соціально-економічні процеси в державі від давнини до сьогодення. Розвиток освіти залежав від якісного та кількісного освітнього рівня населення. Якщо взяти до уваги період, який нами розглядається, то варто зазначити, що на середину ХІХ ст. на Катеринославщині найбільш освіченим класом, безумовно, вважалося дворянство. Освічена, або так звана інтелігентна маса складалася переважно з представників «благородного» стану, який до того ж мав значно більше можливостей для отримання якісної освіти. Ліберальні реформи Олександра ІІ внесли суттєві корективи в ситуацію, і на кінець ХІХ ст. серед інтелігенції процентне співвідношення дворян до інших станів змінилося не на користь перших.

Уявлення про зміну процентного співвідношення освічених дворян відносно інших станів може дати кількість учнів середніх навчальних закладів, які згодом склали прошарок інтелігенції. У поданих нижче таблицях показано кількість учнів із різних станів, які отримували освіту в середніх навчальних закладах Катеринославщини – класичній чоловічій гімназії та повітових училищах у середині XIX ст.

Таблиця 1

Кількість учнів у повітових училищах Катеринославської губернії станом на 1 січня 1855 р. [13, с. 216].

№ з/п	Повітове училище	Число учнів за станами					% дворян
		дворян спадкових	дворян особистих	духовного звання	інші	загальне число	
1	Катеринославське	16	41	3	18	78	73
2	Новомосковське	9	14	1	31	55	41,8
3	Павлоградське	9	7	-	17	33	48,5
4	Бахмутське	17	15	1	39	72	44,4
5	Олександрівське	7	19	2	19	47	55,3
6	Слов'яносербське	11	11	1	12	35	62,8
Усього:		69	107	8	136	320	55

Таблиця 2

Кількість учнів Катеринославської класичної гімназії станом на 1 січня 1872 р. [30, с. 264]

Кількість учнів за станами						% дворян
дворян і чиновників	духовного звання	міських станів	сільських станів	іноземців	усього	
239	8	118	7	12	384	62,2

Таким чином, на середину XIX ст. діти дворян, які навчалися в середніх навчальних закладах Катеринославщини, склали більшість, хоча й не переконливу. Лише в Катеринославській класичній чоловічій гімназії дворяни значно переважали, навіть на початку 1870-х рр.

Уже в 1880-х рр. картина починає поступово змінюватися. Кількісне зменшення дітей дворян порівняно із дітьми вихідців з інших соціальних груп помітне з даних табл. 3.

Таблиця 3

**Відомість про кількість учнів у Катеринославській губернії
та повітах на 1883 р. [11, арк. 14–16]**

№ з/п	Місто / навчальний заклад	Кількість учнів			% дворян
		загальна	дворян	купців і міщан	
Катеринослав					
1	Класична гімназія	511	260	234	50,9
2	Реальне училище	115	18	56	15,7
3	Духовна семінарія	259	1	15	0,4
4	Жіноча Маріїнська гімназія	523	248	252	47,4
5	Жіноча прогімназія	35	11	21	31,4
6	Жіноче духовне училище	250	-	-	0
Олександрівськ					
7	3-класне міське училище	171	4	113	2,3
8	Жіноче міське училище	118	2	102	1,7
Новомосковськ					
9	Жіноча прогімназія	100	24	64	24
10	Повітове училище	45	13	24	28,9
Павлоград					
11	Чоловіча прогімназія	105	18	63	12,1
12	Жіноча прогімназія	56	12	35	21,4
13	Міське училище з ремісничим відділенням	112	18	80	16,1
Верхньодніпровськ					
14	Жіноча прогімназія	92	26	61	28,3
15	3-класне чоловіче училище	86	18	55	20,9
16	Ремісничє училище	29	3	19	10,3
Таганрог					
17	Чоловіча гімназія	455	100	150	22
18	Жіноча гімназія	446	96	299	21,5
Бахмут					
19	Класична прогімназія	130	36	77	27,7
Ростов-на-Дону					
20	Петровське реальне училище	329	43	198	13,1
21	Прогімназія	252	51	163	20,2
22	Азовська прогімназія	63	5	33	7,9
23	Технічне залізничне училище	107	14	52	13,1
Маріуполь					
24	Олександрівська чоловіча гімназія	192	32	117	16,6
25	Жіноча гімназія	141	33	81	23,4
Усього учнів		4722	1086	2364	23

Як впливає з табл. 3, кількість дворянських дітей у навчальних закладах Катеринославської губернії менше ніж за 30 років (з 1856 до 1883) зменшилась більше ніж удвічі. Лише в Катеринославській класичній чоловічій та Маріїнській жіночій гімназіях діти дворян становили половину учнів, що теж було менше, ніж напередодні селянської реформи¹.

Отже, освіченість серед різних станів суспільства чим далі, тим більше зростала. На кінець XIX ст. дворяни остаточно втратили перевагу серед прошарку інтелігенції. На нашу думку, причини такої зміни слід шукати в тих соціально-економічних змінах, які охопили Російську імперію внаслідок ліберальних реформ Олександра II. Скасування кріпацтва, запровадження земських установ, освітня реформа 1874 р. прямо вплинули на збільшення кількості навчальних закладів і спричинили приплив до них вихідців із «непривілейованих» станів суспільства.

Попри це дворянство, маючи високий освітній рівень, а також більший матеріальний добробут порівняно із представниками інших станів, продовжувало впливати на освітній процес у губернії.

Освіта була одним із індикаторів високого положення дворянства в суспільстві. Освіта, поруч з матеріальним становищем і різноманітними привілеями, дозволяла виділятися дворянам серед маси населення. Однак у другій половині XIX ст., особливо після появи земських установ, ставлення до освіти та її значення в суспільстві змінюється. У дворянському середовищі зростає розуміння необхідності поширення освіти серед народу.

Щоправда, ставлення дворян до необхідності відкриття широкої мережі освітніх закладів не було вже таким однозначним. Дану ситуацію вдало схарактеризував відомий на Катеринославщині освітянин, поміщик Олександрівського повіту Д. Т. Гнедін (1818–1885). Будучи членом училищної ради Олександрівського повіту, він зробив доповідь, у якій продемонстрував наявність кількох груп, що малі різне ставлення до збільшення мережі народних шкіл. «На жаль, мало хто скаже, – зазначав він, – що народна освіта потрібна для загального добробуту... для чого народні школи, коли ми не будемо навчати там своїх дітей, для чого витрачатися (говорили одні. – *І. К.*)... освіченість для народу не лише не корисна, але, навіть, шкідлива, що вона розвине ледачість, неробство і крутість, що тоді землевласники не будуть мати ані пастухів, ані економічної прислуги, – всі будуть освічені і в пани лізти (говорили інші. – *І. К.*)» [10, с. 70–71].

¹Це дійсно лише для класичної чоловічої гімназії, оскільки Маріїнська гімназія почала свою роботу вже після 1861 р.

Сам Д. Т. Гнедін вважав, що «діяти на користь народної освіти – у вищому ступені відродно, особливо коли бачиш, що праця даремно не гине» [10, с. 1].

У подібному ключі висловлювався відомий педагог М. О. Корф (1834–1883). «На словах ми за народну освіту, – констатував він, – а насправді ми проти неї» [27, с. 9]. М. О. Корф вважав, що суспільство ставиться байдуже до питання освіти, а держава виділяє на нього незначні суми [27, с. 1]. Натомість, на його переконання, «освіта має складати нагальну потребу всієї держави і всього суспільства, які через це повинні про неї турбуватися» [27, с. 15].

Прихильну щодо розвитку системи освіти, але більш обережну позицію обіймали члени училищних рад Я. Я. Савельєв та О. М. Поль. З одного боку, Я. Я. Савельєв (1820–1875) визнавав, що справа народної освіти є дуже важливою. Водночас у сфері народної освіти «... казки, зайва ідеологія шкідливі. Народу нашому потрібна елементарна освіта» [48, с. 77–78].

Схожу позицію займав відомий громадський діяч О. М. Поль (1832–1890). Він вважав, що в школі повинні не тільки вчити грамотності, а й займатися моральним вихованням школярів. На думку О. М. Поля, підготовка народних учителів теж була необхідною справою, але робити це він пропонував не примусово чи за планом, а за бажанням самого народу [36, с. 41].

Гласний Бахмутського повітового земства Ф. І. Плещеев визнавав необхідність розширення мережі народних шкіл, але розумів, що земство не має для цього достатньо коштів. Окрім цього не вистачало вчителів. Він пропонував звернутися по допомогу до сільських священників і дияконів [18, с. 102–103]. На жаль, рівень підготовки священнослужителів рідко був високим, тож ця пропозиція була безперспективною.

Дворяни, усвідомлюючи неминучість розширення мережі народних шкіл, знаходили багато причин, які, на їх переконання, перешкоджали належному розвитку народної освіти. Звичайно, були й суто об'єктивні обставини. Однак висновок, який випливає з багатьох промов, які дворяни виголосували в земстві і в пресі, зводився до того, що освіта має розвиватися поступово, тобто повільно. «Запровадження народної освіти вимагає розсудливої поступовості», – писав свого часу майбутній голова Катеринославської губернської земської управи Н. І. Штанський [53, с. 4].

Втім факт залишається фактом: дворянство не лише не заперечувало необхідності поширення мережі шкіл різного профілю, але й активно сприяло їх появі.

У першій половині XIX ст. дворянство Катеринославської губернії брало активну участь у заснуванні й підтримці шкільних закладів.

У 1805 р. за активної підтримки Катеринославського дворянського зібрання² і особисто Д. Т. Мізка (1772–1847) було відкрито Катеринославську класичну гімназію. У 1805 р. в Катеринославі, у 1806 р. – Павлограді, 1807 р. – Новомосковську, 1808 р. – в Олександрівську і Бахмуті за сприяння того ж Д. Т. Мізка відкрилися повітові училища [13, с. 96–98].

У грудні 1828 р. при гімназії було засновано благородний пансіон для дворян і різночинців [13, с. 190]. Тут навчалися стипендіати на гроші катеринославського дворянства.

Коли у 1840-х рр. постало питання ремонту будинку гімназії, дворянство відгукнулося на прохання дирекції про допомогу. Губернський маршалок Ф. Є. Франк у 1846 р. висловив згоду про виділення коштів на ремонт і звернувся до повітових маршалків із проханням віднайти на це кошти. Але з цим вийшло зволікання [30, с. 155–156]. Зрештою дворянство змогло виділити лише 18 277 крб із необхідних 120 000 [30, с. 175].

Дворяни здійснювали пожертвування і у приватному порядку. Так, Г. П. Алексєєв, О. Д. Канкрін, М. О. Борзенко, П. А. Струков жертвували різні суми на розвиток гімназії. У 1860-х рр. Г. П. Алексєєв із власних коштів заснував стипендію для одного учня [30, с. 217–218].

Заснування іменних дворянських стипендій не було винятковим явищем. У середині 1870-х рр. павлоградське дворянство підняло питання про заснування стипендії імені Павлоградського повітового маршалка А. П. Письменного в класичній чоловічій гімназії. Унаслідок тривалого листування з Міністерством внутрішніх справ прохання було задоволене. У січні 1876 р. павлоградське дворянство внесло на спеціальний рахунок Павлоградського міського громадського банку 5 000 крб, з яких мали б нараховуватися проценти для стипендії. Після цього вищезгадане клопотання було позитивно вирішене імператором, який у травні 1876 р. дав дозвіл на заснування стипендії ім. А. П. Письменного [45, арк. 27].

Тривалий час освіту могли отримувати тільки хлопчики. Лише у 1859 р. катеринославське дворянство порушило питання про відкриття жіночої гімназії. Із приміщенням допоміг колишній учитель духовної семінарії та класичного училища Андрій Степанович Понятовський. Він погодився допомогти дворянству, пообіцявши передати під жіночу гімназію власний двоповерховий будинок із землею навколо нього. У заповіті, складеному в 1861 р., зазначалося, що буди-

²Катеринославське дворянство подарувало гімназії будинок і виділило кошти.

нок передається «у вічну і повну власність дворянству Катеринославської губернії для заснування жіночої гімназії» [19, с. 20–21].

Коли будинок перейшов у власність дворянського зібрання, воно виділило 31 282 крб на ремонт приміщення. Після капітального ремонту 30 серпня 1865 р. Маріїнське училище почало свою роботу [15, с. 114]. Першим її директором губернське дворянство призначило Олександрю Якимівну Риндовську (1829–1905), яка належала до відомої на Катеринославщині дворянської родини Ковалевських. Її батько Яким Якович Ковалевський, з дворян Олександрівського повіту, тривалий час був директором народних училищ та Катеринославської класичної гімназії. Завдяки енергії О. Я. Риндовської Маріїнське училище в 1870 р. отримало статус гімназії. Під її керівництвом розроблялися навчальні плани, формувалася бібліотека. У 1881 р. за сприяння О. Я. Риндовської почало діяти Общество попечительства о женском образовании в г. Екатеринославе [52, с. 40].

Роль О. Я. Риндовської в розвитку Маріїнської гімназії визнавала вся інтелігенція Катеринослава. У 1889 р. під час відзначення 25-річного ювілею діяльності Олександри Якимівни на ниві жіночої освіти вітальні адреси надіслали губернський маршалок дворянства, міська влада, співробітники, батьки вихованок гімназії, катеринославський єпископ Серапіон, Г. П. Алексеев та інші. Маршалок дворянства А. П. Струков відзначив багаторічну діяльність керівниці гімназії, зауваживши, що навчальний заклад «... заснований з ініціативи і утримувався переважно за участі дворянства» [50, с. 3].

З 1881 р. дворяни отримали виключне право обирати членів опікунської ради гімназії, які змінювалися через кожні три роки [52, с. 32–33]. Не всі члени опікунської ради брали однакову участь у житті гімназії. Найбільш активними були П. О. Янченко, М. В. Курилін, О. М. Поль та ін. Наприклад, О. М. Поль подав клопотання губернському земству про виплату боргу в розмірі 8 000 крб, які гімназія завинила земству, і домогся позитивного вирішення цього питання [52, с. 39].

На початку 1870-х рр. у дворянському середовищі виникла ідея відкриття при Маріїнській гімназії дворянського пансіону [44, арк. 4 зв.]. Схожий пансіон вже діяв при класичній чоловічій гімназії. Лише наприкінці 1870-х рр. справа зрушила з місця. Катеринославське дворянство виділило 31 282 крб. Значну суму в розмірі 3 000 крб пожертвувала почесна попечителька гімназії Марія Олександрівна Кох [43, арк. 4 зв.].

Згодом ідея про заснування дворянського пансіону трансформувалась, і деякі дворяни почали вести мову про перетворення всієї гімназії на суто дворянську. На 24 черговому (грудень 1889 р.) Катеринославському земському губернському зібранні гласний О. М. Поль

висловив ідею про те, аби клопотатися перед урядом щодо надання Катеринославській Маріїнській жіночій гімназії статусу дворянської, без права допуску до неї осіб, які не мали дворянського статусу, особливо це стосувалося євреїв. Натомість він пропонував зробити все-становою прогімназію [12, арк. 4].

Врешті ця ідея, як несприйнятна, була відхилена. Наслідком став конфлікт дворянства в особі О. М. Поля і єврейської громади Катеринослава. О. М. Поль як член опікунської ради гімназії щиро опікувався її проблемами: жертвував чималі суми на її розвиток, переймався моральним вихованням учениць, вважаючи, що єврейські дівчата, які вчилися в гімназії, негативно впливають на виховання дівчат із дворянських родин.

Факти свідчать, що вплив дворянства на розвиток перших середніх навчальних закладів Катеринослава – класичної чоловічої і Маріїнської жіночої – є незаперечним.

Єдиним із найбільших за кількістю учнів навчальним закладом, у заснуванні якого дворяни не брали участі, було Реальне училище. Воно відкрилося 26 вересня 1875 р. Ідея його створення належала губернському земству і міській владі [22, с. 4]. Тож дворянство брало участь у його розвитку опосередковано – через попечителя, якого обирало губернське земство, і приватні пожертвування. Зазвичай попечителями ставали представники дворянства. Першим був П. М. Миклашевський, який упродовж трьох років існування училища вносив до каси по 500 крб із власних коштів [24, с. 5]. Традиційно великі пожертвування на розвиток гімназії робили попечителі та окремі представники дворянства. Приміром, у 1892 р. П. В. Каменський вніс до каси гімназії 300 крб, у 1899 р. Ольга Семенівна Поль – 500 крб [25, с. 56–57].

Тож дворянська корпорація не брала участі в розбудові училища, але окремі представники катеринославського дворянства робили свій посильний внесок у його розвиток. Одна з причин того, що Реальне училище не користувалося особливою популярністю серед дітей дворян, полягала в тому, що атестат цього навчального закладу не давав права вступу до університетів. За перші 9 років існування училища дворяни склали лише 16% від загальної кількості учнів [23, с. 6].

Отже, Реальне училище (згодом воно стало називатися Першим Реальним училищем) не користувалося популярністю серед дворянства. Серед навчальних закладів Катеринослава, які можна віднести до «елітних», найбільша увага дворянства традиційно віддавалася Класичній чоловічій та Маріїнській жіночій гімназіям. Саме цим двом закладам дворянство в цілому і окремі його представники надавали найбільшу підтримку.

З моменту скасування кріпацтва деякі представники дворянства звернули свою увагу на село. Протягом 1860–1870-х рр. у губернії було відкрито десятки шкіл. Більшість із них завдячують своїй появі земським установам, які почали діяти в 1866 р.

Протягом 1866–1867 рр., завдяки зусиллям повітового земства і особисто членам повітової училищної ради, новомосковським поміщикам М. Д. Мізко, О. О. Гану і Ф. Ф. Соловійову, в Новомосковському повіті було відкрито 18 сільських шкіл [20, с. 2–3].

Унаслідок наполегливої діяльності М. О. Корфа і Олександрівського повітового земства вже в 1872 р. в Олександрівському повіті функціонувало 55 початкових шкіл (це при тому, що до 1866 р. їх було всього чотири). Звітуючи перед училищною радою, М. О. Корф не став зупинятися на здобутках, які досягло земство за останні п'ять років, а говорив про нагальні проблеми, які ще потребували свого вирішення [7, с. 123]. Більше того, М. О. Корф вважав за потрібне поширити свої ідеї в галузі освіти на всю Російську імперію. З цією метою він листувався із видатними просвітянами К. Ушинським, В. Кошем, І. Беловим, Ф. Павленковим та ін. [6, с. 12.]. У власному маєтку с. Нескучному в Олександрівському повіті він створив школу для селян, яку утримував на власний кошт.

М. О. Корф був не єдиним із дворян, хто на власний кошт започаткував школу для сільських мешканців. Ще до скасування кріпацтва Дмитро Титович Гнедін (1818–1885) відкрив народну школу в своєму маєтку в с. Олександрівці Олександрівського повіту. У 1861 р. подібну школу в Новомосковську відкрив Григорій Антонович Залюбовський (1836–1898) [51, с. 131].

Як вже було вище зазначено, стрімке зростання кількості шкіл було зумовлене появою земств. Серед земців, більшість яких становили дворяни, ідея поширення освіти в народній масі сприймалася позитивно, однак на їх переконання народні школи повинні були поширювати знання, які можна було б потім застосувати на практиці: у сільському господарстві або ремеслі. Із цього викристалізувалась думка про ремісничі училища. Серед найбільш відомих варто назвати Ремісничє училище ім. Д. Гнедіна і Верхньодніпровську нижчу сільськогосподарську школу. Д. Т. Гнедін більше 10 років плекав думку про відкриття ремісничого училища, для чого навіть заклав свій маєток. Та лише незадовго до його смерті – у 1883 р. ремісничє училище для кустарів на 90 учнів було відкрите. Згодом воно отримало назву Гнедінського, у пам'ять про засновника [9, с. 142].

Активною діяльністю в галузі освіти відзначився Ераст Костянтинович Бродський (1851–1919), який у 1880–1908 рр. обіймав пост маршалка дворянства Верхньодніпровського повіту. У 1881 р. він змінив О. М. Поля на посту попечителя Саксаганського ремісничо-

го училища, у 1889 р. був призначений попечителем Комісарівського однокласного училища, а з 1890 р. опікувався Верхньодніпровським міським училищем. У 1890-х рр. виникла ідея про створення сільськогосподарської школи. Е. К. Бродський виділив під майбутню школу 40 десятин землі й обіцяв 8 років піклуватися про неї [21, с. 12].

Школу планувалося спорудити в селі Вишневому поблизу залізничної станції Ерастівка Верхньодніпровського повіту (нині це Ерастівський державний аграрний технікум Дніпропетровського державного аграрного університету). Управа під головуванням В. І. Карпова своїми діями сприяла початку робіт зі спорудження сільськогосподарської школи. Ще в 1895 р. зібрання постановило будувати цю школу, але тільки 13 серпня 1898 р. відбулася закладка шкільних будівель [39, с. 333].

У жовтні 1899 р., після завершення будівельних робіт, було запрошено персонал: на посаду директора – Павла Федоровича Тушка на, викладачем спеціальних предметів – Тимофія Васильовича Локтя та ін. Особливу вдячність управа приносила почесному попечителю школи Е. К. Бродському, без якого школа, за словами В. І. Карпова, ще б тривалий час чекала на відкриття [39, с. 338].

Показником щирої зацікавленості дворян у розвитку навчальних закладів різного рівня в губернії є інститут попечительства (див. додатки) і традиційна добродійність. Ще в 1811 р., згідно з думкою міністра народної освіти О. К. Розумовського, була заснована посада «почесних наглядачів» [20, с. 2], а в 1828 р., із появою нового статуту для освітніх закладів, – звання «почесних попечителів» [13, с. 144].

Роль і значення попечителів навчальних закладів вважалися досить важливими. «Роль і значення попечителів у житті школи дуже серйозні, широкі і можуть принести велику користь шкільній справі», – зазначав один із дописувачів газети «Придніпровський край» [54, с. 2]. На його думку, попечителями мають ставати люди освічені, які щиро люблять шкільну справу. Він виділяв два типи попечителів: «селянин-глитай» і місцевий землевласник або земський начальник. Перевага віддавалася двом останнім як більш гідним високого звання попечителя. Тож, на переконання автора, дворяни, а саме вони й належали до місцевих поміщиків і обіймали посади земських начальників, мали природне право піклуватися про школи [54, с. 2].

Незважаючи на те значення, якого надавали посаді попечителя, насправді він не міг втручатися в навчальний процес і мало впливав на виховання учнів. Його роль полягала в матеріальній та особистій підтримці опікуваного ним навчального закладу.

Слід сказати, що намагання попечителів якимось чином змінити ситуацію призводили до конфліктів. У 1866 р. між директором Катеринославської класичної чоловічої гімназії М. І. Білим та її попе-

чителем, яким на той час був Г. П. Алексеев, виникла суперечка. Як доповідав катеринославський губернатор В. Д. Дунін-Барковський, М. І. Білий був дуже роздратований позицією Г. П. Алексеева, який «втручався» у внутрішні справи гімназії. Губернатор, назвавши вчинки М. І. Білого по відношенню до Г. П. Алексеева непристойними, характеризував його як людину із жовчним і чванливим характером, що не поважає «начала, які мають оберігати посадові особи» [41, арк. 74 зв.]. Натомість Г. П. Алексеева губернатор вважав добре освіченим, зі спокійним характером, бездоганим у своїх суспільних відносинах, який «... за образом і напрямом своїх думок відповідає умовам моральної і службової благонадійності, міг би бути справді корисним гімназії, якби не зустрічав постійної протидії (своїм діям з боку. – *І. К.*) директора гімназії» [41, арк. 74 зв.].

Наслідком конфлікту стало звільнення директора. З погляду губернської влади чиновник-директор априорі не міг бути кращим за попечителя, який належав до дворянського стану. Хоча гідність і вихованість Г. П. Алексеева сумніву не піддається, директор мав програти позицію із самого початку конфлікту, навіть якби був правий.

Місце попечителя в освітньому процесі було малозрозумілим. Під час роботи 14-ї чергової сесії Катеринославського губернського земства це питання викликало жваву дискусію серед земців. Питання порушив попечитель реального училища І. М. Яковлев. Він просив звільнити його від попечительства, не називаючи причини. Ці приховані причини намагався пояснити маршалок дворян Павлоградського повіту А. П. Письменний, який із 1875 р. опікувався Павлоградською чоловічою прогімназією. «Попечитель лише для того, аби приносити матеріальні пожертви для цього закладу, чи він повинен піклуватися про добробут училища і жертвувати для цього своєю розумовою працею», – намагався з'ясувати А. А. Письменний [49, с. 471].

Думку Письменного поділяв І. Я. Нестелей, вважаючи, що роль і значення попечителя досі не з'ясовані. Він наполягав на тому, щоб попечитель мав більший моральний вплив на опікуваний ним заклад. О. М. Поль (був попечителем кількох навчальних закладів) висловлювався більш категорично, порівнюючи попечителя з «дійною королю» [49, с. 471–472].

Голова земського зібрання Г. П. Алексеев, який на собі відчув всі «принади» посади попечителя, констатував, що «закон цілком усуває нас (попечителів. – *І. К.*) від будь-якої участі в педагогічній діяльності, і все залежить від добрих відносин із начальством; якщо хороший директор, ... то справа йде добре; якщо навпаки, то попечитель навіть не має права відчинити квартиру» [49, с. 473].

Таким чином, попечительство за своєю суттю було громадським обов'язком, яке несло із собою лише додаткові витрати сил, коштів

і часу. Саме так його і сприймали дворяни, які обіймали цю посаду. Тому часто від попечительства відмовлялись.

Ще однією важливою складовою участі дворян у розвиткові навчальних закладів були пожертвування різних сум: на придбання навчального приладдя, приміщень, утримання учнів. Відомий колекціонер, маршалок дворянства Катеринославської губернії Георгій Петрович Алексеев (1834–1914) у 1862 р. пожертвував на повітове училище 350 крб сріблом, у тому числі на бібліотеку і на оплату навчання бідних учнів, у 1868 р. – 84 крб на школу, а у 1869 р. – гімназії і пансіону 757 крб [2, с. 25–26]. Для розвитку мережі шкіл в Олександрівському повіті давали кошти поміщики Д. Т. Гнедін, О. Є. Канкрін, П. М. Миклашевський [28, с. 25]. Поміщик Катеринославського повіту Олексій Олексійович Савицький (1835–?) у 1896 р. заснував у с. Павлівці (Катеринославський повіт) церковно-парафіяльну школу: дав гроші на її будівництво, придбав необхідні приладдя для навчання і до кінця життя матеріально утримував школу [1, с. 134].

Дворянське зібрання асигнувало 3 000 крб на утворення об'єднаного дворянського фонду ім. спадкоємця Цесаревича з нагоди його народження для відкриття навчально-виховних закладів загальноосвітнього характеру в селах. Окрім отримання загальної освіти передбачалося надати можливість дітям дворян виховуватися у сприятливих умовах і набувати необхідні навички і знання для селянського життя [42, арк. 1].

Дворянство також не стояло осторонь процесу заснування першого вищого навчального закладу в Катеринославі – Вищого гірничого училища, пожертвувавши на його відкриття чималі кошти [46, с. 14]. Крім того, дворянами регулярно надавалися стипендії вихованцям класичної чоловічої, Маріїнської жіночої гімназії та учням інших навчальних закладів, у тому числі й за межами Катеринославської губернії. На кінець 1880-х рр. лише в Катеринославській класичній гімназії надано було 4 дворянські стипендії [34, с. 23]. На кінець XIX ст. у класичній гімназії дворянство утримувало 4 пансіонерів, 6 стипендіатів, у Маріїнській одну стипендіатку [16, с. 1].

Катеринославське дворянство підтримувало не лише катеринославські навчальні заклади. Постійною його підтримкою користувався Полтавський кадетський корпус, для потреб якого дворяни виділили чималу суму – 105 077 крб. Щоправда, російський уряд не дозволяв розпоряджатися цим капіталом [14, арк. 8]. На кінець XIX ст. завдяки цьому капіталу в Полтавському кадетському корпусі отримало освіту 186 дітей катеринославських дворян [16, с. 1].

Таким чином, важливість впливу дворянської корпорації в цілому та окремих дворян на розвиток освітнього простору Катеринославської губернії в другій половині XIX ст. не викликає сумніву.

Найбільшою увагою і прихильністю катеринославського дворянства користувалися дві гімназії – класична чоловіча і Маріїнська жіноча. Саме тут були створені дворянські пансіони, надавалися дворянські стипендії і навчалоя найбільше дітей дворян.

Різке зростання інтересу дворян до освіти відбулося лише після того, як у губернії були впроваджені земські установи, а також після покладення у 1874 р. функцій голови губернської та повітових училищних рад на маршалків дворянства. Протягом 1860–1870-х рр. утворилися десятки початкових та середніх шкіл, у тому числі за прямої та активної підтримки окремих дворян.

Традиційними для дворянства залишались інститут попечительства і благодійність. Буквально всі згадувані у цій статті гімназії та школи перебували під покровительством дворянства або окремих його представників. Нерідкісним було таке явище, коли один і той самий дворянин був попечителем або входив до опікунської ради кількох навчальних закладів. Часто попечителями ставали кілька представників однієї родини, наприклад Кохи, Миклашевські.

Щороку дворяни робили чималі пожертвування на розвиток навчальних закладів різного рівня, що дозволяло їм розвивати матеріальну базу, відкривати додаткові класи, наймати кращих учителів. Отже, у другій половині XIX ст. завдяки дворянству в цілому та окремим його представникам відкрилися десятки шкіл – від елітної Маріїнської жіночої гімназії до ремісничих і сільських шкіл. У 1860–1890-х рр. характерною стала підтримка дворянами навчальних закладів через земства та інститут попечительства. Поруч із дворянством важливу роль у розвитковій мережі навчальних закладів стали відігравати міська влада і земство.

ДОДАТКИ

Попечителі найбільших навчальних закладів Катеринославської губернії станом на 1864 р. [3, с. 156–157]

№ з/п	Навчальний заклад	Попечитель	Соціальний стан
1	Катеринославська класична чоловіча гімназія	Котляревський Михайло Михайлович	дворянин
2	Катеринославське повітове училище	Алексєєв Георгій Петрович	дворянин
3	Павлоградське повітове училище	Мізко Микола Дмитрович	дворянин
4	Бахмутське повітове училище	Депрерадович Олександр Васильович	дворянин

Закінчення

№ з/п	Навчальний заклад	Попечитель	Соціальний стан
5	Олександрівське повітове училище	Василенко Григорій Іванович	дворянин
6	Слов'яносербське повітове училище	Карпов Іван Олександрович	дворянин
7	Катеринославське жіноче училище 2-го розряду	Миклашевська Ганна Володимирівна	дворянка

Попечителі Катеринославської класичної гімназії
[30, с. 349; 38, с. 255]

№ з/п	Роки перебування на посаді	Попечитель	Соціальний стан
1	1845–1856	Гавриленко Дмитро Петрович	дворянин
2	1856–1865	Кох Іван Степанович	дворянин
3	1864–1866	Котляревський Михайло Михайлович	дворянин
4	1866–1875	Алексеев Георгій Петрович	дворянин
5	1875–1877	Байдак Григорій Андрійович	дворянин
6	1877–1883	Коростовцев Володимир Семенович	дворянин
7	1883–1886	Енгельгард Олександр Дмитрович	дворянин
8	1886–1889	Миклашевський Павло Михайлович	дворянин
9	1889–1892	Миклашевський Михайло Ілліч	дворянин
10	1892–1895	Бродський Ераст Костянтинович	дворянин
11	1895–1909?	Малама Володимир Федорович	дворянин
12	1909?-1917	Бродський Ераст Костянтинович	дворянин

Попечителі Катеринославської Маріїнської жіночої гімназії
[52, с. 24–25; 33 с. 2; 4, с. 38; 17, с. 199]

№ з/п	Роки перебування на посаді	Попечитель	Соціальний стан
1	30. 08. 1865–1868	Котляревська Віра Павлівна	дворянка
2	1869–1893	Кох Марія Степанівна	дворянка
3	1894?–1911?	Месарош Катерина Іванівна	дворянка
4	1911?–1917	Урусова Віра Георгіївна	дворянка

**Попечителі Катеринославського 1-го Реального училища
[24, с. 5.; 37, с. 267; 47, с. 885–888]**

№ з/п	Роки перебування на посаді	Попечитель	Соціальний стан
1	26. 09. 1875–25. 10. 1878	Миклашевський Павло Михайлович	дворянин
2	10. 01. 1879–15. 02. 1880	Яковлев Іван Михайлович	дворянин
3	15. 02. 1880–4. 12. 1882	Хрінников Микола Миколайович	купець
4	4. 12. 1882–6. 12. 1885	Поль Олександр Миколайович	дворянин
	6. 12. 1885–7. 12. 1888	Поль Олександр Миколайович	дворянин
	7. 12. 1888–26. 07. 1890	Поль Олександр Миколайович	дворянин
7	9. –14. 12. 1890	Нестелей Іван Якович	дворянин
8	14. 12. 1890–12. 12. 1893	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	12. 12. 1893–12. 12. 1896	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	12. 12. 1896–14. 12. 1899	Каменський Петро Валерійович	дворянин
	14. 12. 1899–8. 12. 1902	Каменський Петро Валерійович	дворянин
10	8. 12. 1902–23. 01. 1906	Родзянко Михайло Володимирович	дворянин
	23. 01. 1906–19. 01. 1909	Родзянко Михайло Володимирович	дворянин
12	19. 01. 1909–11. 12. 1911	Урусов Микола Петрович	дворянин
	11. 12. 1911–1917	Урусов Микола Петрович	дворянин

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Бутовичівська економія Савицьких / С. В. Абросимова, Н. В. Сурева // Гуманітар. журн. – 2004. – № 1–2. – С. 132–135.
2. *Абросимова С. В.* «Как говорят...»: Из повседневной жизни Екатеринославского дворянства XIX в. (по материалам эпистолярной коллекции музея) / С. В. Абросимова // Скарби музеїв: збірник статей. Матеріали обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 21–34.
3. Адрес-календарь // Памятная книжка Екатеринославской губернии на 1864 год. – Екатеринослав, 1864.
4. Адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1900 год // Памятная книжка и адрес-календарь 1900 год. Екатеринославская губерния / под ред. Я. Г. Гололобова. – Екатеринослав, 1899. – Вып. 1.
5. *Баздирева Е. М.* Діяльність О. Я. Риндовської (Чернової) в галузі освіти Катеринослава (друга половина XIX – початок XX ст.) / Е. М. Баздирева // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 312–319.
6. *Бекетова В. М.* Подвижник просвещения / В. М. Бекетова // Днепров. правда. – 1988. – 10 апр.
7. *Веселовский Б. Б.* История земств / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1911. – Т. 4.
8. *Гавєська Л.* Микола Корф: громадська й педагогічна діяльність / Л. Гавєська. – Умань, 2008.

9. *Гнедин Д. Т.* Мои воспоминания / Д. Т. Гнедин // Рус. богатство. – 1893. – № 5. – С. 141–164.
10. *Гнедин Д. Т.* Отчет члена училищного совета Александровского уезда по 1 и 2 училищным участкам за 1868–1869 учебный год / Д. Т. Гнедин. – Екатеринослав, 1969.
11. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102, оп. 80, д. 88, ч. 4, 1884 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии.
12. Государственный архив Российской Федерации. – Ф. 102, оп. 88, д. 47, ч. 24. – 1890 г. Департамент полиции. 3-е делопроизводство. Политический обзор по Екатеринославской губернии.
13. *Грахов Я. Д.* Историко-статистический обзор Екатеринославской гимназии и подчиненных ей учебных заведений / Я. Д. Грахов. – Одесса, 1856.
14. Державний архів Одеської області. – Ф. 1. Канцелярія Новоросійсько-го і Бессарабського генерал-губернатора. – Оп. 140, спр. 104. Справа про дворянські вибори в Катеринославській губернії 1868 р.
15. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Д., 2001.
16. Екатеринослав. 23 января // Приднепров. край. – 1899. – 24 янв. – № 379. – С. 1–2.
17. Екатеринославский адрес-календарь. 1915 год. – Екатеринослав, 1915.
18. Журналы Бахмутского уездного земского собрания второго созыва с 27 октября по 4 ноября 1866 года. – Екатеринослав, 1867.
19. Завещание А. С. Понятовского // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 11 янв. – № 3. – С. 20–21.
20. *Залюбовский Г. А.* Новомосковские учебные заведения (окончание) / Г. А. Залюбовский // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 19 июля. – № 56. – С. 2–3.
21. *И. Т.* Эраст Константинович Бродский. Краткий биографический очерк / И. Т. – Екатеринослав, 1908.
22. Исторический очерк Екатеринославского реального училища // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальна. – 1884. – 18 июля. – № 57. – С. 4.
23. Исторический очерк Екатеринославского реального училища (продолжение) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальна. – 1884. – 21 июля. – № 58. – С. 6.
24. Исторический очерк Екатеринославского реального училища (окончание) // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальна. – 1884. – 25 июля. – № 59. – С. 5.
25. Исторический очерк Екатеринославского реального училища за двадцать пять лет существования (1875–1900) / сост. С. Ф. Тимошенко. – Екатеринослав, 1901.
26. *Ковнір Н. М.* Микола Олександрович Корф – педагог, публіцист, земський діяч // Грані. – 2002. – № 5. – С. 10–14.
27. *Корф Н. А.* Земский вопрос (О народном образовании) / Н. А. Корф. – СПб., 1867.
28. *Кушніренко І. К.* Напівзабуті імена... / І. К. Кушніренко, В. Жилінський. – Запоріжжя, 2004.
29. *Лісниковська І. С.* М. О. Корф і розвиток освіти в Наддніпрянській Україні (60–80-і роки XIX ст.) / І. С. Лісниковська // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 184–190.

30. *Локоть Ф.* Столетие Екатеринославской классической гимназии 1805–1905 гг. Краткий исторический очерк / Ф. Локоть. – Екатеринослав, 1908.

31. *Лопатіна О. М.* Барон Корф – видатний просвітител ь Запорізького краю / О. М. Лопатіна // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. праць / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред) та ін. – Д., 2009. – Вип. 7. – С. 149–154.

32. *Мирончук В. Д.* Діячі освіти на Катеринославщині. Династія Ковалевських / В. Д. Мирончук, І. С. Лісниківська // Історія і культура Придніпров'я. Невідомі та маловідомі сторінки: Науковий щорічник. – Д., 2004. – Вип. 1. – С. 49–54.

33. Некролог // Екатеринославские губернские ведомости. Часть не официальная. – 1893. – 28 сент. – № 101. – С. 2.

34. Отчет Екатеринославского губернского предводителя очередному губернского дворянскому собранию. 1886–1889. – Екатеринослав, 1889.

35. *Песковский М. Л.* Барон Н. А. Корф. Его жизнь и общественная деятельность / М. Л. Песковский. – СПб., 1893.

36. Постановления Екатеринославского губернского земского собрания Сентябрьской сессии 1866 года. – Екатеринослав, 1867.

37. Постановления XXIII очередной сессии Екатеринославского губернского земского собрания. С 3 по 14 декабря 1888 года с приложениями. – Екатеринослав, 1889.

38. Приднепровье. Ежегодник и памятная книжка Екатеринославской губернии на 1914 год / под ред. Н. Г. Подковырова и А. Г. Авчинникова. – Екатеринослав, 1914.

39. Приложения к постановлениям XXXIV очередного Екатеринославского губернского собрания 1899 сессии 5–13 декабря 1899 года. – Екатеринослав, 1900.

40. *Прокопенко С. Л.* Діяльність Катеринославського реального училища в 1875–1900 рр. / С. Л. Прокопенко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / ред. кол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 320–328.

41. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф. 1282. Канцелярия министра внутренних дел, оп. 3, спр. 127. Дело по канцелярии с представлением еженедельных записок по Екатеринославской губернии.

42. РГИА. – Ф. 1283. Канцелярия министра внутренних дел по делам дворянства, оп. 1, д. 23, 1905 г. Дело о дворянских выборах по Екатеринославской губернии.

43. РГИА. – Ф. 1284 Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 55, 1877 г. Б. Дело с копиями постановлений Екатеринославского губернского собрания.

44. РГИА. – Ф. 1284 Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 86, 1871 г. Б. Дело о дворянских выборах в Екатеринославской губернии.

45. РГИА. – Ф. 1284 Департамент общих дел МВД, оп. 91, д. 101, 1874 г. А. Дело по ходатайству дворян Павлоградского уезда (Екатеринославской губернии) об учреждении стипендии при Екатеринославской губернской гимназии имени статского советника Андрея Петровича Письменного.

46. *Савчук В. С.* Біля витоків Національної гірничої академії: від Катеринославського вищого гірничого училища до гірничого інституту (1896–1912) / В. С. Савчук // Бористен. – 2000. – № 2. – С. 13–14.

47. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания 1866–1913 гг. Вып. первый. – Екатеринослав, 1916. – Ч. II (1890–1913 рр.).

48. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября – 4 ноября 1869 года. – Екатеринослав, 1870.

49. Стенографический отчет о заседаниях XIV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 8 по 19 декабря 1879 года. – Екатеринослав, 1880.

50. *Струков А. П.* Адрес от дворянства / А. П. Струков // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 13 дек. – № 98. – С. 3.

51. *Чабан М. П.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. П. Чабан. – Д., 2005.

52. *Чернова А. А.* Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания до 1 августа 1881 г. / А. А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.

53. *Штанский Н. И.* О мерах в народном образовании в Екатеринославской губернии (губернского гласного Н. Штанского) / Н. И. Штанский. – Екатеринослав, 1868.

54. *N. L.* К деятельности попечителей народных училищ / N. L. // Приднепровский край. – 1899. – 19 янв. – № 373. – С. 2.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94: 026 (477. 63) «1860/1916»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ БІБЛІОТЕЧНИХ ОСЕРЕДКІВ У РОЗВИТКУ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено стан та діяльність медичних бібліотечних осередків Катеринославщини, проаналізовано тематико-кількісний склад бібліотечних галузевих фондів за читацькими запитами. Визначено роль медичних діячів у процесі поширення знань та розповсюдження професійної літератури.

Ключові слова: медичні осередки, бібліотечні фонди, аналіз читання.

Освещены состояние и деятельность медицинских библиотечных участков, проанализирован тематико-количественный состав библиотечных отраслевых фондов по читательским запросам. Определена роль медицинских деятелей в процессе распространения знаний и профессиональной литературы.

Ключевые слова: медицинские участки, библиотечные фонды, анализ чтения.

The state and activities of medical library centers are shown. The author analyzes thematic and quantitative composition of library brunch collections

© Л. М. Лучка, 2012

48. Стенографический отчет к постановлениям Екатеринославского губернского земского собрания с 24 октября – 4 ноября 1869 года. – Екатеринослав, 1870.

49. Стенографический отчет о заседаниях XIV сессии Екатеринославского очередного губернского земского собрания с 8 по 19 декабря 1879 года. – Екатеринослав, 1880.

50. *Струков А. П.* Адрес от дворянства / А. П. Струков // Екатеринославские губернские ведомости. Часть официальна. – 1889. – 13 дек. – № 98. – С. 3.

51. *Чабан М. П.* Птахи з гнізда Придніпров'я / М. П. Чабан. – Д., 2005.

52. *Чернова А. А.* Историческая записка о Екатеринославской Мариинской женской гимназии со времени ее основания до 1 августа 1881 г. / А. А. Чернова. – Екатеринослав, 1883.

53. *Штанский Н. И.* О мерах в народном образовании в Екатеринославской губернии (губернского гласного Н. Штанского) / Н. И. Штанский. – Екатеринослав, 1868.

54. *N. L.* К деятельности попечителей народных училищ / N. L. // Приднепровский край. – 1899. – 19 янв. – № 373. – С. 2.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 94: 026 (477. 63) «1860/1916»

Л. М. Лучка

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЛЬ БІБЛІОТЕЧНИХ ОСЕРЕДКІВ У РОЗВИТКУ МЕДИЧНОЇ ОСВІТИ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX – НА ПОЧАТКУ XX ст.

Висвітлено стан та діяльність медичних бібліотечних осередків Катеринославщини, проаналізовано тематико-кількісний склад бібліотечних галузевих фондів за читацькими запитами. Визначено роль медичних діячів у процесі поширення знань та розповсюдження професійної літератури.

Ключові слова: медичні осередки, бібліотечні фонди, аналіз читання.

Освещены состояние и деятельность медицинских библиотечных участков, проанализирован тематико-количественный состав библиотечных отраслевых фондов по читательским запросам. Определена роль медицинских деятелей в процессе распространения знаний и профессиональной литературы.

Ключевые слова: медицинские участки, библиотечные фонды, анализ чтения.

The state and activities of medical library centers are shown. The author analyzes thematic and quantitative composition of library brunch collections

© Л. М. Лучка, 2012

according to readers' demands. The role of medical workers in the process of spread of knowledge and occupational literature is defined.

Key words: medical centers, library collections, analysis of reading.

Інтерес до медичних бібліотечних осередків викликаний місцем та роллю, яку вони відігравали у підготовці медичних кадрів, поширенні медичних знань та розповсюдженні літератури серед населення дореволюційної Росії. Стан медичного обслуговування в Катеринославській губернії потребував допомоги шляхом проведення культурно-освітніх заходів. Громадськість міста була зацікавлена в широкому розповсюдженні медичних знань серед населення Катеринослава другої половини XIX – початку XX ст. У зв'язку з цим першорядне місце відводилося бібліотекам як культурно-освітнім закладам, у яких зберігалися медичні видання.

У другій половині XIX ст. в Катеринославі діяли Губернська земська лікарня та фельдшерська школа, Товариство помічників лікарів, санітарні попечительства у повітах. Діяльність медичних закладів була багатогранною та корисною. Проблеми медичної освіти й виховання населення краю привертала увагу земських діячів, які постійно порушували назрілі питання та шукали шляхи їх вирішення. Складні умови розвитку міста – бруд, хвороби, відсутність водопостачання – вимагали змін в інформаційному забезпеченні медично-освітнього простору.

Актуальність теми полягає в дослідженні процесу становлення та діяльності медичних бібліотек Катеринославщини, висвітленні їх внеску в розвиток губернії, зокрема в культурно-освітньому просторі.

У Катеринославі другої половини XIX – початку XX ст. вагоме місце посідала Губернська земська лікарня, відкрита в 1845 р. «Приказом общественного призрения». У лікарні діяла бібліотека, перші книги якої зберігались у шафах на верхньому поверсі головного корпусу. У 1862 р. фонд бібліотеки становив 348 медичних книг та анатомічні рисунки М.І. Пирогова. Щорічно Міністерство внутрішніх справ надсило до бібліотеки кращі твори з терапії, хірургії, фармацевтики та періодичні медичні видання. У 80-х рр. XIX ст. для лікарів та хворих бібліотека поповнила фонди виданнями російською та німецькою мовами [15, с. 113; 25, с. 16.].

У 90-ті рр. XIX ст. бібліотека отримувала періодичні видання російською, німецькою та французькою мовами з усіх спеціальностей практичної медицини. Зокрема, у 1894 р. працівники лікарні мали можливість користуватися медичними газетами та журналами у кількості 21 назви. Аналіз звітів говорить про щорічне зростання іноземного фонду періодичних видань на одну-дві назви. Таким чином, у 1899 р. фонд налічував 31 назву. Фонди містили літературу

з питань гігієни, клінічної та судової психіатрії, хірургії, офтальмології, неврологічних і жіночих хвороб, фармацевтичні довідники. За допомогою періодичних видань, використовуючи передовий досвід зарубіжних країн, фахівці поширювали свої медичні знання [10, арк. 68; 11, арк. 71].

На початку ХХ ст. діяльність Катеринославської губернської земської лікарні була закріплена статутом, згідно з яким штат службовців призначався губернським земським зібранням, кошти надходили від земства, звіти надсилалися до губернської управи. Лікарська рада, до складу якої входили члени Губернської управи, попечитель, лікарі, завідувач аптекою та санітарний лікар, наглядала за діяльністю лікарні й вирішувала назрілі питання. Відповідальність за лікарню лежала на її завідувачі, якого призначала Губернська земська управа. Таким чином, розвиток головної медичної бібліотеки губернії залежав від ставлення до неї губернської влади [28].

Читачами бібліотеки Катеринославської губернської земської лікарні був медичний персонал: лікарі, фельдшери, провізори, акушерки – 20–30 осіб (1897 р.). Наприкінці ХІХ ст. штат лікарні збільшився. Для пацієнтів у відділеннях лікарні відкривалися невеличкі бібліотеки, що містили ілюстровані журнали, зміст яких був зрозумілим і нескладним для сприйняття [9, арк. 128].

Наприкінці ХІХ ст. відповідальним за бібліотеку, що розміщувалася в окремій кімнаті контори закладу, був доглядач, який у ній мешкав. Зазначимо, що у штаті лікарні посаду бібліотекаря не було введено. Як видно зі звітів, лікарня не витрочала кошти на придбання медичних видань для бібліотеки. Оскільки лікарня підпорядковувалася Губернському земству, то і фінансування здійснювала управа. Зробимо припущення, що надходження іноземних журналів із-за кордону здійснювалося шляхом їх купівлі та дарунків.

Із 1905 р. справи медичної бібліотеки погіршилися. У звіті за 1906 р. зазначено, що бібліотека не має відповідного приміщення, а її проблеми залишаються не вирішеними. Позитивним на той час можна вважати факт поповнення фондів місцевою періодикою («Приднепровский край», «Южная заря») та пресою загального змісту («Русь», «Русское богатство»). У 1912 р. лікарнею було отримано фахові видання на суму 400 крб (на 225 крб – журналів, 175 крб – книжок) [8, арк. 95].

У 1913 р. старшим лікарем О.М. Меркуловим було запропоновано реформу губернської лікарні, у якій окреме місце посідала бібліотека. Його пропозиції стосувалися введення інституту екстернів, які б під керівництвом завідувача працювали над процесом відбору та огляду відсутньої в бібліотеці поточної літератури з медичних спеціальностей. Таким чином, екстерни збирали постійно накопичуваний

матеріал у галузі медицини, з одного боку, з іншого – поповнювали фонди бібліотеки та брали участь у правильному користуванні придбаними книгами та журналами [5, с. 41–43].

Важливим складом у процесі поширення медичних знань була фельдшерська школа Катеринославського губерньського земства. Для бібліотеки активним виявився 1906 / 07 навчальний рік. Обов'язки директора виконував старший лікар В. А. Глаголев, інспектором призначили лікаря В. І. Спаського. Педагогічна рада працювала під головуванням члена управи К. Д. Фон-Гесберга, який значну увагу приділяв придбанню книг. Бібліотека отримувала асигнування в розмірі 300 крб. У 1911 / 12 навчальному році Педагогічна рада продовжила активно вирішувати бібліотечні справи школи. Санітарний земський лікар, інспектор фельдшерської школи, член ради А. І. Ширман порушив питання про необхідність створення бібліотечної комісії, завдання якої полягали у складанні списків необхідних книг. До складу комісії увійшли А. І. Ширман та викладачі-лікарі В. А. Восинський, Ю. М. Кернер, М. І. Лук'яненко, І. І. Стеллецький [3, с. 1029–1030].

Нашу увагу привернув аналіз читання, який провели у 1906 р. Педагогічна рада із бібліотекою. За статистикою 100 учнів школи прочитали 2 508 книжок, у середньому кожний опрацював 25 видань. Частіше зверталися до бібліотеки учні перших (1 265 книг) та других (771 книга) класів. У третьому класі кількість книговидач помітно зменшилась (472 книги). Цей факт пояснюється відсутністю вільного часу в старших класах. Серед учнів популярністю користувалася довідкова література, часто зверталися до ґрунтовних видань: «Жизнь растений», «Человек», «История Земли».

Найбільшим попитом у читачів користувалася художня вітчизняна та зарубіжна література. Підвищений інтерес викликали твори Г. П. Данилевського та М. С. Лєскова (понад 100 звернень), Л. М. Толстого, А. П. Чехова, Р. Хаггарда, В. І. Немировича-Данченка (близько 100 книг). За відділами (їх було 10) перше місце посідали медичні науки (87 книговидач), друге – історичні (67). Учні зверталися до творів Д. І. Яворницького (10 звернень). Із журналів підвищенням попитом користувалися «Нива» (94 книговидачі), найбільшу кількість читачьких запитів отримували відділи з історії та гігієни [23, с. 192–196].

Аналіз таблиці, у якій відображено кількість прочитаних учнями першого класу книг, свідчить, що були активні читачі: за рік Циммерман отримав 73 книги та 11 журналів, Моргунов – 56, Анікін – 59, Дембровський – 55 книг. Крім того, таблиця дозволила виявити учнів, які нечасто зверталися до бібліотечних фондів. Середня кількість книговидач у першому класі становила 15–17. Зазначимо, що на початку ХХ ст. учні Катеринославської фельдшерської школи читали не менше 10 книг. У другому класі читачький інтерес падає (51–60 книг).

Найменшу кількість книг (7) прочитав учень Сомолов, у третьому класі Фомічов отримав 4 книги. Робимо висновок, що інтерес до читання медичної літератури треба було підтримувати у молодого покоління, заохочувати його до цього процесу, привертати увагу до видань медичного профілю із вмістом наукової та науково-популярної інформації [23, с. 198–201].

Санітарна рада кожного повіту губернії збиралася чотири рази на рік. Розглядалися клопотання щодо виділення коштів на отримання медичних журналів і газет. У 1910-х рр. земство запропонувало безкоштовно популяризувати медичні знання серед селян. Однією із форм цього заходу стали народні читання, що проводилися лекторами – медичними працівниками із використанням діапозитивів. Читання проводились у школах ввечері, кількість слухачів-селян становила 100–150 осіб. Санітарний відділ при управі мав бібліотеку, асигнування якої щорічно налічували 50–100 крб [24, с. 17, 38].

С. А. Бродницьким, як представником губернського земства, порушувалося питання про організацію народних читань у губернії з питань медицини та гігієни. На засіданнях обговорювали програму обов'язкових та епізодичних читань на на території, охопленій епідемією. До уваги селян пропонувалися теми: «Как устроено тело человека и как идет в нем жизнь», «О водопроводе и канализации», «О дифтерии и прививке», «Пища и напитки», «Алкоголь», «Жилища и поселения», «О заразных болезнях», «Помощь при несчастных случаях», «Детские болезни» тощо. Читання проходили з успіхом та зацікавленістю з боку селян і робітників губернії. Тривали народні читання одну-дві години. У результаті таких заходів підвищувався попит на медичні брошури [4, с. 432].

Лікар В. І. Спаський звернувся до управі із проханням придбати та розіслати на лікарські дільниці брошури Є. П. Попова, В. І. Недригайлова та інші популярні медичні видання. Під опікою земства кожна лікарська дільниця повинна була мати журнали за фахом: лікарські, фельдшерські та акушерські. У 1911 р. медичний осередок Верхньодніпровського повіту отримував п'ять назв медичних журналів російською мовою. Найдорожчими за ціною були «Практическая медицина» (11 крб 15 коп.) та «Русский врач» (9 крб). Цікавим є факт щорічного зростання вартості медичної періодики: у 1912 р. зазначені журнали коштували 15 крб 10 коп. та 10 крб 05 коп. У 1913 р. кожна лікарська дільниця отримувала дев'ять журналів: «Акушерка», «Акушерство и женские болезни», «Медицинское обозрение», «Педиатрия», «Практическая медицина», «Русский врач», «Туберкулез», «Фельдшерский вестник», «Хирургия» [16, с. 71–80].

Санітарні попечительства Катеринославської губернії виникли у 1911–1912 рр. До їх обов'язків входили організація бібліотек

читалень та клопотання про поповнення новою літературою [6, с. 938, 1056–1061]. Звіти містять інформацію про складні санітарні умови та високий рівень захворювань населення Катеринославщини, що вимагало відкриття спеціальних бібліотек у сільській місцевості з метою поширення медичних знань (с. Красногригорівка) [3, с. 1060, 1091]. Санітарні відділення повітів губернії щорічно опікувалися придбанням медичної літератури, складаючи на 1 грудня бланк загального замовлення. Земські діячі не залишали поза увагою переліки необхідних бібліотечних видань на лікарських ділянках та рекомендували для зручності мати каталоги таких бібліотек. Ці питання вирішувала комісія у складі лікарів губернського санітарного бюро Є. П. Попова та Я. П. Борткевича. У 1914 р. на засіданні земських санітарних лікарів Катеринославщини було рекомендовано лекторам народних читань використовувати пересувну книжкову виставку, яка мала містити сучасну медичну інформацію. Завдання виставки полягало в зацікавленні широких верств населення читанням, а також закріпленні матеріалів лекцій [7, с. 650–661].

За рішенням санітарної ради відповідальність за збереження фонду, зокрема переплетення усіх отриманих книг та облік кожного бібліотечного примірника, несли дільничні лікарі. Однак управа звертала увагу й на негативні явища, що відбувалися на бібліотечних дільницях. Так, член управи Тарасенко в 1912 р. повідомив про випадки крадіжки журналів. Для уникнення проблем лікар А. П. Алексєєв запропонував ввести інвентарні бібліотечні книги з метою збереження та обліку бібліотечних видань. Лікар Свечніков порушив питання про підвищення уваги до ревізій бібліотек медичних дільниць [6, с. 1189]. Оскільки читачами медичних осередків було населення, що мешкало на цій території – селяни та лікарський персонал, члени земства пропонували надсилати до бібліотек підручники і практичні посібники з медицини (Єсвальд. «Руководство к общей и частной рецептуре» та ін.) [7, с. 729].

Досліджуючи проблему розвитку медичної освіти на Катеринославщині, ми привернули увагу до діяльності Товариства помічників лікарів, яке було засноване в 1897 р. й також опікувалося бібліотечною справою. Бібліотечні надходження товариства становила професійна література кращих авторів. У 1902 р. приміщення для бібліотеки надавав М. Ф. Євпак – фельдшер Катеринославської земської лікарні. Створена комісія порушувала питання про влаштування бібліотеки та читалень, призначених для підвищення рівня освіти медичних працівників, які здійснювали медичну допомогу населенню губернії [3, с. 987]. У 1902 р. член бібліотечної комісії Є. С. Жмудь присвятив свою доповідь бібліотечним справам, особливо зосередившись

на питанні про бібліотечний фонд. На його переконання, фонд повинен був містити найкращу медичну літературу, але зібраних на це коштів (80 крб) для відкриття бібліотеки явно не вистачало. Наступні питання, які порушив Є. С. Жмудь, стосувалися процесу придбання книг, пошуку бібліотечного персоналу. На жаль, за звітом 1905 р. Є. С. Жмудя в грудні було заарештовано за активну діяльність і вислано на три роки до Архангельської губернії. Але є відомості 1906 р., що свідчать про перебування Є. С. Жмудя в Німеччині [20, с. 6–7; 22, с. 40–42].

У 1905 р. бібліотека розміщувалася в квартирі дійсного члена товариства Л. М. Ранцмана. Значну увагу товариство приділяло розвитку фахового періодичного фонду. Бібліотечні витрати залежали від земських фінансів, яких не вистачало. Тому рада катеринославського Товариства помічників лікарів подала клопотання щодо передплати «Фельдшерского вестника» для бібліотеки за рахунок земства [16, с. 63]. У 1906 р. книжковий фонд товариства налічував більше 40 назв, серед яких переважали професійна література та багатотомні видання. Окреме місце належало підручникам таких авторів, як професор М. Мендельсон, В. А. Тихомиров, С. С. Преображенський, М. Філатов, М. І. Мартиненко, М. І. Глаголев, І. І. Светлов [14].

Для читачів бібліотека отримувала німецькі видання: Є. Альберт. «Учебник частной хирургии» у двох томах (1902); Г. Ейхгорст. «Руководство к частной патологии и терапии» у чотирьох томах (1897–1898); А. Фік. «Гигиена глаза» (1901); Р. Кайзер. «Лечение болезней гортани, носа и уха» (1902); Г. Лоссен. «Руководство к общей хирургии» (1900); Є. Лессер. «Руководство к венерическим болезням» (1901) [14, с. 80–82]. Фонд зберігав державні видання законів про лікарську та санітарну справи, літературу Медичного департаменту за 1895–1896 рр. Бібліотека отримувала літературу з усіх медичних напрямів: з фізіології людини, догляду за хворими, з акушерства, фармакології, хірургії, дитячих хвороб, діагностики внутрішніх хвороб та ін. [7, с. 704–709].

Діяла бібліотека товариства згідно з «Правилами користування книгами», затвердженими XXIV загальним зібранням членів товариства. Нормативний документ складався з 9 пунктів. Бібліотека дозволяла дійсним членам товариства безкоштовно користуватися фондами. Кількість читачів та книговидаць реєструвалася в окремій книзі, де бібліотекар робив запис, а читач ставив підпис. Кількість видаць, що видавалися, і термін користування ними були обмежені: у місті – 2 видання на 10 днів, поза містом – 4 видання до 30 днів. П'ятий параграф «Правил...» стосувався питання збереження бібліотечних фондів: повернути книгу читач повинен був у тому ж вигляді, у якому

отримав її. За втрату або пошкодження книги читачеві відраховували вартість однієї книги або всього видання, якщо втрачену книгу придбати було більше неможливо [14, с. 45, 80–82].

У 1908–1910 рр. діяльність бібліотеки активізувалася. Серед книжкових надходжень були як російські, так і зарубіжні медичні видання – переважно німецькі. У 1908 р. бібліотека отримувала вже 18 наукових видань та практичних керівництв з усіх галузей медицини для лікарів медичного закладу. У 1910 р. фонди поповнилися цінними універсальними виданнями «Энциклопедии практической медицины» лікаря Еленбурга (вартістю 138 крб). Висока ціна відповідала обсягу і змісту загальної енциклопедії [21, с. 7; 24, с. 8].

Першочергову увагу Товариство приділяло стану та життєвим умовам медичного персоналу, зокрема фельдшерам; порушувалося питання про видання медичної періодики та додатків до неї, присвячених новітнім формам боротьби з хворобами, охороні здоров'я та санітарно-гігієнічним питанням [12, с. 26–31].

У бібліотеці Катеринославської повітової земської управи зберігалось 40 примірників медичних видань, серед яких відзначимо довідкові та енциклопедичні книги: «Практическую хирургию» (4 тома, 6 книг), «Реальную энциклопедию практической медицины» (11 томів, кожен із яких коштував 8 крб 50 коп.). За читацькими запитами бібліотека комплектувалася й медичними журналами. Для підвищення професійного рівня медичних працівників Катеринославська земська управа пропонувала професійну періодику за сіма назвами: «Медицинский журнал», «Московское медицинское обозрение», «Русский врач», «Спутник здоровья» та ін. [1, с. 272; 13, с. 27–34].

Бібліотечними фондами земської бібліотеки користувалися й медичні працівники (земські лікарі, фельдшери та акушери), кількість яких у 1907 р. становила 22–24 особи. Ця категорія залишилася незмінною. Кількість читацьких замовлень медичних працівників складала 444 видання, або 55% від загальної книговидачі. У 1915 р. медичні працівники зверталися до земської бібліотеки з метою отримання для читання художніх творів (408 кн.). Аналіз читання свідчить, що медиків у першу чергу цікавила історія та географія (книговидача – 31 книга). Читацьку увагу привертала й література із соціології (книговидача – 10 книг). Професійний інтерес викликала медична література (книговидача – 29 книг). Кількість журналів, які містили нові відомості про події та процеси, що відбувалися в державі та в губерніях, становила 40% [17, с. 225; 18, с. 6].

Медичні відділи були в народних бібліотеках та читальнях Катеринославської губернії. У 1905 р. книжковий склад Губернського земства пропонував народним бібліотекам та бібліотекам навчальних

закладів видання з медицини. Серед 29 назв увага приділялася науковим, навчальним та науково-популярним виданням. Кількість примірників коливалася від 1 до 43 (Дорблит: «Учебник частной патологии и терапии»; Мирон: «Беседы о повивальных болезнях» (32 прим.); В. В. Рудин: «Глазные болезни» (16 прим.); Ф. І. Фейгин: «Руководство фельдшеров, сестер милосердия и молодой семьи по уходу за больными» (25 прим.) [2, с. 120].

У 1912 р. Губернське земство опікувалося 17 народними бібліотеками-читальнями, книговидача медичних видань складала 1 002 примірники. Найбільшу кількість зазначеної літератури прочитали мешканці селища Привольне (435 книг). У 1913 р. сільські читачі 18 народних читалень отримали до 1 040 примірників. Із звітів стало відомо, що у 1914–1916 рр. кількість народних бібліотек зростає (20–24), а книговидача медичних видань та літератури з природознавства, навпаки, зменшувалася та складала 866–893 примірники, або 70% від загальної кількості прочитаних видань бібліотеки-читальні. Читацька активність також знизилася: мешканці Дмитрієвки прочитали 113 видань, Сольоного – 102, Лошкарівки – 97, Шолохова – 94 видання [19, с. 218–219].

У другій половині XIX ст. в Катеринославі діяли товариство лікарів (1874 р.) та медичне товариство, очолюване В. В. Липським, бібліотекарями працювали А. А. Пассальський та А. П. Індолев. До складу правління входили головний секретар, скарбник і бібліотекар – доктор Пінес, який працював у безкоштовній лікарні для бідних [26, с. 272; 27, с. 366–367].

Таким чином, бібліотечні осередки в галузі медицини відігравали певну роль у розвитку медичної освіти та поширенні знань серед населення Катеринослащини другої половини XIX – початку XX ст. Різні за обсягом бібліотечні осередки виконували завдання й функції, які ставило земство згідно з вимогами часу. Медичні заклади міста сприяли розвитку спеціальних бібліотек шляхом поповнення фондів. Аналіз читання свідчить про пізнавальний інтерес сільського населення та про наукові запити фахових видань з боку медичних діячів. Незважаючи на активну діяльність земських установ, товариств, кількість запитів на медичні видання не зростала, проте народні читання мали успішніший результат у процесі заохочення населення до читання книг та періодики.

Бібліографічні посилання

1. Библиограф. – 1892. – № 4–5.
2. Вестн. Екатеринослав. земства. – 1905. – № 6.
3. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1911. – № 9.

4. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1912. – № 5.
5. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1913. – № 1–2.
6. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1914. – № 11–12.
7. Врачеб.-санитарн. хроника. – 1914. – № 6–7.
8. Державний архів Дніпропетровської області (далі – ДАДО) – Ф. 2603, оп. 1, спр. 159.
9. ДАДО. – Ф. 4487, оп. 1, спр. 101.
10. ДАДО. – Ф. 4491, оп. 1, спр. 85.
11. ДАДО. – Ф. 4609, оп. 1, спр. 91.
12. Журналы XVIII и XIX общих экстренных собраний членов Екатеринославского взаимовспомогательного Общества фельдшеров, фельдшерич и повивальных бабок. – Екатеринослав, 1905.
13. Каталог книг библиотеки Екатеринославской уездной земской управы, учрежденной для служащих в уездном земстве. – Екатеринослав, 1914.
14. Отчет Екатеринославского общества помощников врачей за 1906 г. – Екатеринослав, 1907.
15. Отчет Екатеринославской губернской земской управы за 1887 г. – Екатеринослав, 1888. – Ч. II.
16. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1907 г. – Никополь, 1908. – Ч. II.
17. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1912 г. – Екатеринослав, 1913. – Ч. I.
18. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1914 г. – Екатеринослав, 1915.
19. Отчет Екатеринославской уездной земской управы за 1915 г. – Екатеринослав, 1916.
20. Отчет Общества помощников врачей в Екатеринославе за 1905 г. – Екатеринослав, 1906.
21. Отчет Общества помощников врачей в Екатеринославе за 1908 г. – Екатеринослав, 1909.
22. Отчет общества фельдшеров, фельдшерич и повивальных бабок в Екатеринославе за 1902 г. – Екатеринослав, 1903.
23. Отчет по фельдшерской школе // Отчет Екатеринославской губернской земской больницы за 1906 г. / сост. В. И. Спасский. – Екатеринослав, 1907.
24. Отчет уездных санитарных врачей Екатеринославского губернского земства за 1909 г. – Екатеринослав, 1910.
25. Памятная книжка Екатеринославской губернии за 1864 г. – Екатеринослав, 1864.
26. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1895 г. – Екатеринослав, 1894.
27. Приднепровье: календарь-ежегодник / сост. А. Г. Авчинников. – Екатеринослав, 1910.
28. Устав Екатеринославской губернской земской больницы // ДАДО. – Ф. 2638, оп. 2, спр. 142, 7 арк.

Надійшла до редколегії 7.11.2011

О. В. Дяченко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

РОЗВИТОК ОСВІТИ НА ПОЛТАВЩИНІ НА ПОЧАТКУ 60-х рр. XIX ст.

Подано результати вивчення національно-освітньої роботи на Полтавщині на початку 1860-х рр., створення тут недільних шкіл, розглянуто проблеми викладання українською мовою.

Ключові слова: українські громади, недільні школи, народна освіта.

Представлены результаты изучения национально-просветительской работы на Полтавщине в начале 1860-х гг., организации здесь воскресных школ, рассмотрены проблемы, связанные с преподаванием на украинском языке.

Ключевые слова: украинские громады, воскресные школы, народное образование.

The national, educational system in Poltavskiy region at the beginning of 1860-s, the foundation of the Sunday schools and the problems of teaching in Ukrainian are analysed.

Key words: Ukrainian gromady, Sunday schools, popular schooling.

Сьогодні українська школа, загалом відійшовши від педагогічної системи колишньої радянської освіти, все ще знаходиться на роздоріжжі – як у теоретичному, так і в практичному значенні. Економічна й політична ситуація в Україні спонукають до пошуку нових підходів щодо розв'язання проблем поліпшення освіти, навчання й виховання. Успішна реалізація цих та інших педагогічних завдань потребує ретельного вивчення історії формування і становлення української народної освіти в другій половині XIX ст.

Реалізоване у цій статті вивчення діяльності перших народних шкіл на Полтавщині наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. – важливе й актуальне завдання. Зазначені хронологічні межі дослідження обумовлені часом діяльності Полтавської громади, діячі якої стали ініціаторами створення недільних шкіл, що активно діяли до 1863 р. (до проголошення Валуєвського циркуляра). Вивчення цієї теми дозволить простежити складні часи становлення й розвитку української освіти. Що ж стосується вибору регіону, то автор даної статті свідомо обрала саме Полтавщину, оскільки тут була одна з найгустіших мереж недільних шкіл у Наддніпрянській Україні, створення та діяльність яких детально охарактеризоване на сто-

рінках журналу «Основа» самими ж фундаторами й працівниками цих навчальних закладів.

Українська національно-освітня система в середині XIX ст. формувалася за умов русифікації, коли, зокрема, нав'язувалися російська мова, культура, звичаї. За несприятливих умов громадські діячі на Полтавщині продовжували активно й творчо працювати і залишили після себе помітний слід у різних сферах українознавства: літературі, культурі, освіті. Переважна більшість із них працювала вчителями шкіл та гімназій. У наш час відчувається брак досліджень із таких проблем, як створення недільних шкіл у різних регіонах України, а також освітньо-педагогічна діяльність багатьох громадських діячів XIX ст.

Перші публікації, що стосувалися створення українських шкіл на Полтавщині у зазначений період, з'явилися відразу ж після їх відкриття. Проблеми матеріального забезпечення, кількості учнів, фаху вчителів, процесу навчання тощо активно обговорювалися на сторінках журналу «Основа» протягом 1861–1862 рр. Уже з другої половини XIX – початку XX ст. було опубліковано наукові праці, розвідки, листування, спогади громадських діячів, працівників шкіл із цієї теми – М. Возняка [3], М. Кононенка [16], О. Кониського [17–25], М. Костомарова [26] та ін. Більшість із зазначених авторів були безпосередніми учасниками й свідками процесу становлення та розвитку недільних шкіл на Полтавщині наприкінці 1850-х – на початку 1860-х рр. Тому їх публікації, листи, щоденники, спогади містять цінний матеріал для всебічного висвітлення проблематики.

Зусиллями інтелігентної громадськості України для справи розвитку освіти у цей період робилося багато. У міру своїх можливостей протягом такого короткого свого існування журнал «Основа» подавав на своїх сторінках інформацію про культурно-освітні явища і процеси, що мали місце в Україні всупереч антиукраїнським діям царської адміністрації. Журнал приділяв багато уваги недільним школам, які були цілком новим явищем і на які їх організатори покладали великі надії.

За радянських часів тема розвитку української шкільної освіти в другій половині XIX ст. вважалася неактуальною переважно з ідеологічних міркувань. Досить змістовною з погляду джерельної бази є опублікована в 1930 р. праця М. Гніпа «Громадський рух 1860 рр.: Полтавська громада» [4]. Більше третини її обсягу становить публікація жандармсько-слідчих матеріалів щодо діяльності полтавських громадських діячів та їх епістолярної спадщини. Автор охарактеризував діяльність полтавських громадівців на початку 60-х рр. XIX ст., показав їх перші кроки щодо відкриття українських шкіл, проблеми та матеріальний стан, висвітлив відносини з іншими українськи-

ми громадами та народолюбцями (М. Костомаровим, П. Кулішем, С. Носом, М. Глібовим та ін.) [4]. Усе ж таки М. Гніп, на нашу думку, не зробив спроби різнобічно проаналізувати подані ним джерела, а лише констатував зафіксовані окремі факти. Також автор названої праці ретельно не проаналізував педагогічну діяльність діячів Полтавської громади.

Тільки з 90-х рр. ХХ ст. ця тематика знайшла певне наукове висвітлення в багатьох працях, серед яких для вивчення зазначеної теми мають для нас науковий інтерес роботи С. І. Світленка [36–38], Н. С. Побірченко [32], А. В. Кудрицького [33] та ін.: в них досліджувались аспекти розвитку загальної освіти, культурно-освітньої діяльності представників різних напрямів суспільного руху. Однак на сьогодні відсутня ґрунтовна праця, яка була б присвячена вивченню розвитку й діяльності шкіл на Полтавщині в середині ХІХ ст. Тому мета даної статті – показати й проаналізувати питання щодо створення народних шкіл на Полтавщині та умов їх діяльності.

Національно-освітня політика російського уряду мала своїм наслідком те, що вже у 1850-х рр. ХІХ ст. в школах Наддніпрянської України існували такі проблеми: не було вчителів, підготовлених для викладання українською мовою всіх предметів; не вистачало шкільних приміщень, підручників з усіх предметів викладання, учителів, підготовлених до викладання українською мовою тощо. Тому українські суспільні діячі спрямували свої зусилля на пошуки шляхів організації шкільної освіти, нових методів навчання і способів залучення якнайбільшої кількості простолюдинів до грамоти.

На межі 50–60-х рр. ХІХ ст., напередодні селянської реформи 1861 р., в Україні з новою силою завирувало національне громадсько-політичне життя. На початку 60-х рр. ХІХ ст. українська національно свідомо інтелігенція розуміла, що українське суспільство у своїй переважній масі залишалося байдужим до власної освіти. Тому громадські діячі, вбачаючи шлях розвитку українства в розвиткові національної освіти, почали створювати недільні школи.

Київська, Чернігівська, Харківська, Полтавська та Одеська громади вважали народну освіту першочерговою справою. Уже в 1859 р. вони розпочали створення недільних шкіл і бібліотек. Ці школи призначалися для ремісничої молоді, міщан і робітників. Навчання проходило в неділю – вихідний день – у приміщеннях шкіл та гімназій. Учителями в них працювали здебільшого студенти та гімназистки старших класів.

Поширення освіти й культури в Україні було чи не основним напрямом діяльності переважної більшості всіх українських громадівців даного періоду. Широким був спектр освітніх проблем, які потребували свого розв'язання. Відсутність шкіл, учителів, підручників,

чужа мова викладання – все це гальмувало культурно-освітній розвиток українського народу. У зв'язку з цим цілком реальною і такою, що могла бути втілена в життя, була потреба громадсько-політичного журналу. Поява такого журналу, що й дістав назву «Основа», була дарово очікуваною – адже державна політика в галузі шкільної освіти залишилася політикою примусового «обрусення». Отже, чимало сподівань покладалося на «Основу», серед авторів якої були відомі педагоги й громадські діячі – К. Ушинський, І. Дорошенко, О. Кониський, О. Навроцький, М. Петров, П. Якунін та багато інших.

Недільні школи на Полтавщині відкривалися прогресивною громадськістю наприкінці 50-х – на початку 60-х рр. XIX ст. Одна з перших недільних шкіл була заснована в 1858 р. в Полтаві. 8 січня 1860 р. з ініціативи російського хірурга М. І. Пирогова недільна школа була відкрита вчителями Пирятинського повітового училища [33, с. 581]. Зазначимо, що ця школа була російською і питання викладання українською мовою тут навіть не порушувалося.

В історії Полтавської громади провідне місце належить не її теоретично-педагогічній діяльності, а освітній практиці. З нею деякою мірою пов'язане відкриття жіночої гімназії, через яку виникли полтавські недільні та щоденні школи [14, арк. 81]. Із цими школами були пов'язані плани організації навчального закладу для народних учителів, видання української літератури для масової української школи, читання лекцій для малоосвіченої аудиторії, спроби постановки народних вистав та цілий ряд заходів стосовно появи місцевої періодичної преси. Далеко не все з того, про що мріяли, над чим працювали полтавські громадівці, удалося втілити в життя, але те, що було зроблено, дає змогу визнати практичну діяльність полтавської громади із поширення освіти за одну із найважливіших сторінок українського освітнього руху 60-х рр. XIX ст.

Із серпня 1861 р. деякі діячі полтавської громади (О. Стронін та О. Кониський) стали членами Петербурзького Комітету Грамотності при III Відділі Імператорського Вільного економічного товариства [4, с. 21]. У своєму листі до голови Комітету – С. С. Лошкарьова – Кониський зазначав: «Желая быть членом Комитета грамотности, имею честь предложить с своей стороны следующие услуги:

1. Вносить ежегодно по назначению комитета десять руб. сер., считая год с января месяца.

2. Доставлять Комитету через каждые 2 месяца сведения о народных школах тех местностей Херсонской, Полтавской и Черниговской губерний, в которых придётся мне быть.

3. Доставлять сведения о наблюдениях над школами и о средствах к распространению грамотности между населением здешнего края.

4. Принимать все меры к устройству в Полтаве, раза два в год, в пользу комитета концертов и литературных чтений.

5. Приглашать других, преимущественно из сельского населения, в члены, сотрудники или корреспонденты Комитета.

6. Быть постоянно преподавателем в Полтавских воскресных школах (в одной школе я состою уже преподавателем с января сего года).

7. Распространять в народе через продажу и дар издание комитета.

Поэтому покорнейше прошу Комитет грамотности при согласии принять мои посильные услуги, почтить меня уведомлением как о согласии, так и о том: а) куда выслать и в какое время мой ежегодный взнос... и б) о ближайших и необходимейших обязанностях члена комитета» [12, арк. 184–185].

Переглядаючи цього листа, бачимо у ньому цілу програму освітньої діяльності полтавських громадівців. Ця програма не була складена випадково. В окремих пунктах помітні класові позиції самого автора, представника тих дрібнобуржуазних прошарків населення, що сподівалися прислужитися освіті багатьох робітників та селян, вносячи щороку 10 крб, влаштовуючи концерти та вистави і поширюючи видання Комітету, очолюваного кріпосником С. С. Лошкарьовим.

На полях зазначеного листа О. Я. Кониського олівцем зазначалося, що треба подякувати адресатові та запропонувати йому стати членом Комітету [12, арк. 185]. Проте цю резолюцію не було виконано, оскільки через деякий час громадський діяч надіслав до Комітету нового листа, де вже висунув гасло національної освіти та пропонував від імені полтавських діячів ряд практичних заходів щодо поширення української народної освіти. У цьому листі автор також вказував на необхідність розповсюдження підручників українською мовою: «Беда в том, что на этом языке нет тех именно книг, которых требует народ... Кроме того, книги продаются слишком дорого» [13, арк. 190].

Одинадцятого січня 1862 р. Комітет грамотності при Вільному економічному товаристві на засіданні заслухав подання О. Кониського, де йшлося: «Населення тутешньої місцевості розмовляє мовою, зовсім окремою від великоросійської, а тому з жадобою читає книжки малоруською мовою» [13, арк. 76–76 зв.]. Підтвердженням цього є публікація в «Журнале Комитета» за 1862 р. постанови: «... Комитет признал потребность в руководствах на малороссийском языке, и в особенности по части естествознания» [12, арк. 192]. За відношеннями та повідомленнями Олександра Яковича на засіданнях згаданої установи неодноразово розглядалися питання розвитку освіти в Наддніпрянській Україні, зокрема «про перебіг грамотності в Харківській

губернії», «про незадовільний стан кременчуцьких недільних шкіл» тощо. Основна заслуга О. Я. Кониського у цій справі полягала в тому, що Петербурзький Комітет грамотності налагодив відносини із діячами Катеринославської, Київської, Полтавської, Харківської, Херсонської та Чернігівської громад [13, арк. 154].

У березні 1860 р. недільну школу з українською мовою викладання було відкрито вчителями та гімназистами при Полтавській гімназії, а слідом за нею вони почали відкриватися в багатьох містах і селах Полтавщини. Тільки в Полтаві, за свідченням одного з їх засновників О. Я. Кониського, діяло 7 недільних шкіл. «Почнемо наші вісті про Полтаву з того, – писав він, – що найближче лежить біля нашого серця, у чому найбільший вжиток для народу вбачаємо, що робить людей і розумними, і добрими, і правдивими, – себто грамотність і школа» [21, с. 321]. Далі автор аналізує статистичні дані цього міста в розрізі потреб освіти. Адже на той час у Полтаві було 27 тисяч жителів і налічувалося 12 навчальних закладів різних типів, у яких навчалося 1 557 дітей. Однак О. Я. Кониський переконаний, що ці міські школи потреби народної освіти не задовольняли. У них навчалися переважно діти заможних людей і панів. «Всі бачили, яка велика потреба народної грамотності у нас перед очима, всі розуміли, що навчання однаковісінько корисне і тим, котрі думають стати суддями і генералами, і тим, котрі свій вік проведуть хто над обручем, хто за чоботом, хто за плугом». Далі автор дякував Богу, що знайшлися добрі люди, які допомогли у народній біді, й була відкрита недільна безкоштовна школа. До неї з першого дня прийшло навчатися 35 учнів, серед яких як семилітні, так і сорокалітні. Пізніше тут налічувалося майже 200 осіб [21, с. 322].

Цікава й повчальна діяльність педагогічної ради цього навчального закладу, яка звернулася до громадськості з відкритим листом, закликаючи кожного, хто побажає завітати до школи або на засідання ради, висловити свої думки про діяльність школи.

Насамперед розглянемо питання, який зв'язок мала ця діяльність з історією відкриття полтавської жіночої гімназії, де вчителі працювали безкоштовно. Матеріали до історії цієї гімназії знаходимо в «Основі», де вже в першому номері за 1861 р. надруковано дві статті О. Я. Кониського: перша під назвою «Полтавская женская гимназия», а друга – «3 Полтави», де також є відповідні дані про цей навчальний заклад [21, с. 319–328].

О. Кониський наводив такий факт: «... ще з 1858 р. побутувала думка про заснування школи для дівчат. І такі намагання не загинули. 26 серпня 1861 року відкрили Дівоче училище, у якому навчалося 203 дівчини». Отже, бачимо, що ідея освіти, необхідності поширен-

ня грамоти серед усіх верств народу охопила різні прошарки суспільства [26, с. 145–148].

На чолі жіночої гімназії стояла полтавська поміщиця Є. Милорадович. Про те, як вона організовувала роботу в жіночій недільній школі, розповідав у своїй кореспонденції «З Полтави» («Основа», 1862) О. Кониський: «3-го сентября одкрита дівоча недільна школа. Хазайнує у сій школі в. п. Милорадовичка, – щиро й працює. У школі грошей і книжок доволі, доволі й учениць: записано 150» [22, с. 68–70].

Двадцять четвертого квітня 1860 р. полтавські громадівці відкрили першу чоловічу недільну школу, де поряд з іншими вчителями працював і О. Я. Кониський. Він був одним з ініціаторів відкриття навесні 1861 р. другої недільної школи – проте місцева влада стала на заваді цього проекту. Тоді Олександр Якович разом із учнями п'ятих–сьомих класів Полтавської гімназії звертається за допомогою до управителя дирекції шкіл Полтавської губернії – С. Гейслера [4, с. 10–14], який, зважаючи на велику потребу полтавського населення в освіті, просить дозволу куратора Київського навчального округу відкрити при полтавській гімназії «в виде опыта на один год бесплатную ежедневную мужскую школу» [12, арк. 103].

Таким чином, вже у квітні 1861 р. О. Я. Кониський очолив суботню школу, а також утримував щоденну вечірню школу, де сам займався викладацькою діяльністю. Разом із О. І. Строніним Олександр Якович організував у недільних школах народні читання – переважно українською мовою. Щоб селяни краще усвідомлювали сутність та особливості аграрної реформи 1861 р., він робив спроби перекласти українською «Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності» [76, с. 150]. Вже в ті молоді роки О. Я. Кониський виступав за свободу особистості від політичного й економічного гніту самодержавного ладу, протестував проти кріпосного права. У березні 1862 р. з ініціативи О. Я. Кониського було відкрито вечірню чоловічу школу, але конкретних даних про її стан немає [13, арк. 102].

Отже, протягом 1860–1862 рр., за такий короткий час, у Полтаві було створено недільну школу, якою керував О. Стронін, а потім В. В. Лобода. У квітні 1861 р. почала діяти суботня школа під керівництвом О. Я. Кониського [4, с. 6]. У вересні 1861 р. і в січні 1862 р. відкрилися жіночі школи під опікою Є. І. Милорадович [4, с. 6]. Організаційною та навчально-методичною роботою недільних шкіл керувала загальна рада у складі Є. І. Милорадович (голова), діячів полтавської громади – О. І. Строніна (секретар), О. Я. Кониського, Д. П. Пильчикова та місцевих учителів В. Ф. Горового, Щелкана, Вакуловського, Кізимовського (особи ще трьох учителів нам не вдалося встановити. – *О. Д.*) [4, с. 7].

Крім зазначених, у межах губернії були відкриті недільні школи при повітових училищах у Лубнах [14; 15], Миргороді, Костянтинограді, Кобеляках, Ромнах (дві), Кременчуці (чоловіча та жіноча), Хоролі, Прилуках, Лохвиці, Золотоноші, Переяславі і Борисполі (згодом стала щоденною) [33, с. 582].

На початку 1862 р. офіцерами Другої з'єднаної резервної артилерійської дивізії недільні школи були відкриті в Зінькові (дві) та в містечках Опішні і Великих Будищах Зіньківського повіту. За підрахунками істориків, усього в Полтавській губернії на початку 60-х рр. XIX ст. діяло 25 недільних шкіл [33, с. 582].

У недільних школах навчання відбувалося безкоштовно. Тут отримували початкову освіту переважно підлітки й дорослі міщани та селяни, яким не вистачало коштів на навчання. Такі школи працювали в неділю й святкові дні.

Однією із центральних проблем у школах була проблема викладання українською мовою. Першим на сторінках «Основи» про мову викладання заговорив М. І. Костомаров. У низці статей під загальною назвою «Мысли южнорусса» у травневому номері за 1862 р. з'явилася його стаття «О преподавании на южнорусском языке», де він писав: «Народ повинен вчитися, народ хоче вчитися... Розвиток народної освіти рідною мовою можливий лише за умови добрих, науково і методично досконалих підручників і тих, хто має гроші, і тих, хто має знання і талант» [27, с. 16]. Таким чином, заклики М. І. Костомарова знайшли відгуки серед багатьох читачів. Отже, навчання проводилося переважно українською мовою. Цікаві відомості стосовно вибору школярами мови, якою вони хотіли б навчатися, українською чи російською, подав у своїй праці М. Гніп [4, с. 10]. Так, діячі полтавської громади В. Лобода, О. Стронін і О. Кониський запровадили опитування: ходили по класах і читали байку І. Крилова та, схожу за тематикою, байку Є. Гребінки, а потім запитували в учнів, якою мовою вони хочуть навчатись. Таким чином, за висловом О. Кониського, із 140 опитаних за «гребінчину» мову висловились 123 учні. Однак слід сказати, що в більшості повітових недільних шкіл навчання проводилося російською мовою. Про це свідчать численні листи до редакції «Основи», а також звіти громадських діячів, які їздили по губернії, вивчаючи стан викладання в повітових школах [14; 15; 25; 27; 29; 30]. Так, наприклад, на сторінках «Основи» якийсь кореспондент з м. Лубни писав: «... пишуть наші дітки по-московські, знають арифметику, та не так – аби-якъ, а розсуждаючи...» [17, с. 149].

Поряд із численними заборонами організації й відкриття шкіл громадівці зіткнулися ще з однією проблемою – нестачею україномовних підручників. Першим підручником, написаним для недільних шкіл українською мовою, стала «Грамматка» П. О. Куліша. У 1859 р.,

повернувшись із України до Петербурга, Т.Г. Шевченко приступив до складання для недільних і народних шкіл «Букваря южноруського», який вийшов друком у січні 1861 р. за ціною 3 копійки [28, арк. 73].

Крім Т.Г. Шевченка у цей час активно долучалася до складання підручників для шкіл революційно-демократична і передова студентська молодь. Так, у 1861 р. в Полтаві було надруковано «Азбуку по методу Золотова для Южно-Руського края». Її підготував учитель історії Полтавської гімназії і засновник недільної школи О.І. Стронін [4, с. 12]. У 1862 р. тут же було видано «Українські прописи» О. Кониського [8, с. 8].

Водночас прогресивна громадськість Полтавщини дбала й про поширення та популяризацію української книги. Оскільки книги українською мовою не могли потрапити на полиці книгарень, розповсюджувачам доводилося продавати їх на базарах та через різних приватних осіб. У межах Полтавської губернії із січня до жовтня 1861 р. було продано 12 195 примірників книг. Найбільше їх було поширено в містах: у Хоролі – 2476, Зінькові – 1955, Полтаві – 1972 примірники. Розповсюджували книги А.Л. Шиманов (Шимапенко), В.Л. Трунов, Д.П. Пильчиков, О.І. Стронін, О.Я. Кониський, П. Лобко та ін. Лише протягом літа 1861 р. у межах Зміївського повіту учителями повітового училища під керівництвом студента Харківського університету й учасника роботи недільних шкіл П. Лобка було продано 200 примірників Шевченкового «Кобзаря» [23, с. 69].

Громадівці розуміли, що в усвідомленні народу велика роль належить українській книжці. Тож завдяки діяльності громадівців дві полтавські книгарні всілякими способами розповсюджували літературу. Твори українських письменників продавались у великій кількості, тому що це були в основному дешеві (за ціною 3–5 коп.) книжечки.

Та крім вищезазначених, були ще й проблеми організаційні у навчальному процесі: нестача як учителів, так і учнів. Деякі вчителі не завжди приходили на роботу, часто запізнювались тощо. Так, В.В. Лобода писав: «Школа ображалась в плохую школу, в которой думали не о деле, для котрого пришли, но о том, как бы это дело поскорее с рук спихнуть» [4, с. 10]. Для запобігання цьому полтавські громадівці – В.В. Стронін та О.Я. Кониський – організували народні читання в недільних школах губернії, які виявилися доволі популярними [31, с. 321]. Народолюбці проводили досить нестандартні, як на той час, уроки. Щоб учням не було нудно на уроках, учителі спочатку читали їм твори Т. Шевченка, Г. Квітки-Основ'яненка, російських класиків – О. Пушкіна, М. Гоголя та ін. Потім викладали іс-

торію, географію, природознавство. На завершення обов'язково читалося щось гумористичне – наприклад байка Л. Глібова.

М. Гніп зазначив, що Д. Пильчиков викладав історію України за такою схемою: «Київська, Галицька, Литовська доба, об'єднання України з Польщею, козаччина, Богдан Хмельницький, заселення Південної України» [4, с. 11].

Піднесення розвитку освіти, як російськомовної, так і української, було досить незвичним явищем для місцевої влади. Тому царські власті ані на мить не втрачали пильності. Насамперед їх стурбувало те, що в багатьох недільних школах навчання велося українською мовою. По-друге, історія викладалася не за офіційно затвердженими підручниками.

Низький рівень розвитку народної освіти змусив діячів полтавської громади в особі В.В. Лободи звернутися до губернатора О.П. Волкова (1852–1866) із проектом статуту Общества грамотности. Губернатор був вимушений надіслати цей проект до Міністерства народної освіти в Петербург, однак при цьому зазначив, що затверджувати його не треба [4, с. 13].

Тривогу властей посилювали й російські шовіністичні газети, що виходили в Україні. У них писалося, що освіта українською мовою виховує в населення дух відчуження від Російської імперії, що українська мова лише діалект російської, що україномовні письменники мають на меті відокремлення України від Росії. До Петербурга надходили таємні доноси про ведення революційної пропаганди викладачами недільних шкіл. Вони настільки налякали російського імператора, що у червні 1862 р. він наказав закрити в Україні ці школи, оскільки, як стверджувалося в указі, вони діяли «під впливом і за участі осіб, які мали на меті потрясіння держави». Таким чином, по всій Україні було закрито близько 300 шкіл.

Валуєвський циркуляр, виданий 18 липня 1863 р., заборонив використання української мови в шкільному навчанні, при друкуванні шкільних підручників, науково-популярних і релігійних книжок на тій підставі, що «ніякого «малоросійського язика» не було, немає і бути не може». Документ дозволяв друкувати українською мовою лише твори красного письменства. Навчання українською мовою розцінювалося як політична пропаганда. Ті ж, хто брався за це, звинувачувалися «у сепаратистських задумах, ворожих Росії».

Однак у 1864 р. недільні школи знову було дозволено, але з великими обмеженнями та заборонаю викладати українською мовою.

Питання розвитку української освіти на початку 60-х рр. XIX ст. стали найзлюбоденнішими суспільними проблемами української національно свідомої інтелігенції. Обговорення їх не полишало сторінок періодичної преси, де висвітлювались проблеми навчання, вихо-

вання, освіти. Таким чином, під час діяльності Полтавської громади її діячі не обмежилися тільки загальним з'ясуванням теоретичних положень і такою ж постановкою проблем широкого розвитку національної культури. Вони висунули конкретну практичну програму в цьому напрямі, активно взявшись за її реалізацію: виступали з публічними лекціями, писали підручники для початкової школи, відстоювали потребу відкриття національних шкіл і викладання в них українською мовою. Із цією метою до цензури було подано підручники з географії, арифметики, історії, а також книжку для народу з правознавства тощо, проте більшість із них не допустили до друку.

Порушені українською інтелігенцією проблеми шкільної народної освіти, мови викладання, підготовки підручників за умов національного гніту України виявилися гостро актуальними й такими, що виходили за межі суто педагогічного виховного значення. Це була своєрідна форма боротьби за національні права народу та за формування української нації.

Бібліографічні посилання

1. Антонович М. П. О. Куліш і О. Я. Кониський / Марко Антонович // Укр. історик. – 1970 – № 1–3. – С. 39–53.
2. Бернштейн М. Журнал «Основа» і український літературний процес кінця 50–60-х років XIX ст. / М. Бернштейн. – К., 1958. – С. 28–83.
3. Возняк М. Листування Панька Куліша з О. Кониським / Михайло Возняк // Нова Україна. – 1923. – № 10–11. – С. 139–162.
4. Гніп М. Громадський рух 1860 рр. Кн. перша: Полтавська громада / Михайло Гніп. – Х., 1930.
5. Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1–78.
6. Дмитренко С. М. Особливості громадсько-освітнього руху на Лівобережній Україні у XIX ст. / С. М. Дмитренко: моногр. – К., 2000.
7. Дудко В. Полтавська громада початку 1860-х рр. у листах Дмитра Пильчикова до Василя Білозерського / Віктор Дудко // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 155–178.
8. Дяченко О. В. Олександр Якович Кониський і процес українського націотворення другої половини XIX століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. «Історія України» / О. В. Дяченко. – Д., 2008.
9. Житель Полтави. Изъ Полтавы (Полтавская женская гимназия) // Основа. – 1861. – № 1. – С. 323–328.
10. Жук В. Н. Полтавській губернії – 200 років / В. Н. Жук. – Полтава, 2001.
11. Жураковський Г. Є. Из истории Просвещения в дореволюционной России / Г. Є. Жураковский. – М., 1978. – С. 82–133.
12. Жураковський Г. Є. Очерки, статьи и исследования по истории просветительской деятельности Полтавской громады 60-х гг. XIX ст. / Г. Є. Жураковский // ДАПО. – Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1–238.
13. Жураковський Г. Є. Статьи и исследования по истории украинского просветительского движения времен возникновения Старой Киевской громады (1859–1863) / Г. Є. Жураковский // ДАПО. – Ф. 8831, оп. 3, спр. 3, арк. 1–164.

14. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. – 1861. – май. – С. 74–76.
15. Изъ Лубень (Полтавской губ.) // Основа. – 1861. – октябрь. – С. 148–150.
16. *Кононенко М.* Спогади / Мусій Кононенко. – Полтава, 1999. – С. 119–124.
17. *Кониський О.* Автобіографія / О. Кониський // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 1604, арк. 86–90.
18. *Кониський О. Я.* Вісті з Полтави / Олександр Кониський // Слово. – 1862. – Ч. 32. – С. 48.
19. *Кониський О. Я.* Воспоминания о Полтаве в начале 60-х годов / Олександр Якович Кониський // Днепров. Молва. – 1900. – № 3. – С. 8.
20. *Кониський О.* (Перебендя). Довідка про заборонені в Росії українські книжки / О. Кониський (Перебендя) // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 3, оп. 1, спр. 1608, арк. 531–532.
21. *Кониський О. Я.* З Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1861. – № 1. – С. 319–328.
22. *Кониський О. Я.* З Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1862. – № 2. – С. 68–70.
23. *Кониський О. Я.* Из Полтави / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1861. – № 5. – С. 68–71.
24. *Кониський О. Я.* Листи з Полтавщини / Олександр Якович Кониський // Слово. – 1862. – Ч. 43. – С. 68.
25. *Кониський О. Я.* Огляд стану освіти на Україні / О. Я. Кониський // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 27, арк. 1–3 зв.
26. *Кониський О. Я.* Полтавская женская гимназия / Олександр Якович Кониський // Основа. – 1861. – № 1. – С. 145–148.
27. *Костомаров М. І.* О преподавании на южнорусском языке / Микола Іванович Костомаров // Основа. – 1862. – № 5. – С. 33–38.
28. *Ніс Степан.* Листи до О. Я. Кониського (1861 р.) / Степан Ніс // ІЛ НАНУ ВРФТ. – Ф. 77, оп. 1, спр. 125, арк. 72–76.
29. *Переходовець О.* [Кониський О.] З Млинів / *Переходовець* [О. Кониський] Олександр Якович Кониський // Основа. – 1862. – Май. – С. 19–22.
30. *Переходовець* [Кониський О.] З Старих Санжар / *Переходовець* [О. Кониський] Олександр Якович Кониський // Основа. – 1862. – № 5. – С. 11–16.
31. *Переходовець Олександр* (Кониський О.). Вісті / О. Переходовець (О. Кониський) // Основа. – 1861. – № 1. – С. 319–322.
32. *Побірченко Н. С.* Педагогічна і просвітницька діяльність українських Громад у другій половині XIX – на початку XX ст.: у 2 кн. – Кн. 1.: Київська Громада. / Н. С. Побірченко. – К., 2000.
33. Полтавщина: енцикл. довідник / за ред. А. В. Кудрицького. – К., 1992. – С. 581–583.
34. Про Конотипь // Основа. – 1861. – Октябрь. – С. 7–9.
35. *Пустовіт Т. Я.* Якою була освіта дожовтневих часів на Полтавщині / Т. Я. Пустовіт // Наш рідний край (з історії освіти на Полтавщині в дореволюційний період. – Вип. 12. – Полтава, 1991. – С. 3–23.
36. *Світленко С. І.* Народництво в Україні 60–80-х рр. XIX ст.: Теоретичні проблеми джерелознавства та історії: моногр. / С. І. Світленко. – Д., 1999.
37. *Світленко С. І.* Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. праць / С. І. Світленко. – Д., 2007.
38. *Світленко С. І.* Українські громади другої половини XIX – початку XX ст. (Особливості ідеології та діяльності) / С. І. Світленко // Київ. старовина. – 1998. – № 2. – С. 9–28.

39. Стронін О.І. Лист до О. Кониського від 18. 03. 1862 р. / О.І. Стронін // ДАПО. – Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1–2 зв.

Надійшла до редколегії 18.10.2011

УДК 94 (477): 35207 «1870/1892»

В. М. Коробка

Маріупольський державний університет

РОЗВИТОК МІСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В КАТЕРИНОСЛАВІ В 1870–1890-х рр.

Отримавши в результаті міської реформи 1870 р. відносну самостійність у розпорядженні бюджетними коштами, міське самоврядування Катеринослава протягом 1870–1890-х рр. ініціювало низку результативних заходів щодо розвитку народної освіти. Вони полягали у створенні, самостійно і спільно із земством та державними органами, навчальних закладів, а також участі в їх утриманні та зміцненні матеріальної бази.

Ключові слова: Катеринослав, міське самоврядування, навчальні заклади, бюджетні видатки.

Получив в результате городской реформы 1870 г. относительную хозяйственную самостоятельность в распоряжении бюджетными средствами, городское самоуправление Екатеринослава на протяжении 1870–1890-х гг. инициировало ряд результативных мероприятий по развитию народного просвещения. Они проявились в создании, самостоятельно и совместно с земством и государственными органами, учебных заведений, а также участии в их содержании и укреплении материальной базы.

Ключевые слова: Екатеринослав, городское самоуправление, учебные заведения, бюджетные расходы.

Having obtained relative independence in terms of ownership of public schools as a result of the local government reform of 1870, over the period of the 1870s – 1890s Yekaterinoslav local government initiated a series of efficient measures aimed at development of elementary, vocational, high and higher education. Those measures resulted in creation of educational institutions in joint cooperation with the regional administration and the government agencies as well as in participation in the ownership and strengthening the financial basis.

Key words: Yekaterinoslav, local government, educational institutions, budget expenditures

Після Великої реформи 1861 р. Катеринослав перетворювався не тільки на потужний центр промисловості й торгівлі, але і на важ-

39. Стронін О.І. Лист до О. Кониського від 18. 03. 1862 р. / О.І. Стронін // ДАПО. – Ф. 417, оп. 1, спр. 54, арк. 1–2 зв.

Надійшла до редколегії 18.10.2011

УДК 94 (477): 35207 «1870/1892»

В. М. Коробка

Маріупольський державний університет

РОЗВИТОК МІСЬКОГО ШКІЛЬНИЦТВА В КАТЕРИНОСЛАВІ В 1870–1890-х рр.

Отримавши в результаті міської реформи 1870 р. відносну самостійність у розпорядженні бюджетними коштами, міське самоврядування Катеринослава протягом 1870–1890-х рр. ініціювало низку результативних заходів щодо розвитку народної освіти. Вони полягали у створенні, самостійно і спільно із земством та державними органами, навчальних закладів, а також участі в їх утриманні та зміцненні матеріальної бази.

Ключові слова: Катеринослав, міське самоврядування, навчальні заклади, бюджетні видатки.

Получив в результате городской реформы 1870 г. относительную хозяйственную самостоятельность в распоряжении бюджетными средствами, городское самоуправление Екатеринослава на протяжении 1870–1890-х гг. инициировало ряд результативных мероприятий по развитию народного просвещения. Они проявились в создании, самостоятельно и совместно с земством и государственными органами, учебных заведений, а также участии в их содержании и укреплении материальной базы.

Ключевые слова: Екатеринослав, городское самоуправление, учебные заведения, бюджетные расходы.

Having obtained relative independence in terms of ownership of public schools as a result of the local government reform of 1870, over the period of the 1870s – 1890s Yekaterinoslav local government initiated a series of efficient measures aimed at development of elementary, vocational, high and higher education. Those measures resulted in creation of educational institutions in joint cooperation with the regional administration and the government agencies as well as in participation in the ownership and strengthening the financial basis.

Key words: Yekaterinoslav, local government, educational institutions, budget expenditures

Після Великої реформи 1861 р. Катеринослав перетворювався не тільки на потужний центр промисловості й торгівлі, але і на важ-

ливий осередок освітнього життя в підросійській Україні. У контексті розбудови в сучасних умовах місцевого самоврядування та посилення ролі його органів у всебічному розвитку навчальних закладів доречним вважаємо розгляд історичного досвіду участі громадського управління міста в зазначений період у становленні системи міського шкільництва.

Розгляд проблеми забезпечення розвитку початкової та середньої освіти Катеринославською міською думою та управою здійснювався доволі переривчасто. Найбільшою насиченістю відповідними фактами вирізняються колективна монографія «Історія Дніпропетровського університету» (Д., 2006), а також монографія [1] та дисертація [2] О. Двуреченської. Піклування установ міського самоврядування про шкільництво певним чином розглянуто А. Фоменком у нарисах про пам'ятки культури Катеринослава, що містяться в науково-популярному виданні «Дніпропетровськ: минуле і сучасне» (Д., 2006).

Мета цієї статті – висвітлення участі катеринославського міського громадського управління в розвитку народної освіти протягом 1870–90-х рр.

Міська реформа 1870 р. завдяки наданню містам певної господарської самостійності створила сприятливі умови для розвитку міського шкільництва. Розгляд діяльності міського громадського управління в галузі освіти логічно розпочати із його впливу на розвиток початкової школи. Нові установи самоврядування (дума та управа) після міської реформи 1870 р. не отримали від дореформених багатой спадщини, тобто більш-менш розгалуженої мережі навчальних закладів. Лише чоловіче училище, яке вже існувало без малого 70 років, утримувалося на кошти міського бюджету. Жіноче народне училище було започатковане новим громадським управлінням 1872 р. Приміщення для нього було пожертвоване міським головою Д. Мінаковим [9].

Уже за нового міського управління до піклувань про початкову жіночу освіту долучилася вчительська громадськість міста. Викладачу Маріїнської жіночої гімназії було утворено Товариство піклування про жіночу освіту Катеринослава, що ініціювало створення нижчої школи для дівчат. Своє схвальне ставлення до цього почину виявила міська дума, яка орендувала на перший час приміщення для нового закладу освіти. Його відкриття відбулося 24 квітня 1874 р. У перший рік існування навчальний заклад прийняв 88 учениць [11, с. 17].

Незначними були спочатку й видатки міського бюджету на фінансове забезпечення шкільної справи. Так, у 1874 р. вони становили 1 932 крб, що дорівнювало, за нашим підрахунком, 2% від загальних

видатків міста (89 325 крб) [12, с. 10]. Така мізерія не могла задовольнити ні городян – платників більших чи менших податків, ні їх представників у міській думі та управі.

Наприкінці 1880-х рр. деякі проблеми початкового шкільництва у Катеринославі зрідка розглядалися на шпальтах «Екатеринославских губернских ведомостей». Приміром, у публікації, присвяченій проблемам освіти, яка побачила світ 1889 р., відзначалося, що на початкові школи у 1885 р. із міської каси було виділено 5 735 крб, а в 1887 р. – 11 701 крб, що становило відповідно 4,5% і 6,5% бюджетних витрат. Указуючи на збільшення видатків міста на народну освіту, дописувач відзначав їх недостатність. У першу чергу це виявлялося в тому, що місту належали тільки дві початкові школи, які не могли забезпечити прийом на навчання усіх бажаних – багатьом щорічно відмовляли в зарахуванні через брак вільних місць [8].

У той самий час автор публікації звертав увагу на незручність розташування того приміщення училища, що знаходилось у дворі міської управи, де, крім навчального закладу, розміщалися пожежні, поліцейська кордегардія, асенізаційний обоз. Таке сусідство, відзначав кореспондент, навряд чи бажане: там, де діти гуляють під час перерв, лаються пожежні, проходять обірванці з кордегардії, привозять у поліцію осіб, п'яних до нестями, стоїть асенізаційний обоз тощо [8].

Вочевидь, стурбованість станом шкільництва в місті була добре усвідомлена й провідниками громадського управління, що в міру можливостей намагалися розв'язати нагальні проблеми. Так, 16 жовтня 1887 р. із приводу відзначення п'ятдесятої річниці від дня смерті О. Пушкіна було відкрито нове чоловіче училище, яке отримало назву Пушкінське.

Третього вересня 1889 р. Катеринославська міська управа вперше провела акт – збори, присвячені звітуванню про становище в місті шкільництва [9]. У поданій в «Екатеринославских губернских ведомостях» інформації про цей захід містяться короткі характеристики навчальних закладів, які, скоріше, являли собою переказ змісту повідомлень, що тоді були виголошені та відбивали найбільш значущі результати піклування міського самоврядування про початкову освіту в Катеринославі.

Так, початкових навчальних закладів, які утримувалися виключно на кошти міського бюджету, у місті було три: з них два чоловічі й один жіночий. У них виховувалися у 1888 / 89 навчальному році відповідно 220 хлопчиків і 79 дівчат, що разом становило 299 осіб. В училищах навчалися представники всіх основних станів міста, але переважали діти міщан (87%). За віросповіданням більшість учнів належала до православ'я, але були й іудеї та протестанти [9].

У зазначеному навчальному році вступити на навчання прагнули 160 осіб, прийняли ж тільки 95 (60%). Через брак місць було відмовлено п'ятнадцяти дівчатам і п'ятидесятьом хлопцям. Загальна їх кількість становила 65 осіб, або 40% від усіх бажаних вчитися [9].

У першому чоловічому училищі через відсутність дворового місця, яке належало б виключно училищу, гімнастика зовсім не викладалася. Недоліком був і поганий стан однієї із трьох класних кімнат: підлога, двері та віконні рами вкрай зношені, печі через невдале розміщення майже не обігрівали кімнату [9].

Класна кімната Пушкінського училища могла вмістити до ста учнів або дозволяла розділення на два приміщення, але будівля, де вона знаходилася, була надзвичайно холодною через неправильне влаштування печей та відсутність ставень. Недостатньо зручним був будинок жіночого народного училища. У двох класних кімнатах ледве вміщувалося 26 шкільних лав для 79 учениць [9].

Завдяки спеціальним асигнуванням думи перше чоловіче училище мало гарну бібліотеку з фондами для вчителів (162 назви, 342 примірники) і для учнів (190 назв і 342 примірники) та достатню кількість атласів, глобусів і карт. У звітуванні зазначалося про помітне збільшення книгозбірні жіночого народного училища. Так, в учительському фонді нараховувалося 49 назв та 61 примірник книжок, а в учнівському – 123 назви у 575 томах. Навчальний заклад мав у своєму розпорядженні 77 одиниць різних посібників. Поступово поповнювалася бібліотека Пушкінського училища, що на момент звіту нараховувала в учительському фонді 49 примірників, в учнівському – 269 та 14 одиниць посібників [9].

Стосовно учнів першого училища в губернській газеті вміщено було інформацію про їх охайний вигляд, дисциплінованість і вельми задовільні успіхи. А їх вчителі, як зазначалося, відрізнялися великим досвідом. Періодичне видання сумлінно переповіло відомості, у яких із бухгалтерською точністю було вираховано вартість навчання для кожного учня: 20 крб 33 коп. на рік, а кожний випускник, що закінчив курс навчання, обходився у 209 крб [9].

Що стосується початкової професійної освіти в Катеринославській губернії, то головним ініціатором її розвитку виступало губернське земство. На сесії губернських зборів 1869 р. було ухвалено рішення про обкладання всієї губернії особливим податком. Із отриманих коштів збиралися видавати по 3000 руб. тим повітовим земствам, які виявлять бажання у себе відкрити спеціальні ремісничі училища або невеликі навчальні майстерні у вигляді ремісничих відділень і класів при існуючих місцевих загальноосвітніх училищах.

Громадське управління міста, знаходячись увесь час у скрутному фінансовому становищі, не поспішало перехоплювати ініціативу

в цій справі у губернського земства. Але усвідомлення корисності початкової технічної освіти, вигод, що можуть бути здобуті від розвитку продуктивних сил місцевості та полегшення нужденності найбідніших верств населення, сприяло поступовому включенню катеринославського міського самоврядування у процес розвитку початкової професійної освіти.

Отже, 20 червня 1879 р. було відкрито перше в місті ремісниче відділення, влаштоване при міському училищі. Розмір коштів на його утримання в 1888 р. становив 2550 крб, а головні джерела – асигнування губернського земства (1 200 крб.), міського управління (900 крб) та казни (300 крб). Ремісниче відділення складалося з трьох класів із шестирічним курсом навчання, протягом яких вивчалися столярно-токарське, оббивально-лимарне та чоботарське ремесла. На 1 січня 1888 р. в ньому навчалася 68 осіб – виключно учні міського училища [13, с. 343–344].

Тільки із запровадженням Городового положення 1870 р. розгорнулася широка участь представницького органу міської громади в розвитку середньої освіти. Так, Катеринославська Дума долучилася до заснування і подальшого розвитку реального училища. У 1874 р. міське управління порушило клопотання про перетворення повітового училища в міське шестикласне училище із трьома спеціальними класами. Цю пропозицію відхилив попечитель Одеського навчального округу, що вказав на подібність проектного громадським управлінням закладу за типом до реального училища, яке й запропонував заснувати на кошти уряду, міста та земства. Цей новий заклад освіти в Катеринославі, з огляду на традиційне для імперії повільне виконання справи, яка стосувалася одночасно різних відомств, напрочуд швидко відкрився – 26 вересня 1875 р. [5, 7]. На придбання для нього меблів та іншого господарського обладнання, потрібного для початку діяльності, Катеринославська Дума виділила 3 000 крб. Крім цього із 22 280 крб, необхідних реальному училищу для щорічного утримання, місто надавало 3 000 крб. До того ж внесками по 725 крб Дума забезпечувала діяльність сьомого – додаткового – класу [7].

У царині середньої жіночої освіти громадське управління Катеринослава почало свою діяльність із виділення на 1872 р. 360 крб місцевій Маріїнській гімназії, яка була заснована на кошти губернського дворянства ще 1865 р. Ці кошти, як випливає із міського кошторису на 1873 р., мали цільове призначення – «на виховання дітей бідних батьків – громадян м. Катеринослава» [4].

Започаткування катеринославським громадським управлінням жіночого середнього навчального закладу, який належав би місту, було пов'язане з тим, що в Маріїнській гімназії виникли труднощі – паралельні відділення були створені для чотирьох нижчих кла-

сів, а при п'ятому і наступних класах не створювались через брак приміщень. Тому багатьом ученицям, що намагалися вступити у п'ятий клас, доводилося відмовляти. Через це піклувальна рада Маріїнської гімназії неодноразово пропонувала Думі віднайти кошти для відкриття в Катеринославі чотирикласної прогімназії і таким чином забезпечувати середню освіту для представниць міської громади [6].

Унаслідок таких обставин громадське управління міста енергійно взялося за справу і влаштувало міську жіночу прогімназію в 1883 р. у складі двох класів: підготовчого й першого. Рік за роком у ній відкривалися наступні класи до четвертого включно. У червні 1887 р. відбувся перший випуск учениць навчального закладу, які для продовження освіти перейшли до п'ятого класу Маріїнської жіночої гімназії, при якому все ж таки було створене паралельне відділення. Таких випусків міської прогімназії відбулося чотири [3, с. 12]. Зрозуміло, що такий порядок був тимчасовим, тому згодом у прогімназії було відкрито п'ятий і шостий класи.

Головним джерелом утримання навчального закладу була плата від учениць за право навчання, що поповнювалася із коштів міста сумами, яких не вистачало. Крім цих прямих джерел існували й інші, як от пожертвування, а також надходження від влаштування вечорів, концертів, гулянь тощо [3, с. 16].

На початку 1893 / 94 навчального року, за рішенням міської Думи і дозволом відповідного освітянського начальства, неповний середній навчальний заклад було перетворено в повну гімназію, що ознаменувалося відкриттям з першого серпня сьомого класу [3, с. 13–15].

Рівень розвитку Катеринослава, потреби промисловості губернії в інженерних кадрах наприкінці ХІХ ст., відчуття впевненості міського управління у власній спроможності були тими рушійними силами, що висунули на порядок денний завдання створення в місті вищого навчального закладу. Так, 17 квітня 1896 р. міська Дума ухвалила клопотання перед урядом про відкриття в Катеринославі вищого гірничого навчального закладу, на заснування якого передбачала виділити 200 000 крб і безкоштовно надати необхідну ділянку землі. Почин катеринославського міського управління знайшов підтримку губернського земства, а також ХХІ з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії [1, с. 105; 11, с. 20].

Усебічне вивчення питання в урядових колах і позитивне ставлення до заснування навчального закладу ряду міністрів сприяло утворенню за розпорядженням імператора від 1 червня 1898 р. Комітету із збору пожертвувань і влаштуванню будівель для Катеринославського вищого гірничого училища під головуванням губернатора П. Святополк-Мирського. Саме начальнику губернії доручалося формування особового складу громадського колегіального органу,

що опікувався б створенням матеріальної бази майбутнього училища. Із числа державних службовців, підприємців та громадських діячів у члени комітету були запрошені катеринославський міський голова І. Греков та гласні міської Думи Я. Гололобов і М. Копилов [10, с. 1]. На першому засіданні Комітету було визнано за необхідне звернутися до головного спонсора – громадського управління Катеринослава – із пропозицією остаточно визначитися щодо обіцяних 200 000 крб на влаштування училища, термінів передачі коштів на потреби ВНЗ, а також стосовно місця, що буде надане містом під будівництво училищних приміщень із зазначенням його розмірів.

Двадцять восьмого жовтня 1898 р. міська Дума у відповідь на це звернення вирішила виділити 200 000 крб: за першою вимогою Комітету – 50 000 крб, а решту – щорічними внесками протягом шести років по 25 000 крб. Разом із цим було вирішено виділити ділянку міської землі на Соборній площі розміром у 10 407 кв. саж. [10, с. 2–3].

Вочевидь, за підказкою міського голови І. Грекова начальник губернії звернувся до дворянського зібрання Катеринославської губернії із клопотанням про передачу в розпорядження Комітету Потьомкінського палацу, що належав дворянству, для тимчасових занять у ньому перших двох курсів Гірничого училища. Саме тут 30 вересня 1899 р. відбулося відкриття вищого навчального закладу, а потім розпочалися навчальні заняття [10, с. 4–5, 11].

Наприкінці XIX ст., а саме в 1899 р., у Катеринославі, завдяки спільним зусиллям міського громадського управління, державних органів та земства склалась мережа початкових і середніх навчальних закладів, що утримувалися виключно на кошти міського бюджету або отримували з нього певну матеріальну підтримку. Зазначену сукупність освітніх установ, що тим чи іншим чином забезпечувалися коштами із міського бюджету, відображено у таблиці.

За відомостями таблиці, у Катеринославі міське громадське управління утримувало (або повністю фінансувало) жіночу міську гімназію, міське трикласне училище, три початкових чоловічих і два жіночих училища, початкове народне ім. О. Пушкіна та Благовіщенську школу для хлопців і дівчат.

У той самий час місто надавало фінансову підтримку низці закладів, у створенні яких брало більш-менш безпосередню участь. В їх числі: реальне училище, що отримало у 1899 р. 4 185 крб, підготовчий клас при ньому – 300 крб, безплатна жіноча школа – 250 крб, ремісниче відділення при першому міському трикласному училищі – 1 650 крб, недільна школа – 250 крб, Троїцька церковнопарафіальна школа – 600 крб. Таким чином, грошове забезпечення за рахунок міських бюджетних коштів мали 14 навчальних закладів Катеринослава.

Таблиця

Мережа початкових та середніх навчальних закладів Катеринослава та їх фінансове забезпечення міськими громадськими управліннями станом на 1899 р. [10, с. 178–179]

Початкові навчальні заклади та види їх фінансового забезпечення		Середні навчальні заклади та види їх фінансового забезпечення	
Утримання	Надання допомоги	Утримання	Надання допомоги
1) міське 3-класне училище (165 учнів); 2–4) три початкових чоловічих училища (392 учня); 5–6) два початкових жіночих училища (229 учениць); 7) Приходське училище ім. О. Пушкіна (155 учнів); 8) Благовіщенська школа для хлопців і дівчат (135 учнів)	9) безплатна жіноча школа / 3000 крб.; 10) ремісничі відділення при міському 3-класному училищі / 1650 крб.; 11) недільна школа / 250 крб.; 12) Троїцька церковнопарафіальна школа / 600 крб	13) жіноча міська гімназія / –?	14) реальне училище / 4185 крб.; підготовчий клас при ньому / 300 крб

У 1899 р. із міського бюджету на народну освіту було витрачено 68 254 крб, що становило 12% усіх видатків міста (586 029 крб) [10, с. 179]. Якщо порівняти останні відомості з аналогічними показниками за 1874 р., які вже згадувалися вище, то можна з'ясувати, що протягом чверті століття (1874–1899) видатки з боку самоврядування Катеринослава на міське шкільництво збільшилися більше ніж у 35 разів. У 6 разів зросла частка витрат на народну освіту у видатковій частині бюджету. Поряд із вищезазначеними навчальними закладами освітню функцію у місті здійснювало ще багато інших, в утриманні яких міський бюджет не брав участі.

Таким чином, протягом 1870–1890-х рр. міське громадське управління Катеринослава самостійно чи спільно із земством та державними органами здійснювало плідні заходи із започаткування навчальних закладів, а також брало участь в їх утриманні та зміцненні матеріальної бази. Народна освіта поступово перетворювалась на провідну галузь міського господарства.

Бібліографічні посилання

1. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрямки діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.) / О. С. Двуреченська. – Д., 2006.

2. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 «Історія України» / Двуреченська Олександра Сергіївна. – Д., 2007.

3. Десятилетие 1883–1893 гг. Екатеринославской городской женской гимназии / [сост. Г. В. Донцов]. – Екатеринослав, 1894.

4. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1872. – № 86. – 28 окт.

5. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1874. – № 42. – 25 мая.

6. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1883. – № 18. – 2 марта.

7. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1884. – № 57. – 4 июля.

8. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1889. – № 29. – 15 апр.

9. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1889. – № 72. – 13 сент.

10. Екатеринославская губерния: памятная книжка и адрес-календарь на 1901 год. – Екатеринослав, 1900.

11. Історія Дніпропетровського національного університету / за ред. М. В. Полякова. – Д., 2003.

12. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1874 год. – СПб., 1889.

13. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав, 1889.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

УДК 94 (477) «18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗАЙНЯТОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В РЕГІОНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Проаналізовано проблеми зайнятості міського населення Катеринослави в контексті розвитку професійної освіти в регіоні на межі ХІХ – на початку ХХ ст. та висвітлено можливі альтернативи їх вирішення.

Ключові слова: ремісничі училища, ремісничі відділення, міське населення, професійна освіта.

Проанализированы проблемы занятости городского населения Екатеринославщины в контексте развития профессионального образования в регионе на рубеже ХІХ – начале ХХ в. и освещены возможные альтернативы их решения.

Ключевые слова: ремесленные училища, ремесленные отделения, городское население, профессиональное образование.

2. Двуреченська О. С. Органи міського самоврядування Катеринослава: формування, структура та напрями діяльності (кінець XVIII – початок XX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07. 00. 01 «Історія України» / Двуреченська Олександра Сергіївна. – Д., 2007.

3. Десятилетие 1883–1893 гг. Екатеринославской городской женской гимназии / [сост. Г. В. Донцов]. – Екатеринослав, 1894.

4. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1872. – № 86. – 28 окт.

5. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1874. – № 42. – 25 мая.

6. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1883. – № 18. – 2 марта.

7. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1884. – № 57. – 4 июля.

8. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1889. – № 29. – 15 апр.

9. Екатеринослав. губерн. ведомости. – 1889. – № 72. – 13 сент.

10. Екатеринославская губерния: памятная книжка и адрес-календарь на 1901 год. – Екатеринослав, 1900.

11. Історія Дніпропетровського національного університету / за ред. М. В. Полякова. – Д., 2003.

12. Отчет о денежных оборотах городских касс за 1874 год. – СПб., 1889.

13. Памятная книжка и адрес-календарь Екатеринославской губернии на 1889 год / сост. Н. С. Быстрицкий. – Екатеринослав, 1889.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

УДК 94 (477) «18/19»

Л. В. Гриженко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ВИРІШЕННЯ ПРОБЛЕМ ЗАЙНЯТОСТІ МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ В РЕГІОНІ (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Проаналізовано проблеми зайнятості міського населення Катеринослави в контексті розвитку професійної освіти в регіоні на межі ХІХ – на початку ХХ ст. та висвітлено можливі альтернативи їх вирішення.

Ключові слова: ремісничі училища, ремісничі відділення, міське населення, професійна освіта.

Проанализированы проблемы занятости городского населения Екатеринославщины в контексте развития профессионального образования в регионе на рубеже ХІХ – начале ХХ в. и освещены возможные альтернативы их решения.

Ключевые слова: ремесленные училища, ремесленные отделения, городское население, профессиональное образование.

Analysis of employment problems of the urban population of Katerinoslav province in the context of trade education in the region the end of the 19-th century and at the beginning of the 20-th century and highlights the possible alternatives to solve them.

Key words: handicraft schools, handicraft separations, urban population, trade education.

Дослідження діяльності ремісничих училищ, що були головним джерелом підготовки кваліфікованих робітників у галузі професійної освіти, є надзвичайно важливим, особливо для вирішення питання щодо зайнятості міського населення. Розширення мережі освітніх закладів цього типу в період капіталістичної трансформації суспільства впливає з гострої необхідності у спеціалізованих кадрах для задоволення потреб фабрично-заводської та ремісничої промисловості Наддніпрянщини. Саме через вивчення динаміки створення ремісничих училищ регіону наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. можна дослідити процес формування робітничого класу – найчисленнішого соціального прошарку модернізаційної доби.

Особливості функціонування ремісничих училищ у галузі професійно-технічної освіти міст Катеринославщини кінця ХІХ – початку ХХ ст. є однією із малодосліджених проблем у вітчизняній історіографії. У працях Л. Л. Прокопенка, О. Б. Шляхова, В. С. Курила, В. І. Подова приділяється увага лише окремим аспектам цього питання, і, як правило, в контексті розвитку освітнього процесу [5, 23, 25].

Основними джерелами з дослідження розвитку ремісничої освіти є щорічні звіти Катеринославської губернської земської управи, у яких наводяться дані про загальний стан ремісничих училищ, їх технічну базу та матеріальну забезпеченість [11–22].

Завдання даної статті полягає у з'ясуванні особливостей формування та діяльності мережі ремісничих училищ як альтернативи вирішення проблем зайнятості міського населення Катеринославщини на межі ХІХ – ХХ ст.

Як відомо, доба промислового виробництва потребувала більш інтенсивного розвитку професійно-технічної освіти, оскільки через відсутність навичок використання складної техніки неможливим було поширення нових машинних технологій. Це питання можна було б вирішити, збільшивши кількість кваліфікованих робітників за рахунок розширення мережі ремісничих училищ. Одночасно це сприяло б і вирішенню проблеми зайнятості міського населення Катеринославщини.

Ремісничі відділення та училища, утримувані на кошти Губернського Земства, існували в Катеринославській губернії з 1870 р. Прагнучи надати допомогу в розвитку й удосконаленні ремесел у губер-

нії, Губернське Земське зібрання ще на IV чергової сесії 1869 р. ухвалило: «У кожному повітовому місті, у веденні повітової управи мати по одній ремісничій школі, виділяючи на їх утримання із губернського земського збору по 3 000 крб щорічно на кожен повіт» [19, с. 91]. Пізніше ця постанова була розширена наданням повітовим земством права відкривати ремісничі училища не тільки в повітових містах, але і взагалі в тих пунктах повітів, які будуть визнані для цього найбільш придатними. При цьому йшлося не лише про самостійні училища, але й про ремісничі відділення при загальноосвітніх училищах – як міських, так і сільських. Майже 43% виділених Губернським Земством коштів на розвиток сфери освіти асигнувалося на навчання саме ремісничій майстерності [2, с. 1104]. Однак справа щодо відкриття вищезгаданих училищ просувалася вкрай повільно: у більшості міст їх було відкрито лише в першій половині 80-х рр. XIX ст.

Втім до початку XX ст в Україні вже нарахувувалося 26 ремісничих училищ, зокрема в Катеринославській губернії – три. Після затвердження в 1902 р. в імперії закону про ремісничі навчальні майстерні і курси земства регіону значно активізували розвиток цих форм професійної та ремісничої освіти. Як приклад можна згадати діяльність Катеринославського губернського земства, витрати якого на ці цілі за 40 років (1876–1916) збільшились майже у 12 разів – з 21,2 до 248,6 тис. крб і становили 56,6% від загальних витрат земства [23, с. 382].

Опікуючись питанням поширення ремісничої освіти в губернії, губернське зібрання при цьому мало на увазі не тільки вузькопрактичні цілі, але й покращення загального освітнього рівня населення регіону. Зокрема, йшла мова про підготовку в ремісничих училищах освічених спеціалістів, здібних свідомо ставитись до свого ремесла. Однак у діяльності майстерень ця освітня ціль, стосовно до безграмотних учнів, кількість яких постійно збільшувалася, повністю була ігнорована, а навчання приділено виключно практичний характер.

Зрештою в містах губернії почали діяти два головні типи ремісничих освітніх закладів: самостійні ремісничі училища та ремісничі відділення при загальноосвітніх училищах. Самостійні ремісничі училища являли собою навчальні майстерні, де діти отримували навички тільки з ремесла [19, с. 402]. Право вступу до цих закладів мали учні, які закінчили загальноосвітній курс народної школи, віком не молодше 12 років (хоча у виняткових випадках приймалися і неграмотні – за умови збільшення курсу навчання на рік) [19, с. 402].

Ідеальною умовою функціонування ремісничих училищ було будівництво при них учнівських гуртожитків. Та, на жаль, створення такого комфорту потребувало додаткових витрат, тому гуртожитки мала незначна кількість училищ. Зразковим був гуртожиток при

Новомосковському ремісничому училищі, де учні жили на повному утриманні за рахунок земства, різних громадських установ, а також приватних осіб [17, с. 142].

У самостійних ремісничих училищах учні опановували, якщо не виключно, то у переважній більшості ремісничу освіту. Для учнів ремісничих відділень при загальноосвітніх міських училищах на першому місці були класні заняття, а для навчання ремеслам відводився лише вільний післяобідній та канікулярний час. Разом з тим зазначимо, що деякі з ремісничих училищ значно ухилились від першопочаткового типу, наміченого постановою 1870 р. Так, у Новомосковському ремісничому училищі та у навчальних майстернях при міському училищі в Павлограді викладання загальноосвітніх предметів було повністю відсутнє [19, с. 403]. Загальний напрям діяльності міських ремісничих училищ та відділень мав на меті задоволення потреб самого ж міста. Вони базувалися на початковій школі й готували ремісників, фабричних і заводських робітників тощо. Отримували тут робочі спеціальності діти найменш забезпечених верств міського суспільства – селян і міщан, які поповнювали лави робітничого класу.

Навчальним планам і програмам професійних навчальних закладів на вивчення загальноосвітніх і спеціальних предметів відводилось від 20 до 45% навчального часу. Їх програми були спрямовані на отримання практичних навичок. Більшу частину часу учні проводили в навчальних майстернях.

У міських навчальних закладах із ремісничої освіти основна частина часу відводилась на освоєння столярно-токарських, шорношпалерних, чоботарно-взуттєвих, ковальсько-слюсарних, колісно-екіпажних ремесел, причому учні займалися в основному виробництвом речей, що мали попит у місті: меблів, взуття, різноманітних господарських предметів для міського життя. У деяких навчальних закладах вивчали електротехнічні спеціальності, наприклад, у Бахмутському ремісничому училищі – електротехніку та литійну справу [5, с. 55]. Випускники, пропрацювавши на підприємстві після закінчення 2–3 роки, повинні були скласти іспит спеціальній комісії при училищі. Тільки після цього вони могли отримати звання майстра або підмайстра. Право видавати свідоцтво про отримання такого звання було надане ремісничим навчальним закладам згідно із законом, прийнятим 15 червня 1908 р. [5, с. 56]. Як правило, у ремісничих училищах навчання було безкоштовним. Плату – від 5 до 20 крб – було встановлено тільки в Бахмутському училищі [18, с. 179].

До початку ХХ ст. ремісничих училищ в українських губерніях Російської імперії нараховувалось лише 26, із них у містах Катеринославської губернії – два: Бахмутське та Новомосковське. У 1893 р. було затверджено ще один тип нижчих навчальних закладів – школи

ремісничого учнівства. В Україні їх налічувалося всього п'ять, одна з них у Луганську [5, с. 25]. Загалом в українських землях царської Росії діяло 56 нижчих ремісничих навчальних закладів усіх типів. Із них у Катеринославській губернії – сім, у тому числі Бахмутське міське і Луганське училища.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. при багатьох загальноосвітніх училищах міст Катеринославщини було відкрито ремісничі класи й відділення. Так, при Бахмутському міському трикласному училищі з 1880 р. існували класи столярного, токарського і ковальсько-слюсарного ремесел [7, с. 112]. Приймали до них фізично здорових хлопчиків усіх станів, не молодших 12 років. Чотирирічний курс навчання ремеслам викладався у призначених для цієї мети будівлях, які розташовувались на подвір'ї міського училища, їх було споруджено на кошти губернського земства міста Бахмута. У вересні 1906 р. вищезгадані ремісничі класи були перетворені за типом тих, що діяли в нижчих ремісничих школах.

Зазначимо, що з 1892 р. при Луганському міському чотирикласному училищі, як і при Бахмутському міському, діяли подібні ремісничі класи [17, с. 124]. У 1901 р. було відкрито також Маріупольське нижче механіко-технічне училище і при ньому – ремісничу школу [5, с. 55]. Ремісничі класи з 1907 р. діяли і при двокласному училищі на паравозобудівельному заводі Гартмана в Луганську. При двокласному училищі на Петровському заводі Російсько-Бельгійського металургійного товариства з 1 вересня 1904 р. було створено класи столярного, модельного і ковальсько-слюсарного ремесел [5, с. 55].

Згадаємо, що при Катеринославському першому міському трикласному училищі існував клас ручної праці по дереву й металу, що відкрився з 1893–1894 рр. замість ремісничого відділення за відсутністю для останнього належного приміщення [18, с. 213]. Із 1881 р. при міському училищі в Павлограді існувало ремісниче відділення з чотирирічним курсом навчання, яке з 1888 р. було реорганізоване в освітньо-ремісничі майстерні [16, с. 132].

Отримала в той час певний розвиток і професійна освіта жінок. Відкривалися школи рукоділля, які, як правило, були приватними. Так, у Луганську в 1909 р. була створена реміснича майстерня, а також школа – Катеринославське товариство з ремісничої освіти, прерогативою якої було те, що в ній могли навчатися дівчатка з бідних родин [5, с. 56].

Відповідно до міністерського циркуляра 1895 р. в українських губерніях також активно впроваджувалися вечірні та недільні заняття з креслення та малювання для ремісників та заводських робітників, а також курси з технології ремесел. Децю пізніше, для задоволення потреб фабрично-заводської і ремісничої промисловості, почали від-

криватися технічні та ремісничі майстерні або курси при промислових закладах. Власне, сам проект положення про технічні та ремісничі курси був затверджений 18 березня 1912 р. [5, с. 62]. Як правило, ці курси утримувалися на приватні або громадські кошти і тільки у виключних випадках за рахунок держави. Так, вечірні курси для робітників, де викладалися загальноосвітні і спеціальні дисципліни, були відкриті в 1913 р. при рудничному училищі «УНІОН» у Макіївці. При більшості ремісничих училищ існували навіть спеціальні учнівські фонди, призначені для купівлі інструментів учнями-випускниками.

Із щорічних звітів губернської управи про стан ремісничої справи в регіоні випливає, що кількість учнів ремісничих училищ та відділень постійно збільшувалася. Відповідно реміснича освіта набувала все ширшого розмаху. Останнє підтверджується тим, що роботи учнів цих освітніх закладів щорічно демонструвалися в губернській управі під час сесій губернського земського зібрання, а також експонувалися на сільськогосподарських виставках [21, с. 174]. Про успішну організацію навчання в ремісничих училищах і відділеннях свідчить той факт, що учні, які закінчили курс навчання, легко знаходили добре оплачувану роботу навіть поза межами Катеринославської губернії – на фабриках і заводах, у приватних або залізничних майстернях.

Слід виокремити й суттєві недоліки в діяльності ремісничих училищ. Найсерйознішим із них була нестача достатньо підготовлених до освітньої діяльності – як теоретично, так і практично – вчителів ремесел [20, с. 152]. Тож у більшості випадків ці посади обіймали малоосвічені майстри-практики, які хоча й могли дати учням практичні навички певного ремесла, але не володіли теоретичними його основами, та ще й не мали педагогічних знань. Безумовно, цей фактор негативно позначався на процесі підготовки учнів.

Тривалий час єдиним навчальним закладом, що готував широкий контингент учителів зі спеціальною підготовкою для більшості міських ремісничих училищ і відділень губернії, було Гніденське ремісниче училище [1, с. 1044]. Його учні під наглядом учителів проводили заняття в молодших класах, набуваючи досвіду в педагогічній справі для майбутнього викладання ремесел в інших установах.

На перебігу навчального процесу негативно позначалася й відсутність системи та належної послідовності в навчанні ремеслам, переважання промислового характеру в діяльності ремісничих училищ, гонитва за замовленнями, викликана непродуманою конкуренцією з іншими училищами [19, с. 409]. За таких умов ремісниче училище часто перетворювалося на звичайну промислову майстерню, що спрямовувала свою діяльність головним чином на отримання та виконання якомога більшої кількості замовлень. Відповідно освітньо-виховні

цілі у таких випадках відходили на другий план. Таким спрямуванням діяльності багатьох ремісничих училищ частково пояснюється і факт вибуття більшості учнів ще до закінчення повного курсу навчання. Справа в тому, що учнів, які отримали завдяки вказаному напрямку діяльності училищ у перші два-три роки певні, хоча й дуже однобічні знання та навички до ремесла, батьки відразу ж віддавали до майстрів, щоб можна було отримувати заробіток. Отже, кількість учнів, які закінчували весь курс навчання, становила лише незначний відсоток від загальної кількості вступників.

У царині розвитку ремісничої освіти це було вкрай деструктивним явищем – адже учні, вибуваючи з училищ до закінчення всього курсу, мали занадто слабку підготовку, яка зовсім не відповідала цілям, які переслідувало земство, запроваджуючи ремісничі училища. Таке явище змушувало керівництво училищ перестраховуватися. Наприклад, ремісничі відділення при Бахмутському училищі вимагали від батьків учнів формальних підписок на випадок того, що без поважних причин їх діти не залишать відділення до закінчення повного курсу [2, с. 1014]. В іншому випадку батьки зобов'язувалися за кожен рік навчання учня у відділенні сплатити певну суму (у Бахмутському училищі вона становила 20 крб). Це певним чином допомагало стримувати посиленій відтік учнів з училищ.

Взагалі значення діяльності ремісничих училищ важко переоцінити. Тим паче, що збільшення мережі професійно-технічних закладів освіти сприяло зростанню обсягів виробництва у галузі фабрично-заводської промисловості. За рахунок цього поступово вирішувалися і проблеми зайнятості міського населення Катеринославщини. На межі XIX – XX ст. загальна кількість фабрик і заводів тут збільшилася майже втричі, і як наслідок – збільшилося в кілька разів число фахівців серед майстрів, техніків і робітничих кадрів в цілому.

Та динамічність у створенні ремісничих училищ у українських губерніях аж ніяк не свідчила про безпроблемність в їх діяльності. Не маючи єдиної методики викладання, вони змушені були діяти за неупорядкованими навчальними планами та програмами, у яких не було належної послідовності. Оснащення навчальних закладів і майстерень теж не відповідало вимогам часу. Але все це не зменшувало справжньої цінності та значення ремісничих училищ у процесі підготовки досвідчених працівників для промисловості. Адже в останніх суспільство мало неабияку потребу, особливо – у вирішенні питання проблем промислової модернізації тогочасного суспільства.

Бібліографічні посилання

1. Вестн. Екатеринослав. земства.– 1904. – № 11.
2. Вестн. Екатеринослав. земства.– 1905. – № 26.

3. Екатеринославская губерния. Памятная книжка и адрес-календарь на 1900 г. – Екатеринослав, 1899.
4. Календарь-ежегодник «Приднепровье». – Екатеринослав, 1910.
5. *Курило В. С.* Образование в Донбассе (XIX – начало XX в.). / В. С. Курило. – Д., 1999.
6. Обзор Екатеринослав. губернии за 1880 г. – Екатеринослав, 1881.
7. Обзор Екатеринослав. губернии за 1882 г. – Екатеринослав, 1883.
8. Обзор Екатеринослав. губернии за 1893 г. – Екатеринослав, 1894.
9. Обзор Екатеринослав. губернии за 1896 г. – Екатеринослав, 1897.
10. Обзор Екатеринослав. губернии за 1909 г. – Екатеринослав, 1910.
11. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1880 г. – Екатеринослав, 1881.
12. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1881 г. – Екатеринослав, 1882.
13. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1884 г. – Екатеринослав, 1885.
14. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1887 г. – Екатеринослав, 1888.
15. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1889 г. – Екатеринослав, 1890.
16. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1892 г. – Екатеринослав, 1893.
17. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1893 г. – Екатеринослав, 1894.
18. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1895 г. – Екатеринослав, 1896.
19. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1898 г. – Екатеринослав, 1899.
20. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1900 г. – Екатеринослав, 1901.
21. Отчет Екатеринославской Губернской Земской Управы за 1903 г. – Екатеринослав, 1904.
22. Постановления Екатеринославского Губернского Земского Собрания 24-й очередной 1889 года сессии (с 5 по 14 дек. 1889 г. включительно). – Екатеринослав, 1889.
23. *Прокопенко Л. Л.* Генеза та розвиток державної освітньої політики в Україні (XIX – початок XX ст.) / Л. Л. Прокопенко. – Д., 2008.
24. Труды XXII съезда горнопромышленников Юга России. – Х., 1898. – Ч. 1.
25. *Шляхов О. Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. Б. Шляхов. – Д., 2010.

Надійшла до редколегії 07.09.2011

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ НАДДНІПРЯНЩИНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

УДК 94 (477) «17/18»

Т. Ф. Литвинова, Л. І. Якименко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДИАЛОГ ЧИ КОНФРОНТАЦІЯ: ПОЗИЦІЇ ДВОРЯНСТВА ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ЩОДО СЕЛЯНСЬКОГО ПИТАННЯ НАПЕРЕДОДНІ ВЕЛИКОЇ РЕФОРМИ

Подано стереотипи сприйняття ролі дворянства Лівобережної України в підготовці Селянської реформи 1861 р., висвітлено ідейну та психологічну атмосферу обговорення питання про звільнення селян.

Ключові слова: селянське питання, Великі реформи, малоросійське дворянство, модернізаційний проект, Лівобережна Україна.

Представлены стереотипы восприятия роли дворянства Левобережной Украины в подготовке Крестьянской реформы 1861 г., освещена идейная и психологическая атмосфера обсуждения вопроса об освобождении крестьян.

Ключевые слова: крестьянский вопрос, Великие реформы, малороссийское дворянство, модернизационный проект, Левобережная Украина.

The stereotypes of assumption the role of nobility in Left Bank Ukraine in the Peasant Reform of 1861, the ideological and psychological atmosphere of discussion the question about Peasant' emancipation.

Key words: the peasant question, Great reforms, Little Russian nobility, modernizing project, Left bank Ukraine.

У вітчизняній історіографії процес підготовки Великої реформи привернув небагато уваги, що підтверджується й узагальненнями здобутків її вивчення, зробленими у статтях провідних учених, зокрема В. А. Смолія та О. П. Реєнта, в рік святкування 150-річного ювілею

реформи. Недостатньо враховуються й регіональні аспекти проблеми. Вважаємо за необхідне звернути увагу на підходи та стереотипи щодо висвітлення позицій дворянства Лівобережної України із селянського питання під час публічного обговорення Селянської реформи, починаючи з 1857 р.

В історіографії хід підготовки реформи виявився також вкрай обезлюдненим. Звісно, ніхто не заперечував участі окремих персон та навіть цілих дворянських корпорацій в обговоренні селянського питання, умов проведення реформи. Та аналіз позицій, поглядів, а тим більше виявлення мотивів зводилися зазвичай до узагальнюючого схематичного поділу дійових осіб на революційних демократів, лібералів та кріпосників. Причому не тільки останнім відмовлялося в неупередженому вивченні. Коло ж героїв – українських діячів Селянської реформи, які закріпилися в історіографічній традиції, – і до цього часу залишається майже незмінним.

Персоналістичний ряд обмежується, як правило, декількома прізвищами, які частіше за все лише називаються, оскільки їх мета та класові мотиви задалегідь визначалися дослідниками. Серед кріпосників в літературі фігурує лише М. П. Позен, а лібералів репрезентують М. О. Судієнко, І. А. Миклашевський, інколи В. В. Тарновський-старший, Г. П. Галаган. Досить показовими в цьому плані є відповідні розділи четвертого тому «Истории Украинской ССР». Та й у сучасних узагальнюючих працях, наприклад двотомних «Історії українського селянства», «Історії української економіки», в інших працях їх автори, побіжно торкаючись реформи 1861 р. у контексті завдань своїх творів [1, с. 187], або взагалі обходяться без імен, або ж повторюють вже добре засвоєний ряд. При цьому історіографічною опорою виступають переважно написані в 1950–1960 рр. праці І. О. Гуржія, М. Н. Лещенка, В. П. Теплицького та деяких інших радянських істориків.

У недавніх дослідженнях українських фахівців участь дворянства в реформі 1861 р. непомітна навіть там, де декларується нетрадиційний підхід до аналізу цього явища, як, наприклад, у праці Віктора Шевченка. Показово, що в історіографічній частині його твору не згадано жодного дослідження сучасних українських істориків, присвяченого не лише участі дворянства в селянській справі, а й підготовці Селянської реформи. До того ж автор вдається до досить дивних тверджень, що «... на середину ХІХ ст. найреальнішою суспільно-політичною силою, яка виступала проти кріпосництва, було селянство» [14, с. 41].

До «передового дворянства», яке протестувало проти кріпосного права, традиційно віднесено декабристів. Багато уваги приділено В. Г. Белінському, М. В. Буташевичу-Петрашевському. Серед тих, хто

у своїх творах «різко засуджував феодально-кріпосницький лад», наведено знову ж таки традиційний перелік імен: кирило-мефодіївці, Т. Г. Шевченко, О. І. Герцен, М. Г. Чернишевський, М. О. Добролюбов [14, с. 22–34]. Особливо цікаво було побачити в цьому ряду Григорія Квітку-Оснoв'яненка, оскільки його «Лысты до любезных землякив» (1839 р.) аж ніяк не відзначаються антикріпосницьким спрямуванням, на що звертав увагу, зокрема, авторитетний для української наукової думки Д. І. Чижевський.

У роботі В. М. Шевченка, на жаль, немає ані Губернських комітетів, ані навіть тих імен дворянських лідерів передодня реформи 1861 р., які вже стали «класикою», – В. В. Тарновського, Г. П. Галагана – і згадуються в сучасних шкільних підручниках для 9-го класу. Отже, ще раз підкреслимо, що, з одного боку, хоча б на рівні декларацій в українській історіографії засвідчено прагнення до концептуальних новацій, з другого – виявляється або вірність народницькій парадигмі, або історіографічна інерція. Тому і повторюються з посиланням на дослідження радянських вчених 1950–1960-х рр. до болю знайомі положення про розклад «феодально-кріпосницької системи», занепад поміщицького господарства, рутинні способи господарювання, посилення експлуатації селян – без додаткових пояснень про 4–5-денну, навіть шестиденну панщину, про зубожіння кріпаків та про дворянство як стан, у самій природі якого закладена «соціальна паразитарність» [3, с. 70–85; 4, с. 123; 14, с. 17]. Цікаво, що все це вступає у протиріччя із висновками як самих авторів, так і радянських істориків щодо зростання, попри відтік у райони колонізації, чисельності населення в українських регіонах наприкінці XVIII – першій половині XIX ст., збільшення обсягів внутрішньої та зовнішньої торгівлі, про розвиток промисловості тощо.

Здається, до 150-річного ювілею реформи 1861 р. ситуація повинна була б зрушити з місця. Але, на жаль, у вивченні її підготовчого етапу цього не сталося. Як єдиний не дуже чіткий натяк на важливість урахування передреформеної роботи суспільства можна сприйняти зауваження В. А. Смолія щодо необхідності «... вирішення завдання диференційованого підходу до різноманітних етапів і рівнів реформаційних процесів – ідеології, що лежала в основі намічених перетворень, проектів законів, ухвалених законодавчих актів та, нарешті, характеру їх реалізації під час втілення селянської реформи в життя». Втішає також і думка про нагальність «глибокого переосмислення цієї події з позицій і надбань історичної науки початку ХХІ ст.» і побажання українським історикам «не обмежуватися проведенням ювілейних заходів, а й надалі продовжувати наукові студіювання в даній сфері» [12, с. 5–6].

Ніби почувши цей заклик, ми вирішили хоча б побіжно звернути увагу на те, наскільки готовим до Великої реформи виявилось дворянство Лівобережжя, наскільки активно і в яких формах воно включилося в обговорення селянсько-дворянського питання, чи міцно трималося за свої станові привілеї, якими були суспільні настрої, очікування, тривоги й сподівання у найважливіший момент існування дворянської спільноти.

Зазначимо, що дворянство Лівобережної України напрацьовувало свої підходи до вирішення селянського питання ще до появи урядових ініціатив, адже починаючи з 1830–1840 рр. у різноманітних писаннях господарського характеру, що публікувалися на сторінках різних економічних та відомчих видань, не обходило увагою основного виробника – селянина. З'ясовувалися причини неефективності селянської праці, пропонувалися різні заходи для її покращення. Водночас дворянство демонструвало усвідомлення тісного зв'язку праці селян з умовами життя, їх освітою та культурою і висловлювало з цього приводу свої міркування та «програми». Отже, на момент гласного обговорення проблеми у Губернських комітетах «довольно основательные мысли об эмансипации» мали, крім добре відомих авторів проєктів – М. П. Позена, В. В. Тарновського, Г. П. Галагана, – також В. Д. Дунін-Борковський, М. О. Ракович, Л. В. Кочубей, Ілля Капніст, В. С. Капніст та ін. Із початком видання в 1858 р. журналу «Сельское благоустройство», «Журнала землевладельцев», відкриття спеціальних рубрик у старих виданнях їх активними дописувачами стали Микола Рігельман, Георгій Ракович, Костянтин Троцина, Михайло Позен, Олександр Покорський-Жоравко, Дмитро Бутовський, Микола Волков та цілий ряд інших малоросійських поміщиків, які не завжди ставили свої прізвища або ж обмежувалися криптонімами чи вказівкою на місце проживання. Отже, все це заперечує тезу про неготовність лівобережного панства до обговорення суспільно значущої проблеми.

До речі, ще наприкінці ХІХ ст. автор публікації «На заре крестьянской свободы», ознайомившись з великою кількістю епістолярій, припустив, що співчуття Селянській реформі «... на юге, в Малороссии было, по-видимому, более чем в центральных губерниях», навівши на підтвердження ряд цитат із листів полтавських та чернігівських поміщиків. Наприклад, з Полтави місцевий дідич, ім'я якого не вказано, писав до Петербурга: «Наконец великое дело освобождения появилось на официальном горизонте. Примеру литовских дворян последуют и дворяне нашей губернии. Взгляды мои вам известны, и я буду бесконечно счастлив, что, быть может, увижу в скором времени осуществление самых задушевных моих желаний. Всякий день

млю Господа Бога продлить мою жизнь, чтобы увидеть начало великого дела» [15, с. 77].

Зауважимо, що період «гласності» кінця 50-х рр. ХІХ ст. був надзвичайно насиченим відрізком історії, коли погляди, позиції окремих людей і різних груп динамічно змінювалися під впливом обставин, коливань урядової політики, поворотів у ході обговорення реформи в дворянських зібраннях, Губернських комітетах, на сторінках періодичних видань. Змінювалися не тільки підходи до вирішення того чи іншого конкретного питання, а й досить стійкі переконання.

Поляризація суспільства проходила по різних лініях, навіть всередині сімей, особисті позиції могли динамічно змінюватися, мати ситуативний характер. Зокрема, в Москві, у сімейному колі, серед рідних людей у Г. П. Галагана «... часто холодели руки от желания удержатъ себя в границах», оскільки тут велися запеклі суперечки між «виги и тори» [8, арк. 2]. Водночас, загалом критично налаштований до своїх братів по класу і добре обізнаний з місцевою дворянською спільнотою, Г. П. Галаган змушений був констатувати в листі до М. О. Максимовича 15 вересня 1858 р. щодо чернігівців: «Губерния необыкновенно пестра во всех отношениях. Хотя, разумеется, есть многия с которыми нельзя согласиться, но, сколько мне известно, общее направление получше некоторых других губерний» [10, с. арк. 2]. Прихильно він відгукнувся й про склад Чернігівського губернського комітету з облаштування побуту селян, який був «... составлен из людей дельных, и кажется что дело пойдет порядочно» [9, арк. 1 зв.]. Щоправда, це було до початку його роботи в губернському комітеті. У листі до В. В. Тарновського від 10 грудня 1857 р. з Києва Г. П. Галаган передавав реакції на рескрипт Олександра ІІ, які демонстрували повну прихильність регіональної еліти до урядових ініціатив: «... все дворянство зашевелилось, и все вообще остаются довольны!» [13, арк. 1 зв.].

Уже на початку роботи з облаштування побуту кріпосних селян у Малоросії існували певні уявлення відносно того, хто чого вартий і яку користь може принести справі. Причому найбільш активні вдавалися до різних засобів, у тому числі й до інтриг задля залучення в комітети потрібних людей. Наприклад, В. Д. Дунін-Борковський, усвідомлюючи необхідність присутності в Чернігівському комітеті Г. П. Галагана, вів конфіденційні переговори з губернатором К. П. Шабельським та брався «это устроить». Очевидно, це було не зовсім просто, адже, як вважалося, губернатор писав донос, «... говоря, что Галаган один из деятелей за отделение Малороссии» [11, с. 112]. Сам Григорій Павлович із цією ж метою готовий був все «... обделать хотя бы путем интриг и т. п.» [6, арк. 1 зв.; 7, арк. 2; 13, арк. 2]. Подібні висловлювання зустрічаються неодноразово, що тільки підкреслює на-

магання, за висловом Г. П. Галагана, «честных людей поработать на-стояще». Дворянство регіону прагнуло згуртувати сили, полтавці обмінювалися інформацією з чернігівцями і навпаки.

Поряд із бажанням долучитися до справи досить поширеним мотивом у тогочасних писаннях було тривожне очікування невідомого майбутнього, відчуття необхідності реформи і водночас неготовності суспільства до складного соціального перевороту. У ході активного обговорення основ реформи, уявлення про які час від часу змінювалися і в урядових колах, і в середовищі реформаторів різних рівнів, прихильники кріпосного права ставали емансипаторами, по-іншому зазвучали пізніші оцінки, друзі перетворювалися на затягих суперників, з'являлися розбіжності в поглядах однодумців, перетасовувалися угруповання, змінювалися ролі окремих дійових осіб. Так, Г. П. Галаган, який хотів грати першу скрипку в Чернігівському комітеті, опинився у так званій меншості.

В. Д. Дунін-Борковський, на думку П. Я. Дорошенка, прекрасний оратор, добре підготовлений до справи [5, с. 38], фактично перебрав на себе провідну роль у цьому комітеті. Автор одного з перших проєктів реформ, палкий прихильник ліквідації кріпосного права, М. П. Позен змушений був через невідповідність своїх переконань до поглядів більшості членів Редакційних комісій добровільно подати у відставку. О. І. Покорський-Жоравко, на початку роботи достатньо лояльний до своїх колег, навіть з іншими поглядами, в останніх листах до дружини вдався до досить жорстких, ущипливих оцінок значної кількості депутатів Чернігівського комітету – В. В. Тарновського, Г. П. Галагана, М. О. Судієнка, О. М. Марковича та ін. І це не випадково, якщо врахувати, які запеклі баталії, яка пристрасна полеміка розгорнулися під час обговорення Селянської реформи. Це було викликане зіткненням різних інтересів, різними поглядами, спробами по можливості з мінімальними втратами вирішити досить складну суспільну проблему.

При цьому необхідно зауважити, що попри існуючі в історіографії уявлення про те, що більшість поміщиків України, як і всієї Росії, виступала за повне обезземелення селян, і чернігівське, і полтавське дворянство мало спільний погляд на головне: по-перше, селян необхідно звільнювати, а по-друге – звільнювати із землею. Отже, позиції так званих лібералів та консерваторів, або ж «кріпосників», «плантаторів», «реакціонерів», у цьому практично збігалися.

Тут важливо також звернути увагу, по-перше, на готовність, зокрема, полтавського дворянства подарувати садиби селянам, що було одним із каменів спотикання в обговоренні селянської проблеми на загальноросійському рівні, та, по-друге, на позицію так званого кріпосника, лідера полтавців М. П. Позена, яка неправильно трак-

тується в історіографії. Позен вважав, що не може йти мови про подарунки селянам, адже «... поміщики не могут дарить того, что им не принадлежит, а крестьяне наши совсем не так просты, чтобы принять за подарок то, что они всегда считали своею собственностью. Я прошу не милости, не подарка: я прошу сознавать право крестьян. Именно потому, что доселе обращалось мало внимания на права крестьян, они не уважали наших прав и нередко под них подкапывались». Отже, головне в розв'язанні проблеми дворянсько-селянських стосунків оратор бачив у визнанні прав селянства [2, с. 157]. Подібних свідощів із джерел можна навести доволі багато.

У підсумку варто звернути увагу, що у переддень реформи, в один із найбільш вирішальних моментів свого існування, малоросійське дворянство, незважаючи на те, як воно згодом буде оцінене публіцистами та істориками, по-перше, у більшості своїй виявило готовність до емансипації селян, оскільки також прагнуло до власного звільнення від тягара обов'язків; по-друге, і в Губернських комітетах, і в Редакційних комісіях, і на сторінках різних видань та у приватному листуванні малоросійське дворянство постійно підкреслювало своєрідність своєї батьківщини й необхідність це врахувати; по-третє, переконанням у неминучості пожертв з боку всіх учасників процесу – дворян, селян та держави – дворянство засвідчило своє партнерське ставлення до селян, яким тільки лише необхідно допомогти включитися в самостійне життя. Тобто, по суті, якими б не були конкретні пропозиції з того чи іншого конкретного питання, усі вони в комплексі можуть сприйматися як своєрідний модернізаційний проект вирішення соціально-економічних проблем краю. Наскільки це вдалося – інша проблема.

Бібліографічні посилання

1. *Бачинська О.* Козацтво в «післякозацьку добу» української історії (кінець XVIII – XIX ст.) / О. Бачинська. – Одеса, 2009.
2. Бумаги по крестьянскому делу М. П. Позена. – Дрезден 1864.
3. *Гуржій О. І.* Податне населення України XVII – XVIII ст. Нариси історії та статистики / О. І. Гуржій. – Черкаси, 2009.
4. *Донік О. М.* Участь дворян України в промисловому виробництві (початок XIX ст. – 1850-ті рр.) / О. М. Донік // Проблеми історії України XIX – початку XX ст. – К., 2007. – Вип. 13. – С. 121–136.
5. *Дорошенко П. Я.* Очерк крепостного права в Малороссии и крестьянской реформы в Черниговской губернии / П. Я. Дорошенко // Тр. Чернигов. губерн. архивн. комиссии. – Чернигов, 1912. – Вып. 9. – С. 25–57.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). – Ф. III. – № 45835.
7. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 45836.
8. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 46099.
9. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 46129.

10. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 5680.
11. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1862. – Т. 3.
12. *Смолий В. А.* Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В. А. Смолий // Пробл. історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2011. – Вип. 18.
13. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Ал. 504/57/12.
14. *Шевченко В. М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К., 2008.
15. R. На заре крестьянской свободы // РС. – 1898. – Янв.

Надійшла до редколегії 04.11.2011

УДК 94 (477) «17/18»

О. О. Січкач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МІЖ «ЛІБЕРАЛІЗМОМ» ТА «КОНСЕРВАТИЗМОМ»: КОНЦЕПЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ Г. П. ГАЛАГАНА

Подано короткий аналіз позицій та поглядів полтавського поміщика Г. П. Галагана відносно Селянської реформи 1861 р., дано оцінку його переконанням.

Ключові слова: XIX століття, суспільна думка, консерватори, ліберали, Селянська реформа 1861 р., Г. П. Галаган.

Представлен краткий анализ позиций и взглядов полтавского помещика Г. П. Галагана относительно Крестьянской реформы 1861 г., дана оценка его убеждениям.

Ключевые слова: XIX век, общественная мысль, консерваторы, либералы, Крестьянская реформа 1861 г., Г. П. Галаган.

The short analysis of the positions and views Poltavas landlord G. P. Galagan on Peasant Reform, in this work also represented an assessment of his convictions.

Key words: nineteenth century, public opinion, conservatives, liberals, Peasant Reform of 1861, G. P. Galagan.

Особистість Г. П. Галагана не даремно зацікавила його сучасників ще в XIX ст. Його діяльність на громадських теренах та істотний внесок у Селянську реформу 1861 р. становлять особливий інтерес для істориків. Втім Г. П. Галаган є однією із найбільш суперечливих постатей серед представників еліти Лівобережної України. Значною

© О. О. Січкач, 2012

10. ІР НБУВ. – Ф. III. – № 5680.
11. Материалы для истории упразднения крепостного состояния помещичьих крестьян в России в царствование императора Александра II. – Берлин, 1862. – Т. 3.
12. *Смолий В. А.* Велика реформа 1861 р.: сучасне бачення / В. А. Смолий // Пробл. історії України XIX – поч. XX ст. – К., 2011. – Вип. 18.
13. Чернігівський історичний музей ім. В. В. Тарновського. – Ал. 504/57/12.
14. *Шевченко В. М.* Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / В. М. Шевченко. – К., 2008.
15. R. На заре крестьянской свободы // РС. – 1898. – Янв.

Надійшла до редколегії 04.11.2011

УДК 94 (477) «17/18»

О. О. Січкач

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

МІЖ «ЛІБЕРАЛІЗМОМ» ТА «КОНСЕРВАТИЗМОМ»: КОНЦЕПЦІЯ СЕЛЯНСЬКОЇ РЕФОРМИ Г. П. ГАЛАГАНА

Подано короткий аналіз позицій та поглядів полтавського поміщика Г. П. Галагана відносно Селянської реформи 1861 р., дано оцінку його переконанням.

Ключові слова: XIX століття, суспільна думка, консерватори, ліберали, Селянська реформа 1861 р., Г. П. Галаган.

Представлен краткий анализ позиций и взглядов полтавского помещика Г. П. Галагана относительно Крестьянской реформы 1861 г., дана оценка его убеждениям.

Ключевые слова: XIX век, общественная мысль, консерваторы, либералы, Крестьянская реформа 1861 г., Г. П. Галаган.

The short analysis of the positions and views Poltavas landlord G. P. Galagan on Peasant Reform, in this work also represented an assessment of his convictions.

Key words: nineteenth century, public opinion, conservatives, liberals, Peasant Reform of 1861, G. P Galagan.

Особистість Г. П. Галагана не даремно зацікавила його сучасників ще в XIX ст. Його діяльність на громадських теренах та істотний внесок у Селянську реформу 1861 р. становлять особливий інтерес для істориків. Втім Г. П. Галаган є однією із найбільш суперечливих постатей серед представників еліти Лівобережної України. Значною

© О. О. Січкач, 2012

мірою це пов'язано з тим історіографічним образом, який був створений істориками на основі свідчень сучасників та власних роздумів, симпатій, ідейних та професійних уподобань. Важливою причиною нашої уваги до постаті Г. П. Галагана стала також наявність широкого кола джерел і літератури, які акумулювали необхідну інформацію про одного із найактивніших діячів підготовки Селянської реформи на Лівобережній Україні.

Найбільш достовірним джерелом для вивчення біографії Г. П. Галагана є його щоденники, які він писав з 16-річного віку, та ділове листування, частково опубліковане в «Киевской старине» [3, с. 189–191]. Відомості щодо історії роду Галаганів, необхідні для отримання початкової біографічної інформації, також можна почерпнути з «Малоросійського родословника» В. Модзалевського та ряду біографічних нарисів некрологічного характеру [4].

Відомо, що Григорій Павлович Галаган народився 15 серпня 1819 р. у родовому маєтку – с. Сокиринцях Полтавської губернії (згідно з відомостями Малоросійського родословника – у Києві). Рід Галаганів дослідники не відносять до найдавніших аристократичних сімей України, його поява пов'язана насамперед із процесом перетворення козацької старшини на шляхетство, який відбувався протягом XVIII ст. Г. П. Галаган ріс у родині, забезпеченій чималими статками. Він отримав гарну освіту в Петербурзькому університеті та був знайомий із видатними мислителями та діячами культури свого часу, такими як Т. Шевченко, П. Куліш, М. Максимович, Ф. Чижов, брати Аксакови. Та своє подальше життя й діяльність Г. П. Галаган тісно пов'язав з рідною Малоросією [2, с. 120].

Основним предметом дослідження істориками особи Г. П. Галагана була його широка й щедра благодійна та меценатська діяльність, активна участь у культурницьких «україно-малоросійських» проєктах. Завдяки цьому він беззаперечно був включений до «пантеону» «наших» суспільних діячів, а навколо його постаті утворився ореол «ліберальності» [5, 6, 7]. Дійсно, Г. П. Галаган за власний кошт збудував новий середній навчальний заклад у Києві – Колегію Павла Галагана, що стала справжньою «кузницею кадрів свідомих українців», брав участь у просвітницькій діяльності гуртка слов'янофілів, перекладаючи відомі твори на малоросійську мову, опікувався талановитим кобзарем Остапом Вересаєм, фінансував видання П. Куліша і здійснив багато чого іншого [2].

Та попри всі свої благородні якості Г. П. Галаган залишався людиною свого часу і стану, що чітко простежується при дослідженні його поглядів на Селянську реформу. Замислюватися над життям селянства, облаштуванням його побуту Григорій Павлович почав іще в юнацькі роки. А отримавши невдовзі після відставки можливість

самостійно управляти родовими маєтками в Чернігівській та Полтавській губерніях, упритул, на практиці зайнявся цією проблемою не тільки як земле- та душевласник, а й як повітовий предводитель дворянства, який повинен був контролювати взаємовідносини між поміщиками та селянами на підвідомчій території. Отже, на момент гласного обговорення Селянської реформи з кінця 1857 р. Г. П. Галаган вже був цілком підготовлений працювати над вирішенням важливої суспільної проблеми, що йому й довелося здійснювати в Чернігівському губернському комітеті з облаштування побуту кріпосних селян, а згодом як члену-експерту Редакційних комісій в Петербурзі.

Погляд на Селянську реформу, який відстоював Г. П. Галаган, полягав у такому: селяни повинні були бути наділені правом спадкового користування ділянкою з прилеглою землею. За це до оцінювання ділянки селянин не мусив виконувати ніяких повинностей. Крім того, селянам необхідно було надати юридичне право на ділянку, тобто право викупу її у поміщика за встановлену суму. Безземельне звільнення, на думку Г. П. Галагана, жодною мірою не повинно було мати місця в новій реформі. Крім того, він ратував за необхідність установалення розміру мінімального наділу, який зобов'язаний був отримати кожен селянин. Роль, відведена урядом у проведенні Селянської реформи, зводилася Г. П. Галаганом до надання фінансової допомоги в організації вирішення селянського питання [1].

Слід взяти до уваги, що Г. П. Галаган не був геть позбавлений бажання зберегти велике землеволодіння за поміщиками, як і не був прихильником ідеї звільнення селян без компенсації їх колишнім власникам. Тверезо розмірковуючи й оцінюючи економічний стан у сфері сільського господарства, він припускав, що після ліквідації кріпосного права селяни повинні стати дрібними власниками, з часом отримати можливість самостійно розпоряджатися своїм земельним наділом. Звісно, як і будь-який поміщик, він не міг знехтувати інтересами свого стану, тож відстоював думку про опікунську роль поміщика над селянами, принаймні на першому етапі реформи.

По суті, погляди Г. П. Галагана на Селянську реформу багато в чому збігаються з ідеями його співвітчизника М. П. Позена, якого сучасники, а згодом історики величали не інакше, як «кріпосник». Між тим прагнення Григорія Павловича домогтися помірних умов для викупу селянами землі (відомий факт, що Галаган практично наодинці відстоював найбільш низьку викупну ціну на землю під час засідань Чернігівського губернського комітету) дає підстави говорити про умовність його «ліберальних настроїв» при підготовці Селянської реформи. Отже, проаналізувавши погляди й переконання Г. П. Галагана відносно умов скасування кріпосного права, маємо привід стверджувати, що він не був твердо переконаним «лібералом» – скоріше,

виразником точки зору певної верстви дворянства, яке можна віднести до «помірних лібералів», або «центристів».

Бібліографічні посилання

1. *Галаган Г. П.* О крепостном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения / Г. П. Галаган // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. І. – № 6948.
2. *Каллаш В. В.* Галаган Григорій Павлович / В. В. Каллаш // Русский биографический словарь. – М., 1914. – Т. Гааг – Гербель. – С. 117–121.
3. Матеріали для біографії Г. П. Галагана // Киев. старина. – 1898. – № 9. – С. 189–224.
4. *Модзалевский В.* Галаганы / В. Модзалевський // Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 224–226.
5. *Половец В.* Григорій Павлович Галаган / В. Половец, А. Тимошенко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 62–65.
6. *Ткаченко Т. В.* Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. В. Ткаченко. – К., 2003.
7. *Хорунжий Ю.* Українські меценати / Ю. Хорунжий. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 11.11.2011

УДК 621 (091)

Н. М. Кушлакова

Західнодонбаський інститут економіки і управління (м. Павлоград)

СОЦІАЛЬНИЙ «ПОРТРЕТ» ЗАСНОВНИКІВ ХАРКІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Проаналізовано процес відкриття та діяльності Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Наведено дані про засновників цього відділення, розкрито особистісні та професійні якості деяких із них. З'ясовано факти плідної діяльності засновників відділення та визначено їх внесок у розвиток техніки й промисловості Півдня Російської імперії.

Ключові слова: ХВ ІРТТ, засновники, Рада відділення, діяльність, інтелігенція, інженери, техніка, промисловість.

Проанализирован процесс открытия и деятельности Харьковско-го отделения Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО). Приведены данные об основателях этого отделения, раскрыты личностные и профессиональные качества некоторых из них. Установлены факты плодотворной деятельности основателей отделения и опре-

виразником точки зору певної верстви дворянства, яке можна віднести до «помірних лібералів», або «центристів».

Бібліографічні посилання

1. *Галаган Г. П.* О крепостном состоянии в настоящее время и о возможности его уничтожения / Г. П. Галаган // Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. І. – № 6948.
2. *Каллаш В. В.* Галаган Григорий Павлович / В. В. Каллаш // Русский биографический словарь. – М., 1914. – Т. Гааг – Гербель. – С. 117–121.
3. Матеріали для біографії Г. П. Галагана // Киев. старина. – 1898. – № 9. – С. 189–224.
4. *Модзалевский В.* Галаганы / В. Модзалевський // Малороссийский родословник. – К., 1908. – Т. 1. – С. 224–226.
5. *Половец В.* Григорій Павлович Галаган / В. Половец, А. Тимошенко // Сіверянський літопис. – 1999. – № 2. – С. 62–65.
6. *Ткаченко Т. В.* Громадська та благодійна діяльність Г. П. Галагана: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Т. В. Ткаченко. – К., 2003.
7. *Хорунжий Ю.* Українські меценати / Ю. Хорунжий. – К., 2001.

Надійшла до редколегії 11.11.2011

УДК 621 (091)

Н. М. Кушлакова

Західнодонбаський інститут економіки і управління (м. Павлоград)

СОЦІАЛЬНИЙ «ПОРТРЕТ» ЗАСНОВНИКІВ ХАРКІВСЬКОГО ВІДДІЛЕННЯ ІМПЕРАТОРСЬКОГО РОСІЙСЬКОГО ТЕХНІЧНОГО ТОВАРИСТВА

Проаналізовано процес відкриття та діяльності Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ). Наведено дані про засновників цього відділення, розкрито особистісні та професійні якості деяких із них. З'ясовано факти плідної діяльності засновників відділення та визначено їх внесок у розвиток техніки й промисловості Півдня Російської імперії.

Ключові слова: ХВ ІРТТ, засновники, Рада відділення, діяльність, інтелігенція, інженери, техніка, промисловість.

Проанализирован процесс открытия и деятельности Харьковско-го отделения Императорского Русского технического общества (ХО ИРТО). Приведены данные об основателях этого отделения, раскрыты личностные и профессиональные качества некоторых из них. Установлены факты плодотворной деятельности основателей отделения и опре-

делен их вклад в развитие техники и промышленности Юга Российской империи.

Ключевые слова: ХО ИРТО, основатели, Совет отделения, деятельность, интеллигенция, инженеры, техника, промышленность.

In this work the process of opening and activity of the Kharkov branch of the Imperial Russian Technical Society (KB IRTS) is analysed. The data about founders of this branch is cited and personal and professional qualities of some of them are opened. Facts of fruitful activity of branch founders are established, their contribution to the development of technics and industry in the South of the Russian empire is also defined.

Key words: KB IRTS, founders, Branch Council, activity, intelligency, engineers, technics, industry.

Історіографія створення та функціонування громадсько-наукових об'єднань на теренах Російської імперії кінця ХІХ ст. представлена працями відомих науковців – А. Д. Степанського, О. В. Соболевої, М. Г. Філіпова [21–23] та ін. Але в цих роботах основна увага приділена діяльності товариств, що працювали в таких центрах, як Москва та Санкт-Петербург. Діяльність громадсько-наукових утворень, які функціонували на периферії імперії, майже не досліджена й на сучасному етапі. Першою розвідкою в дослідженні природничо-наукових товариств периферії – Півдня Російської імперії – можна вважати монографію В. С. Савчука [19].

Стосовно досліджень діяльності науково-технічних товариств можна виділити монографію М. Г. Філіпова, а також дисертаційне дослідження О. О. Пилицук [18, 23]. Першим науково-технічним товариством, яке об'єднало в своєму колі підприємців та передову технічну інтелігенцію, вважається Імператорське Російське технічне товариство (ІРТТ), створене в 1866 р. в Санкт-Петербурзі. Вже з початку існування товариства його діяльність набула досить значного поширення – тож виникла потреба у відкритті філій у різних, навіть найвіддаленіших кутках Російської імперії. Зазначимо, що вперше з'ясування взаємовідносин між Російським технічним товариством та першим в Україні технічним товариством, що мало назву «Одесское общество инженеров, архитекторов и техников», було здійснено В. С. Савчуком [20].

Для упорядкування процесу відкриття відділень Російського технічного товариства у провінції в 1867 р. були оприлюднені «Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях», на підставі яких і розпочало свою діяльність відділення ІРТТ на місцях: «1) отделения Русского технического общества, открываемые на основании примечания к § 3 Высочайше утвержденного устава... и отдельных уставов не имеют; необходимые же,

по местным обстоятельствам, отклонения от устава... определяют... особыми инструкциями, утвержденными Общим собранием членов в С.-Петербурге;

2) проекты означенных выше инструкций составляются теми членами Общества, которые изъявят желание принимать постоянное участие в трудах нового отделения и утверждаются общим собранием, если в них нет ничего, противоречащего уставу; затем Совет приступает немедленно к ходатайству об открытии отделения и, по получении разрешения, извещает о том членов онаго» [17]. Створення ІРТТ стимулювало виникнення його відділень на периферії. Одним із таких стало Харківське відділення РТТ.

Предметом дослідження, результати якого викладені в цій статті, є створення соціального «портрета» засновників Харківського відділення Російського технічного товариства та визначення їх ролі в процесі відкриття, становлення та функціонування ХВ ІРТТ. Основним джерелом дослідження для вирішення поставленого завдання були протоколи засідань Ради, протоколи загальних зборів та річні звіти про діяльність ХВ ІРТТ. Хоча на сучасному етапі вказані джерела являють собою бібліографічну рідкість, все ж їх вдалося розшукати в бібліотеках міст Харкова, Дніпропетровська й Києва.

У другій половині XIX ст. на Півдні імперії спостерігається бурхливий розвиток фабрично-заводської, і особливо кам'яновугільної промисловості. Це викликає появу цілої низки технічних проблем, досить важливих у практичному відношенні. Нагальна потреба вирішення цих проблем, із урахуванням місцевих умов виробництва, спонукала до появи спеціальної установи, яка б мала на меті дослідження природних багатств Півдня Російської імперії та пошук шляхів і засобів їх експлуатації на користь суспільства. Такою установою стало Харківське відділення Імператорського Російського технічного товариства (ХВ ІРТТ), яке було відкрито 24 квітня 1880 р. в Харкові.

У Харкові знайшлися представники науково-технічної інтелігенції, які прагнули відкриття нового відділення й доклали багато зусиль до його створення. Це – Микола Степанович Авдаков та Володимир Вігтович Димман. У звіті про діяльність ХВ ІРТТ за перший рік його існування наголошено: «... благодаря энергии 2-х лиц, Н. С. Авдакова и В. В. Дыммана, была ими составлена инструкция, каковая 5 декабря 1879 года и утверждена Общим собранием членов Спб. Императорского Русского технического общества, а 24 апреля 1880 года последовало открытие отделения» [1, с. 124].

Крім двох вищеназваних осіб до відкриття Харківського відділення доклали зусиль ще двадцять вісім осіб, які стали його засновниками: «А. В. Блинов, П. Н. Горлов, Н. Е. Горюнов, В. В. Дымман, И. А. Данилов, В. А. Иванов, А. И. Кравцов, С. Я. Краковский,

Д. Ф. Карташов, А. Ф. Ковалевский, А. Е. Ивонин, Н. Д. Лапчинский, Б. Г. Михайловский, А. Ф. Мевіус, М. К. фон-Мейер, К. В. Нитче, Н. К. Срединский, Н. Ю. Савицкий, А. К. Сьоннерберг, А. Ф. Трунов, Е. Н. Тасин, И. О. Фесенко, А. А. Франк, В. Д. Хлибников, П. Ф. Шванк, А. В. Шеерман, Л. П. Янчевский» [1, с. 3]. Усі вони, як було нами з'ясовано, були представниками науково-технічної інтелігенції Харкова, які працювали в різних галузях промислового виробництва та сільського господарства.

Слід сказати, що серед засновників відділення відсутнє ім'я М. С. Авдакова, проте з перших днів існування ХВ ІРТТ він був його активним членом, входив до складу найбільш діяльної частини товариства – Ради ХВ ІРТТ. Майже половина членів – засновників відділення в різні роки та в різні терміни також були членами Ради Харківського відділення, створивши його потужне ініціативне творче ядро.

Соціальний «портрет» засновників ХВ РТТ створити досить складно, оскільки відомості про всіх 28 засновників поки що знайти не вдалося. Але певні ескізи до цього портрета можна накидати, розглянувши матеріали про їх життя та діяльність.

Микола Степанович Авдаков (1847–1915) – гірничий інженер, один із лідерів російської монополістичної буржуазії. Протягом п'яти років (1900–1905) очолював Раду з'їзду гірничопромисловців Півдня Росії, а з 1907 р. був головою Ради з'їздів представників промисловості та торгівлі. Ради з'їздів промисловців були в Росії наприкінці XIX – початку XX ст. постійними виконавчими органами різноманітних організацій російської буржуазії. Найбільш впливовим виявився з'їзд гірничопромисловців Півдня Росії, який відбувся в м. Харкові [25].

Свою активну суспільно-підприємницьку діяльність М. С. Авдаков поєднав з працею в новоствореному науково-технічному товаристві. У другому засіданні загальних зборів членів ХВ ІРТТ 11 травня 1880 р. М. С. Авдакова, а також Д. І. Риніна було одногосно обрано до Ради відділення, де вони розпочали свою творчу діяльність [1, с. 122]. Микола Степанович залишався членом Ради навіть після від'їзду з Харкова, підтримуючи шляхом листування відносини з товариством. Зокрема, з приводу 10-річного ювілею Харківського відділення М. С. Авдаков надіслав вітальну телеграму «... с пожеланием отделению дальнейшего, за истекшим 10-летием существования, процветания деятельности отделения» [8], яку було зачитано в засіданні 27 травня 1890 р.

Аполлон Федорович Мевіус (1820–1898) – гірничий інженер. У 1842 р., закінчивши Санкт-Петербурзький гірничий інститут, розпочав свою професійну діяльність на різних заводах, в основному в Донецькому гірничо-промисловому районі, розвитку та процвітання якого присвятив більше 50 років своєї плідної інженерної та

наукової діяльності. У період активного розвитку Півдня Російської імперії виступив одним з ініціаторів створення з'їзду гірничопромисловців південного краю, Раду якого очолював протягом майже 20 років. У 1889–1896 рр. займався також педагогічною діяльністю, викладаючи металургію в Харківському технологічному інституті [24]. У ХВ ІРТТ працював із часу його відкриття до останнього дня свого життя. Входив до складу Ради товариства, різних спеціальних комісій, ревізійної комісії, а також обіймав посаду товариша голови (1892–1898).

З ініціативи А. Ф. Мевіуса та за його безпосередньої участі було порушено клопотання перед урядом про потреби вугільної промисловості та про заходи щодо врегулювання товарного руху на південних залізницях, а також, з метою ознайомлення членів товариства з виробництвом ливарних заводів Трепке, Бельке та Пільстрема, організовано огляд і вивчення цих заводів. Складаючи план огляду, Аполлон Федорович мав на меті не лише дослідження технічного стану ливарного виробництва, значну увагу було приділено вивченню питань організації професійної безпеки робітників заводів. Сумлінну працю Аполлона Федоровича в ХВ ІРТТ було відзначено членами товариства: на засіданні 16 травня 1890 р. «... заслушано заявлення члена Совета Сергея Николаевича Сучкова:

1-го июня н.г. исполнится 50 лет служения горному делу известного горного инженера Аполлона Федоровича Мевіуса, члена нашего отделения и члена Совета. Харьковскому отделению, поставленному в центре южно-русского горного дела, мне кажется, следует почтить столь заслуженного и известного деятеля в день его юбилея тем более, что почти 40 лет своей деятельности он посвятил именно южно-русскому горному делу, в то время только что зарождавшемуся.

Поэтому я предлагаю: в день юбилея уполномоченному от Совета лицу поднести юбиляру поздравления и в ближайшее собрание предложить выбрать Аполлона Федоровича почетным членом отделения». А на наступному засіданні Є. М. Тасканим було звернуто увагу на «... крайне полезную и благотворную деятельность А. Ф. Мевіуса в развитии горного дела на юге России» та запропоновано обрати А. Ф. Мевіуса почесним членом ХВ ІРТТ (було обрано одностанно) [8].

Микола Дем'янович Лапчинський (1846–1909) – інженер шляхів сполучення. Народився в с. Пастельникове Калязинського повіту Тверської губернії. Проживаючи в Харкові, став одним із засновників відділення Російського технічного товариства. Був членом Ради ХВ ІРТТ періоду 1884–1887 рр.

Микола Кирилович Срединський (р. н. 1853) – ботанік-лісівник, віце-директор Корпусу лісничих Міністерства землеробства та дер-

жавного майна (1895–1907). До наукового доробку вченого належать роботи з ботаніки, систематики та фізіології рослин. Займався питаннями устрою захисних лісонасаджень на залізнцях.

Виступивши одним із засновників ХВ ІРТТ, входив до складу його Ради протягом 10 років. У 1885 р. став ініціатором відкриття фотографічного відділу при Харківському відділенні, констатуючи вагомі аргументи на користь своєї пропозиції: «В Харькове и вообще в районе действия ХО ИРТО в настоящее время находится немало число любителей фотографии (из них некоторые считаются членами отдела), для которых большая польза была бы от общения между собою. Самым лучшим местом для такого общения любителей фотографии была бы зала ХОТО...

Признавая, что весьма полезно было бы для дела, если бы ХО ИРТО теперь же 1) устроило при отделении секцию фотографии, дав возможность как фотографам, так и любителям фотографии прикнуть к Обществу для разработки фотографических вопросов и для общения между собою и 2) если бы Отделение разрешило занимающимся фотографией собираться вечером в один из дней недели в зале Отделения для своих бесед. Смею надеяться, что результатом таких частных бесед занимающихся фотографией будет беседа или сообщение в общем собрании Отделения.

При покровительстве фотографии со стороны ХО можно надеяться, что число любителей у нас увеличится, приемы фотографии будут совершенствоваться и несомненно будет привнесена лепта пользы в сокровищницу науки по разработке вопросов фотографии...» [6]. М.К. Срединський очолював фотографічний відділ ХВ ІРТТ в період з 1885 по 1899 р.

Іван Йосипович Фесенко – харківський Міський голова. Входив до складу Ради ХВ ІРТТ з 1880 р. до 1892 р., майже без перерви обіймаючи посаду секретаря товариства та його Ради. У 1884–1885 рр. виконував обов'язки товариша голови Харківського відділення. На засіданні 12 січня 1885 р. було «... заслушано словесное заявление И. О. Фесенко об его отказе от обязанностей секретаря отделения, вследствие неимения свободного времени по случаю избрания его Харьковским городским головою, но И. О. Фесенко по-прежнему остается членом совета отделения.

Совет постановил: выразить глубокую благодарность И. О. Фесенко за его долголетнюю и полезную деятельность на пользу технического общества...» [6].

Відмова була прийнята лише на один рік, після чого Іван Йосипович продовжував виконувати обов'язки секретаря ХВ ІРТТ. Поєднуючи роботу міського голови з діяльністю в Харківському відділенні, І.Й. Фесенко написав фундаментальну працю з питань міського

врядування «К вопросу о реформе городских общественных управлений» (у двох частинах, вийшла в Харькі в 1890 р.). Перша частина присвячена заходам загального характеру, спрямованим на поліпшення благоустрою міст та їх міського господарства. У другій частині розглянуті такі питання, як: виборчі збори, Міський голова, Міська Управа, значення та роль підготовчих, виконавчих та інших комісій в організації міського суспільного управління, Міська Дума [26].

У 1892 р. І. Й. Фесенко вдруге робить заяву з проханням про звільнення від обов'язків секретаря товариства, аргументуючи це від'їздом до Петербурга на довгий термін у справах служби. «Принимая во внимание бесплатный труд секретаря отделения И. О. Фесенко в течении 12 лет, его неустанные заботы по составлению музея и библиотеки отделения, Совет постановил просить С-Пб Совет ТО об исходатайствовании ему какой-либо награды со стороны высшего правительства» [9].

Навіть після від'їзду з Харкова І. Й. Фесенко не припинив зв'язків з ХВ ІРТТ. Так, у 1893 р. він надіслав вітальну телеграму з приводу річниці відкриття відділення технічного товариства в Харкові, а пізніше його було запрошено на засідання товариства 27 травня 1895 р., де він вніс на користь відділення 150 крб за рахунком купонів білету внутрішньої позики вартістю 1 000 крб, що були пожертвовані п. Харитоненко на спорудження будівлі технічного музею [12].

Болеслав Георгійович Михайловський (1830–1909) – інженер-архітектор. Народився у Вільно в сім'ї польських дворян. У 1849 р. закінчив Петербурзьке будівельне училище з відзнакою і розпочав трудову діяльність у Твері. У 1873 р. переселився до Харкова, де вступив на службу в правління товариства Харківсько-Миколаївської залізниці. Через рік Болеслава Георгійовича було запрошено на посаду міського інженера. Професійну діяльність він поєднував із педагогічною, викладаючи геодезію та будівельне мистецтво в Першому реальному училищі [16].

До складу Ради ХВ ІРТТ Б. Г. Михайловський входив упродовж майже 20 років, очолював його архітектурний відділ. Тому й питання, підняті особисто ним та членами відділу, стосувалися в першу чергу благоустрою міста: упорядкування мостових та тротуарів, побудови лазень та купалень тощо. А впровадженню в життя рішень та теоретичних надбань сприяла співпраця з Харківською Думою та міським головою. Більш детально питання діяльності Б. Г. Михайловського висвітлено в праці «Інженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства» [15].

Усі вищезначені засновники ХВ ІРТТ в різні роки та різні терміни входили до складу Ради Харківського відділення, що впливає із протоколів засідань Ради ХВ ІРТТ (див. таблицю).

Таблиця

Участь засновників Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства в діяльності Ради ХВ ІРТТ (1880–1900 рр.)

№ з/п	ПІБ	1880–1881	1882–1883	1883–1884	1884–1885	1886–1887	1887–1888	1892–1893	1893–1894	1898–1899
1	О. І. Кравцов	+	-	-	-	-	-	-	-	-
2	Б. Г. Михайловський	+	+	+	+	+	+	+	+	+
3	С. М. Таскін	-	-	+	+	+	+	+	+	+
4	М. К. Срединський	-	-	-	+	+	+	+	+	-
5	А. Ф. Мевіус	-	-	-	-	-	+	+	-	-
6	М. Д. Лапчинський	-	-	-	+	+	-	-	-	-
7	І. Й. Фесенко	-	-	-	+	-	-	-	-	-
8	В. А. Іванов	+	+	+	+	-	-	-	-	-
9	П. М. Горлов	+	+	+	-	-	-	-	-	-
10	М. К. фон-Мейер	+	+	-	-	-	-	-	-	-
11	О. В. Шеєрман	+	-	-	-	-	-	-	-	-
12	М. С. Авдаков	+	+	+	+	+	+	+	+	-

Саме цей керівний орган науково-технічного товариства опікувався всіма справами ХВ ІРТТ, виконував роль ініціатора, організатора, рушійної та направляючої сили різнобічної та різнопланової діяльності товариства. Тому зрозуміло, чому в нашому дослідженні приділено значну увагу діяльності членів Ради Харківського відділення. За результатами аналізу протоколів засідань Ради, загальних зборів і щорічних звітів про діяльність ХВ ІРТТ було з'ясовано особистий внесок кожного з членів Ради в діяльність Харківського відділення за досліджуваний період. Бо саме вчинки та праця, наукові погляди й особистісні якості кожного з членів Ради найбільшою мірою впливали на діяльність ХВ ІРТТ.

Засновники Харківського відділення технічного товариства були практиками й представляли різні галузі промисловості. Вони знали про стан розвитку виробництв південного краю не з книжок чи доповідей, тому саме питання дослідження природних запасів, технічного оснащення та перспективи розвитку виробництв були для них життєво важливими.

Аналіз тем доповідей, зроблених у засіданнях товариства членами-засновниками, дає яскраве уявлення про широкий спектр питань та напрямів їх роботи в ХВ ІРТТ: техніка для сільського господарства, технічні питання стосовно будівель міста та їх впорядкування, гірничопромислове виробництво та його оснащення, залізничний транспорт, залізне виробництво Півдня Росії, організація технічної освіти в Харкові та губернії тощо.

Крім того, деякі з порушених у доповідях проблем стали підставою для створення спеціальних комісій щодо вивчення та розробки різноманітних науково-практичних питань не лише місцевого, а й всеросійського значення, бо головна мета створення та діяльності ХВ ІРТТ – «... содействовать развитию техники и технической промышленности вообще в губерниях Харьковской, Полтавской, Екатеринославской, в области Войска Донского, Херсонской, Таврической, Курской и Воронежской» [14]. Але будь-який розвиток у першу чергу пов'язаний з освітою взагалі та професійною зокрема. Тому з перших днів свого існування товариство займається вивченням стану технічної освіти в регіоні.

Отже, в результаті виступу І. Й. Фесенка на засіданні загальних зборів 20 листопада 1880 р. було вирішено утворити комісію «по ремесленному и техническому образованию», до складу якої увійшли сам доповідач (голова комісії), А. К. Сюннерберг та інші з метою вивчення стану технічної освіти в середніх та спеціальних освітніх закладах м. Харкова. І це був лише початок просвітницької діяльності засновників Харківського відділення в південному регіоні Російської імперії. Пізніше було проведено цілу низку заходів із розповсюдження технічних знань серед робітників різних заводів та фабрик:

- широко обговорювалось питання стосовно навчальних курсів і навчальних програм для Харківського вищого технічного закладу освіти, порушено було клопотання перед Міністерством народної освіти щодо його відкриття в м. Харкові (створено комісію, до складу якої увійшли А. Ф. Мевіус, В. В. Димман, М. Д. Лапчинський, І. С. Гордієнко, А. К. Сюннерберг та ін.). Як відомо, витрачені зусилля виявилися не марними: в 1888 р. в Харкові розпочав свою діяльність Технологічний інститут (другий після Петербурзького);

- при Харківському відділенні засновано було Постійну комісію з технічної та ремісничої освіти, до складу якої увійшли І. Й. Фесенко (голова комісії), А. К. Сюннерберг та ін.;

- порушено було клопотання перед Міським головою про організацію міської ремісничої школи в Харкові (проект, підготовлений І. Й. Фесенком, включав плани та програми курсів підготовки робітників-ремісників);

- були відкриті при Харківському відділенні ІРТТ школи: перша, друга та третя – для робітників фабрик і заводів м. Харкова, а також «в г. Сумах классы для рабочих при Павловском рафинадном заводе, две школы для детей – одна на Каменском, другая на Павловском рудниках Алексеевского горнопромышленного общества и одно двухклассное училище для детей рабочих при Голубовском руднике Голубовского Берестово-Богодуховского горнопромышленного товарищества» [13].

Виходячи з того, що засновники ХВ ІРТТ в основному були, як доводить проведений аналіз, представниками технічної інтелігенції (інженери, фабриканти, заводчики), порушені ними питання стосувалися в першу чергу конкретних виробництв регіону: ливарного виробництва, обладнання шахт та видобутку кам'яного вугілля, будівництва залізниці й розробки спеціального устаткування для здійснення перевезень залізницею. Вирішення цих питань на місцях сприяло розвитку конкретних підприємств та всього південного регіону Російської імперії.

На окрему увагу заслуговує питання про мито на кам'яне вугілля, що ввозилося через порти Чорного моря. Питання було порушене членами технічного товариства Одеси. Заради вирішення цієї проблеми 21 січня 1884 р. розпочали роботу термінові загальні збори, які дійшли висновку: «... одесские потребители каменного угля, имея превратное понятие о донецком угле, пришли к заключению, несогласному с заключением нашего отделения по вопросу пошлины на иностранный уголь... Общее собрание ХО, выслушав доклад комиссии, пришло к нижеследующему заключению, каковыя и были препровождены на усмотрение не только в СПб ТО, но и на усмотрение г. министра финансов, и в комиссию при министерстве финансов, занимавшуюся в то время рассмотрением вопроса о наложении пошлины на ввозимый каменный уголь...» [5].

Цей факт був, можливо, й невеличкою часткою, яка вплинула на активізацію наукових досліджень Донбасу. Урядом було створено спеціальну комісію з цього питання, а Харківське відділення (з ініціативи М. С. Авдакова) запропонувало свої послуги, надавши цій комісії можливість ознайомитися з подарованими О. М. Носовим матеріалами, які стали основою для складання пластової карти Донецького басейну.

Вирішення вищезгаданих та інших питань, що виникали в південному регіоні Російської імперії, стало можливим перш за все завдяки відкриттю відділення Російського технічного товариства в м. Харкові.

Наведені матеріали свідчать про значний внесок засновників ХВ ІРТТ у процес заснування, становлення та розвитку Харківського відділення. Більшість із них були представниками того нового про шарку інтелігенції, за яким закріпилася назва «інженери». Різні за соціальним та національним походженням, вони об'єдналися навколо ідеї швидкого й продуктивного техніко-економічного розвитку Донбасько-Придніпровського регіону і склали ядро тих інженерів, які значною мірою його визначали. Наведені дані дозволяють створити певне уявлення про представників технічної інтелігенції Харкова, які доклали зусиль до заснування та укріплення Харківського відділення Імператорського Російського технічного товариства. Водночас нерів-

нозначність, а іноді й уривчастість відомостей про діяльність деяких із засновників ХВ ІРТТ залишає широке поле для подальшого наукового пошуку.

Бібліографічні посилання

1. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1881. – Год 1. – Вып. 1.
2. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1882. – Год 2. – Вып. 1.
3. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1883. – Год 2. – Вып. 4.
4. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1884. – Год 3. – Вып. 1–2.
5. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1885. – Год 3. – Вып. 4.
6. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1887. – Год 4. – Вып. 1.
7. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1889. – Т. 4. – Вып. 2.
8. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1892. – Вып. 1.
9. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1893.
10. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1894.
11. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1895.
12. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1898. – Вып. 3.
13. Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1907. – Вып. 1.
14. Инструкция Харьковскому отделению Императорского Русского технического общества // Зап. Харьков. отд-ния Императ. Рус. техн. о-ва. – 1882. – Год 2. – Вып. 1 – С. 118–120.
15. Кушлакова Н. М. Инженери-архітектори польського походження в Харківському відділенні Імператорського Російського технічного товариства / Н. М. Кушлакова // Історичний архів. Наукові студії: зб. наук. праць. – Миколаїв, 2009. – С. 118–122.
16. Лейбфрейд А. Ю. Б. Г. Михаловский / А. Ю. Лейбфрейд // Позиция. – 1991. – № 5. – С. 93–98.
17. Основания для открытия отделений Русского технического общества в губерниях // Зап. Рус. техн. о-ва. – 1867. – Вып. 1. – С. 51–53.
18. Пилипчук О. О. Історія Київського відділення Російського технічного товариства (1871–1919): дис. ... канд. іст. наук. / О. О. Пилипчук. – К., 2006.
19. Савчук В. С. Естественнонаучные общества юга Российской империи: вторая половина XIX – начало XX в. / В. С. Савчук. – Д., 1994.
20. Савчук В. С. Первые инженерные собрания и общества в Российской империи / В. С. Савчук // Вопр. истории естествознания и техники. – М., 1992. – № 1. – С. 105–111.
21. Соболева Е. В. Организация науки в пореформенной России / Е. В. Соболева. – Л., 1983.
22. Степанский А. Д. Общественные организации в России на рубеже XIX–XX веков: пособие по спецкурсу / А. Д. Степанский – М., 1982.
23. Филиппов Н. Г. Научно-технические общества России (1866–1917): учеб. пособие / Н. Г. Филиппов. – М., 1976.
24. Энцикл. словарь Брокгауза и Ефрона: в 86 т. (4 доп.). – М., 1890–1907. – Ст. 7291.
25. <http://ru.wikipedia.org/wiki>
26. <http://www.humanities.edu.ru>

Надійшла до редколегії 12.09.2011

НАДДНІПРЯНЩИНА СЕРЕДИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.: ІНТЕЛЕКТУАЛЬНА ТА ПОВСЯКДЕННА ІСТОРІЯ В ПЕРСОНАЛІСТИЦІ

УДК 94 (477)

В. С. Мороз

Національна спілка журналістів України

МИКОЛА МУРЗАКЕВИЧ – ЗАБУТИЙ ДОСЛІДНИК ПВДНЯ УКРАЇНИ

Розглядається життя і творчий шлях забутого історика, археолога, археографа, педагога, професора, директора Рішельєвського ліцею, фундатора Одеського і Феодосійського музеїв, співзасновника і віце-президента Одеського товариства історії і старожитностей М. Н. Мурзакевича (1806–1883).

Ключові слова: Одеса, ліцей, Крим, Катеринослав, запорожці, І. М. Инзов, Гавриїл (Розанов).

Рассматриваются жизнь и творчество забытого историка, археолога, археографа, педагога, профессора, директора Ришельевского лицея, фундатора Одесского и Феодосийского музеев, сооснователя и вице-президента Одесского общества истории и древностей Н. Н. Мурзакевича (1806–1883).

Ключевые слова: Одесса, лицей, Крым, Екатеринослав, запорожцы, И. Н. Инзов, Гавриил (Розанов).

We consider the life and work of a forgotten historian, archaeologist, archeographers, teacher, professor, director of the Richelieu Lyceum, Odessa and Feodosia Fundator museums, co-founder and vice president of the Odessa Society of History and Antiquities of N. Murzakevich.

Key words: Odessa High School, Crimea, LOTS, Cossacks, JH Inzov, Gabriel (Roazanov).

Микола Никифорович Мурзакевич (1806–1883) – один із колись відомих, а тепер забутих культурних та освітніх діячів вітчизняної іс-

торії та археології – зробив вагомий внесок у вивчення історії та археології, нумізматики, фалеристики і сфрагістики Півдня України взагалі та Катеринославщини зокрема. Педагог, професор, директор Рішельєвського ліцею, співзасновник і віце-президент Одеського товариства історії та старожитностей. Фундатор музеїв в Одесі та Феодосії. Талановита і всебічно обдарована людина, невтомна, фанатично віддана справі дослідження відомих і виявлення нових пам'яток історії і культури.

М. Н. Мурзакевич багато зробив для вивчення Придніпров'я. Він виявив у с. Решетилівці (зараз райцентр Полтавської області) у маєтку правителя канцелярії князя Г. О. Потьомкіна (1739–1791) – у сімейному архіві С. Попова – безцінні документи XVIII ст. і вперше їх опублікував, ввівши до наукового обігу. Серед них матеріали щодо відкриття Катеринославського намісництва, перипетії губернського міста Катеринослава – від намірів заснувати його на правому березі Дніпра на місці запорозької слободи Половиці до заготівлі будівельних матеріалів і здійснення будівництва. Деталі заселення та господарського освоєння регіону містяться в ордерах генерал-губернатора Г. О. Потьомкіна правителям Катеринославського намісництва Т. І. Тутолм'яну (1740–1809), І. М. Синельникову (1741–1794) та в їх донесеннях.

Двадцять першого квітня (3 травня) 1806 р. в сім'ї священика соборної церкви Смоленська народився син Микола. Батько був високоосвіченою людиною, написав і видав п'ятитомну «Историю губернского города Смоленска от древнейших времен до 1804 года». Син здобув середню освіту в місцевій духовній семінарії (1817–1825), а вищу – в Московському університеті на відділенні «нравственно-политических наук», який закінчив у 1828 р. [1, с. 244]. Великий вплив на юнака мали лекції завідуючого кафедрою історії, статистики і географії, доктора філософії і «язящних наук» М. Т. Каченовського (1775–1842) і молодого історика М. П. Погодіна (1800–1875), з якими він пізніше буде з радістю зустрічатися під час літніх канікул і службових відряджень до Москви.

Більшу частину свого життя – 52 роки – Микола Никифорович провів в Одесі. Тут розпочалася й завершилася його подвижницька педагогічна і наукова діяльність, яка проходила переважно у двох закладах – у відкритому в 1817 р. Рішельєвському ліцеї, перетвореному в 1865 р. на Новоросійський університет, і головним чином – у заснованому ним Одеському товаристві історії та старожитностей.

Прибувши до Одеси в 1830 р., М. Н. Мурзакевич поступив канцелярським чиновником на Одеську митницю. Служба не приносила морального задоволення, і вже в січні 1831 р. він її залишив і в тому ж році розпочав педагогічну діяльність в Рішельєвському ліцеї, виконуючим обов'язки вчительського помічника в початковому учили-

щі. Одночасно він викладав у ліцеї загальну історію та географію, а в VII класі гімназії, з 1835 по 1838 р., – російську історію. [5, с. 82].

У день пам'яті святого рівноапостольного князя Володимира 16 (28) липня 1834 р. відбулося урочисте відкриття Київського університету, який одержав ім'я свого патрона. Серед запрошених був М. Н. Мурзакевич. Це стало свідченням визнання його заслуг і авторитету на педагогічній ниві. Попечитель нового навчального закладу запропонував одеситу посаду старшого вчителя гімназії і хранителя університетського мінц-кабінету (зібрання монет і медалей. – *В. М.*). Подякувавши за запрошення, М. Н. Мурзакевич попросив час на роздуми та узгодження із керівництвом ліцею [2, с. 130–131].

Під час тижневого перебування в Києві, відвідування визначних місць Микола Никифорович кожного вечора спілкувався з істориком, археографом, бібліографом, митрополитом Київським і Галицьким, дійсним членом Російської Академії Є. О. Болгоковітиновим, у монашестві Євгенієм (1767–1837) [2, с. 130]. Відомий вчений схвально оцінив роботи початкуючого дослідника з нумізматики.

М. Н. Мурзакевичу щастило в житті на зустрічі з видатними людьми, з багатьма із них зав'язувалися багаторічні плідні стосунки. У 1835 р. всі з нетерпінням чекали появи нового статуту ліцею. Миколу Никифоровича гнітила невизначеність. Під час літніх канікул він уже вдруге їде до Москви. Коли він проминав військові поселення, у нього склалося скептичне ставлення до діяльності сумнозвісного інспектора всієї «поселеної» кавалерії генерала від кавалерії графа І. Й. де Вітта (1781–1840). На одній із підмосковних поштових станцій одесит розговорився з незнайомим йому поміщиком відносно освіти, різко не погодившись із співрозмовником в оцінці обов'язків вчителів і Міністерства народної освіти. Запеклим опонентом виявився колишній попечитель Харківського навчального округу граф О. О. Перовський (1787–1836).

Приїхавши до Москви, Микола Никифорович відразу ж зустрівся зі своїми улюбленими професорами. М. Т. Каченовський схвалив роботу над «Історією генуезьких поселень у Криму», виданою в 1837 р. в Одесі і захищеною наступного року як магістерська дисертація. Слава про одеського нумізмата і неабиякого знавця монет досягла Москви. На цьому ґрунті відбулося знайомство із попечителем Московського університету – генерал-ад'ютантом, графом С. Г. Строгановим (1794–1882), на запрошення якого вчительський помічник часто приходив до нього додому. Під час цього перебування в Білокам'яній М. Н. Мурзакевич ознайомився із колекціонером і нумізматом О. Д. Чортковим, професором Московського університету І. М. Снігерьовим (1793–1868), видавцем «Московського телеграфу», істориком і журналістом М. О. Полевим (1796–1846).

У своїх «Записках» Микола Никифорович дав блискучий портрет правителя канцелярії – генерал-губернатора, згодом Катеринославського цивільного губернатора (у 1847–1857 рр.) А. Я. Фабра (1790–1863), який значно відрізняється від сучасного канонізованого, із хрестоматійним гляндцем. Зокрема, він «... був зразковим у діяльності, мовчазності і ретельності. Не бувши ласим на хабарі, Фабр виділявся «неописанно любостяжательською скупістю». Жадібність його стала притчею. У 1833 р. відправлялися допоміжні війська в Туреччину. Заклопотаний граф запитав у присутніх: «Де б безпечніше розмістити порох?» – і отримав відповідь від дотепника О. О. Нарішкіна: «На кухні у Фабра». У списках чиновників, які потребували матеріальної допомоги, він не соромився писати себе першим. Найулюбленішим його заняттям було, зачинившись у кімнаті, рахувати гроші. «Як начальник він був не злопам'ятний, щедрий на обіцянки і скупий на всяку допомогу» [2, с. 137].

1836 рік став знаменним для М. Н. Мурзакевича у службовому і творчому плані. Вчительського помічника затверджують на посаді вчителя [5, с. 82]. На сторінках «Одеського вісника» друкуються зібрані матеріали з історії Півдня України: «Про заселення Новоросійського краю», «Коротка історія давнього міста Херсона» (Херсонеса. – *В. М.*), «Ще про заселення Новоросійського краю», «Про чеканку монет у Криму», «Археологічні відомості про напис, знайдений поблизу Очакова», «Про приєднання до Росії Очаківської області». Одночасно із М. Н. Мурзакевичем історією Півдня України займався А. О. Скальковський (1808–1899). Переконавшись у серйозності намірів Аполлона Олександровича, він не тільки передав йому наявні матеріали і документи, а й рекомендував А. Я. Фабру – з метою сприяння в дослідженнях [4, с. 123–124].

Літні канікули 1836 р. пройшли в Криму. Учитель перетнув його із заходу на схід – із Євпаторії через Сімферополь, Бахчисарай, Севастополь, Південний берег, Феодосію і Керч. Враження від мандрівки лягло в основу «Поїздки в Крим в 1836 році», надрукованій в «Журнале Міністерства народного просвещения». В Ялті мандрівник знову зустрівся із ректором Київського університету М. О. Максимовичем (1804–1873). Таврійський губернатор О. І. Казначеев представив Миколу Никифоровича Новоросійському і Бессарабському генерал-губернатору, графу М. С. Воронцову (1782–1856). Повертаючись назад, мандрівник біля Алушти отримав запрошення Михайла Семеновича завітати до нього. Стан одягу і взуття мало підходив до паркету палацу, через що він змушений був відмовитись від візиту. Повторне запрошення було неможливо проігнорувати. Господар зустрів Миколу Никифоровича дуже привітно, упродовж години розпитуючи про побачене, прийняв пропозицію про необхідність переписати,

перекласти й видати надмогильні ханські написи в Бахчисараї. Необхідне доручення зразу ж отримав перекладач східних мов О. О. Борзенко [2, с. 140].

1837 рік видався багатим на події. В Одесі вийшла книга «Історія генуезьких поселень в Криму», з'явився довгоочікуваний статут ліцею. Для здобуття посади ад'ютанта і професора претенденти повинні були мати диплом магістра. Микола Никифорович їде в Петербург на прийом до міністра народної освіти і президента Академії наук С. С. Уварова (1786–1855). Протягом трьох місяців працює в архівах і бібліотеках, знайомиться з істориком і етнографом О. В. Терещенком (1806–1865) – автором «Нарисів Новоросійського краю», який в 1852 р. розкопував у Солонянському районі на Катеринославщині Олександропольський курган, і новопризначеним попечителем Рішельєвського ліцею, дійсним статським радником Д. М. Княжевичем (1788–1841).

Повернувшись зі столиці, Микола Никифорович зробив невдалу спробу перейти до Київського університету. Рада відмовила. Вільне місце викладача історії зайняла, згідно із розпорядженням міністра освіти, інша особа.

Із Києва їхав разом із магістром – згодом відомим славістом, професором Московського університету, видавцем цінних матеріалів з історії України («Історії русів», «Літопису Самовидця», «Діаріуша» М. Ханенка та ін.) О. (И). М. Бодяньським (1808–1877), який із Одеси вирушав за кордон у наукове відрядження.

Одеса зустріла чумою і карантиним. Втім у цей час відбувається знайомство, що переростає в дружбу, із двома видатними людьми: головним попечителем колоністів Півдня Росії генералом від інфантерії І. М. Інзовим (1768–1845) та відомим істориком, архієпископом Херсонським і Таврійським, який незадовго перед цим переїхав із Катеринослава, Гавриїлом (у миру – В. Ф. Розанов, 1781–1858) [3, с. 658–659].

Тридцять першого січня 1838 р. М. Н. Мурзакевича призначили виконуючим обов'язки ад'ютанта (помічник професора чи його замісник. –*В. М.*). 1 вересня того ж року він успішно витримав диспут на тему «Історія генуезьких поселень в Криму» і одержав диплом магістра. Граф С. Г. Строганов запропонував йому перейти викладачем у Московський університет із попереднім відрядженням за кордон для вдосконалення знань за рахунок держави. Та прийняти це спокусливе запрошення Микола Никифорович не зміг, не переговоривши спочатку із Д. М. Княжевичем) [3, с. 662].

Пропозицію він не прийняв і за кордон не поїхав. Після захисту дисертації Миколу Никифоровича затвердили на посаді ад'ютанта, наступного року – професором [1, с. 245], за іншими даними, – в 1840 р. [5, с. 82]. У 1853 р. його призначають директором Рішельєвського лі-

цею. На цій посаді Микола Никифорович залишався до виходу у відставку в 1857 р. Професор наглядав за одеським чоловічим єврейським училищем (1848 р.), у 1849 р. контролював навчальні заклади Катеринославської губернії і Таганрозької губернії, побував у місті на Дніпрі, зустрічався зі старим знайомим – цивільним губернатором А. Я. Фабром. Будучи директором ліцею з 12 травня 1854 р. по 15 лютого 1855 р. і з 22 травня по 25 жовтня 1856 р., очолював Одеський навчальний округ [5, с. 82], з інспекційною перевіркою стану народної освіти знову побував у Катеринославі.

Проживаючи в Одесі, М. Н. Мурзакевич спрямував свої зусилля на вивчення Південної України. Він розумів, що комплексне дослідження великого, багатого пам'ятками старовини різних епох і народів регіону можливе лише зусиллями багатьох дослідників, об'єднаних кількома планами. Потреба створення координаційного органу (центру) відчувалася давно. Та тільки в 1839 р., завдячуючи енергії п'яти осіб – М. М. Кирьякова, Д. М. Княжевича, М. Н. Мурзакевича, О. С. Стурдзи і А. Я. Фабра, за підтримки і покровительства М. С. Воронцова, було засноване Одеське товариство історії та старожитностей. 23 квітня воно розпочало свою діяльність. Член-засновник М. Н. Мурзакевич був обраний секретарем і залишався ним до 1875 р., до обрання віце-президентом Товариства. Під його редакцією вийшло 12 томів-фоліантів «Записок Одеського товариства історії та старожитностей». У кожному з них вміщено багато статей і повідомлень багаторічного незмінного секретаря – усього близько 130 [7], присвячених історії, археології, етнографії, нумізматиці, сфрагістиці, фалеристиці, статистиці, географії, педагогіці і т. ін.

Комплексно вивчаючи Південну Україну, Микола Никифорович проводив розкопки, займався евристичними пошуками в місцевих архівах, публікував першоджерела. Серед його знахідок виокремимо невідому раніше «Псковську судну грамоту» – одну з найважливіших пам'яток вічевого законодавства, уперше видану вченим у 1847 р., та оригінали листів царевича Олексія Петровича до батька Петра (1672–1725), імператриці Катерини Олексіївни (1684–1727), Кабінет секретаря Макарова та інших осіб – усього 150 листів. Грамоту і лист М. Н. Мурзакевич відшукав серед рукописів бібліотеки М. С. Воронцова в Одесі. Там же були знайдені невідомі варіанти «Руської правди», подробиці про смерть преподобного Феодосія Печерського [8, с. 210].

Під час Кримської (Східної) війни 1853–1856 рр. учений залишався в Одесі. Навесні 1854 р., на прохання М. Н. Воронцова, який вже давно перебував на Кавказі намісником, Микола Никифорович здійснив енергійні заходи щодо збереження його бібліотеки, безцінних раритетів, манускриптів і документів із сімейного графського архіву. 1 квітня 1854 р. М. Н. Мурзакевич склав усе в дерев'яні ящи-

ки і надійно заховав у глибоких підвалах. І дуже вчасно, бо 10 квітня 1854 р. Одесу обстріляла англо-французька ескадра. Декілька ракет застрягли в стінах будинку, загорівся сіновал, але книги були в безпечному місті.

Значним археографічним надбанням ученого стало видання в 1852 р. в Одесі «Історії про козаків Запорозьких» С. І. Мишецького, до якої він разом з іншими членами товариства С. В. Сафоновим та М. Вертильяком написав ґрунтовні примітки та додав ілюстрації. Микола Никифорович редагував довідкову книгу Херсонської губернії «Новоросійський календар» на 1839, 1840, 1841 рр., опублікував у ньому статті за 1845 і 1848 рр.

Тематика досліджень ентузіаста є надзвичайно широкою. Перш за все це введення до наукового вжитку широкого кола архівних джерел періоду інтенсивного заселення та господарського освоєння Південної України кінця XVIII ст., біографічні матеріали про діячів регіону взагалі і Придніпров'я зокрема: О. Ф. Колпака, А. Я. Фабра, М. Б. Герсєванова, М. І. Голєніщева-Кутузова, Й. М. Рибаса, Ф. де Волана, М. Л. Фалєєва, Г. О. Потьомкіна.

Микола Никифорович турбувався про збереження історичних і археологічних пам'яток у Криму (залишків Солдайської фортеці, Царського кургану біля Керчі та ін.). Завдячуючи його клопотанню приведені в належний стан могили генерал-фельдмаршала, князя Г. О. Потьомкіна, генерал-майора І. М. Синельникова та інших воїнів, що загинули під час штурму Очакова в 1788 р. Подвижник склав список давніх пам'яток Півдня України, Криму та Бєсарабії, що мають охоронятися, привів до ладу протоколи засідань, здійснював підготовку VI археологічного з'їзду в Одесі, делегувався на всі інші.

Вчений-ентузіаст був засновником музеїв Товариства, Одеси і Феодосії. Прославився як невтомний збирач старожитностей та раритетів: картин, монет, медалей, орденів тощо. З великим умінням і тактом перекоував власників – приватних осіб у важливості придбання таких речей для музею шляхом безкоштовного пожертвування їх власниками або ж продажу за не дуже велику ціну. Багато рідкісних предметів надійшло до музеїв як дар. Микола Никифорович у справі поповнення музею експонатами був гідним поваги й наслідування, до речі для Д. І. Яворницького.

Захоплення юності розвіяла проза життя. Службове і матеріальне становище не дозволяли одружитися. Якось він сказав товаришу: «Бути ж управителем маєтку своєї дружини я не знаходжу зручним». Так він і залишився на все життя одинаком. Прожив скромно, мало витрачаючи на власні потреби.

П'ятнадцятого (27) жовтня 1883 р. невтомний трудівник помер в Одесі. Все його майно перейшло племінникам – синам брата. Діти

сестри отримали чайне і столове срібло і по 500 крб кожний. За заповітом Микола Никифорович призначив 1 тис. крб на надмогильну плиту батькові в Смоленську і тамтешнім церквам, на поминки батька й родичів – 500 крб, виділив гроші для Московського університету – по 300 крб на стипендію свого імені – і на заснування в Одесі ремісничої школи, Одеському товариству історії та старожитностей і його музею. Бібліотеку заповів своєму дітищу, дублікати – Феодосійському музею. Зібрання картин лягли в основу Одеської галереї. Меблі та одяг призначив слугі. І з виділених 500 крб на власні похорони розпорядився витратити лише 200, решту передати міському нічному притулку [9, с. 815,846].

У 2011 р. виповнилося 205 років із дня народження невтомного трудівника на ниві вивчення Південної України. Пам'ятником яскравого життя залишаються його праці «Хаджибейський замок», «Діячі Новоросійського краю», «Історичні пісні, які стосуються події в Новоросійському краї», «Медалі, які відносяться до діячів Новоросійського краю», «Початок книгодрукування в Новоросійському краю», «Опис міст і повітів Азовської губернії 1776 року», «Ордера князя Потьомкіна», «Збірник подій в Новоросійському краю», «Власноручні ордери князя Потьомкіна – Таврійського...», «Годинники новоросійського виробництва» і багато інших.

Бібліографічні посилання

1. *Билунов Б. Н.* Мурзакевич Николай Никифорович / Б. Н. Билунов // *Славяноведение в дореволюционной России.* – М., 1979. – С. 244–245.
2. *Записки Мурзакевича* // *Рус. старина.* – СПб., 1887. – Т. LIV. – № 4. – С. 129–144.
3. *Записки Мурзакевича* // *Рус. старина.* – СПб., 1887. – Т. LIV. – № 6. – С. 653–662.
4. *Мороз В. С.* Николай Никифорович Мурзакевич – дослідник Придніпров'я / В. С. Мороз // *Моє Придніпров'я.* – Д., 2010. – Ч. 1. – С. 122–125.
5. *Мурзакевич Н. Н.* Некролог // *Журн. Мин-ва народн. образования.* – СПб., 1883. – № 12. – С. 81–89.
6. *Мурзакевич Николай Никифорович* // *Русский биографический словарь.* Изд. Ф. А. Брокгауз – И. А. Эфрон. – М., 2007. – С. 579.
7. *Попруженко М. Г.* Указатель статей, помещенных в I–XXX томах «Записок Императорского общества истории и древностей» / М. Г. Попруженко. – Одесса, 1914.
8. *Р-в В. (Рудаков В. Е.)* Мурзакевич Николай Никифорович / В. Р-в (В. Е. Рудаков) // *Энцикл. словарь.* Изд. Ф. А. Брокгауз–И. А. Ефрон. – СПб., 1897. – Т. XX. – Кн. 39. – С. 210.
9. *Юркевич В.* Черновой проект завещания, найденный в бумагах бывшего вице-президента Общества Н. Н. Мурзакевича / В. Юркевич // *Журн. Мин-ва народн. просвещения.* – 1883. – № 12. – С. 844–846.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

А. М. Жукова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**Т. ШЕВЧЕНКО І Б. ЗАЛЕСЬКИЙ:
ДО ПРОБЛЕМИ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ЗВ'ЯЗКІВ**

Стаття містить відомості про інтелектуальні контакти Т. Шевченка і Б. Залеського. У центрі уваги їх особисті, творчі, культурні, дружні стосунки, розглянуті в контексті інтелектуальних зв'язків.

Ключові слова: Т. Шевченко, Б. Залеський, інтелектуальні зв'язки.

В статье содержится информация об интеллектуальных контактах Т. Шевченка и Б. Залесского. В центре внимания личные, творческие, культурные, дружеские отношения, рассмотренные в контексте интеллектуальных связей.

Ключевые слова: Т. Шевченко, Б. Залесский, интеллектуальные связи.

The article keep an intellectual contacts of T. Shevchenko and B. Zaleski. Main attention accentuate on personal, creatives, cultural, friendly standarts of relations through a prizme of intellectual connections.

Key words: T. Shevchenko, B. Zaleski, intellectual relations.

Т. Г. Шевченко і Б. Ф. Залеський – видатні діячі української та польської культур, художники, поети, відомі своєю чіткою громадянською позицією і справжнім патріотизмом. Обидва творили у нелегкий для рідних держав час, коли світ палав у вирі революцій і повстань, на політичній карті поставали нові незалежні держави. У цей процес поступово втягувалися й слов'янські народи, розпорочені по імперіях (Російській, Австрійській та ін.).

Україна, як вважає частина авторитетних дослідників (А. Каппелер, З. Когут, І. Лисяк-Рудницький, Ю. Павленко й ін.), знаходиться на так званому «цивілізаційному розломі» – з одного боку, під значним впливом східнослов'янської православної цивілізації з центром у Москві, з іншого – відкрита для західної католицько-протестантської культури і традицій: «... тут зустрічалися два типи цивілізацій, своєрідних макросистем, де синтезувалися різномірні впливи...» [16, с. 21]. Польща ж, навпаки, вважалася кінцевим рубежем «цивілізованого світу».

Інтелектуальні зв'язки України і Польщі мають давнє історичне походження. У XIX ст. ці контакти набули нових прикмет, пов'язаних із боротьбою братніх слов'янських народів за соціальне та національне оновлення. Тому особливо цікавим, на нашу думку, було єд-

нання і тривала дружба зрілого українського поета-реаліста, художника Т. Шевченка і польського поета, історика, журналіста й художника Б. Залеського – представників різних конфесій, ментальності, походження. Обоє слов'яни, але різних гілок (українці – східної, а поляки – західної), обоє патріоти, але кожен бачив вільним власний народ, а незалежною рідну державу. Їх об'єднала епоха романтизму, коли народи, що втратили державність, боролися за свою незалежність, формували нову модерну ідентичність та єдину націю.

Сьогодні ми живемо в незалежній Україні і маємо чудову можливість, досліджуючи вищезазначену проблему, «закумулювати у своїй цивілізаційній моделі не тільки все краще, що було напрацьовано нацією протягом її існування, а й найліпші зразки цивілізаційного досвіду інших держав світу...» [4, с. 15–16]. Але, на жаль, вітчизняні науковці суттєво не вийшли за рамки радянського історіографічного та літературознавчого доробку В. Анісова, Є. Кирилюка, Є. Середи, М. Шагінян та ін [1]. Перш за все, як і раніше, акцентується увага на революційному потенціалі обох діячів, їх внеску в розвиток української / польської національної свідомості, радикалізмі та спробі його практичної реалізації. Особисті стосунки, спільність поглядів і творчих уподобань, палке захоплення живописом і духовне взаємозбагачення залишились осторонь детального наукового вивчення.

У вітчизняній новітній історіографії бракує спеціальної наукової розвідки, яка б не опосередковано, а ґрунтовно показала віхи та значення стосунків Т. Шевченка і Б. Залеського (не кажучи вже про їх інтелектуальну складову). Приємним винятком є солідна монографія І. Дзюби, що узагальнив і систематизував відомості про оточення Кобзаря в цілому і про його взаємовідносини з польським патріотом зокрема [5]. Не можна обійти увагою й розвідку сучасного львівського дослідника Є. Нахліка, що вивчає польське оточення Кобзаря крізь призму «української школи у польському письменстві» [11].

Що стосується польської історіографії, то особливу цінність у контексті окресленої проблеми становлять наукові доробки Г. Батталі, Л. Василевського, В. Вільчинського [10, с. 7]. Дослідники розглядають вплив польського комунікативного вектора на формування Шевченківського генію.

Опорними джерелами для дослідників переважно були і є нарративи: спогади, щоденники, епістолярії сучасників (Т. Шевченка, Б. Залеського, О. Лазаревського, О. Бутакова, Л. Турно), що рельєфно показують особливості та специфіку стосунків обох діячів, дозволяють виокремити їх певні етапи й динаміку.

Метою даної статті є аналіз генези та поглиблення зв'язків Шевченка і Залеського на різних рівнях: духовно-культурному, творчому, особистому в контексті інтелектуальних відносин. Використовуючи

компаративістський метод історичного дослідження, спробуємо відповісти на питання: чому ці стосунки мали місце в житті обох видатних діячів? вирішальною була належність до різних народів чи все ж такі спільність думок?

Для глибшого розуміння проблеми тезово проаналізуємо питання про походження Т. Шевченка і Б. Залеського. Перший, як влучно зауважив Я. Грицак, мав «низьке соціальне походження» – кріпацтво суттєво вплинуло на формування світогляду українського поета і на його «волелюбні думки», втілені у віршах. Залеський же походив із заможної дворянської родини, отримав прекрасну гімназійну освіту (чого, як зрозуміло, не могло бути у Кобзаря), вступив до престижного освітнього й наукового закладу – Дерптського університету (зараз місто Тарту в Естонії), проте не закінчив його. За належність до таємного студентського гуртка він був виключений із навчального закладу, але згодом отримав можливість навчатися у Харківському університеті, чим і скористався [7, с. 283]. Роки, проведені на Слобожанщині – «колиці» української освіти, не могли не позначитись на формуванні світогляду Залеського. Він бачив прагнення братнього слов'янського народу – українців – до відновлення державності, природно порівнював його з рідною польською нацією, що неодноразово повставала проти імперської влади.

Якщо Шевченко отримав можливість навчатися у Санкт-Петербурзькій Академії Наук завдяки покровительству впливових людей, що розглядали в «малоросійському кріпакові» талановитого майстра-художника, то Залеський ніколи не відчував на собі станової нерівності і мав широкі можливості для самореалізації. Навпаки, його можна порівняти з декабристами – освіченими, культурними, заможними людьми, які стали опозицією існуючим порядкам в імперії. У 1841 р. учасника польського національно-визвольного руху Б. Залеського заслали до Чернігова [12] на кілька років. Після звільнення він повернувся на Батьківщину у Вільно, проте вже в 1848 р. його знову заарештували за зв'язки із польськими повстанцями [15, с. 321].

Натомість Т. Шевченко в середині 40-х рр. перебував у Києві в інтелектуальному колі кирило-мефодіївців, де активно відстоював проблеми слов'янського союзу, демократизації політичного й суспільно-культурного життя українського народу. Проте під час оренбурзького заслання обидва опиняться разом: Кобзар у 1847 р., Залеський – роком пізніше. На початку листопада 1849 р. ці діячі, споріднені національною ідеєю й епохою романтизму, об'єднані живописом і літературою, інтелектуальними проектами й сподіваннями, зустрілися. Так розпочався перший етап дружби митців.

На нашу думку, повна протилежність соціального положення Шевченка і Залеського лише надала колориту їх дружнім стосункам.

Кобзар мав широке коло зв'язків у «вищому світі», тісно спілкувався із багатьма дворянськими родинами – Рєпніних, Лизогубів, Тарновських, і багато з них були справжніми друзями поета. Тобто митець ніколи не зважав на соціальний статус людини, перш за все він шукав спільності поглядів, інтересів, життєвих цілей тощо. А люди, що пожертвували власним суспільним статусом і благополуччям в ім'я Батьківщини і народу, завжди викликали повагу.

Б. Залеський послідовно виступав за незалежність польського народу, незважаючи на слідство, арешти, заслання. Т. Шевченка, відданого ідеалам української державності, до кінця життя не зламали ані заслання, ані солдатчина, ані слабке здоров'я. У послідовності, твердості переконань, сили духу і полягає основна схожість обох діячів.

Не можна оминати і ставлення Т. Шевченка до інших народів: його доля нерозривно переплелася в собі українські, російські, польські, казахські складові, тому Б. Залеський органічно влився у строкате інтелектуальне коло українського поета й живописця. На думку І. Надольного, «... гнів мислителя [Т. Шевченка] спрямований передусім проти різних утискувачів, прийшлих і доморощених» [14, с. 175], але не проти народів у цілому. Особливо актуальним у даному контексті є саме польський народ: з одного боку, науковці фіксують категоричне неприйняття Кобзарем польської шляхти, навіть ненависть до неї, з іншого, – колосальний вплив польської суспільної думки, інтелектуальних зрушень і повстантського досвіду на кристалізацію творчої та громадянської позиції поета.

Зародження і сплеск творчих стосунків Т. Шевченка й Б. Залеського припадають на період Аральської експедиції О. Бутакова, коли український і польський художники упорядковували малюнки, виконані під час експедиції. У 1851 р. вони разом брали участь у Каратауській експедиції під керівництвом Антипова [15, с. 321]. Як пізніше згадував Б. Залеський, це був час відносної свободи для Шевченка, що дістав можливість малювати. Тоді ж художник зобразив Б. Залеського поруч себе на малюнку «Серед товаришів» [15, с. 321]. Разом з ними в експедиції брали участь поляки Л. Турно і Т. Вернер – однодумці та спільні друзі Кобзаря і Залеського.

Слід згадати і про літературну складову взаємовідносин митців. Так, без сумніву, їх об'єднувала поезія Ю. Б. Залеського – польсько-го співця України. У листі Б. Залеського до Кобзаря від 17 вересня 1859 р. містився спогад про те, як на засланні «у степових мандрівках, разом з Тарасом Шевченком», вони удвох «набиралися духу» від поеми Залеського «Найсвятіша родина». А в листі від 30 грудня 1861 р. йдеться про те, як «Бр. Залеський вперше насолоджувався цією поемою в степах за Каспійським морем, разом з Шевченком» [11, с. 98]. Ю. Б. Залеський навіть присвятив українському поетові три вірші, що

свідчить про захоплення ним особистістю Шевченка, яке склалося багато в чому завдяки розповідям Б. Залеського та інших польських зашланців [11, с. 96].

Коли в 1856 р. Б. Залеського звільнили, його зв'язок з українським поетом не перервався: він регулярно надсилав книжки (про що дізнаємося з листа від 20 травня 1856 р.), продавав малюнки Шевченка. У виданому в Парижі, що був центром польських емігрантів після повстань, альбомі офортів «La vie steppes kinghizes» Б. Залеський подав офорти з кількох малюнків Шевченка [15, с. 321]. Лист від 15 вересня 1856 р. говорить про тугу Шевченка за другом: «Ты с таким чистым восторгом (иначе и быть не может) пишешь мне о своем возвращении на милую родину, а я... Прости мне, мой единый друге! Я чуть не заплакал. Разумеется, расстояние не может изменить тебя, моего испытаного друга. Но без тебя все-таки я сирота круглый в Оренбургском безлюдном краю» [6, с. 72]. Товариш – земляк Кобзаря Ф. Лазаревський також згадував про польське оточення поета: «... Ближе всех, по-видимому, он [Т. Шевченко] стоял к Залесскому, Сераковскому, Станевичу, Турно, Зеленке и Венгжиновскому...» [8, с. 218]. Це був другий суттєвий етап дружби українського й польського митців, її зміцнення та збагачення.

Важливою ланкою у відносинах Т. Шевченка і Б. Залеського була проблема кріпосництва в Російській імперії. Останній взяв активну участь у підготовці селянської реформи: зокрема, з вересня 1859 по жовтень 1860 р. працював як член-експерт на засіданнях Редакційних комісій. Основною ж мрією Шевченка було побачити рідний народ, власну родину вільною. У цей час друзі зустрічалися часто, обговорювали болючі питання і процес підготовки реформи [7, с. 16]. Проблема кріпосництва і створення федерації українців, росіян і поляків порушувалася й на засіданнях гуртка на квартирі студента-юриста Ю. Подоського (у 1859–1860 рр.). У 1860 р. Б. Залеський емігрував до Парижа. Та на цьому їх дружба не перервалася, про що свідчить їх листування, а також спогади друзів [7]. Смерть Т. Г. Шевченка завершила третій і заключний етап «святої» [15] дружби.

Підбиваючи підсумок, слід зазначити, що дружні стосунки Т. Шевченка і Б. Залеського вирости на тлі глибоких суспільних суперечностей, коли прогресивні діячі мусли поступатися власним добробутом заради Батьківщини. За хронологічною ознакою можна виокремити такі етапи взаємовідносин українського й польського діячів: 1) листопад 1849 р. – 1856 р.; 2) 1856–1858 рр.; 3) 1858 р. – березень 1861 р. Кожен із окреслених етапів насичений напруженою інтелектуальною роботою, творчим пошуком, адже не слід ігнорувати спільних захоплень Т. Шевченка і Б. Залеського. Їх згуртували принципи демократизму, об'єднавчого начала і народності, що склали

основу політико-громадянського, культурного, творчого світогляду обох митців – представників різних народів та носіїв різної ментальності (навіть на становому рівні). Інтегруючим чинником стала також Наддніпрянщина, де вони розвивалися, працювали, творили. Каспійські степи їх зустріли вже сформованими людьми, що мали значний життєвий досвід, усталене ставлення до консервативної царської влади і кріпосництва. Все це не могло не об'єднати двох непересічних, творчих особистостей.

Тож, як бачимо, можна знайти багато цікавих граней у спілкуванні Кобзаря і Залеського як представників молодих національних еліт. Якщо апелювати до наукових положень, то стосунки Т. Шевченка і Б. Залеського «... формувалися на перехресті різних культурних традицій» [13, с. 42], але суттєво збагатили українсько-польський культурний та інтелектуальний простір своєю ширістю і патріотизмом.

Бібліографічні посилання

1. *Анісов В.* Літопис життя і творчості Т.Г. Шевченка / В. Анісов, Є. Серета. – К., 1959.
2. *Винокурова М.В.* Историк в поиске. Микро- и макроподходы к изучению прошлого / М.В. Винокурова // Вопр. истории. – 2001. – № 2. – С. 163–165.
3. *Геровский Ю.А.* Польша среди европейских государств (XVI – XVIII вв.) / Ю.А. Геровский // Вопр. истории. – 2001. – № 2. – С. 135–147.
4. *Горелов М.Є.* Цивілізаційна історія України / М.Є. Горелов, О.О. Рафальський, О.П. Моця. – К., 2005.
5. *Дзюба І.* Тарас Шевченко / І. Дзюба. – К., 2005.
6. *Залеський Б.* Из заметок о Шевченко (1849–1852. Шевченко в ссылке) / Б. Залеський. Т.Г. Шевченко в воспоминаниях современников. – М., 1962.
7. *Кирилюк Є.П.* Тарас Шевченко (життя і творчість) / Є.П. Кирилюк. – К., 1964.
8. *Лазаревский Ф.М.* Из воспоминаний о Т.Г. Шевченко / Ф.М. Лазаревский // Киев. старина. – 1899. – № 2. – С. 215–228.
9. *Лесьнодорский Б.* Некоторые идейные мотивы в культуре польского Просвещения / Лесьнодорский // Вопр. истории. – 1977. – № 12. – С. 119–134.
10. *Луняк Є.* Кирило-Мефодіївське товариство в зарубіжних дослідженнях / Є. Луняк // Бористен. – 2002. – № 4. – С. 9–14.
11. *Нахлік Є.* Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш і Микола Костомаров у перцепції Юзефа-Богдана Залеського / Є. Нахлік // Пробл. слов'язознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 95–102.
12. *Половнікова С.* Україна в долях. Польські революціонери на Чернігівщині (30–60-ті рр XIX ст.) / С. Половнікова // Дзеркало тижня. – 2004. – 14 серп. – № 32.
13. *Світленко С.І.* Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття: зб. наук. праць / С.І. Світленко. – Д., 2007.
14. *Філософія: навч. посібник* / І.Ф. Надольний, В.П. Андрущенко та ін.; за ред. Надольного І.Ф. 4-те вид., стер. – К., 2004.
15. *Шевченко Т.Г.* Збір. творів: у 6 т. / Т.Г. Шевченко. – К., 2003. – Т. 5.

16. *Шляхов О.Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / О.Б. Шляхов. – Д., 2010.

17. *Caban W.* Z Orenburga do Paryza. Bronislaw Zaleski (1820–1880) / W. Caban. – W., 2006.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94 (477) «18»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ПРОФЕСОРА В.Б. АНТОНОВИЧА

Йдеться про українські інтелектуальні зв'язки професора В.Б. Антоновича, їх основну сутність, особливості та значення для становлення української національної ідентичності й української національної справи в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: професор В.Б. Антонович, українські інтелектуальні зв'язки, викладацька, наукова, видавнича, громадська діяльність, українські громади, українська національна ідентичність.

Речь идет об украинских интеллектуальных связях профессора В.Б. Антоновича, их основной сущности, особенностях и значении для становления украинской национальной идентичности и украинского национального дела во второй половине XIX – начале XX ст.

Ключевые слова: профессор В.Б. Антонович, украинские интеллектуальные связи, преподавательская, научная, издательская и общественная деятельность, украинские громады, украинская национальная идентичность.

Showing Ukrainian intellectual context of Professor VB Antonovich, their basic content, features and value for the formation of Ukrainian national identity and the Ukrainian national cause of the second half of XIX – early XX century.

Key words: professor V. B. Antonovich, Ukrainian intellectual communication, teaching, research, publishing and social activities, the Ukrainian masses, the Ukrainian national identity.

В.Б. Антонович належав до видатних українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст., а тому його життя та діяльність вже були предметом вивчення у вітчизняній історіографії [1, 11, 12, 15, 16, 18, 21, 26, 27, 29, 34, 39, 44, 45, 48]. Проте **українські ін-**

16. *Шляхов О.Б.* Україна на шляху до індустріального суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.): моногр. / О.Б. Шляхов. – Д., 2010.

17. *Caban W.* Z Orenburga do Paryza. Bronislaw Zaleski (1820–1880) / W. Caban. – W., 2006.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94 (477) «18»

С. І. Світленко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

УКРАЇНСЬКІ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНІ ЗВ'ЯЗКИ ПРОФЕСОРА В.Б. АНТОНОВИЧА

Йдеться про українські інтелектуальні зв'язки професора В.Б. Антоновича, їх основну сутність, особливості та значення для становлення української національної ідентичності й української національної справи в другій половині XIX – на початку XX ст.

Ключові слова: професор В.Б. Антонович, українські інтелектуальні зв'язки, викладацька, наукова, видавнича, громадська діяльність, українські громади, українська національна ідентичність.

Речь идет об украинских интеллектуальных связях профессора В.Б. Антоновича, их основной сущности, особенностях и значении для становления украинской национальной идентичности и украинского национального дела во второй половине XIX – начале XX ст.

Ключевые слова: профессор В.Б. Антонович, украинские интеллектуальные связи, преподавательская, научная, издательская и общественная деятельность, украинские громады, украинская национальная идентичность.

Showing Ukrainian intellectual context of Professor VB Antonovich, their basic content, features and value for the formation of Ukrainian national identity and the Ukrainian national cause of the second half of XIX – early XX century.

Key words: professor V. B. Antonovich, Ukrainian intellectual communication, teaching, research, publishing and social activities, the Ukrainian masses, the Ukrainian national identity.

В.Б. Антонович належав до видатних українських інтелектуалів другої половини XIX – початку XX ст., а тому його життя та діяльність вже були предметом вивчення у вітчизняній історіографії [1, 11, 12, 15, 16, 18, 21, 26, 27, 29, 34, 39, 44, 45, 48]. Проте **українські ін-**

телектуальні зв'язки визначного історика, під якими усвідомлюємо **стосунки, насичені цілком певними ідеями й діями національного змісту, спрямування**, ще системно не розглядалися. Звичайно, в одній статті неможливо вичерпно розкрити багатогранну тему, хоча вже навіть окреслення її контурів представлятиме дослідницький інтерес.

Безсумнівно, основи майбутньої інтелектуальної діяльності й комунікації закладаються ще в період здобуття освіти. Уже в дитинстві майбутній видатний історик формувався в багатомовному середовищі, відчуваючи вплив польської, української і французької мов, які він добре знав, розмовляв і писав ними. Улюбленою в нього була французька. В одеській гімназії його знайомство з мовами розширилося за рахунок російської. Згодом молодий В. Б. Антонович опанував німецьку, англійську, італійську, намагався вивчити іспанську. Така схильність до європейських мов у нього напевно була закладена генетично, адже відомо, що в його жилах текла українська, а також угорська й польська кров [42, с. 357–358].

Знання багатьох мов стало основою його глибокоінтелектуального світобачення, ставлення до України, налагодження відповідних контактів, головними серед яких були саме українські. Їх зародження відбувалося вже на рубежі 50–60-х рр. XIX ст., коли В. Б. Антонович почав ідентифікувати себе з українством і відійшов від польського національного середовища. Хоча, певно, правий був М. А. Славінський, який зазначав, що можна вести мову не про перехід В. Б. Антоновича від поляків до українців, а «про повернення його з польського табору» до українства, «що було йому природженим національним оточенням» [42, с. 357].

Але вивчення українських інтелектуальних зв'язків важливе передусім тому, що В. Б. Антонович належав до найколеритніших і впливовіших вітчизняних інтелектуалів того часу. З цього приводу той же М. А. Славінський зазначав: «Але коли б українці не мали Антоновича, – вся історія українського національного відродження була б значною мірою zdeформована і скалічена, а щонайменше – перестоялася б у часі. Бо ж був Антонович інтелектуальним *мотором і мозком того відродження протягом майже всієї другої половини XIX століття, і то в критичні, найтемніші часи його* (виділено нами. – В. С.)». Безсумнівно, Володимир Боніфатійович був наділений великим розумом, прозорливістю, належав до виняткових елітних інтелектуалів, поєднував глибинний розумовий аналіз, тонкий синтез і просту народну мудрість [42, с. 359, 360].

Визначну роль В. Б. Антоновича в українському інтелектуальному житті чітко визначав і С. О. Єфремов, який цілком слушно стверджував, що такі діячі, як Володимир Боніфатійович, «... з'являються на світ не часто». С. О. Єфремов віддавав В. Б. Антоновичу належне

в тому, що він зміг «... глибоко увійти в народне життя, полюбити його і зрозуміти український рух до найглибших основ його» [22, с. 34].

Початок налагодження В. Б. Антоновичем українських інтелектуальних зв'язків слід віднести до рубежу 1850-х – початку 1860-х рр., коли Володимир Боніфатійович завершував навчання на історико-філологічному факультеті та розпочав педагогічну діяльність у Першій Київській гімназії, у Київському кадетському корпусі. Вихід В. Б. Антоновича на шлях українського інтелектуального життя і в громадському, і в освітянсько-науковому вимірі був, за словами С. О. Єфремова, вчинком «справді героїчним». Адже справа була не тільки в шаленому спротиві правобережного польського панства, яке не могло змиритися з переходом В. Б. Антоновича та його друзів на позиції українського «хлопоманства» (в архіві Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора на нього було подано 42 доноси польських поміщиків), але й у тому, що українська ідея тільки формулювалася і ще не набула популярності. До того ж В. Б. Антонович був загальноновизнаним корифеєм молоді, яким пишалося все польське студентство. Усе це свідчить, що задля переходу до українського національного табору В. Б. Антонович мусив виявити не тільки історичну прозорливість, а й неабияку громадянську мужність.

Утвердження українського ідейного світогляду супроводжувалося кардинальними змінами в інтелектуальному житті В. Б. Антоновича, зокрема за умов отримання ним фаху історика (1860 р.) та переходом із католицької у православну віру (1861 р.). Ці важливі життєві трансформації відбувалися на тлі постійних переслідувань з боку царської влади й місцевих поміщиків. У 1860 р. близько 60 польських шляхтичів викликали В. Б. Антоновича навіть на дворянський суд у Києві, але не змогли морально зламати свого підсудного, який гідно відкинув усі обвинувачення. На початку 1861 р. у Володимира Боніфатійовича було зроблено обшук, за ним посилили поліцейський нагляд і стеження. Принагідно зазначу, що впродовж першої половини 1860-х рр. В. Б. Антонович піддавався неодноразовим допитам слідчої комісії за 12 політичними справами [17, с. 62; 25, с. 24–25; 39, с. 47–48; 45, с. 22, 49; 46, с. 43–44].

Інтелектуальні контакти молодого В. Б. Антоновича мали яскраво виражене громадське спрямування. Це виявилось в його активній участі спочатку в українській (київській за територіальною ознакою) польській гміні, яка трансформувалася в київський хлопоманський гурток українського національного спрямування, що налічував 15 осіб. Серед тодішніх однодумців В. Б. Антоновича знаходимо братів Тадея та Йосипа Рильських, Поповського, Бориса Познанського, Густава Василевського, Леонарда Савинського, Л. Сорочинського,

Тита Далькевича та ін. В. Б. Антонович проявляв постійну активність у пошуках однодумців, «... котрі більше або менше відчували українську національність». До таких належали студенти-медики М. С. Ковалевський та Ф. Т. Панченко [6, с. 180; 39, с. 44, 45, 47].

У 1861 р. в процесі зближення київського гуртка хлопоманів і українських студентських гуртків лівобережців, які спочатку опікувалися справою Новостроєнської, Подільської та Печерської недільних шкіл, відбувалося розширення інтелектуального кола спілкування В. Б. Антоновича. За цих обставин зав'язалися контакти Володимира Боніфатійовича з такими українськими діячами, як О. І. Стоянов, П. П. Чубинський, В. Торський, брати Віктор, Євген і Микола Синегуби, І. Касьяненко, К. В. Шейковський, М. П. Драгоманов, Ф. Я. Вороний, брати Стефановичи, А. П. Свидницький, О. С. Лашкевич, П. Г. Житецький, В. М. Юзефович та ін.

У другій половині 1861 р. на основі об'єднання ідейних українців Лівобережжя і Правобережжя постала Київська українська громада, яка згодом увійшла в історію як «Стара». Є підстави весті мову про те, що вже в 1862 р. у сферу її впливу входило до 300 осіб. Визначним ідейним лідером цього напівлегального громадського осередку, здебільшого інтелігенції та студентської молоді, став В. Б. Антонович [17, с. 62, 67; 18, с. 105; 23, с. 61, 62; 51, арк. 189 зв., 211 зв.; 25, с. 26].

У середовищі українських громадівців В. Б. Антонович відразу зайняв лідируючі позиції. Свідченням цього є те, що саме він першим висловив власне ідейне кредо в публіцистичному творі «Моя сповідь. Відповідь пану Падалиці» («Основа», 1862, № 1), де з гордістю визнав своє «перевертництво» на користь служіння українському народу. Він також першим поставив свій підпис серед 21 підписанта під відомим «Відзивом із Києва», надрукованим у «Современной летописи» за 1862 р., що став однією з перших публічних декларацій українських народолюбців початку 1860-х рр. Ще Олександр Мицок навів доводи на користь того, що головним автором цього промовистого документа, який став «програмою потім цілого покоління т. зв. українофілів», був В. Б. Антонович [6, с. 174; 5, с. 208; 21, с. 709; 36, с. 73; 37, с. 137, 139].

Діячі ядра Київської Старої громади зберігали між собою тривалі інтелектуальні контакти. Так, наприклад, В. Б. Антонович листувався з Б. С. Познанським упродовж 1869–1904 рр. [30, с. 284, 312]. «Ти для мене дорогий, – писав український народолюбець Б. С. Познанський у листі-привітанні з 25-річчям професорської діяльності В. Б. Антоновича від 10 червня 1895 р., – як будитель кращих устремлінь моєї юності, як живе втілення ідеалів і кращих поривань моєї душі» [40, арк. 1–1 зв.]. Вже після смерті В. Б. Антоновича, у 1914 р., однодумець Володимира Боніфатійовича К. П. Михальчук зізнавався у спо-

годах: «З того моменту (йдеться про період кінця 1850-х рр. – В. С.) я сильно і назавжди прив'язався до Антоновича» [36, с. 85]. Велими прикметно, що впродовж трьох десятиліть (у 1860–1880-х рр.) В. Б. Антонович зберігав головну роль серед діячів Київської Старої громади [10, с. 197].

Безсумнівно, загальна суспільно-політична ситуація в країні впливала на динаміку інтелектуальних контактів В. Б. Антоновича. Після закриття недільних шкіл 1862 р., Валуєвського циркуляра 1863 р., позасудових розправ над учасниками українських громад 1863–1864 рр. інтенсивність громадських контактів помітно зменшилася. Підтвердженням цього є лист В. Б. Антоновича до харківського українського громадівця В. С. Гнилосирова від 30 листопада 1865 р., у якому, зокрема, йшлося, що його університетські товариші та знайомі роз'їхалися по всіх усядах на службу і почали працювати хто вчителем, хто мировим посередником, а тому гурток спілкування «дуже став малесенький». У той час В. Б. Антоновичу не хотілося зав'язувати нові знайомства, і він розпочав наукові дослідження [2, арк. 1].

У 1863 р. В. Б. Антонович став головним редактором Київської археографічної комісії, перебуваючи на цій посаді до 1882 р. Праця вченого як археографа не може не вражати. Адже завдяки зусиллям В. Б. Антоновича вийшло у світ 9 томів «Архива Юго-Западной России» (1863, 1867–1871, 1876, 1886, 1902), «Сборник летописей, относящихся к истории Южной и Западной Руси» (1888) та деякі інші літописні та історико-топографічні першоджерела. У процесі археографічної діяльності розвивалися інтелектуальні контакти вченого, адже, як зазначив О. І. Журба, «... передмови В. Б. Антоновича привертати до себе увагу істориків, викликали дискусії з окремих наукових проблем...» [24, с. 93, 173, 179–181].

Важливим чинником налагодження українських інтелектуальних зв'язків В. Б. Антоновича була його викладацька діяльність у Київському університеті св. Володимира та на Вищих жіночих курсах. Професор читав кілька лекційних курсів, зокрема такі, як «Історія Литовської Русі», «Історія Литовської Русі після Люблінської унії», «Історія Русі до монголів», «Історія Галицької Русі», «Історія Великого князівства Литовського», «Історія малоруського козацтва», «Джерела для історії Південно-Західної Русі», «Джерела для історії Західної Росії» тощо.

В. Б. Антонович мав великий дар лектора. Його лекції ніколи не читалися за рукописом, а представляли своєрідні імпровізації, що ґрунтувалися на величезному досвіді роботи над літописами, хроніками, актами про минуле життя і вирізнялися критичним ставленням до джерел, об'єктивністю, точністю фактів, обґрунтованістю висно-

вків, були наповнені щирим патріотичним почуттям до рідного краю і народу. За споминами М. В. Стороженка, це «приятне ласкаве оповідання» викликало інтерес не тільки обов'язкових студентів, але й слухачів з інших факультетів. Отже, аудиторія була завжди повною. Характерно, що лекційні курси В. Б. Антоновича записувалися студентами, а деякі з них літографувалися [4, с. 18–21, 25; 43, с. 155–156].

Інтелектуальні обміни між В. Б. Антоновичем і його студентами тривали не тільки в аудиторії, а й у власному помешканні професора. В його робочому кабінеті обговорювалися різні новинки наукової літератури, які надходили звідусіль, а господар оповідав усяку бувальщину та викладав власні погляди, обстоюючи поступово-еволюційні ідеали національно-культурного розвитку. Інтелектуальна аура півтораповерхового будинку В. Б. Антоновича на розі Кузнечної та Жиллянської вулиць приваблювала не тільки студентів, а й відомих учених та громадських діячів [43, с. 157].

Аналізуючи дидактичні інтелектуальні зв'язки вченого, не слід забувати, що їх утвердження відбувалося за умов царського авторитарного режиму, коли далеко не всі теми могли вільно прозвучати з кафедри університетської аудиторії. За цих обставин В. Б. Антонович ніколи не відмовляв студентам прочитати якісь лекції неофіційно, приватно з тих питань, які з цензурних міркувань трактувати було незручно. Хоча часом такі прохання ставили професора в досить незручне становище, він лише запитував: «Коли і де?» та з'являвся у призначене місце і час для читання лекції.

За згадками Мусія Кононенка, у таких випадках В. Б. Антонович виявляв виняткову дисциплінованість навіть у зимову завірюху чи літню зливу, читаючи приватні лекції будь-де: в тісній та задушливій хатинці якогось студента, інколи на самій околиці міста. Інтелектуальна комунікація забезпечувалася професором своєрідним стилем викладання, коли лекція читалася тихо, але ясно й виразно, так зрозуміло, що у слухачів надовго залишалися в пам'яті всі образи й подробиці. Викладав приватні лекції В. Б. Антонович українською мовою, якою промовляв цілком вільно й легко [28, с. 172–174].

Інколи траплялося так, що В. Б. Антонович спочатку читав офіційний курс, а згодом робив його ширшим, який читався приватно. Так було з курсом з історичної географії України, що викладався В. Б. Антоновичем студенткам Вищих жіночих курсів у 1883 р. Ширший курс географії професор прочитав у невеликому гуртку, здебільшого зі студентів університету св. Володимира, у 1886 р. До числа слухачів В. Б. Антоновича входили К. І. Арабажин, А. В. Верзилов, С. А. Денісієвський, Б. О. Кістяківський, Котляревський, Лапподанилевський, А. С. Маршинський, К. М. Мельник-Антонович, По-

ночовний, А. С. Синявський та ін. На лекції, які проводилися переважно у старогромадівців, збиралося по 8–12 осіб.

У 1886 р. приміщеннями для приватних лекцій В. Б. Антоновича слугували помешкання М. В. Лисенка на розі Фундуклівської (нині вул. Б. Хмельницького) та Афанасьєвського яру (нині вул. Франка), Колегія Павла Галагана у С. К. Трегубова, помешкання на М. Володимирській вул., нижче Університету св. Володимира, у В. Н. Вовка-Карачевського та у декого зі студентів. На основі уривків записок можна вести мову, що такий же курс читався в 1888 р. [41, с. 53].

Крім того, відомо, що 1884 р. Володимир Боніфатійович читав також приватні лекції з історії Ірландії в невеликому гуртку, організованому С. М. Єгуною. У 1889 р. він викладав приватний курс лекцій з філософії [41, с. 53].

Тривалий час В. Б. Антонович перебував під таємним поліцейським наглядом, а тому приватні лекції професора неодноразово відвідувала поліція, яка чинила всілякі неприємності В. Б. Антоновичу і слухачам, переписувала всіх присутніх. Проте це не заважало професору продовжувати лекційний курс на іншій квартирі, в іншому місці, поки лекції не вичитувалися повністю.

У 1889–1890 рр. В. Б. Антонович приватно викладав курс з історії козацтва. За спогадами О. Лотоцького, таємні лекції відбувалися в уже згаданому помешканні В. Н. Вовка-Карачевського, згодом – у приміщенні школи (після занять школярів) у районі Дмитровської вул., де вчителювала дружина М. С. Кононенка [34, с. 378].

За даними Дмитра Антоновича, у 1895–1896 рр. Володимир Боніфатійович читав курс лекцій «Про козацькі часи на Україні» спочатку у власній квартирі, а потім по черзі «у декого з українських патріотів» [7, с. 12]. За спогадами Мусія Кононенка, лекції читалися в нього на квартирі по Жилианській вулиці. Одного разу на таку лекцію «завітала» поліція, яка заспокоїлася лише тоді, коли слухачі зробили для неї «складчину». Подібні лекції відбувалися щосуботи, і це був день, коли обов'язково приходив околочний, щоб отримати 10 крб [28, с. 156, 173].

Зазначені виклади професора записувала з живого слова група слухачів, зокрема Василь Доманицький та Андрій Купчинський. Для загального редагування лекції передавалися відомому українському діячеві О. Я. Кониському. У 1897 р. приватні лекції В. Б. Антоновича «Про козацькі часи на Україні» вийшли друком у Чернівцях, а в 1912 р. – у Коломиї, тобто за межами Російської імперії [7, с. 4, 13].

За даними А. Верзилова, В. Б. Антонович читав приватні лекції з географії України, з антропології та з філософії історії. Із зазначених курсів тільки лекції з антропології були опубліковані в галицькому журналі «Правда» за 1888 р. [14, с. 415].

Як стверджував В. В. Ващенко, починаючи з 1880-х рр. В. Б. Антонович прочитав чотири приватні курси лекцій [12, с. 108]. За нашими підрахунками, загалом таких лекційних курсів було не менше дев'яти: з антропології, географії, географії України, етнографії України, історії Ірландії, історії козацтва, історії конституціоналізму в Швеції і Норвегії, з філософії та філософії історії. Їх значення важко переоцінити. Ще М. С. Грушевський влучно помітив, що найбільш теоретичні міркування В. Б. Антоновича, зокрема його характеристика національних типів, узагальнення з історії козащини «... вийшли з записок слухачів тих інтимних, тісних кружків, в яких читав він свої лекції, не вяжучи ся їх публічним характером» [16, с. 75].

Приватні лекційні курси В. Б. Антоновича не тільки викликали велику зацікавленість у слухачів, а й служили розвитку їх подальших дослідів. Так, курс з історії конституціоналізму в Швеції і Норвегії, за даними І. Я. Франка, став основою статті С. О. Єфремова про конституцію в Швеції і Норвегії [47, с. 28].

Під впливом лекцій В. Б. Антоновича серед його слухачів і слухачок виникав інтерес до історії та географії України, до її долі. Це вело до утворення цілої низки українознавчих гуртків під керівництвом Володимира Боніфатійовича. За даними С. М. Сгунової-Щербини, в одному з таких гуртків професор читав лекції з географії та етнографії України, філософії історії тощо. До В. Б. Антоновича нерідко зверталися за порадами, довідками, а часом і з проханням керівництва українські гуртки хрестоматійників, словарників, культурників і навіть драгоманівців, або політиків. Володимир Боніфатійович був єдиним професором в університеті св. Володимира та на Вищих жіночих курсах, хто так близько стояв до студентської молоді, віддаючи їй багато сил і часу [20, с. 374–375].

У викладацькій діяльності В. Б. Антонович обережно розкривав свій політичний ідеал життя, яким служила вільна федерація народів, де б кожний мав свої культурні, мовні, етнографічні та побутові особливості: як говорив професор, «кто во фраке и цилиндре, кто в свитке и смушковой шапке». Основоположим засобом на цьому шляху В. Б. Антонович вважав розвиток самосвідомості кожної народності, утворення власних національних форм, власної національної мови й літератури [20, с. 375]. Відтак можна стверджувати, що популяризація цих ідей, за своєю сутністю національно-демократичних, сприяла наповненню відповідним змістом українського інтелектуального середовища В. Б. Антоновича.

Працюючи професором Київського університету св. Володимира, Володимир Боніфатійович відіграв вельми позитивну роль серед молоді, яка навчалася і водночас брала участь у діяльності Київської української громади. «Як професор історії, – писав І. Я. Фран-

ко, – він (В.Б. Антонович. – В. С.) дав імпульс своїм ученикам до спеціального оброблювання поодиноких територій української землі, і ся його ініціатива принесла досить багаті плоди» [47, с. 28].

З цього приводу висловлювався і учень Володимира Боніфатійовича Д.І. Багалій, який теж відзначав, що слухачі й слухачки професора написали цілу низку друкованих праць. У цьому контексті варто згадати О.М. Андріяшева, Д.І. Багалія, А. Врублевського, П.В. Голубовського, М.П. Дашкевича, І.А. Линниченка, К.М. Мельник, М.В. Молчановського, Я. Ярмоховича та ін. [9, с. 27].

Можна стверджувати, що прямий вплив професора В.Б. Антоновича сприяв не тільки розширенню українського інтелектуального середовища, а й розвитку нового наукового напрямку в українській історіографії, становленню наукової школи. Варто погодитися з думкою А.В. Верзилова, який писав, що «Антонович, можна сказати, мав не тільки синів, але й онуків, які всі почували до нього любов, відданість, розносили про нього славу, його ідеали і його напрямки». Цілком закономірно, що цілий ряд кафедр університетів Наддніпрянщини згодом очолили учні В.Б. Антоновича, у тому числі М.В. Довнар-Запольський і В.Є. Данилевич – у Києві, Д.І. Багалій – у Харкові, І.А. Линниченко і О.С. Грушевський – в Одесі.

Те, що це була наукова школа, не підлягає сумніву. Адже учні В.Б. Антоновича втілили в життя грандіозний інтелектуальний задум учителя – системно розробили історію всіх древніх князівств Південної та Західної Русі. Так, О.М. Андріяшев та П. Іванов дослідили історію Волинської землі, М.В. Молчановський – Подільської, Д.І. Багалій та П.В. Голубовський – Сіверської, М.С. Грушевський – Київської, О.С. Грушевський – Турово-Пінської, М.В. Довнар-Запольський – Дроговицької, В.Г. Ляскоронський – Переяславської, В.Є. Данилевич – Полоцької, і цей перелік можна продовжити [4, с. 28; 14, с. 74].

Між В.Б. Антоновичем та його учнями встановлювалися міцні інтелектуальні зв'язки, основою яких були ідейна, професійна та особистісна єдність, яка трималася на любові до рідної землі, на інтересі до її минулого й майбутнього. Наука школа визначного вченого стала добрим підґрунтям розвитку українських інтелектуальних контактів у Наддніпрянській Україні. Це добре підтверджується тривалим листуванням В.Б. Антоновича зі своїми учнями-однодумцями, наприклад Дмитром Багалієм – протягом 1880–1902 рр., Михайлом Грушевським – 1889–1900 рр., Катериною Мельник – 1881–1903 рр. та ін. [31, с. 226; 32, с. 284; 33, с. 256].

Українські інтелектуальні комунікації В.Б. Антоновича налагоджувалися завдяки привабливим рисам його вдачі. Він мав великий авторитет серед київських громадян, які цінували професора, кажучи словами М.С. Кононенка, «і як історика, і як високочесну та гуман-

ну людину, без жодного чванства, амбіції та всякого роду великопанських або й просто панських нахилів» [28, с. 171].

Українські інтелектуальні зв'язки налагоджувалися В.Б. Антоновичем не тільки під час викладання, а і в процесі наукової діяльності. Засобом створення їх мережі стала діяльна участь В.Б. Антоновича в різного роду наукових товариствах. Так, у 1873 р. його було обрано членом Імператорського географічного товариства, у 1874 р. – дійсним членом Археологічного товариства в Москві, Товариства історії і старожитностей в Одесі, Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії. У 1877 р. вченого обрали дійсним членом Археологічного товариства у Львові [44, с. 30].

В.Б. Антонович відіграв вагому роль в утворенні й діяльності Київського історичного Товариства Нестора-літописця. У 1873 р. Володимир Боніфатійович надав ширшого розвитку невеликому науковому гуртку, до складу якого входили Ф.Г. і П.Г. Лебединцеви, І.П. Хрушов, В.Я. Шульгін. У результаті гурток було реформовано в Учене товариство при університеті св. Володимира.

Учасники осередку збиралися вечорами два рази на тиждень. Характерно, що В.Б. Антонович очолював українську сторону, що виявляла себе в цьому товаристві. Інтелектуальний авторитет В.Б. Антоновича не підлягав сумніву. Не випадково в 1881–1887 та 1896–1898 рр. він обирався головою історичного Товариства Нестора-літописця, а в 1890 р. став його почесним членом [43, с. 168, 169; 44, с. 30].

У 1873 р. В.Б. Антонович взяв активну участь у заснуванні й діяльності Південно-західного відділу Російського географічного товариства, який, за словами В.О. Біднова, «... об'єднав коло себе мало не всі культурні сили Наддніпрянщини», зокрема не тільки таких українських діячів, як В.Б. Антонович, М.П. Драгоманов, О.О. Русов, а й багатьох представників провінційних сил. Хоча відділ діяв лише в 1873–1876 рр., його роль у налагодженні українських інтелектуальних комунікативних зв'язків, у справі залучення значної кількості сільської інтелігенції до збирання етнографічного матеріалу по всьому простору України важко переоцінити [11, с. 139].

Ще одним важливим засобом налагодження українських інтелектуальних зв'язків у діяльності професора В.Б. Антоновича була його участь у роботі наукових з'їздів і конгресів. Виняткову роль Володимир Боніфатійович відіграв в організації III Всеросійського археологічного з'їзду в Києві 1874 р. Важливо, що київський з'їзд, кажучи словами М. Кордуби, «... вийшов блискучою маніфестацією наукових засобів та аргументів українства, що викликала величезне одушевлення серед Українців і безмежну лють чорносотенного московського та москвофільського табору» [29, с. 134].

У подальшому В. Б. Антонович систематично брав участь у таких з'їздах, зокрема в тих, що проходили в Наддніпрянщині: у VI археологічному з'їзді – в Одесі (1884), XI – у Києві (1899), XII – у Харкові (1902), XIII – у Катеринославі (1905). Характерно, що на двох останніх з'їздах В. Б. Антонович був почесним головою секцій на знак високої оцінки його заслуг у царині археологічної науки [43, с. 33; 47, с. 28].

Доповіді В. Б. Антоновича в наукових товариствах та на археологічних з'їздах вирізнялися фактичною правдивістю, ясністю і простою положень, логічністю висвітлення, чіткою структурованістю викладу й переконливими висновками і служили зміцненню його наукового авторитету, утвердженню наукового бачення проблеми. Наприклад, С. М. Єгунова-Щербина стверджувала, що після доповіді В. Б. Антоновича, зробленої на VI Всеросійському археологічному з'їзді в Одесі 1884 р., перебувала під незабутнім враженням. Особливо мемуаристка відмітила те, що «... цілий ряд учених спеціалістів з різних галузей ствердили бездоганну певність його висновків» [20, с. 373].

Важливою сторінкою українських інтелектуальних зв'язків В. Б. Антоновича стала його діяльність у різних наукових та популярних виданнях, зокрема в «Основі», «Записках» і «Трудах Юго-Западного Отдела Географического Общества», «Киевском телеграфе», «Киевских Университетских Известиях», «Древностях Московского Археологического общества», «Трудах» археологічних та антропологічних з'їздів, «Чтениях Общества Нестора Летописца», «Заре», «Киевской старине» тощо [17, с. 68; 35, с. 92]. Діяльність В. Б. Антоновича в наукових виданнях породжувала його епістолярне й особисте спілкування з багатьма українськими діячами.

Візьмемо хоча б співпрацю В. Б. Антоновича з колом журналу «Киевская старина». Інтелектуальні контакти діячів цього часопису розвивалися на неформальних вечерях, які влаштовував відомий культурний діяч і меценат В. В. Тарновський. Активним учасником цих сходин був В. Б. Антонович, який спілкувався з широким колом українських діячів, зокрема О. М. Лазаревським, Ор. І. Левицьким, А. В. Стороженком, О. О. Андрієвським, М. П. Василенком, В. П. Горленком, М. Ф. Біляшівським, І. Ор. Новицьким, І. М. Каманінім, М. В. Шугуровим, Ф. Г. Міщенком, К. П. Михальчуком, Д. І. Яворницьким та ін. [43, с. 182].

В. Б. Антонович належав до знакових, видатних постатей українського національно-культурного руху, а тому його діяльність із налагодження українських інтелектуальних контактів набула всеукраїнського масштабу. Цю особливість помітив А. С. Синявський, який зазначав: «В особі В. Б. (Володимира Боніфатійовича. – В. С.) сходяться

нитки громадських зносин. Оборона культурних інтересів, політичні зв'язки, матеріальні можливості об'єднуються в особі В. Б., – визначного значною суспільністю проводиря українського руху того часу майже на всій території українського народу од Галичини й Закарпаття на заході й Кубані, Ставропілля на сході» [41, с. 42].

Тривалі інтелектуальні контакти встановилися у В. Б. Антоновича з одеськими діячами. Увага до південної Пальміри в українсько-го вченого була обумовлена його життєвою лінією, тісно пов'язаною з пансіоном Рішельєвського ліцею періоду 1844–1848 рр. та Другою одеською гімназією, де він здобував середню освіту в 1848–1850 рр. Та і знайомство з українознавчою проблематикою розпочалося у В. Б. Антоновича із праць про запорозьких козаків і гайдамаків визначного одеського історика А. О. Скальковського [48, с. 252–253].

Від початку 1870-х рр. Володимир Боніфатійович зав'язав знайомство з відомим одеським археографом, віце-президентом Одеського товариства історії та старожитностей періоду 1875–1883 рр. М. Н. Мурзакевичем. А 18 листопада 1874 р. В. Б. Антонович став членом цього Товариства. Як встановили Е. Оксман і В. М. Хмарський, упродовж 1874–1883 рр. В. Б. Антонович підтримував епістолярний зв'язок із Товариством, обмінювався науковою інформацією в галузі археології, вів обмін літературою, мав намір публікуватися на сторінках «Записок» Товариства. Вельми прикметно, що інтелектуальне середовище в Одесі розвивав учень В. Б. Антоновича по його київській науковій школі І. А. Линниченко, який готував спеціаліста в царині джерелознавства та історіографії Б. А. Вахевича [48, с. 253, 256; 49, с. 89, 229, 230, 247, 266, 332, 333].

Особливі взаємовідносини встановилися у В. Б. Антоновича з Одеською українською громадою. Щоправда, після завершення 2-ї одеської гімназії (1850) В. Б. Антонович тривалий час не відвідував південне місто. Нова сторінка ствердження інтелектуальних контактів з одеситами розпочалася в 1879 р., коли відомий український діяч відвідав Одесу. Відтоді зв'язки стали майже систематичними, а з 1898 р. його приїзди набули організованого характеру. Відтак між В. Б. Антоновичем і рядом діячів одеської української громади – Л. А. Смоленським, О. О. Андрієвським і особливо М. Ф. Комаровим – установилися близькі й жваві відносини. З Михайлом Комаровим В. Б. Антонович мав тривале листування, про що дають підстави вести мову його листи періоду 1889–1901 рр. У цьому контексті особливого значення набули приїзди В. Б. Антоновича до Одеси між 1890–1898 рр., коли відбувалося з'ясування політичних орієнтацій і відношення до галицької «Правди» в період «нової ери» в українсько-польських стосунках, до якої ідейний лідер Київської Старої громади мав причетність [41, с. 42; 48, с. 253].

У травні 1895 р. прогресивна українська громадськість відзначала 25-річчя професорської й 35-річчя літературно-наукової діяльності В. Б. Антоновича. Офіційне привітання визначного професора відбулося у стінах Київського університету св. Володимира. Вітали Володимира Боніфатійовича й на Вищих жіночих курсах. Ювіляра спеціально запросила й Одеська українська громада. Уроchисте вшанування відбулося на дачі давнього члена громади В. В. Ковальова [41, с. 42].

Ставлення одеських громадян до В. Б. Антоновича було завжди сповнене особливого піетету. Під час його відвідин Одеси місцеві українські громадяни найчастіше збиралися в помешканні ідейного лідера осередку Л. А. Смоленського. Кожний приїзд українського інтелектуала створював в Одеській українській громаді святковий, піднесений настрій. Виступи В. Б. Антоновича про становище української справи, як згадував А. С. Синявський, «... заслуховувалися з таким захопленням, уважністю, в такій тиші, що здавалося чути було, як б'ється пульс тих сердець, що об'єдналися тут коло «божественного», як тоді шуткуючи казали, вчителя», щоб почувти його провідне слово». Серед учасників Одеської української громади найближчими до В. Б. Антоновича були О. О. Андрієвський, А. М. Бібик та його дружина, В. В. Ковальов, Д. Д. Сігаревич [41, с. 43, 44, 46].

Від 1861 р. В. Б. Антонович мав контакти з діячем Харківської української громади В. С. Гнилосировим, який двічі в липні – вересні того року відвідував київських громадівців. Пізніше В. Б. Антонович приїжджав на запрошення Харківської української громади, учасниками якої були Д. Пильчиков, М. Лободовський, П. Єфименко з дружиною, А. Шиманов та ін. [25, с. 45; 54, с. 97]. Він підтримував інтелектуальні контакти з катеринославськими громадськими, культурними й науковими діячами. Особливе значення в налагодженні українських інтелектуальних контактів із катеринославцями мала участь В. Б. Антоновича в роботі XIII Всеросійського археологічного з'їзду в цьому місті. Напевно, їх логічним продовженням стало обрання визначного інтелектуала 5 грудня 1906 р. почесним членом Катеринославської вченої архівної комісії, до складу якої входили М. Биков, В. Біднов, Є. Вировий, В. Данилов, Д. Дорошенко, Я. Новицький, В. Пічета, А. Синявський, А. Скриленко, Д. Яворницький та ін. [1, с. 100].

Отже, маємо підстави вести мову про те, що нападки на український національний рух змусили В. Б. Антоновича приділяти більше уваги освітньо-науковій діяльності. Але громадська складова його життя продовжувала впливати на коло інтелектуальних зв'язків. Напевно, переплетіння зазначених чинників, помножене на нові ускладнення після прийняття Емського указу Олександра II (В. Б. Антоно-

вич був на замітці Київського губернського жандармського управління як представник «Партії так званих українофілів «Старої громади» і значився у відповідному списку другим після М. П. Драгоманова) не могли не викликати душевну втому. Так, у листі до Б. С. Познанського від 11 листопада 1878 р. В. Б. Антонович писав: «У травні захищав я дисертацію, отримав доктора... так душно на поверхні землі, і так багато що набридло...» [3, арк. 1 зв. – 2; 50, арк. 47].

Звичайно, не слід думати, що українські інтелектуальні зв'язки В. Б. Антоновича були «безхмарними», безконфліктними. Відомо, що далеко не завжди збігалися погляди В. Б. Антоновича і М. П. Драгоманова – лідера політичного напрямку в Київській Старій громаді та ширше – в усьому українському національному русі середини 1870-х – середини 1890-х рр. В їх інтелектуальних відносинах були різні моменти. Так, наприклад, із листа М. П. Драгоманова до О. М. Огоновського від 8 (20) квітня 1894 р. дізнаємося про дружню співпрацю Володимира Боніфатійовича і Михайла Петровича над працею «Исторические песни малорусского народа» (1874), яка тривала ще з 1869–1870 рр. «Ми сходилися, – згадував про процес написання праці М. П. Драгоманов, – і обсуждали вкупі замітки, писав текст... я в присутності Антоновича і при постійній його раді, а де треба, то і під диктовку його» [53, арк. 204, 208]. Проте Володимир Боніфатійович часто й опонував Михайлу Петровичу.

Водночас і М. П. Драгоманов виступав проти В. Б. Антоновича «зліва», закидаючи йому політичну неактивність і не погоджуючись із позицією повного відокремлення українства від російщини. Втім, незважаючи на те, що В. Б. Антонович належав до більш поміркованих, більш обережних українських діячів, ніж М. П. Драгоманов, наприкінці 1870-х рр. йому загрожувала доля свого опонента – вічного вигнанця імперії [13, с. 418; 42, с. 374–375].

Незважаючи на всю обережність своїх дій і висловлювань, В. Б. Антонович перебував під пильним наглядом царського режиму. Підстави для цього були. Так, сам М. П. Драгоманов у листі до Б. О. Кістяківського від 25 червня 1889 р. зазначав: «В. Б. таки і дійсно мав ближче стосунків до української політики, нажив собі гострішу репутацію і тепер зовсім не може віддалитись від укр. політики...» [52, арк. 16 зв.].

Напевно, саме через це В. Б. Антонович піддавався критиці й «справа» – з боку О. Я. Кониського, який не визнавав необхідності в політичній діяльності і стояв на послідовних українських національно-культурницьких позиціях. Розбіжності в інтелектуальних підходах мали різні наслідки в особистих стосунках українських діячів. У В. Б. Антоновича з О. Я. Кониським збереглися товариські і

приятельські відносини, з М. П. Драгомановим же стосунки з часом були зовсім зіпсовані, а в 1885 р. стався їх остаточний розрив через принципові розбіжності в питаннях підтримки галицьких народовців, майбутнього державного устрою України, оцінки молодогоромадівських гуртків «політиків» і значення російської літератури для української інтелігенції [27, с. 165; 42, с. 374, 376, 377; 45, с. 66].

Інтелектуальні впливи В. Б. Антоновича ніколи не обмежувалися культурництвом, а набували й політичного спрямування, поширюючись не тільки в Наддніпрянщині, а й на Галичині. Так, у 1873 р. В. Б. Антонович підписав поміж 31 учасником київської громади надрукований у галицькій «Правді» «Одкритий лист з України» – відкрити політичну декларацію з гаслами федералізму коронних країв, широкого самоуправління земського і громадського, рівноправності народностей, соціальних основ свободи і народоправства та свободи розуму [21, с. 711].

У 1890 р. В. Б. Антонович став ідейним натхненником угоди між галицькими народовцями й польськими політичними партіями, що увійшла в історію під назвою «нова ера». Попри нетривалий час її дотримання (до 1894 р.) ця домовленість мала певне позитивне значення для галицького українства в культурно-національній сфері [11, с. 140; 19, с. 127, 128; 21, с. 712].

С. О. Єфремов стверджував, що політика для В. Б. Антоновича була «... такою ж потребою духа, як і наукові досліди». Та, на думку визначного українського діяча, «... з своєї вдачі Антонович був більше, може, політиком, і до кабінету загнало його тільки наше загальне політичне лихоліття, але він раз у раз рвався із стін тісного кабінету на люди, на широке поле громадсько-політичної роботи, на той форум, де кується доля людська» [21, с. 705].

Після провалу політики «нової ери» В. Б. Антонович спільно з О. Я. Кониським захопився справою консолідації українських народолюбців Наддніпрянщини. Завдяки їх ініціативі влітку 1897 р. в Києві зібрався всеукраїнський з'їзд, у якому взяли участь близько 50 українських народолюбців з метою створення всеукраїнської безпартійної організації. На з'їзді В. Б. Антоновича, П. Г. Житецького та М. В. Лисенка було обрано почесними членами. Цей крок знаменував собою поворот українського громадства від безполітичного культурництва до консолідованого політичного розвитку наддніпрянського українства. У діяльності цієї організації В. Б. Антонович брав безпосередню й найактивнішу участь до 1903–1904 рр.

Київська квартира В. Б. Антоновича на розі Кузнечної й Жиланської вулиць являла собою інтелектуальний штаб свідомого українства. Як писав С. Є. Єфремов, стіни цього історичного будиночка «... бачили в собі і збори представників од усієї України, і студентські

запальні зібрання, і тихі наради центрального органу, що потім директивами розходилися по громадах і керували їхньою роботою. Тут Антонович був, справді сказати, «мужем совіта», і часто навіть найбільш заплутані справи знаходили щасливий кінець, коли їх торкався Антонович своїм ясним, тверезим розумом, послідовною логікою і вмінням просто підходити до найтяжчих завданнів». За цих обставин можна вважати цілком закономірним, що син професора – Дмитро Антонович – у 1900 р. став одним із засновників Революційної української партії – першої української політичної партії в Наддніпрянщині [21, с. 712; 54, с. 175, 176, 221, 226].

Напевно, той факт, що В.Б. Антонович не обмежувався національним культурництвом, призвів до несприйняття Володимира Боніфатійовича з боку тих діячів Київської Старої громади на чолі з П.Г. Житецьким, які цікавилися виключно філологічними й літературними питаннями на українському полі. За словами Є.Х. Чикаленка, проміжну позицію між «справжнім українцем» В.Б. Антоновичем і «українофілом» П.Г. Житецьким посідав О.Я. Кониський, який був «справжнім українцем, але виключно культурником». Є підстави стверджувати, що не тільки морально-психологічні конфлікти навколо К.І. Арабажина та другої дружини В.Б. Антоновича – К.М. Мельник, а й ідейні розбіжності між громадівцями призвели до виходу Володимира Боніфатійовича зі складу Київської Старої громади [54, с. 177, 214].

Відвертий лист В.Б. Антоновича до Ф.К. Вовка від 11/23 січня 1891 р. із Праги свідчить, що конфлікт між Володимиром Боніфатійовичем і рядом діячів Київської Старої громади, які «нібито стояли біля народного діла», наростав у період 1887–1891 рр. і мав ідейну основу, а приватне життя В.Б. Антоновича стало лише приводом, який призвів до розв'язки – виходу колишнього лідера із громади. Унаслідок гострого конфлікту В.Б. Антонович зберіг особисті стосунки лише з деякими громадівцями, зокрема М.В. Лисенком, К.П. Михальчуком, О.О. Андрієвським. Звуження контактів з київськими громадівцями мали зворотний ефект: «Я значно поживав і став діяльнішим», – писав В.Б. Антонович [8, с. 245].

Велику увагу приділяв В.Б. Антонович українській інтелектуальній справі, вважаючи, що її треба вести в низах і верхах нації, як на селі, так і в місті, а найбільшій ролі надавав інтелігенції. Як згадував М.А. Славінський, «... коли, казав Антонович, буде відсепароване від російщини все наше інтелектуальне життя, тоді дуже легко і майже автоматично будуть зукраїнізовані і громадські, соціальні й політичні сторони нашого життя...» [42, с. 369, 370, 372].

Таким чином, В.Б. Антонович упродовж десятиліть підтримував українські інтелектуальні зв'язки з діячами різних регіонів Над-

дніпрянщини й західноукраїнських земель. У цих контактах завжди перепліталася освітньо-наукова та громадська складові, національно-культурницьке й політичне спрямування. Засобами підтримання таких інтелектуальних комунікацій служила участь В. Б. Антоновича в діяльності українських громад та гуртків, науково-педагогічна діяльність у Київському університеті та на Вищих жіночих курсах, у неофіційних просвітницьких гуртках, лекторіях, наукова робота в різних наукових товариствах, наукових і популярних часописах, на засіданнях наукових з'їздів, ведення приватного листування тощо.

Усі ці інтелектуальні контакти сприяли популяризації ідеалів українського народолюбства, сходженню паростків української національної освіти, утвердженню наукової історичної школи В. Б. Антоновича. У загальному вимірі українські інтелектуальні зв'язки Володимира Боніфатійовича вели до утвердження української національної ідентичності й української національної справи у другій половині XIX – на початку XX ст.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова Світлана*. В. Антонович і катеринославські історики / Світлана Абросимова, Наталія Василенко // Четверта академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 26–27 березня. Доповіді та повідомлення. До 165-річчя Київського університету імені Тараса Шевченка / упоряд. і ред. А. М. Катренко. – К., 1999. – С. 99–104.

2. *Антонович В.* – В. С. Гнилосирову. Лист від 30 листопада 1865 р. / В. Антонович // Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України. Відділ рукописів. – Ф. III, спр. 4101, арк. 1–1 зв.

3. *Антонович В. Б.* – В. С. Познанському. Лист від 11 листопада 1878 р. / В. Б. Антонович // Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України. Відділ рукописів. – Ф. 23, спр. 146, арк. 1–2.

4. *Антонович Володимир*. Лекції з джерелознавства / Володимир Антонович / ред. Микола Ковальський. – Острог, Н.-Й., 2003.

5. *Антонович В.* Моя исповедь. Ответ пану Падалице по поводу статьи в VII книжке «Основы»: «Что об этом думать?» и письма г. Падалицы в X книжке / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 201–208.

6. *Антонович В.* Мемуари / В. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 157–180.

7. *Антонович Володимир*. Про козацькі часи на Україні / Володимир Антонович. – К., 1991.

8. *Антонович М.* Недруковані листи В. Б. Антоновича до В. К. Вовка (3 архіву УВАН) / М. Антонович // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 239–252.

9. *Багалеї Д.* Антонович Владимир Бонифатьевич / Д. Багалеї // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 21–27.

10. *Багалій Д.* Коментар до мемуарів В. Б. Антоновича / Д. Багалій // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 196–200.

11. *Біднов В.* Життя й наукова діяльність професора В. Б. Антоновича / В. Біднов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 137–140.

12. *Ващенко В. В.* Лекції з історії української історичної науки другої половини XIX – початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) / В. В. Ващенко / за заг. ред. д-ра іст. наук В. В. Підгаєцького. – Д., 1998.

13. *Верзилов А.* Воспоминания об В. Б. Антоновиче / А. Верзилов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 412–419.

14. *Верзилов А.* Памяти Владимира Бонифатьевича Антоновича / А. Верзилов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 71–74.

15. *Гирич І. М.* Грушевський та В. Антонович: творчі контакти та суспільно-політичні погляди / І. Гирич // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 133–160.

16. *Грушевський М.* Володимир Антонович / М. Грушевський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 75–79.

17. *Доманицький В.* Володимир Антонович. З нагоди 45-літнього ювілею наукової і громадської діяльності / В. Доманицький // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 62–70.

18. *Дорошенко Д.* Володимир Антонович в українській історіографії / Д. Дорошенко // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 105–110.

19. *Дорошенко Д. І.* Огляд української історіографії. Державна школа: Історія. Політологія. Право / Д. І. Дорошенко. – К., 1996.

20. *Єгунова-Щербина С.* Пам'яті В. Б. Антоновича (Сторінка споминів) / С. Єгунова-Щербина // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 373–377.

21. *Єфремов Сергій.* Перед судом власної совісті. Громадська й політична робота В. Б. Антоновича / Сергій Єфремов // Вибране: статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002. – С. 704–714.

22. *Єфремов Сергій.* Фатальний вузол / Сергій Єфремов // Вибране: статті, наукові розвідки, монографії. – К., 2002. – С. 17–55.

23. *Житецький І.* Київська громада за 60-тих років / І. Житецький // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 60–69.

24. *Журба О. І.* Київська археографічна комісія 1843–1922. Нарис історії та діяльності / відп. ред. П. С. Сохань. – К., 1993.

25. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX ст. – Ч. II. 60–90-ті роки XIX ст.: навч. посібник / А. М. Катренко. – К., 1999.

26. *Киян О.* Формування наукового світогляду й становлення Володимира Антоновича як історика України / О. Киян // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 5–17.

27. *Козирев О.* Ставлення В. Б. Антоновича до закордонної місії М. П. Драгоманова / О. Козирев // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича. 16–18 березня 1993 р., м. Київ. Доповіді та матеріали. – К., 1994. – С. 161–167.

28. *Кононенко Мусій*. Спогади / Мусій Кононенко / упорядкування, передмова, примітки та літ. редагування. П.П. Ротача. – Полтава, 1998.
29. *Кордуба М.* Володимир Антонович / М. Кордуба // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 129–135.
30. Листи Володимира Антоновича до Бориса Познанського за 1869–1904 роки // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 312–318.
31. Листи Володимира Антоновича до Дмитра Багалія за 1880–1902 роки (автографи та копії) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 226–236.
32. Листи Володимира Антоновича до Катерини Мельник за 1881–1903 роки (автографи) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 284–309.
33. Листи Володимира Антоновича до Михайла Грушевського за 1889–1900 роки (автографи Антоновича та інших осіб) // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 256–270.
34. *Лотоцький О.* Постаті українського громадянства 90-х років. Проф. В.Б. Антонович / О. Лотоцький // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 377–380.
35. *Ляскоронский В. В. Б.* Антонович (некролог) / В. Ляскоронский // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 80–93.
36. *Михальчук К. П.* Из украинского былого / К. П. Михальчук // Укр. жизнь. – 1914. – № 8–10. – С. 70–85.
37. *Мицюк Олександр.* Українські хлопомани / Олександр Мицюк // Хроніка 2000. Укр. культурологічний альманах. – Вип. 51–52. – К., 2002. – С. 113–168.
38. *Міяковський В.* «Киевская громада» (Из истории украинского общественного движения 60-х гг.) / В. Міяковський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 49–60.
39. *Міяковський В. В. Б.* Антонович. Перед слідчою комісією (З приводу 15 літ смерті В.Б. Антоновича) / В. Міяковський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 2. – К., 1997. – С. 43–48.
40. *[Познанський] Б.* – В. Антоновичу. Лист від 10 червня 1895 р. / Б. [Познанський] // Інститут рукопису Національної бібліотеки України НАН України. Відділ рукописів. – Ф. III, спр. 47103, арк. 1–2.
41. *Синявський Антін.* Вибр. праці / Антін Синявський. – К., 1993.
42. *Славінський Максим.* Заховаю в серці Україну. Поезія. Публіцистика. Спогади / Максим Славінський / упорядкування Б. Славінського та Д. Славінського. – К., 2002.
43. *Стороженко Микола.* З мого життя / Микола Стороженко. – К., 2005.
44. *Томашівський С.* Володимир Антонович. Його діяльність на полі історичної науки. (З нагоди ювілею) / С. Томашівський // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 29–61.
45. *Ульяновський В. І.* Володимир Антонович: образ на тлі епохи / В. І. Ульяновський, В. А. Короткий. – К., 1997.
46. *Ульяновський Василь.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина / Василь Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори / В. Б. Антонович. – К., 1995.
47. *Франко І.* 60-ті роки на Україні / І. Франко // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович: у 3 т. – Т. 1. – К., 1997. – С. 28.

48. *Хмарський В. М.* Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи / В. М. Хмарський // Зап. наук.-дослідн. лабораторії історії Південної України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 5. – С. 252–256.

49. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002.

50. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 274, оп. 1, спр. 225.

51. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 473, оп. 1, спр. 20.

52. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 56.

53. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 253.

54. *Чикаленко Євген.* Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК: 94 (477) «1840 / 1894»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ ДРАГОМАНОВИХ

У статті йдеться про виховання дітей у родині Драгоманових, його загальні риси та індивідуальні особливості.

Ключові слова: сім'я Драгоманових, виховання, педагогічні прийоми.

В статье речь идет о воспитании детей в семье Драгоманових, его общих чертах и индивидуальных особенностях.

Ключевые слова: семья Драгомановых, воспитание, педагогические приёмы.

The article is devoted to particularities of upbringing in Dragomanov's family, descovering of mass and individual features

The words: Dragomanovs family, upbringing, pedagogical methods.

Немає необхідності доводити, що у первинній соціалізації людини надзвичайно велику роль відіграє домашнє виховання, іншими словами – сімейна педагогіка. Під *сімейною педагогікою* розуміється сукупність виховних дій батьків, які спрямовані на формування особистості дитини, сприйняття нею понять про моральність і культуру поведінки, на створення умов для інтелектуального зростання, набуття практичних навичок тощо.

48. *Хмарський В. М.* Володимир Антонович і Одеське товариство історії та старожитностей: три нові штрихи / В. М. Хмарський // Зап. наук.-дослідн. лабораторії історії Південної України Запорізьк. держ. ун-ту: Південна Україна XVIII – XIX століття. – Запоріжжя, 2002. – Вип. 5. – С. 252–256.

49. *Хмарський В. М.* Археографічна діяльність Одеського товариства історії та старожитностей / В. М. Хмарський. – Одеса, 2002.

50. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 274, оп. 1, спр. 225.

51. Центральний державний історичний архів України у Києві. – Ф. 473, оп. 1, спр. 20.

52. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 56.

53. Центральний державний історичний архів України у Львові. – Ф. 663, оп. 2, спр. 253.

54. *Чикаленко Євген.* Спогади (1861–1907) / Євген Чикаленко. – К., 2003.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК: 94 (477) «1840 / 1894»

А. І. Нікітенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДЕЯКІ АСПЕКТИ СІМЕЙНОЇ ПЕДАГОГІКИ ДРАГОМАНОВИХ

У статті йдеться про виховання дітей у родині Драгоманових, його загальні риси та індивідуальні особливості.

Ключові слова: сім'я Драгоманових, виховання, педагогічні прийоми.

В статье речь идет о воспитании детей в семье Драгоманових, его общих чертах и индивидуальных особенностях.

Ключевые слова: семья Драгомановых, воспитание, педагогические приёмы.

The article is devoted to particularities of upbringing in Dragomanov's family, descovering of mass and individual features

The words: Dragomanovs family, upbringing, pedagogical methods.

Немає необхідності доводити, що у первинній соціалізації людини надзвичайно велику роль відіграє домашнє виховання, іншими словами – сімейна педагогіка. Під *сімейною педагогікою* розуміється сукупність виховних дій батьків, які спрямовані на формування особистості дитини, сприйняття нею понять про моральність і культуру поведінки, на створення умов для інтелектуального зростання, набуття практичних навичок тощо.

Доцільність цієї статті обґрунтовується кількома моментами. Диспропорція у висвітленні публічного та приватного життя М. Драгоманова породжує парадоксальну ситуацію: за наявності багатьох робіт, які охоплюють спектр питань – від наукової діяльності до теоретичних побудов народолобця, – приватність залишається маловивченою, що стосується й обраної теми.

Між тим питання є цікавим не лише з позиції соціальної історії – його висвітлення суттєво доповнює історичний портрет Михайла Петровича, дає змогу краще осягнути його особистість. Але унікальність випадку полягає в можливості джерел репрезентувати М. Драгоманова відразу в двох ракурсах: як об'єкт педагогічного впливу з боку батьків та як вихователя власних дітей. Іншими словами, можна простежити спадкоємність виховних традицій родини або їх відсутність.

Стан дослідження проблеми є доволі поверховим. Почасти до цієї теми зверталися О. Супрунюк [5, с. 159–163], П. Федченко [6], які в контексті формування витоків ідеології Михайла Петровича характеризували його дитячі роки та роль сімейного оточення. Дещо компенсують недостатню увагу істориків до цього питання зусилля літературознавців, зокрема Л. Горболіс, яка вивчала народно-релігійне виховання в родині Драгоманових на основі мемуарів Олени Пчілки. Але ця розвідка, під кутом зору історичного дослідження, має суттєві недоліки. Зокрема, до таких можна віднести переказування (а не інтерпретування) спогадів Ольги Петрівни, неврахування історичного контексту доби (зокрема, перенесення модерних понять на події минулого) [1, с. 117–119].

Для написання статті було залучено мемуарні джерела – «Австроруські спомини» М. Драгоманова [2], «Спогади...» Олени Пчілки (О. П. Драгоманової-Косач, сестри) [4, с. 71–123] та «Зі споминів про М. Драгоманова» Л. Драгоманової-Шишманової (старшої доньки) [3, с. 137–145]. Дані джерела видаються достатньо репрезентативними, оскільки в них подані моменти виховного процесу, а також рефлексування з цього приводу. Метою розвідки став аналіз тих аспектів сімейної педагогіки, які здобули відображення в залучених наративах (загальна педагогічна атмосфера, моральна, інтелектуально-виховна, творча, релігійна складові), а також з'ясування наявності факту родинної традиції виховання.

Михайло Драгоманов народився в 1841 р. у місті Гадяч. Своїх батьків та первинне оточення він характеризував як «... сім'ю українського походу, та таку, в котрій вже старосвітське українство було підковане новішою російською або ліпше російсько-європейською культурою... Словом, в нашій сім'ї не багато було старосвітського, традиційного українства, а українство жило поряд з російщиною, до-

силь свідомою, літературною» [2]. Це була достатньо типова ситуація для дворянських провінційних родин, які часто виступали носіями подвійної ментальності. Драгоманови не становили виключення – у побуті, для домашнього вжитку користувалися українською мовою, проте у «світі» вживали російську. Петро Якимович Драгоманов отримав гарну освіту в Петербурзі, де опанував курс юриспунденції та блискуче вивчив кілька іноземних мов [5, с. 160]. Цілком імовірно, що він міг зробити доволі пристойну кар'єру в столиці, проте обрав адвокатську практику в сонному провінційному Гадячі. Олена Пчілка писала, що батька не вабили чини та кабінети, а до бюрократичної машини він почував гостру відразу [4, с. 74].

Петро Драгоманов становив різкий контраст із місцевим дворянством, переважно малоосвіченим та відсталим, яке жило мізерними регіональними подіями та плело інтриги в дворянському зібранні. (Образ гадяцької аристократії, трансльований у споминах Ольги Петрівни та Михайла Петровича, дуже нагадує описання провінційного життя в творчості М. Гоголя та А. Чехова.) Інтелектуал Драгоманов, якого спочатку охоче, як «людину роду на Полтавщині відомого», зробили земським суддею, не виправдав сподівань загалу. Вступивши в конфлікт із місцевими лідерами (причиною стало симпатизування простолюду та спричинена цією симпатією правозахисна діяльність), він досить швидко полишив посаду, почасти з ініціативи консервативних еліт, почасти розчарувавшись у результатах власної діяльності на цій ниві. Таким чином, ніщо не заважало йому зосередити свої зусилля навколо домашнього світу [4, с. 75].

Педагогічні здібності Петра Якимовича проявилися ще до появи дітей. Об'єктом зусиль стала дружина – Єлизавета Петрівна, донька місцевого поміщика Цяцьки, яка була малоосвічена й неграмотна. Чоловік виступив у ролі справжнього «Пігмаліона»: навчив її читати та писати. Його успіхи виявилися безсумнівними: у Є. Драгоманової пробудився великий потяг до читання літератури та періодики [2]. Проте ще більше зусиль П. Драгоманов приділив вихованню власних дітей – Михайла, Івана, Варвари, Ольги, Олени та Олександра. Не маючи потягу до господарських справ, які взяла на себе дружина, він найактивнішим чином долучився до виховного процесу. З огляду на «Австро-руські спомини» та спогади Олени Пчілки вплив батька в їх житті був набагато більшим, ніж роль матері. Скоріше за все, поблажливе ставлення до Єлизавети Петрівни, яку вони називали «напівосвіченою провінційною панночкою» [4, с. 77] та «наївною україночкою» [2], сформувалося в світлі її дисгармонії з освіченим Петром Якимовичем.

Діти виховувалися без гувернанток, безпосередньо Є. Драгомановою та няньками із дворової челяді. Завдяки цьому батьки не уяв-

лялися як чужорідна категорія. Близькості між ними сприяло постійне проведення часу разом: зокрема колективне читання цікавої книги, підготовка до різноманітних свят, домашніх вистав, створення рукописних журналів. І Петро Якимович, і Єлизавета Петрівна не тільки заохочували дитячу активність, а й самі виявляли невіддільний інтерес до неї. Коли старші діти забажали випускати журнал, у якому планували писати різні оповідання та цікаві історії, то саме Драгоманов-батько виступив у ролі редактора. Ще одним прикладом небайдужості батьків є декламування Михайлом «Наталки-Полтавки» на різні голоси, на яке було запрошено родичів та добрих знайомих [4, с. 90].

Батьки Драгоманови не шкодували часу для дітей. Олена Пчілка згадувала, що в будь-який час вона могла звернутися до батька із запитанням. Навіть якщо він чимось займався, то знаходив годинку для бесіди із донькою [4, с. 90]. Таким чином, родині вдалося уникнути дефіциту спілкування між старшим та молодшим поколінням. М. Драгоманов підкреслював, що головним їх педагогічним здобутком була відсутність як такого конфлікту поколінь та систем цінностей. Основним принципом було толерантне: «Роби що хочеш, але не руш моєї душі».

Ще одна риса сімейної педагогіки Драгоманових – прагнення до всебічного розвитку дітей. Петро Якимович, знаходячись у провінційному середовищі, не тільки не деградував інтелектуально, а навпаки – випишував величезну кількість літератури та періодичних видань, навіть публікував свої прозові, віршовані та публіцистичні твори в літературних альманахах і журналах («Северная звезда», «Гирланда»). Саме він заохочував дітей до читання книжок, прищеплював любов до творчості О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя, які були його улюбленими авторами [4, с. 81]. Молодші Драгоманови не лише читали, а й учили на пам'ять багато віршів та уривків із прози [4, с. 77]. Ця практика мала подвійну користь: формування справжнього потягу до друкованого слова та розвиток механічної пам'яті. Михайло Драгоманов писав, що «... охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька і за його приводом ще школярем гадяцької школи перечитав майже всі цікаві книжки з його книгозбірні... щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального й боротьби – явище незвичайне в Росії і тепер, а колись – тим більше» [2]. Петро Якимович, який цікавився історією та етнографією, робив багато виписок із цікавих для нього праць, навіть створив для себе короткі переклади або конспекти деяких із них.

Не можна оминути моральну складову сімейної педагогіки в родині Драгоманових. Там панувала атмосфера поваги до думок і почут-

тів дітей, але ті, у свою чергу, повинні були поважати думки й переконання іншого. П. Драгоманов, як людина ліберальних поглядів, став противником насилля над особою як у фізичній, так і в духовній сфері. Діти користувалися певною свободою в переконаннях, вільно висловлювали власні погляди в сімейному колі, мали доступ до домашньої книгозбірні [2].

Слід зазначити, що така позиція не мала потенційної загрози формування нігілістичного або революційного світогляду: у бібліотеці Драгоманових не було книг «демократично-революційного спрямування», зарубіжних соціалістичних трактатів, оскільки подібні питання не цікавили Петра Якимовича. М. Драгоманов згадував, що з літературою такого спрямування він ознайомився, будучи вже доволі дорослим юнаком, в основному під час навчання в університеті [2]. Тому теза П. Федченка про становлення світоглядних основ та ідеології Михайла Петровича в цей час видається перебільшенням [6, с. 17]. Здається, більш логічно говорити не про становлення ідеологічної платформи на ґрунті домашнього виховання, а скоріше про закладення сприятливих передумов для цього формування.

У родині не практикувалося фізичних покарань. Тож ще в дитинстві сформувалася відраза з боку Ольги та Михайла до насилля у всіх його проявах як до неприпустимих дій. Головним виховним постулатом, наріжною педагогічною засадою в родині Драгоманових було виховання почуття людської гідності. Причому намагання Петра Якимовича щодо цього не обмежувалися лише стосунками у власній домівці. Коли М. Драгоманов розпочав навчання в Гадяцькому училищі, «старий Драгоман» попросив учителів, щоб ті не карали хлопця за провини, а натомість доручили йому говорити з Михайлом, який «більше нічого лихого не вчинить» [4, с. 92].

Якось за провину вчитель примусив Михайла стояти з важкою книгою на голові. Той відмовився з огляду на те, що подібна кара принижує гідність. Про подію стало відомо вдома, і батько знову приїхав до училища, щоб нагадати про своє прохання. У своїх переконаннях Петро Якимович залишався послідовним і надалі. Коли в сина виникли неприємності в гімназії (за споминами Олени Пчілки, захищаючи приниженого товариша, сказав різке слово інспектору), батькові висунули умову: або він прилюдно висіче гімназиста й примусить його вибачитися, або того відрахують із гімназії і не дадуть закінчити курс навіть в іншому навчальному закладі. Втім П. Я. Драгоманов не поступився своїм переконанням: оскільки хлопця не били і в дитинстві, він виключав можливість фізичного покарання дорослого юнака, вважаючи, що це завдасть незабутньої травми його гідності. Така позиція батька говорить про те, що Драгоманови прагнули, аби їх діти уникнули «ламання» особистості [4, с. 94].

У моральному аспекті сімейної педагогіки окремою складовою є релігіє виховання. Прилучення до релігійної обрядовості та основ християнської етики було невід'ємною рисою дворянської родини. Проте релігія, за словами Олени Пчілки та Михайла Драгоманова, не мала якогось визначального впливу на їх становлення [2]. Останній, будучи гімназистом, а згодом студентом Київського університету, взагалі піддав сумніву існування Бога. Батьками цей фат було сприйнято спокійно, без намагань переконати сина-антиклерикала в зворотному. У свою чергу Михайло Петрович із повагою ставився до їх набожності [2]. Таким чином, можна припустити, що в цьому питанні в родині панувала толерантність. З огляду на це можна вважати за деяке перебільшення твердження Л. Горболіс про надзвичайно велику роль релігійної віри в домашній педагогіці Драгоманових [1, с. 118].

Оцінка сімейного виховання, якщо розглядати її крізь призму сприйняття Олени Пчілки та Михайла Драгоманова, є дещо різною. Ольга Петрівна вважала «хатню науку» визначальною у власному формуванні, ставилася до батька з пієтетом. Вона згадує, що стала письменницею завдяки тому, що потяг до літературної діяльності отримала від Петра Якимовича [4, с. 101]. Нагомість Михайло Петрович, відзначаючи велику роль батьків у своєму формуванні, більш критично оцінював їх педагогіку, зокрема «мішанину поглядів», «провінційність дворянства» [2]. Ці погляди склалися в зрілому віці, у період трансформації українофільської дворянської свідомості у свідомість інтелігента-українця, тож їх можна трактувати як своєрідне відлуння «конфлікту поколінь».

Висвітливши основні аспекти виховання, яке отримав М. Драгоманов, цікаво уявити його самого в ролі батька, звернувшись з цією метою до споминів Лідії Драгоманової-Шишманової, дочки діяча.

Період, якому присвячено мемуари Лідії, датується швейцарським та болгарським періодами еміграції Драгоманових, часом дитячого та підліткового віку дітей – Лідії, Ариадни та Світозара. Відірвані від рідного середовища, вони, за словами мемуаристки, почували себе чужинцями, як усі діти, що, не знаючи Вітчизни, зросли в еміграції [3, с. 138]. М. Драгоманов, який палко й безкомпромісно, зі «страшною пристрастю трибуна» відстоював свої погляди, досить швидко розсварився з еміграційними колами [3, с. 139]. Цілком природно, що за таких обставин сім'я була приречена на фактичну ізоляцію, обмежене коло спілкування. Ситуація ускладнювалася постійним браком грошей та хворобами дружини Михайла Петровича – Людмили. З цього приводу Лідія писала: «Нелегке було його життя. Мама так часто була хвора. Тато мусив бути усім у нашому

емігрантському житті: навіть гувернанткою. Тому-то я можу сказати, що справді була «дідовою дочкою»..., бо росла під щоденним впливом мого батька. Він був моїм учителем життя» [3, с. 139]. Отже, роль батька була визначальною.

М. Драгоманов проводив зі своїми дітьми багато часу. Традиційними були довгі піші прогулянки до гір. Ностальгуючи за Україною, він невтомно оповідав їм, «... як заходить сонце на Україні в степу, говорив про місячні ночі», співав українських пісень [3, с. 138]. Таким чином він закладав у свідомості Ліді, Ради та Зорі, які зросли на чужині, романтизований образ рідної сторони, що вплинуло на становлення їх ідентичності, сформувало патріотичні почуття. Ще одна загальна риса виховання молодших Драгоманових – демократизм. З одного боку, він був викликаний матеріальними обставинами – фінансова скрута не дозволяла жити на широку ногу. Тож у доволі юному віці Лідія знала ціну грошам і те, як непросто вони дістаються батькові. З іншого – Михайло Петрович ідеологічно позиціонував себе як представника демократичної платформи. Проте демократичні традиції їх сім'ї не були синонімом дотримання псевдонародних традицій. З цього приводу він говорив: «Дочко! Я демократ, але я не хочу знижуватися до рівня мого народу. Навпаки, я зі всіх сил буду працювати, щоб той народ підняти до себе». Несприйняття ним «фальшивого демократизму», скажімо коли вся родина, дотримуючись «народної традиції», їсть борщ з однієї миски, стало підґрунтям формування в дітей імунітету до псевдонародоловства [3, с. 141].

Демократизм проявлявся у вільному висловлюванні думок та поглядів як дорослих, так і дітей. Лідія, як старша донька, часто була для свого батька «першою публікою», перед якою він виступав зі своїми творами. Дівчина-підліток могла заперечувати йому, вступати в дискусію, проте М. Драгоманов ніколи не сердився, а намагався пояснити їй ту чи іншу тезу. Дітям не заборонялося галасувати та гратися в той час, коли він працював. Михайло Петрович сприймав дитячу енергію як «корисний шум», якому не треба чинити перепон. Маленька Рада могла навіть гратися в його кабінеті зі своїми ляльками [3, с. 143]. Натомість, намагаючись зорганізувати Ліду, привчити її раціонально розпоряджатися часом, а не гаяти його марно, М. Драгоманов закликав її «не міряти час на вік Мафусаїла» [3, с. 140].

У своїй педагогіці він надавав великої ролі інтелектуальному чиннику. І з власного бажання, і через малозайнятність М. Драгоманов сам навчав Лідію. Він з величезним ентузіазмом взявся викладати їй історію. Дівчинка, яка ніколи не почувала потягу до цієї науки, відтоді буквально захопилася нею: «Із ним я переживала труднощі та радощі Шампольйона, й він мені передав на все життя своє захоплен-

ня та культ зусиль ученого, культ людської думки... Цей ентузіазм можна передати учневі тільки тоді, коли сам його відчуваєш!» Разом з тим Михайло Петрович був дуже вимогливим учителем. У 12 років Лідія повинна була читати Геродота. Маючи гарну пам'ять, із диинства читаючи серйозну літературу, він інколи не хотів розуміти труднощів, які виникали в неї та Аріадни (Ради). Коли вони скаржилися на те, що чогось не можуть зрозуміти (зокрема, Рада мучилася, вивчаючи історію Швейцарії), то часто чули: «Ти просто не хочеш вчитися» [3, с. 142–143].

М. Драгоманов прагнув, щоб його доньки мали не тільки інтелектуальні, а й практичні навички. Симпатизуючи англійській нації, він намагався дати Лідії «англійське жіноче виховання»: «себто привчив мене до самостійності: самій подорожувати, орієнтуватись на пошті і т. д. (тоді серед жінок це рідко траплялось в Європі)» [3, с. 138]. Також він залучав дітей до своєї діяльності, вони були в курсі його справ. Старша донька часто відвідувала з ним емігрантські політичні зібрання, переписувала рукописи та листи [3, с. 140]. Тож Лідія стала справжньою помічницею батька в його суспільно-політичній та науковій роботі. Це було якісно новим у порівнянні з дитинством і юністю самого Михайла Петровича. Такі практики стали типовими для інтелігентних родин і крім утилітарного змісту мали також і виховний: молодші члени сім'ї долучалися до демократичного руху, який більшою чи меншою мірою впливав на формування їх системи цінностей.

Невід'ємною складовою виховання в родині М. Драгоманова був моральний аспект. Взагалі питанням совісті та моралі Михайло Петрович приділяв багато уваги. По суті, для нього, як людини, що фактично знаходилась на позиціях атеїзму, це були основні мірила людяності. Нетерпимо ставлячись до інтриг та пліткарства емігрантських кіл, яким, на його думку, бракувало моральності, Михайло Петрович ревно виховував її у власних дітях. Йому вдалося досягти успіху головним чином тому, що він був своєрідним еталоном моральної людини. Це, зокрема, проявлялося в його прямотушності, бажанні відстояти справедливість у будь-якій суперечці, навіть з однодумцями [3, с. 138]. Це справляло велике враження на Лїду, піднімало в її очах авторитет батька.

Нерідко вони вели бесіди на теми совісті та честі, причому М. Драгоманов не ухилявся від відвертих розмов і в них не намагався виглядати ідеальною людиною. Одного разу, у бесіді про каяття, він розповів, як у дитинстві заради забавки колов шпилькою кріпосних дівчат, які мусили мовчки це зносити, і як тепер його мучить сумління [3, с. 140]. Якщо Лідія хотіла вчинити щось негідне, на думку Михайла Петровича, то «... він зазвичай говорив: «Ти вільна, але, на мій

погляд, це буде підлість». І як моральна людина він мав такий великий авторитет, що такий дозвіл був тяжчий, ніж усі його заборони» [3, с. 145].

У цілому, оцінюючи виховні принципи М. Драгоманова, донька називала його «вчителем життя». Вона писала, що «... постійний моральний вплив батька, головне, сила його високочесної постаті замінила мені те, чого я відразу не знайшла в нашому мандрівничому житті... Я навчилася йти за голосом свого сумління, котре я примушувала працювати по декілька днів, доки не знаходила певного напрямку, бо «це б була підлість!»... Навіть після його смерті я мала фразу на устах: «Чи це так, батьку?» [3, с. 145].

Отже, у нашій статті було висвітлено деякі аспекти сімейної педагогіки родини Драгоманових, що базувалася на двох пластах: старше та молодше покоління. З одного боку, показано певну спадкоємність педагогічних традицій: приділення дітям багато часу, пряме включення батьків у виховний процес, сприяння інтелектуальному розвитку, виховання моральності та почуття гідності. З іншого боку, у молодшого покоління відбулася трансформація свідомості від українофільської дворянської до народолюбської інтелігентської. Відтак на сімейну педагогіку все більше стали впливати демократичні ідеї, а також громадсько-політична та наукова діяльність Михайла Петровича, до якої він долучав і дітей. Попри відносну репрезентативність використаних джерел не можна задовільнити дослідницький інтерес з ряду питань. Зокрема, щодо ролі ласки та ніжності у стосунках, наявності (чи відсутності) сексуального виховання, підготовки дітей-підлітків до майбутнього подружнього життя та ін. Вважаємо, для висвітлення означених питань необхідно залучити більш широке коло джерел.

Бібліографічні посилання

1. Горболіс Л. Народнo-релігійне виховання в сім'ї Драгоманових / Лариса Горболіс // Рідна шк. – 1997. – № 5. – С. 17–19.
2. Драгоманов М. Австро-руські спомини / Михайло Драгоманов // <http://www.dragomanov.ukrzentr.ua>
3. Драгоманова-Шишманова Л. Зі споминів про М. Драгоманова / Лідія Драгоманова-Шишманова // Дзвін. – 1991. – № 10 – С. 137–145.
4. Пчілка Олена. Спогади за Михайла Драгоманова / Олена Пчілка // Дзвін. – 1995. – № 4. – С. 71–83.
5. Супрунюк О. Віхи славного родоводу: з нових матеріалів про П. та Я. Драгоманових / Ольга Супрунюк // Вітчизна. – 1990. – № 9. – С. 159–163.
6. Федченко П. Михайло Драгоманов. Життя і творчість / Павло Федченко. – К., 1991.

Надійшла до редколегії 01.11.2011

УДК 94 (477)

О. С. Козирев

Миколаївський національний університет імені В. О. Сухомлинського

**ПЕТЕРБУРЗЬКА ГРУПА
УКРАЇНСЬКИХ СОЦІАЛІСТІВ-ФЕДЕРАЛІСТІВ (1883–1889 рр.)
ТА ЇЇ ЗВ'ЯЗКИ З НАДДНІПРЯНЩИНОЮ**

У статті розглядається ідейно-теоретична та практична діяльність групи українських соціалістів-федералістів («гурток 13-ти»), що існувала в Петербурзі впродовж 1883–1889 рр.

Ключові слова: українські соціалісти-федералісти, «гурток 13-ти», Єлисаветградська громада, українська політична еміграція.

В статье рассматривается и идейно-теоретическая и практическая деятельность группы украинских социалистов-федералистов («кружок 13-ти»), которая существовала в Петербурге на протяжении 1883–1889 гг.

Ключевые слова: украинские социалисты-федералисты, «кружок 13-ти», Елизаветградская громада, украинская политическая эмиграция.

The article discusses the ideological, theoretical and practical activities of the group of Ukrainian Socialists-Federalists («The group of 13»), which existed in St. Petersburg during the years 1883–1889.

The key-words: Ukrainian socialists-federalists, «The group of 13», community of Elizavetgrad, Ukrainian political immigration.

В умовах подальшої трансформації суспільно-політичних відносин в сучасній Україні важливого значення набуває розробка обгрунтованої новітньої концепції вітчизняної історії. У зв'язку з цим варті уваги маловивчені питання українського національного руху 80-х рр. XIX ст., як-от діяльність групи українських соціалістів-федералістів («гурток 13-ти»), що існувала в Санкт-Петербурзі впродовж 1883–1889 рр.

Певні аспекти проблеми відбилися в працях Ю. Лавріненка [15], О. Козирева [13, 14], А. Катренка [12], О. Висоцького [3] та ін. У той же час потребує розширення й уточнення джерельна та фактологічна основа подальшого вивчення діяльності «гуртка 13-ти» для визначення місця і ролі цього осередка в українському національному русі 80-х рр. XIX ст.

Важливим джерелом з означеної теми є стаття учасника «гуртка 13-ти» М. К. Василєва (Васильєва) «Причинок до історії українського руху в Росії», яка містить стислий огляд діяльності та текст (російською мовою) політичної «Програми» українських соціалістів-федералістів

[2]. Цінну інформацію містять написані М. Драгомановим «Перший лист до Петербуржця», «Другий лист до Петербуржця» та рецензія «Уваги на «Програму українцев соціалістов федералістов» (правопис оригіналу. – *О. К.*), опубліковані І. Франком у 1906 р. з його примітками [8, с. 126–139, 190–192]. Уривчасті свідчення про діяльність гуртківців наведено в листах М. Драгоманова до І. Франка [8], у спогадах учасниці громадівського руху М. Беренштам-Кістяковської [1].

Дана стаття ставить за мету уточнити склад «гуртка 13-ти», розглянути його ідейно-теоретичну та практичну діяльність.

Восени 1883 р. серед студентської молоді Санкт-Петербурга почав формуватися політичний осередок, учасники якого згодом назвали себе групою українських соціалістів-федералістів – «гуртком 13-ти». До складу групи спочатку ввійшло п'ять чоловік з українського земляцтва. За свідченням М. Васильєва (Василєва), це були два студенти Воєнно-медичної академії, один – Санкт-Петербурзького університету, один – Технологічного інституту і один колишній студент-технолог, виключений 1878 / 79 р., за часів урядових переслідувань революціонерів-народників. А в 1884 / 85 навчального році до українського гуртка було запрошено ще вісім студентів: з університету – два (один з них згодом перейшов до Воєнно-медичної академії), з Лісового інституту – один, з Воєнно-медичної академії – один, з Бестужевських курсів – три і Надеждінських курсів – один. Родом вони були з різних частин України: чотири з Київщини, один з Херсонщини, один з Бесарабії, три з Харківської губернії, два з Чернігівської і два з Полтавської [2, с. 148–149].

Серед учасників «гуртка 13-ти» напевно відомі Михайло Калинович Васильєв і Дмитро Іванович Петровський [12, с. 158; 15, с. 20]. Син службовця М. Васильєв (близько 1863–10.05.12) народився в с. Лебедин Чигиринського повіту Київської губернії, під час навчання в земському реальному училищі в Єлизаветграді входив до складу місцевої української громади та організованого А. К. Тарковським гуртка саморозвитку, у подальшому перетвореного на народовольський; у 1882 р. вступив до Санкт-Петербурзького Технологічного інституту і через рік став одним із перших п'яти учасників групи українських соціалістів-федералістів [6, стб. 542; 12, с. 98]. Син священника з м. Мени Сосницького повіту Чернігівської губернії Д. Петровський, за свідченням М. Васильєва, був студентом спочатку Санкт-Петербурзького університету, а потім Воєнно-медичної академії, імовірно до 1886 / 87 навчального року він теж входив до числа восьми студентів, запрошених до «гуртка 13-ти» пізніше [2, с. 148–149].

У статті Н. Григорієва «Доба М. Драгоманова» крім М. Васильєва і Д. Петровського наведено (без посилань на джерела) прізвища ще трьох гуртківців – М. Галина, М. Чернишова, П. Лінтварьова як ор-

ганізаторів у 1885 р. першої української політичної партії – «Української Соціал-Революційної Партії» (у статті вони означені як М. Галин, М. Василіїв, Д. Петрівський, М. Чернишев, П. Линтварів) [5, с. 27]. Очевидно, що йдеться про «гурток 13-ти», ототожнення якого з політичною партією здається нам некоректним. Приналежність М. Галина до «гуртка 13-ти» підтверджується споминами М. Беренштам-Кістяківської [1, с. 209–210]. За іншими джерелами, син священика Мартирій (Мартин) Андронікович Галин (14 квітня 1858–1943?) закінчив Кишинівську духовну семінарію, у 1881 р. навчався в Новоросійському університеті, з якого за участь у студентських заворушеннях (листопад 1881 р.) його було виключено і піддано негласному нагляду поліції. У 1883 р. М. Галин – студент Воєнно-медичної академії. За розпорядженням департаменту поліції від 14 січня 1884 р. за ним знов встановлено негласний нагляд за розповсюдження нелегальної літератури [1, с. 209; 7, стб. 705; 9, с. 340; 10, с. 2]. Приналежність до «гуртка 13-ти» М. Чернишова і П. Линтварьова не виключена, однак дане твердження Н. Григориїва потребує перевірки.

Можна вважати, що до числа перших п'яти членів «гуртка 13-ти» входив Іван Онисимович Колодієв (Колодєв), який завершив навчання у Санкт-Петербурзькому Технологічному інституті в 1884 р. На користь цього говорить і те, що він водночас із М. Васильєвим навчався в Єлисаветградському реальному земському училищі, Санкт-Петербурзькому Технологічному інституті і входив до складу Єлисаветградської громади, з учасниками якої підтримував постійні зв'язки. Мабуть, про нього як «бувшого технолога» йдеться у спогадах М. Васильєва [2, с. 148; 21, арк. 4, 12].

Зіставлення даних зі споминів М. Васильєва, М. Беренштам-Кістяківської та біобібліографічного словника діячів революційного руху в Росії дозволяє стверджувати, що І. Колодієв, М. Васильєв і М. Галин були серед перших п'яти організаторів і учасників українського політичного гуртка, а Д. Петровський увійшов до його складу пізніше. Наприкінці 1884 / 85 навчального року у складі петербурзької групи українських соціалістів-федералістів було дев'ять юнаків і чотири дівчини. «Гурток 13-ти» був, за словами М. Васильєва, центральною організацією петербурзької української молоді, добре законспірованим, і проводив активну організаційно-пропагандистську та національно-культурну роботу [2, с. 147–148].

Одним із гуртківців було складено політичну програму, яка неодноразово обговорювалася за участі представників інших українських гуртків, а також російських революційних організацій. У ній пояснювалася назва групи й обґрунтовувався вибір методів боротьби. Було заявлено про право українського народу на вільний національний розвиток і засуджено нівелювання його національних особливостей чи то царатом, чи то російськими опозиційними колами.

Завдання в культурній сфері гуртківці вбачали у сприянні всебічному розвитку української науки, літератури, театру, музики, преси, школи. Великі надії покладалися на інтелігенцію та, почасти, найбільш розвинених селян. Учасники гуртка виступали за гарантію прав національних меншин в Україні, сподіваючись на підтримку з їх боку.

У політичній сфері на перший план висувалося досягнення повної національної автономії (самовизначення) України та розвиток самоврядування на демократичних засадах. Право на автономію визнавалося за всіма націями та областями Російської імперії. Ставилося питання про досягнення повної політичної незалежності України як гарантії захисту від можливих посягань на її національні інтереси під час революції. У разі забезпечення прав людини, вільного національного розвитку, місцевого самоврядування віддавалася перевага федерації як найбільш справедливій і міцній формі державного устрою. Цей вибір було обумовлено й загрозою втрати Україною незалежності через воєнне втручання більш могутніх держав, якщо вона буде стояти осторонь федеративного союзу. Кожна область та нація самі мали вирішувати: залишатися у складі федерації або вийти з неї.

В економічній сфері члени гуртка виступали за перехід заводів до рук робітників, а землі – у власність сільських громад, відкладаючи повну реалізацію цих вимог на далеке майбутнє, бо вважали соціально-економічні питання дуже складними і тому головну увагу звертали на політичні та культурні заходи, які, на думку М. Васильєва, більш відповідали вимогам часу [2, с. 151].

Своїми найближчими завданнями гуртківці вважали: сприяння формуванню української соціалістичної інтелігенції; проведення по містах і селах пропаганди; організацію спеціальних гуртків для складання та видання популярної соціалістичної літератури тощо. Важливе значення надавалося використанню традицій козацтва та Запорозької Січі.

Учасники «гуртка 13-ти» схилялися до співпраці з усіма опозиційними напрямками (крім анархічного), бо вважали, що до загальної мети треба йти разом, незважаючи на програмні розбіжності. Відстоюючи свою організаційну самостійність, вони виступали проти злиття з російськими революційними партіями чи свого визнання однією з їх фракцій [2, с. 151–157; 12, с. 159–162; 14]. Можна погодитися з думкою О. Висоцького, що дана програма являла собою квінтесенцію більшої частини політичних переконань М. Драгоманова, щоправда, у дещо спотвореному та спрощеному вигляді [3, с. 25].

У вересні 1885 р. Д. Петровський прибув до Львова як представник «гуртка 13-ти», звідти, за підтримки І. Франка, установив письмовий зв'язок із М. Драгомановим, розраховуючи на подальшу спів-

працю [2, с. 149; 8, с. 126–127; 12, с. 158]. «Программа украинцев социалистов федералистов» була привезена до Львова дружиною старо-громадівця Є. К. Трегубова, а згодом І. Франко надіслав цей документ М. Драгоманову, який одержав його 9 лютого 1886 р. [4, с. 49–50]. Із критичними зауваженнями щодо змісту програми гуртківці ознайомилися, ймовірно, наприкінці лютого або на початку березня 1886 р. [8, с. 177–178, 190–191].

М. Драгоманов вважав зайвим характеризувати групу українських соціалістів-федералістів як революціонерів, оскільки, на його думку, революція – не завдання, а один із засобів боротьби. Він критикував програму за повтори (особливо з питання про національність) і відсутність уваги до прав людини і громадянина, котрі розглядав як єдину міцну підставу всіх інших прав, ураховуючи й національні [8, с. 191]. Негативну оцінку Драгоманова викликало прагнення «гуртка 13-ти» у своїх політичних інтересах спертися на «революционное политическое движение с обще-русским государственно-централистическим характером»: «Воно просто ворог, це й треба сказати. Федералісти можуть дружити тільки з федералістами» [8, с. 191]. Були висловлені й інші критичні зауваження (щодо ставлення до сепаратистських рухів, участі українців у терористичних справах тощо), з більшістю яких гуртківці погодилися, однак залишилися прихильниками співпраці з партіями «державно-централистичного характеру» [2, с. 150–151; 8, с. 191–192]. У подальшому члени групи зберігали налагоджені зв'язки з М. Драгомановим, надсилаючи гроші, книги та інші письмові матеріали, потрібні для наукової та публіцистичної діяльності [2, с. 149].

Учасники «гуртка 13-ти» здійснювали активну організаційно-пропагандистську і національно-культурну роботу серед української молоді, підтримували зв'язки із громадівцями Києва (про що свідчить конспіративне листування М. Васильєва і М. Галина з керівником «гуртка українських народниць» Оленою Доброграєвою), Санкт-Петербурга, співпрацювали з опозиційними рухами, організаціями, гуртками представників інших національностей столиці імперії [1, с. 208; 2, с. 147–148; 16].

Найбільш налагоджені контакти «гурток 13-ти» мав із народовольським осередком та українською громадою Єлисаветграда – завдяки особистому знайомству М. Васильєва та І. Колодієва з їх учасниками ще за часів навчання в земському реальному училищі [12, с. 98, 102]. Про приїзди до міста з пропагандистською метою студентів Технологічного інституту М. Васильєва, І. Дубровинського, І. Колодієва, студента Академії мистецтв О. Харченка свідчать відверті зізнання члена місцевого народовольського гуртка Євгена Хороманського, що містять класифікацію політичних позицій діячів, притяг-

нутих у 1884–1885 рр. до слідства у справах «Єлисаветградського народовольського гуртка» та «Українофільського злочинного товариства»: «Васильєв (студент Петербургського технологічного інститута в сношеннях с Петербургской партией украинофилов-народников, равно преступной и имеющей свою типографию, а также и с московской. Пономарев (там же) сношения те же [...] Дубровинский (Елисаветградский – студент Технологического института в Петербурге) в прямой связи с главной петербургской центральной партией «Народной Воли» [...] Харченко – (Академист – в Петербурге) принадлежит к партии украинофилов-народников [...] Корецкий – (студент Технологического института) к той же партии [...]» [19, арк. 7–76 зв.].

Порівняння цих слів із спогадами М. Васильєва дає підстави стверджувати, що в 1884 р. Іван Іванович Пономарьов, Василь Васильович Корецький, Іван Єгорович Дубровинський та Олексій Данилович Харченко не належали до «гуртка 13-ти», оскільки в ньому було тільки два студенти-технологи (І. Колодієв, М. Васильєв) і відсутні студенти з Академії мистецтв [2, с. 148; 20, арк. 552–552 зв.]. Скоріше за все вищезгадані студенти входили до складу іншого українського соціалістичного гуртка, організованого М. Васильєвим (на момент слідства в листопаді 1884 р. – студентом 3-го курсу) і, можливо, І. Колодієвим у Технологічному інституті. М. Галин і Д. Петровський, напевно, виступили організаторами гуртка соціалістів-федералістів у Военно-медичній академії, який пізніше об'єднався з гуртком «молодших» технологів [2, с. 148].

Не виключено, що центральною групою соціалістів-федералістів було створено подібний гурток і в Академії мистецтв за участі О. Харченка. На користь цього говорить те, що І. Пономарьов, В. Корецький, І. Дубровинський та О. Харченко закінчили Єлисаветградське реальне земське училище, мали зв'язки з місцевою українською громадою і на початку 1880-х рр. виїхали до Санкт-Петербурга для продовження навчання.

Матеріали слідства свідчать про активну організаційно-пропагандистську роботу та зв'язки з російськими народниками І. Колодієва. Зокрема, у середовищі елисаветградських громадівців і народовольців він розповсюджував закордонні видання творів М. П. Драгоманова, С. А. Подолинського, Т. Г. Шевченка, організовував збирання пожертвувань на користь «Групи робітничого союзу» [20, арк. 269; 21, арк. 15, 47]. Виготовлені народовольцем Самійлом Дудіним печатки, що використовувалися народниками для підробки документів, були привезені І. Дубровинським до Санкт-Петербурга і передані І. Колодієву [18, арк. 39]. Жандарми дізналися про зв'язки Колодієва з народовольцем М. Ф. Грачевським та іншими засудженими в 1883 р. за «процесом 17-ти» [18, арк. 134].

Однак існування «гуртка 13-ти», завдяки конспірації, залишилося слідству невідомим, а справу в грудні 1886 р. було розв'язано адміністративним шляхом [12, с. 105]. І. Пономарьова та І. Дубровинського було піддано гласному поліцейському нагляду строком на два роки за місцем проживання в Херсонській губернії, М. Васильєва – нагляду з боку начальства навчального закладу на два роки із заміною на дворічний гласний нагляд поліції у разі, якщо він залишить навчальний заклад раніше зазначеного строку [17, арк. 67]. О. Харченко помер на момент виконання царського розпорядження, а І. Колодієву «за скоєні раніше злочини» передбачалося більш суворе покарання [20, арк. 446].

Після завершення навчання, впродовж другої половини 1880-х рр., учасники «гуртка 13-ти» повернулися в Україну, що призвело до поступового згортання діяльності гуртка. У Санкт-Петербурзі залишилися їх послідовники – «гурток медиків-технологів», до складу якого, на нашу думку, входили І. Пономарьов, В. Корецький, І. Дубровинський, а також інші студенти Технологічного інституту та Воєнно-медичної академії [2, с. 148].

У подальшому житті українські соціалісти-федералісти поєднували професійну діяльність із національно-культурною роботою. Інженер цукрової промисловості М. Васильєв з 1909 р. входив до Українського наукового товариства в Києві (УНТК), чимало уваги приділяв етнографічним дослідженням [6, стб. 542; 9, с. 215]. Д. Петровський після успішного складання в 1889 р. (чи 1890) іспиту при Московському університеті на звання лікаря недовгий час служив при Чернігівському земстві до своєї смерті від висипного тифу [2, с. 149]. М. Галин у 1886 р. закінчив Воєнно-медичну академію, у 1889–1890 рр. проживав у Києві, входив до «Старої Громади». У 1909 р. він очолив природничо-медичну секцію Українського наукового товариства ім. Т. Г. Шевченка в Києві (у грудні 1911 р. поділену на медичну і природничо-технічну), працював над матеріалами до української медичної термінології. У серпні 1920 р. вийшов окремим виданням «Російсько-український медичний словник» за редакцією М. Галина (остаточно впорядкований редакційною комісією під головуванням О. В. Корчака-Чепурківського). У 1919 р. вчений виїхав до Німеччини, потім проживав у Бесарабії [1, с. 209; 7, стб. 705].

Тож в умовах реакції 80-х рр. XIX ст. у студентському середовищі Санкт-Петербурга сформувалася і активно діяла група українських соціалістів-федералістів («гурток 13-ти») драгоманівського напрямку, до складу якої входили М. К. Васильєв, М. А. Галин, Д. І. Петровський, І. О. Колодієв (Колодєв), а також, можливо, М. Чернишов та П. Линтварьов. Прізвища решти учасників потребують з'ясування.

Незважаючи на наявність політичної програми, складеної під визначальним впливом ідей М. Драгоманова, практична діяльність

«гуртка 13-ти» була зосереджена на національно-організаційній, пропагандистській і культурній роботі, переважно серед української студентської молоді та інтелігенції Петербурга, Києва, Єлисаветграда.

На відміну від безкомпромісної позиції Драгоманова «гурток 13-ти» розглядав російські революційні організації державно-централістичного характеру як союзників у боротьбі із самодержавством, зберігаючи ідейно-політичну й організаційну самостійність, обумовлену специфікою програмних завдань українського національно-визвольного руху.

Бібліографічні посилання

1. *Беренштам-Кістяковська М.* Українські гуртки в Києві другої половини 1880-их та початку 1890-их років / Марія Беренштам-Кістяковська // За сто літ: матеріали з громадського й літературного життя України XIX і початків XX століття / під ред. М. Грушевського. – К., 1928. – Кн. 3. – С. 206–225.

2. *Василев М.* Причинок до історії українського руху в Росії / М. Василев // Зап. Наук. тов-ва ім. Шевченка. – Львів, 1912. – Т. CVIII, кн. II. – С. 147–157.

3. *Висоцький О. Ю.* Українські соціал-демократи та есери: досвід перемог і поразок / О. Ю. Висоцький. – К., 2004.

4. *Возняк М.* До історії місії М. Драгоманова / Михайло Возняк // Україна: матеріали з громадського і літературного життя України. – 1929. – Кн. 32. – Січень–лютий. – С. 48–72.

5. *Григорієв Н.* Доба М. Драгоманова / Н. Григорієв / за заг. ред. Павла Богацького // Михайло Драгоманов. Вибрані твори. Т. 1. – Прага; Н.-Й., 1937. – С. 1–30.

6. Деятели революционного движения в России: библиографический словарь / сост. Р. М. Кантором, П. Г. Любомировым, А. А. Шиловым, Е. Н. Кушевой. – М., 1933. – Т. 3: Восьмидесятые годы. – Вып. I. – А-В. – 690 стб.

7. Деятели революционного движения в России: библиографический словарь / сост. М. М. Клевенским, Е. Н. Кушевой и А. А. Шиловым. – М., 1934. – Т. 3: Восьмидесятые годы. – Вып. II. – Г-З. – 1580 стб.

8. *Драгоманов М.* Листи до І. Франка і інших (1881–1895) / видав Іван Франко. – Т. 1 (1881–1886). – Львів, 1906.

9. Енциклопедія українознавства: Словникова частина / ред. В. Кубійович / Наук. тов-во ім. Т. Шевченка у Львові. – Т. 1. – Львів, 1993. – (Перевидання в Україні; репринтне відтворення видання 1955–1984 рр.)

10. Ириной (Тафуня). Митрополит Гавриил (Банулеску-Бодони) и основанная им Кишиневско-Молдавская митрополия [Электронный ресурс] / Ириной (Тафуня) // Научный богословский портал. – Режим доступа: <http://bogoslov.ru/ПорталБогослов.Ru/text/408560.html>.

11. *Катренко А.* Єлисаветградська громада (кінець 70-х – початок 80-х років XIX ст.) / А. Катренко, Ю. Беззуб // Академія пам'яті професора Володимира Антоновича: доповіді та матеріали (Київ, 16–18 березня 1993 р.) / Ін-т укр. археографії АН України; Київ. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1994. – С. 224–234.

12. *Катренко А. М.* Український національний рух XIX століття: навч. посібник для студ. іст. ф-тетів / А. М. Катренко / Мін-во освіти України, Київ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – Ч. 2. 60–90-ті роки XIX ст. – К., 1999.

13. *Козирев О. С.* Петербурзький гурток українських соціалістів-федералістів та ідея української державності (1883–1889 рр.) / О. С. Козирев // Відродження української державності: проблеми історії та культури: матеріали міжнар. наук. конф. (13–16 травня 1996). – Ч. 1. – Одеса, 1996. – С. 24–25.

14. *Козирев О.* Політична програма петербурзької групи українських соціалістів-федералістів (1883–1889) / Олег Козирев // Аркасівські читання: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 14–15 квіт. 2011 р.). – Миколаїв, 2011. – С. 180–183.

15. *Лавриненко Ю.* Рух Вільної Спілки / Ю. Лавриненко // Укр. історик. – Н.-Й.; Мюнхен, 1976. – № 1–4 (49–52). – С. 14–47.

16. *Світленко С.* Невідома програма київського гуртка українських народолюбців О. О. Доброграєвої середини 1880-х рр. / С. Світленко // Наук. зап.: збірник праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – Т. 2. – С. 256–270.

17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). – Ф. 274, оп. 1, спр. 290.

18. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 301, оп. 1, спр. 122.

19. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1192.

20. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1193.

21. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

УДК 94 (477) «1855–1885»

О. А. Сміянова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ: АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

Відтворено і проаналізовано повсякденне життя відомого академіка Дмитра Івановича Яворницького в його молоді роки (1855–1885), досліджено вплив побуту на його творчу лабораторію і науково-культурницьку діяльність.

Ключові слова: Дмитро Іванович Яворницький, побутові впливи, особисте життя, сімейна історія, повсякденна творча праця.

Отображена и проанализирована повседневная жизнь известного академика Дмитрия Ивановича Яворницкого в его молодые годы (1855–1885), исследовано влияние быта на его творческую лабораторию и научно-культурническую деятельность.

Ключевые слова: Дмитрий Иванович Яворницкий, бытовые влияния, личная жизнь, семейная история, повседневный творческий труд.

13. *Козирев О. С.* Петербурзький гурток українських соціалістів-федералістів та ідея української державності (1883–1889 рр.) / О. С. Козирев // Відродження української державності: проблеми історії та культури: матеріали міжнар. наук. конф. (13–16 травня 1996). – Ч. 1. – Одеса, 1996. – С. 24–25.

14. *Козирев О.* Політична програма петербурзької групи українських соціалістів-федералістів (1883–1889) / Олег Козирев // Аркасівські читання: матеріали I міжнар. наук.-практ. конф. (Миколаїв, 14–15 квіт. 2011 р.). – Миколаїв, 2011. – С. 180–183.

15. *Лавриненко Ю.* Рух Вільної Спілки / Ю. Лавриненко // Укр. історик. – Н.-Й.; Мюнхен, 1976. – № 1–4 (49–52). – С. 14–47.

16. *Світленко С.* Невідома програма київського гуртка українських народолюбців О. О. Доброграєвої середини 1880-х рр. / С. Світленко // Наук. зап.: збірник праць молодих вчених та аспірантів / НАН України, Ін-т укр. історіографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К., 1997. – Т. 2. – С. 256–270.

17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДА України у м. Києві). – Ф. 274, оп. 1, спр. 290.

18. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 301, оп. 1, спр. 122.

19. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1192.

20. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1193.

21. ЦДА України у м. Києві. – Ф. 419, оп. 1, спр. 1215.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

УДК 94 (477) «1855–1885»

О. А. Сміянова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ДМИТРО ІВАНОВИЧ ЯВОРНИЦЬКИЙ: АСПЕКТИ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ

Відтворено і проаналізовано повсякденне життя відомого академіка Дмитра Івановича Яворницького в його молоді роки (1855–1885), досліджено вплив побуту на його творчу лабораторію і науково-культурницьку діяльність.

Ключові слова: Дмитро Іванович Яворницький, побутові впливи, особисте життя, сімейна історія, повсякденна творча праця.

Отображена и проанализирована повседневная жизнь известного академика Дмитрия Ивановича Яворницкого в его молодые годы (1855–1885), исследовано влияние быта на его творческую лабораторию и научно-культурническую деятельность.

Ключевые слова: Дмитрий Иванович Яворницкий, бытовые влияния, личная жизнь, семейная история, повседневный творческий труд.

In this article has been reproductioned and analyzed daily life of famous academician Dmytro Ivanovych Yavornytskyj in young years (1855–1885 years). Has been researched daily influences of the life on his creative searches, scientific and cultural work.

Key word: Dmytro Ivanovych Yavornytskyj, domestic influence, personal life, family history, daily creative searches.

Дмитро Іванович Яворницький є однією з найскравіших постатей не тільки української, але й загальноєвропейської культури: учений-енциклопедист, натхненний дослідник у різноманітних галузях гуманітарних наук – історії, археології, етнографії, фольклористиці; талановитий письменник; невтомний діяч національного суспільного та просвітницького руху, справжній український патріот; неперевершений збирач та хранитель пам'яток старовини, фундатор одного із найкращих музеїв України; багатогранна особистість, людина, що гідно пройшла непростий життєвий шлях, з його злетами та падіннями, успіхами та невдачами.

Історія життя, творчість видатного українського вченого Дмитра Івановича Яворницького останнім часом набула більш широкого висвітлення в публікаціях науковців, журналістів, у спогадах його сучасників, зокрема в українській діаспорі [10, 15–16, 18]. Але повсякденне життя відомого науковця не розкрито в жодній роботі повною мірою. Звичайно, були деякі звернення дослідників до цієї теми, проте вони є поверховими й опосередкованими. Звісно, цю грань життя складно повністю вивчити й розкрити. Але зараз маємо змогу працювати із п'ятьма томами епістолярної спадщини Яворницького, що являє собою листування з друзями, рідними, знайомими і науковцями [4– 8]. Це найбільш вагома складова джерельної бази, що ділиться за походженням і змістом на підвиди: 1) листи Д. І. Яворницького; 2) листи кореспондентів Д. І. Яворницького (учених, діячів культури, музеєзнавців); 3) листи рідних до вченого.

Епістолярій Д. Яворницького вирізняється значним обсягом, широким географічним, хронологічним і тематичним діапазонами. Комплекс листування є неocenним джерелом з історії життя та діяльності Д. Яворницького, висвітлення його дружніх і творчих контактів, визначення ролі, що її відігравав учений у розвитку вітчизняної науки й культури. Особливо важливим для дослідження даної теми є листування вченого саме з родичами (батьками, племінниками, дружиною, свояками) та близькими друзями (К. Білиловським, Г. Маркевичем, Я. Новицьким, І. Репіним, М. Халанським, П. Саладиловим). Інформацію, що найповніше висвітлює характер ученого, його приватне життя, побут і вподобання, дає нам четвертий випуск, тобто листи написані ним [7]. У них відбилися душевний настрій,

оцінка свого характеру, можливостей, характеристика власних праць. У листах спостерігаємо Д. Яворницького як людину з усіма проблемами його приватного життя, у родинних та дружніх стосунках.

Вагомим джерелом інформації також є спогади друзів, сподвижників, опублікованих у збірнику «Сучасники про Дмитра Івановича Яворницького», який упорядкував М. П. Чабан. Неоціненними саме для даної теми є ще неопубліковані спогади хатньої робітниці Катерини [1, 2, 9].

Аналіз історіографії показує, що Дмитру Івановичу Яворницькому присвячена достатня кількість праць, які стосуються різних сфер його життя й діяльності. Більшу їх частину написали М. М. Шубравська і С. В. Абросимова. Розкриваючи життєвий і творчий шлях, дослідники торкалися й низки аспектів повсякденного життя вченого. Саме ці моменти їх розвідок є важливими для розкриття даної теми.

Спираючись на роман «За чужий гріх», як це робить відома дослідниця М. М. Шубравська, можна припустити, що деякі відомості особистого життя вченого відображені на сторінках цього автобіографічного, художнього твору [16]. Прообразом Гриця Дурденка, головного героя роману, був сам Яворницький. Батько головного героя – Семен Сидорович Дурда – прообраз батька Дмитра Івановича – Івана Якимовича Яворницького. На підставі цього бачимо, що батько вченого був м'якою, чутливою, поступливою людиною. Дмитро любив батька, згадує пізніше про нього так: «Грамотій-самоучка, але добра й розумна людина». Мати героя – Улита Михайлівна – дуже нагадує Ганну Матвіївну Яворницьку. Це жінка зі складною вдачею, яка, можливо, зрідка, але застосовувала побиття дитини. Ще мати не приховувала, що більше любить доньку, ніж сина. Мабуть, тому стосунки Д. І. Яворницького з матір'ю були прохолодними, не такими близькими, як з батьком.

Саме в селі Сонцівка на Харківщині почав формуватися світогляд, вироблялися невід'ємні й найхарактерніші риси Дмитра вченого – працьовитість і заповзятість. Там зимовими вечорами, під час слухання батькового читання «Тараса Бульби» М. Гоголя, у нього зародилося почуття жалю до запорожців, яке пізніше трансформувалося в те ніжне й вічне почуття любові. Звідтоді і назавжди закохався він в історію Запорозької Січі, її славетних рицарів. То була «невгасима любов до того Запорозжя..., що не залить її водою, не засипать її землею» [29, с. 19].

Маленький Дмитро гарно навчався в школі, і батько, який бачив здібності хлопчика, хотів, щоб він відновив традицію роду і став священником, заможним, витягнув би родину зі злигоднів. Хлопець наполегливо оволодівав знаннями, бо й сам розумів критичне становище своєї сім'ї, мріяв про благополуччя, тому добре вчився навіть у пові-

товому училищі, де йому зовсім не подобалося, а потім і в духовній семінарії, закінчивши яку, міг би зробити непогану кар'єру. Проте енергійного, допитливого юнака вона не притягувала. До того ж він хотів займатися справою, яка була б до вподоби: «Одно мною запроваляло – знати правду о заповоржцях й ту правду миру об'явить», навіть якщо вона не давала б значних прибутків [7, с. 161; 29, с. 19]. Тому, закінчивши протягом трьох років чотири загальноосвітні класи, він не забажав учитися в останніх двох богословських класах і 1877 р. залишив семінарію. Його цікавили світські науки, особливо історія, література, мистецтво. А ще, розмірковуючи про те, у чому його місія, його заповітний капітал, він говорить: «...Что почести, что положение в свете?... Днепр, степь, песня, сопилка – вот что для меня выше всего на свете. Вечно бы я скитался по степи, вечно бы слушал живой шум живого Днепра...» [7, с. 155].

Це й визначило подальші шляхи навчання та праці Дмитра Івановича. Тому він вступив на історико-філологічний факультет Харківського університету. Це був час піднесення народницького руху, що спричиняло заворушення молоді та призводило до тимчасового закриття університету – вимушених канікул. Це й дало поштовх до початку першої дослідницької роботи молодого Яворницького в рідному селі на тлі захоплюючих пейзажів, в атмосфері юнацьких розваг. Дмитро-студент, не гаючи часу, їздив у рідну Сонцівку, сусідні з нею села і збирав фольклорний матеріал, записував пісні; подобалось йому слухати спів матері, у якої був гарний голос. Ввечері вона пряла і співала пісень, серед яких її улюбленими були «Лучинушка», «При долинушке стояла» та ін. Дмитро із захопленням, як у дитинстві, слухав співи матері й сам співав разом із нею. Так тривало до припинення заворушень. Пізніше, за браком часу й небажанням припинити роботу, він майже не бував вдома. Тому родина з нетерпінням чекала листів від «дорогого Митички». Особливо раділи батьки, вони вельми пишалися ученим сином. Коли епістолі надходили, збиралася вся родина, і батько вголос їх читав, а мати слухала зі сльозами. Отже, кожний приїзд Дмитра Івановича ставав справжнім святом для всієї сім'ї. За такої нагоди Ганна Матвіївна демонструвала всю свою кулінарію. Ввечері до їх хати приходили сусіди, й тоді Д. Яворницький читав «лекцію», після чого співали пісні. Вдень ходив у поле дивитися кургани.

Дмитро Іванович – громадська людина, його життя як на долоні, але не все. Сторінки особистого життя десь губляться, тому їх не завжди можна повністю відтворити й зрозуміти. Це наслідок того, що приватне життя він ніколи не афішував, – навпаки, навіть найближчим друзям мало розповідав про нього. Користувався популярністю серед жінок, мав таємних прихильниць, про існування яких і сам час-

то не здогадувався. Він перш за все викликав повагу і зачаровував цікавими розповідями. Це підтверджують спомини своячениці вченого Зінаїди Буракової: «Где бы он не был, и кто бы при нём не был, все прислушивались к его речам с неослабевающим интересом».

У 1883 р. відбулась важлива подія в особистому житті Д. Яворницького – одруження з учителькою музики Варварою Петрівною Кокіною. За свідченням небоги Дмитра Івановича Т. І. Коломієць, у родині Яворницьких існувала легенда, за якою цю наречену майбутньому вченому знайшла мати – Ганна Матвіївна. Також в юності Дмитро закохався в сільську дівчину, хотів одружитися з нею, але його мати була проти і знайшла синові наречену – вчительку музики Харківського єпархіального училища В. П. Кокіну. Але цей шлюб виявився невдалим, і незабаром у 1885 р. стався розрив: як зізнався Д. Яворницький другу Маркевичу, не з його вини, і прохав зберігати цю таємницю [7, с. 115]. Непорозуміння, очевидно, розпочалося ще задовго до цього, про що дізнаємося із відзивів Дмитра про дружину другові Якову. Додамо до цього також його від'їзд до Москви – начебто й у справах поїхав, проте до всього хотів ще відволіктися, відпочити [7, с. 158].

Варвара Петрівна не змогла зрозуміти творчу, захоплену наукою натуру Яворницького і стати йому другом і помічницею. Але він вельми кохав її і досить болісно переживав розлучення, яке офіційно було оформлене лише через 30 років – у 1915-му [7, с. 115].

Деякий час Д. Яворницький ще згадував Варвару Петрівну в листах до друзів, не хотів, щоб вона знала, як йому тяжко, коли вперше поїхав до Москви, захворів. Тобто в листах проглядається образа на неї, скоріше за те, що вона вважала його нездатним заробити кошти і прогодувати сім'ю. Адже він був безмежно щедрою людиною, яка заради бідних і голодуючих, а ще заради справи могла частково поступитись інтересами сім'ї, що спостерігаємо в період другого його шлюбу. Це підтверджує розмова Дмитра Івановича з одним зі своїх знайомих: «Всю зарплату по музею і Академії наук – я несу додому і віддаю дружині, а гонорар приберігаю в музеї. Чому? Я здавна допомагаю бідним і хворим учителям, кобзарям і студентам, висилаю гроші на їхні нужди. А щоб дома не було суперечок, гонорар лишаю при музеї; тут надійніше...» [13, с. 186].

Незважаючи на своє скрутне становище і розрив із першою дружиною, Дмитро продовжує допомагати їй: як дізнаємося з листів, надсилає гроші, а також сприяє влаштуванню на роботу її брата, Сергія Петровича Кокіна. Така турбота говорить про шляхетність Дмитра Івановича.

Деякі таємниці зберігають взаємини Дмитра з Єлизаветою Щоголевою – можливо, це ще послужило прискороному розриву вченого

з першою дружиною. На харківський період припадає дружба Яворницького з відомим поетом Яковом Щоголевім (1824–1898). Втім закінчилась ця дружба досить трагічно. У поета була дочка Єлизавета – особа високоталановита, музично обдарована, котра чудово грала на арфі. Саме це прикувало до неї і розум, і серце, і волю Дмитра Івановича. Вони покохали одне одного. Проте Я. Щоголев віддав дочку, проти її волі, заради титулу й багатства, за князя Шаховського. Довгий час Д. І. Яворницький підтримував стосунки з Єлизаветою Яківною і після одруження. І через деякий час Єлизавета, не ужившись із чоловіком, покинула його заради «козака Байди», як називав себе в дружньому колі Д. Яворницький.

Судячи з листів Дмитра Івановича до товариша Білиловського, Я. Щоголев прокляв і дочку, і тричі прокляв Яворницького, з яким аж ніяк не хотів, щоб дочка спілкувалася. Щоголев не сприймав молодого вченого як можливого нареченого дочки. Майбутнім зятем Яків Іванович бачив заможну, титуловану особу. Його не цікавили почуття: на його думку, вони не могли стати основою справжнього шлюбу. Він наполягав на поверненні дочки в будинок хворого і немічно, але заможного чоловіка, але Єлизавета Яківна жила в батька. Тож князь Шаховський не бажав миритися з нею й готувався до розлучення, однак раптово помер.

С.В. Абросимова припускала, що Шаховська поїхала за Дмитром навіть у Середню Азію, де проживала з ним деякий час, допоки між ними не стався розрив, який вчений пояснював тим, що в Єлизавети «натура така палка, така пекельна, що лучче одрубай собі правичку і біжи од неї з одною лівою, біжи без огляду...» [7, с. 20].

Для Яворницького на першому місці завжди була праця – все інше потім. Усього себе без залишку він віддавав роботі [15, с. 14]. Міг цілими днями просиджувати в архівах чи над яким-небудь твором («За чужий гріх»). Наприклад, в одному з листів до Новицького Дмитро Іванович писав: «Я снова возвратился в Москву и теперь исключительно занимаюсь в Архиве иностранных дел. Здесь я к своей радости нашел столько интересных документов, относящихся до Запорожья, что от восторга едва не рехнулся. Верьте моей совести. Уже за четыре дня я открыл до двухсот дел. Сижу сам, списываю документы с 10–3 часов и страшно устаю; лишаясь даже аппетита и сна» [7, с. 161].

Д. І. Яворницький завжди вставав рано, особливо влітку. Прокинувшись, брався за роботу. Його працелюбність вражала: навіть коли щось боліло, все одно займався справами. Якщо почувався зовсім погано, скаржився і страждав від того, що хвороби не дають можливості виконувати заплановане. Таких днів було багато, і навіть надто багато. Адже Дмитро з дитинства був хворобливою дитиною, особли-

во це дало про себе знати в той час, коли він поїхав здобувати знання. До того ж енергійна вдача додавала неприємностей: то руку, то ногу зламає. Як не прикро, це негативно впливало на діяльність вченого – заважало працювати, змушувало змінювати плани, відволікало від задумів, викликаючи в нього злість і роздратування: «Уже давно и рукопись готова и снимки. Уже давно я хотел отослать Вам все это, но скаженная болезнь задержала ход дела» [30, с. 123].

Дмитро Іванович не лише сам був заповзятим до роботи – ще й інших активно залучав. Усі вони «постачали» необхідну історико-ві інформацію, повідомляли про археологічні знахідки, розшукували пам'ятки, записували з вуст народу пісні, думи, перекази, прислів'я. Наприклад, влітку 1884 р. Д. Яворницький через газету «Днепр» звернувся до населення Катеринославщини із проханням надсилати йому всі матеріали, що стосуються історії запорозького козацтва. Проте перечитування наукових праць, роботу з писемними джерелами, написання статей та інших розвідок Дмитро Іванович завжди здійснював самостійно і в тиші – чи то в бібліотеці, чи то у своїй кімнаті. Лише більш розумніших, на його думку, друзів прохав перевірити, чи правильно і добре написано (тобто перш ніж віддати твори в редакцію, він віддавав їх перечитувати своїм товаришам-філологам, літераторам і критикам). «Візьми в руки, сядь та й прочитай спочатку і до кінця, а тоді швиденько й напиши мені, чи путящий оце у мене твір, чи не путящий і чи слід його друкувати, чи зовсім не слід» [7, с. 43].

У творчості Д. Яворницького-романтика важливу роль відіграв його внутрішній стан, емоційні переживання і настрої. Він намагався «проникнути» в минуле, відчутти його дух, вжитися в нього, зрозуміти людей того часу.

Усі спомини і джерела однаково свідчать, що Дмитро Іванович – людина, яка вміла не лише працювати, а ще й весело, цікаво відпочивати, часто поєднуючи відпочинок із працею. Це щорічні мандри землями запорожців, розпочаті ним із 1882 р. Майже до останніх днів Д. Яворницький дотримувався цієї традиції: проводив археологічні розкопки, записував пісні, розповіді нащадків запорозьких козаків, місцевих старожилів, оглядав приватні колекції, досліджував ландшафт і взагалі природні умови запорозького краю, передусім його окрасу – дніпрові пороги, які неодноразово перепливав. Бувало, і руку ламав, і тонув у Дніпрі.

Під час розкопок влітку 1885 р. Дмитро Іванович взагалі ледве не загинув, притиснутий землею. Над ним вже почали читати молитву, але потім все обійшлося [7, с. 116]. Проте ніщо не могло зупинити завзятого вченого, захопленість дослідженнями й цілеспрямованість долали всі перепони. З ентузіазмом писав він Ф.Г. Лебединцеву в квітні 1884 р. про те, що проїхав усі Дніпрові пороги, «... от пер-

вого до последнего, в лодке, причём едва не поплатился и жизнью» [30, с. 122].

У книзі «Запорожжє в остатках старины и преданиях народа» Д. Яворницький відтворив атмосферу цих подорожей, які провів в основному з другом-побратимом Я. Новицьким: «Недолги были наши сборы. Кусок сала, рыба, хлеб и фляжка горилки составляли весь наш продовольственный запас; чумарка, блуза, длинные сапоги, дымчатые очки, походные палки составляли наше убранство... Сложив свою скудную провизию в сумку и повесив сумку при помощи палочки на плечо, мы весело и быстро зашагали вперёд, останавливаясь и спрашивая по временам встречных дидов о какой-нибудь балочке, скельке или могилке, одиноко торчащей в степи. Чвалаем по степи, как те козаки-сиромахи! Идём-идём, присядем; тут кто песню споет, кто думу проговорит» [9, с. 149]. Дмитро Іванович любив співати запорозьких пісень і дум, яких знав понад 300 – вивчив їх з вуст дніпровських лоцманів на порогах, ще підігравав собі на бандурі [3, с. 103].

Взагалі Дмитро Іванович вважав, що кожній людині потрібен відпочинок, кожен повинен відволікатись від своїх справ, змінювати діяльність, місцеперебування. Його спосіб життя це підтверджує. Окрім мандрівок козацькими землями Яворницький любив відпочинок такий, що сприяв би духовному зростанню. Використовував для цього будь-які можливості: із завзяттям і радістю розповідав Якову Новицькому про поїздку до Криму по «даровому білеті» після IV археологічного з'їзду в Одесі, про оглядини всіх цікавих місць. А в Байдарських воротах не боявся, на відміну від своїх напарників, залишитися на нічліг насамоті, з поламаною рукою просто неба (для сміливості поклав біля себе ножа) [7, с. 152].

Те ж саме спостерігаємо і в першій мандрівці до Москви: будучи хворим, він обходив усі пам'ятні місця міста, побував у різноманітних музеях, бібліотеках, переглянув визначні архітектурні споруди і пам'ятники; поїхавши до Петербурга, здійснив те ж саме. І лише після цього повернувся до Москви і подався працювати до Архіву іноземних справ: «Ознакомившись с публичной библиотекой, разными музеями, Эрмитажем, Академией наук, кунсткамерой, картинными галереями, памятниками петровской старины, Петропавловской крепостью, соборами и проч., и проч., я снова возвратился в Москву и теперь исключительно занимаюсь в Архиве иностранных дел» [7, с. 160].

Своєрідним відпочинком для Дмитра Івановича були публічні лекції «Про запорізьких козаків», які він почав проводити з 1884 р., ставши членом наукового Історико-філологічного товариства при Харківському університеті. Кожного разу зали були переповнені,

протягом двох годин публіка насолоджувалася імпровізацією молодого вченого, який із захопленням, без конспекту розповідав про любу його серцю степових лицарів.

Часто при викладі в листах своїх думок і міркувань Дмитро Іванович висловлював надію на покращення свого матеріального становища, змогу собі дещо дозволити. Звісно, що він, як і кожна людина, прагне звичайного задоволення своїх буденних потреб: спочатку елементарних, а пізніше вони зростають, що й закономірно. Замислюється над тим, що б він зробив, аби в нього були кошти. Будучи ще студентом, мріяв про те, аби купити поїсти і допомогти бідним [16, с. 216–217]. А пізніше, подорослішавши, думав про більш важливе: «Якби була у мене така американська бабуся, щоб кожний раз вистачала міні тисячу, а хоч і половину того рублів, Боже, скільки б я зробив для тої України! Всією щирою душею оддався б своїй нені» [7, с. 166].

Усі згадують про Дмитра Івановича як про невибагливу, щедрого, без великих вимог людину. Наприклад, І. М. Шаповал говорив, що Дмитру Івановичу не подобалось сидіти на м'яких меблях, бо він їх вважав шкідливими для здоров'я, «панськими витребеньками» [13, с. 222]. Проте це було не в усьому і не завжди так: сам навіть зізнається про це своєму хрещенику – Георгію Тушкану: «Не стає вже паперу (зітхає), люблю, грішник, писати на доброму папері гарним пером, тоді й думка летить, ніде не затримується» [11, с. 67].

Полюбляв він і користуватися старовинними речами, зокрема застосовувати їх в інтер'єрі. Проте ця пристрасть, за власним визначенням ученого, була «... не захопленням бездіяльного розуму, а необхідною потребою кожної освіченої людини, яка ревно ставиться до діянь своїх пращурів і турботливо зводить будівлю для своїх нащадків».

Отже, повсякдення Дмитра Івановича було насичене і яскраве. Широчінь наукових інтересів, життєві обставини (численні переїзди, подорожування), активна лекційна й громадська діяльність історика, комунікабельність сприяли встановленню творчих і дружніх стосунків із багатьма представниками науки й культури. Він цілком поринав у роботу, захоплюючи до цього й інших. Праця для нього була всім: і відпочинком, і приводом для радості – піднесення настрою, і сенсом життя... Вона завжди була на першому місці, що вплинуло на особисте життя. Досить довгий час його переслідувала проблема, яка є поширеною між людей, що відданні праці, які на перше місце ставлять роботу, а потім все інше, які всім жертвують заради досягнення успішних результатів у своїй діяльності. Це проблема самотності, невміння знайти собі відповідну пару, нестача часу для рідних людей. Часто його життєвий шлях супроводжували труднощі, за-

важали радіти життю численні хвороби. Попри це все працювати ніколи не припиняв. Лише визнавав: «Несчастия много повлияли как на мой характер, так и не менее того на мою предприимчивость...» [7, с. 115].

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С. В.* Енциклопедист козаччини / С. В. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4. – С. 4–46.
2. *Абросимова С. В.* Дмитро Яворницький та його родовід / С. В. Абросимова, А. Ф. Парамонов. – Х., 2009.
3. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 1. Листи вчених до Д. І. Яворницького / упоряд. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піцик, Н. Г. Чередник; вступ. ст. С. В. Абросимової, А. І. Перкової; перед. слово Б. Т. Карапиша. – Д., 1997.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 2. Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / упоряд. С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова та ін.; вступ. ст. С. В. Абросимової; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 1999.
5. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / уклад. С. В. Абросимова, Н. С. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.
6. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 4. Листи Д. І. Яворницького до діячів науки і культури / упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.
7. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. – Вип. 5. Листи рідних, друзів і знайомих до Д. І. Яворницького / упоряд. С. Абросимова, Н. Василенко, А. Перкова. – Д., 2010.
8. *Дубровський В.* Дмитро Іванович Яворницький / В. Дубровський // Чабан М. П. Сучасники про Д. І. Яворницького / М. П. Чабан. – К., 2006.
9. З епістолярної спадщини академіка Д. Яворницького // <http://www.history.org.ua/JournALL/journal/2005/5/9.pdf>
10. *Ревко П.* Искусственные интеллектуальные системы и повседневная жизнь человека / П. Ревко // http://www.gumer.info/bogoslov_Buks/Philos/revko/02.php
11. Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. праць / відп. ред. С. І. Світленко та ін. – Вип. 5. – Д., 2007.
12. *Світленко С. І.* Д. І. Яворницький і XIII археологічний з'їзд у Катеринославі: Особистість і подія на тлі епохи / С. І. Світленко // Світ модерної України кінця XVIII – початку XX ст.: зб. наук. праць. – Д., 2007. – С. 229–241.
13. Спогади К. І. Литвиненко від 26 липня 1984 р. Фонд ДІМ, № 10, Арх. 47688.
14. *Тележняк К. О.* З особистого життя академіка Д. І. Яворницького / К. О. Тележняк // Скарби музеїв: Матеріали обл. наук. конф. до Міжнар. дня музеїв 2003 р. – Д., 2005. – С. 102–106.
15. *Тушкан Г.* «Багатий скарб не золотом» / Г. Тушкан // Чабан М. П. Сучасники про Д. І. Яворницького / М. П. Чабан. – К., 2006.
16. *Чабан М. П.* Сучасники про Д. І. Яворницького / М. П. Чабан. – К., 2006.
17. *Чижко В. С.* Біографічна традиція та наукова біографія в історії і сучасності України / В. С. Чижко. – К., 1996.

18. Шаповал І. Козацький батько. Образ Д.І. Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки / І. Шаповал. – Кривий Ріг, 1998.
19. Шаповал І. У пошуках скарбів / І. Шаповал. – К., 1963.
20. Шубравська М.М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М.М. Шубравська. – К., 1972.
21. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1888. – Т. 1. – С. 149.
22. Яворницький Д. І. За чужий гріх / Д. І. Яворницький. – Д., 2006.
23. Яворницька С. З «Щоденника» / С. Яворницька // Чабан М.П. Сучасники про Д. І. Яворницького / М.П. Чабан. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 25.06.2011

УДК 069. 8 «1818–1920»

І. М. Романюта

*Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького*

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ КОРЕСПОНДЕНТ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО ПАВЛО КАЕТАНОВИЧ ДЗЯКОВИЧ

У роботі реконструйовано біографії кореспондента Д.І. Яворницького – Павла Каєтановича Дзяковича та членів його сім'ї: батька – Каєтана Онуфрієвича Дзяковича, синів Всеволода та В'ячеслава, доньок Юлії, Міли, Стасі (Констанції).

Ключові слова: П. К. Дзякович, Д. І. Яворницький.

В работе реконструированы биографии корреспондента Д.И. Яворницкого – Павла Каэтановича Дзяковича и членов его семьи: отца – Каэтана Онуфриевича Дзяковича, сыновей Всеволода, Вячеслава, дочерей Юлии, Милы, Стаси (Констанции).

Ключевые слова: П. К. Дзякович, Д. І. Яворницький.

The article presents biography of P. K. Dziakovich – correspondent of D. I. Yavornitski and members of his family.

Key words: P. K. Dziakovich, D. I. Yavornitski.

Творча спадщина і життєвий шлях видатного історика Дмитра Івановича Яворницького вивчається вже понад 70 років. Але існує ряд джерел, що дозволяють розширити коло пошуків у царині його життя і творчості. До таких перш за все віднесемо епістолярну спадщину академіка. Вона відобразила широту дружніх і творчих зв'язків

18. Шаповал І. Козацький батько. Образ Д.І. Яворницького у спогадах письменників, діячів культури і науки / І. Шаповал. – Кривий Ріг, 1998.
19. Шаповал І. У пошуках скарбів / І. Шаповал. – К., 1963.
20. Шубравська М.М. Д. І. Яворницький. Життя, фольклористично-етнографічна діяльність / М.М. Шубравська. – К., 1972.
21. Эварницкий Д.И. Запорожье в остатках старины и преданиях народа / Д.И. Эварницкий. – СПб., 1888. – Т. 1. – С. 149.
22. Яворницький Д. І. За чужий гріх / Д. І. Яворницький. – Д., 2006.
23. Яворницька С. З «Щоденника» / С. Яворницька // Чабан М.П. Сучасники про Д. І. Яворницького / М.П. Чабан. – К., 2006.

Надійшла до редколегії 25.06.2011

УДК 069. 8 «1818–1920»

І. М. Романюта

*Дніпропетровський національний історичний музей
ім. Д. І. Яворницького*

МЕЛІТОПОЛЬСЬКИЙ КОРЕСПОНДЕНТ ДМИТРА ІВАНОВИЧА ЯВОРНИЦЬКОГО ПАВЛО КАЕТАНОВИЧ ДЗЯКОВИЧ

У роботі реконструйовано біографії кореспондента Д.І. Яворницького – Павла Каєтановича Дзяковича та членів його сім'ї: батька – Каєтана Онуфрієвича Дзяковича, синів Всеволода та В'ячеслава, доньок Юлії, Міли, Стасі (Констанції).

Ключові слова: П. К. Дзякович, Д. І. Яворницький.

В работе реконструированы биографии корреспондента Д.И. Яворницкого – Павла Каэтановича Дзяковича и членов его семьи: отца – Каэтана Онуфриевича Дзяковича, сыновей Всеволода, Вячеслава, дочерей Юлии, Милы, Стаси (Констанции).

Ключевые слова: П. К. Дзякович, Д. І. Яворницький.

The article presents biography of P. K. Dziakovich – correspondent of D. I. Yavornitski and members of his family.

Key words: P. K. Dziakovich, D. I. Yavornitski.

Творча спадщина і життєвий шлях видатного історика Дмитра Івановича Яворницького вивчається вже понад 70 років. Але існує ряд джерел, що дозволяють розширити коло пошуків у царині його життя і творчості. До таких перш за все віднесемо епістолярну спадщину академіка. Вона відобразила широту дружніх і творчих зв'язків

Д. І. Яворницького із багатьма культурними діячами останньої чверті XIX – першої третини XX ст. Умовно цих діячів – кореспондентів Д. І. Яворницького – можна поділити на «зірок» першої величини (наприклад, І. Ю. Репіна, Д. Л. Мордовцева та ін.), творчість, життєвий шлях та характер взаємовідносин яких із Д. І. Яворницьким непогано досліджені, а також тих, хто належить до другого, третього кола діячів культури. Передусім це представники провінційної (регіональної) інтелігенції. Досить часто ми не знаємо навіть біографій цих людей.

Одним із таких кореспондентів Д. І. Яворницького був Павло Каєтанович Дзякович – «земський службовець, колекціонер», що «жив і працював у Мелітополі й Царицині» [9, с. 642]. Це майже вся інформація про нього, що з'являлася на сторінках праць, присвячених Д. І. Яворницькому. Сам історик мимохідь згадував про П. К. Дзяковича і зібрану ним колекцію запорозької старовини в своєму творі «По следам запорожцев» [39, с. 255].

Треба відзначити, що П. К. Дзякович є автором першого історичного дослідження минулого Мелітопольського краю, і саме тому він вважається першим істориком Мелітополя. Його працею – «Очерком города Мелитополя и его уезда в географическом отношении», що вийшла в Мелітополі в 1899 р., донині активно користуються як достовірним джерелом інформації з історії міста кінця XIX ст. місцеві краєзнавці. Незважаючи на це, в сучасній історіографії, присвяченій історії міста Мелітополя, немає досліджень життєвого шляху й діяльності П. К. Дзяковича, досі не написано його біографію.

Тому в цій статті ми ставимо собі за мету стисло реконструювати життєвий шлях Павла Каєтановича Дзяковича і членів його сім'ї. Зазначимо, що ця інформація стане в нагоді також дослідникам минулщини і музейним робітникам Мелітопольщини, які прагнуть реконструювати, відобразити в експозиції (виставці) історію сім'ї П. К. Дзяковича (першого історика міста), суспільне життя Мелітополя кінця XIX – початку XX ст.

Основу джерельної бази статті становлять листування сім'ї П. К. Дзяковича (самого Павла Каєтановича, його дружини Клавдії Павлівни, доньок Юлії, Констанції, сина В'ячеслава) із Дмитром Івановичем Яворницьким: близько 90 листів [10, с. 47–48]), що зберігаються у фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького, та особова справа батька Павла Дзяковича – Каєтана Онуфрієвича Дзяковича, яка зберігається в Державному архіві Автономної Республіки Крим [1].

Справу було розпочато 25 жовтня 1844 р. на прохання Каєтана Онуфрієвича Дзяковича зарахувати його до спадкових дворян Таврійської губернії і завершено 13 серпня 1912 р., коли його син П. К. Дзякович повернув родинні документи, що підтверджували дворянське

походження його роду, до Таврійського дворянського депутатського зібрання, де вони зберігалися. Таким чином, за цими, в першу чергу генеалогічними, документами, що мають високий ступінь достовірності, ми можемо прослідкувати історію роду Дзяковичів протягом тривалого проміжку часу.

Треба зазначити, що у справі зберігаються не тільки документи XIX ст., які члени роду Дзяковичів надсилали до Таврійського дворянського депутатського зібрання, але й справжні документи XVII ст. польських королів (зокрема, лист Яна-Казимира 1667 р. Георгію Дзяковичу, ротмістру Лідського повіту, Лист каштеляна Віленського, гетьмана Велокого князівства Литовського, та ін.). Історія роду Дзяковичів (і вищеозначені документи) встигла привернути увагу дослідників історії польських родів на території Таврійської губернії протягом XVIII – початку XX ст. Зазначені листи (в оригіналі – польською і в перекладі російською мовою) і відомості про членів роду Дзяковичів (із посиланням на фонди ДААРК, де можна знайти згадку про них) були опубліковані в 2007 р. кримським дослідником Павлом Володимировичем Коньковим на сторінках польсько-кримського збірника [13, с. 41–45, 109, 110.].

Як свідчать документи з фондів ДААРК, предки Павла Каетановича походили з польського дворянського роду Лідського повіту [1, арк. 2]. Ще за його діда Онуфрія Васильовича Дзяковича згіно з Декретом від 4 січня 1799 р. його рід було визнано в дворянських правах. В Онуфрія Васильовича було кілька синів, і серед них – Каетан, охрещений у 1818 р. Із формулярного списку Дзяковича 1844 р. ми дізнаємося, що в 1835 р. він вступив вільнослухачем до Імператорської Медико-хірургічної Академії і в 1838 р. був удостоєний звання ветеринарного помічника 1-го відділу. Того ж року поступив на службу в Таврійську губернію і в 1841 р. за вислугу літ отримав 14-й клас згідно з Табелем про ранги. У формулярному списку зазначено, що в 1844 р. йому було 27 років, віросповідання – римо-католицького, одружений «на дочке Ассесора і кавалера Шумакова Вере, которая вероисповедания православного» [1, арк. 7]. У 1844 р. він мешкав за місцем призначення – у Дніпровському повіті [1, арк. 9] Таврійської губернії, місті Олешки (колишнє місце розташування Олешківської січі). Саме там 30 червня 1850 р. в Каетана Онуфрієвича і Віри Іванівни народився син Павло, а 21 червня 1857 р. – Петро [1, арк. 88]. Був у Каетана Онуфрієвича і третій син – Онуфрій Каетанович (у нього були сини – Микола від першого шлюбу і два сини – Аполлоній (06. 07. 1877 р. н.) та Володимир (20. 07. 1880 р. н.) – від другого шлюбу) [1, арк. 92, 94, 98], але невідомо, коли сам він народився і чи був народжений у шлюбі із Вірою Іванівною Шумаковою. Була в Павла Каетановича також сестра – Юлія Каетанівна. Вона закінчила курс Кер-

ченського інституту, що надало їй можливість викладати французьку мову в Мелітопольській жіночій гімназії з 1881 по 1883 р. [2, арк. 47]. Там же викладав із 1879 по 1900 р. [2, с. 47] її майбутній чоловік Петро Васильович Гордієвський [14]. Із 1898 р. він був також почесним викладачем Мелітопольського реального училища [3, с. 33].

У 1899 р., у своїй праці з історії Мелітополя, Павло Каетанович Дзякович зазначав, що він переїхав до Мелітополя (треба розуміти, разом із сім'єю) в 1864 р. [8, с. 2], тобто у віці 14 років. А в 1868 р. його батько Каетан Онуфрієвич Дзякович вже мав чин надвірного радника і обіймав посаду судді Мелітопольського повіту [1, арк. 77]. Завдяки листу П. К. Дзяковича до Д. І. Яворницького від 14 листопада 1896 р., у якому він сам виклав деякі факти службового характеру зі своєї біографії, ми можемо реконструювати його біографію. Із цього листа нам відомо, що Павло Каетанович закінчив курси в Одеському Юнкерському училищі і в серпні 1868 р. поступив на військову службу. 1 вересня 1869 р. він вступив до Юнкерського училища, яке закінчив у травні 1870 р., і в березні 1871 р. отримав офіцерське звання (був ад'ютантом). У листопаді 1873 р. П. К. Дзякович вийшов у відставку для зайняття посади судового пристава Мелітопольського мирового з'їзду, яку і обіймав до 8 серпня 1890 р. З цієї посади він вийшов у відставку для зайняття посади в міському самоуправлінні Мелітополя, був членом міської управи [15].

Цікаво відзначити, що знайомство Павла Каетановича Дзяковича з Дмитром Івановичем Яворницьким відбулося у важкий для першого час. Сам П. К. Дзякович так писав про їх зустріч: 12 червня 1896 р. на пароплаві «Могучій» «їхав із Києва певний Російський Дон-Кіхот... На тому ж пароплаві тоді ж їхав і певний добрий чоловік, звернувши свою увагу на Дон-Кіхота», і між ними зав'язались добрі відносини [16].

Дон-Кіхотом П. К. Дзякович вважав себе (як це видно з його листів) через чесність і непоступливість у справах міського самоврядування. Його основними противниками виступали члени сім'ї Євгена Володимировича Рикова, голови Мелітопольської земської управи і одночасно предводителя дворянства, які зайняли, за словами П. К. Дзяковича, ключові посади в міському самоврядуванні [17]. Саме конфліктні відносини з Є. В. Риковим призвели до виходу П. К. Дзяковича із міської управи, і з січня 1900 р. він залишився без роботи [18].

Завдяки допомозі та протекції Д. І. Яворницького приблизно в 1901 р. П. К. Дзякович отримав роботу в акцизному відомстві міста Царицина Саратовської губернії, куди за ним переїхала і сім'я. Але через несприятливі кліматичні умови члени сім'ї постійно хворіли, і П. К. Дзякович у листах до Д. І. Яворницького прохав допомогти пе-

ревестися в Херсонську, Таврійську або Катеринославську губернії. Ці плани йому не вдалося реалізувати.

Павла Каетановича Дзяковича об'єднували з Д. І. Яворницьким різнопланові творчі стосунки. Так, у 1896–1897 рр. він на прохання Дмитра Івановича склав розвідку про проходження Муравського шляху територією тодішнього Мелітопольського повіту і визначив шлях, яким просувався по цій території посол до Криму московського царя Олексія Михайловича Василій Тяпкін у 1687 р. Відповідне дослідження він надіслав Д. І. Яворницькому [19].

У 1898 р. Павло Каетанович організував для Дмитра Івановича проведення двох лекцій на тему запорозької та загальної археології в Мелітополі. У фондах ДНІМ навіть збереглися дві афіші, що сповіщали про ці події [20]. Зі слів П. К. Дзяковича, лекції Д. І. Яворницького визвали справжнє захоплення і ентузіазм у вивченні козацької минувшини в представників місцевої інтелігенції [21].

Певний вплив Д. І. Яворницький мав на П. К. Дзяковича як письменника. У листуванні часто згадуються назви різних оповідань, що належали перу Павла Каетановича. Як правило, сюжет цих оповідань будувався навколо запорозької старовини або судової практики другої половини XIX ст. Тобто сюжет відповідав або захопленням П. К. Дзяковича, або його особистому досвіду судді. У листах зустрічаються такі назви оповідань: «Хорунжий Донько», «Юнкерское озеро», «Заштатный дьяк» та ін. Деякі з них він безуспішно намагався опублікувати в «Киевской Старине» та інших журналах, про що і прохав допомоги в Д. І. Яворницького [37]. Він публікувався в газеті «Крым» під псевдонімом «Октава». Так, Павло Каетанович надіслав Д. І. Яворницькому дві вирізки із цієї газети за 1898 р. зі своїм віршем «Странники» та баснею «Вельможный козел» [22]. Павло Каетанович писав Д. І. Яворницькому, що за свої твори він отримав від газети «Кримський вісник» «ядовитое наименование меня Мелитопольским Некрасовым» [23].

Свої стосунки із Дмитром Івановичем Яворницьким Павло Каетанович Дзякович характеризував таким чином: «Я рад знакомству с Вами не потому, что могу иметь чрез Вас выгоды, а потому что нашел в Вас родного по любви к всему запорожскому. Запорожская старина моя идея фикс!» [24].

Можливо, захоплення історією козацтва певним чином було пов'язане з його українським корінням по матері. Про своє походження П. К. Дзякович писав Д. І. Яворницькому: «... мое происхождение, по матери, из хохлов... То почему не допустить мысли, что с молоком матери хохлушки можно восать в себя любовь к Украине, как от матери-польки восать любовь к Польше!» [25]. В іншому листі він зазначав: «Вы можете ручаться, что я не поляк, а родил-

ся православним; да и отец мой был обрусевший поляк, не выдавший более 40 лет Польши. Мать же моя чистая хохлушка и по фамилии Чумакова» [26]. Зазначимо, що в офіційних документах фамілія матері Павла Каетановича значилась як Шумакова.

Напевно Віра Іванівна мала значний вплив на своїх дітей, що знайшло відбиток у такому факті його життя. У 1892 р. він разом із сестрою – Юлією Каетанівною Гордієвською (у дівочтві Дзякович) – пожертвував від імені своєї покійної матері церкві св. Кирила і Мефодія при Мелітопольському реальному училищі ікону Спасителя в срібній ризі вартістю 100 крб [3, с. 8]. Нагадаймо, що батько Павла Каетановича був поляком та римо-католиком за віросповіданням.

Листування П. К. Дзяковича з Д. І. Яворницьким, що зберігається у фондах ДНІМ, і особиста справа його батька К. О. Дзяковича, що зберігається в ДААРК, дозволяють окреслити деякі риси біографій членів сім'ї Павла Каетановича. Так, нам відомо, що в 1876 р. П. К. Дзякович, тоді губернський секретар (православного віросповідання), одружився в Архангело-Михайлівській церкві селища Михайлівка Мелітопольського повіту з дочкою Надвірного радника Клавдією Павлівною Лугарьовою (православного віросповідання). 11 травня 1877 р. в них народився син Всеволод, 8 липня 1879 р. – син В'ячеслав, 20 грудня 1781 р. – дочка Юлія [1, арк. 104–107]. Із листів П. К. Дзяковича до Д. І. Яворницького відомо, що пізніше в нього народилися ще дочки Міла і Стася (повне ім'я, можливо, Констанція) [26], яких він називав «маленькими дівчатками». Очевидно, різниця між старшими і молодшими дітьми була значною.

Сини Павла Каетановича обрали військову кар'єру. Старший – Всеволод – навчався у Павловському військовому училищі в Петербурзі [28]. Певний час служив в Очаківській кріпосній артилерії [29]. В російсько-японську війну брав участь у Мукденських боях у Маньчжурії, за що отримав «Анну с мечами и бантом» [30]. Після війни залишився в Хабаровську командуючим батареєю в Осадному артилерійському полку [27].

У Російській державній бібліотеці зберігаються 4 роботи капітана Владивостокського кріпосного артилерійського полку Всеволода Павловича Дзяковича, надруковані у Владивостоці в 1913 р. Факти біографії Всеволода Павловича Дзяковича дають можливість припустити, що саме син П. К. Дзяковича і є автором цих робіт [4–7]. Після смерті батька Павла Каетановича 29 вересня (1912 р. (?)) за ст. ст.) і з початком громадянської війни родині Дзяковичів стало важко підтримувати родинні зв'язки. На жаль, після 1918 р. Д. І. Яворницький більше не отримував листів від представників родини Дзяковичів. Якщо ці листи були (що сумнівно), – з яких причин вони не збереглися? Останній лист нами датується приблизно 1918 р. У ньому дру-

жина П. К. Дзяковича – Клавдія Павлівна – пише Яворницькому, що протягом довгого часу нічого не знає про долю синів [32].

Вважаємо за необхідне відзначити, що в мережі Інтернет є відомості про Всеволода Павловича Дзяковича, який у громадянську війну перебував у білих військах Східного фронту, а з червня по грудень 1920 р. був в управлінні міліції і коменданта Російського острову у Владивостоці [40]. Як бачимо, збігаються особисті дані і місце (Владивосток), де служив син Павла Каетановича. Але, звісно, дані мережі Інтернет не є високоякісним джерелом інформації, і тому ці відомості необхідно перевірити, що є завданням окремого дослідження.

Молодший син Павла Каетановича – В'ячеслав – у 1896 р. закінчив 6 класів основного відділення, а в 1898 р. – додатковий клас Мелітопольського реального училища [3]. Батько мріяв, щоб син вступив до Сільськогосподарського інституту в Москві, про що прохав допомоги в Д. І. Яворницького. Навіть через брак коштів був готовий удруге заставити будинок заради освіти сина [23]. Як видно із листування П. К. Дзяковича із Д. І. Яворницьким, В'ячеслав після закінчення реального училища намагався в червні 1898 р. вступити до Київського політехнічного інституту, але не пройшов конкурс (на 300 вакансій було 1000 претендентів) і був змушений вступити до Київського військового училища. Павло Каетанович «скаржився» Д. І. Яворницькому на долю сина: «Бедному человеку выбирать не приходится, а надо хватать хотя какой-нибудь кусок хлеба» [33].

У 1900 р. В'ячеслав закінчив курс Київського військового училища за 1-м розрядом. Мабуть, через неможливість перевестися в діючу армію – в артилерію, у якій служив брат [29], В'ячеслав обрав професію військового викладача. Починаючи приблизно з 1907–1908 рр. він був викладачем на військових курсах у Нижньому Новгороді [30]. Але професія на приносила йому задоволення. Вже після смерті батька він звернувся із проханням до Д. І. Яворницького допомогти йому знайти роботу, яка була б йому більше до душі. У 1913 р., перебуваючи на посаді викладача кадетського корпусу в м. Вальську, він, зокрема, писав Д. І. Яворницькому: «... Я охотник, художник, немного зоолог, следовательно, мне нужны лес, нужен простор полей, а служба держит меня в стенах корпуса... хочется взять краски, холсты, а начальство приказывает заниматься» [34].

Як бачимо, молодший син Павла Каетановича був людиною творчою. Певно, саме тому батько подарував йому частину своєї колекції запорозьких старожитностей. Завдяки протекції Д. І. Яворницького В'ячеслав Павлович Дзякович узяв участь у XII археологічному з'їзді [35], де експонувалась його колекція. Там були, зокрема, представлені запорозькі роги порохівниці, «шабля з гербом Вел. Кн. Литовського, знайдена біля р. Конки, в могилі запорожця», кремневі піс-

толі, рушниця та інші предмети, що були придбані в Мелітопольському та Олександрівському повітах [12, с. 31].

Також у розділі, присвяченому нумізматиці, була представлена колекція монет, доставлена на з'їзд В'ячеславом Павловичем Дзяковичем. Вона складалася із 44 монет, що були знайдені в жіночому похованні, розкопаному в Мелітопольському повіті, і складали всі разом намисто [11, с. 6–7]. Можна припустити, що ця колекція належала його батькові Павлу Каетановичу, який, як це видно з листування, захоплювався нумізматикою і вів із комітетом переговори щодо відсилки своєї колекції на з'їзд.

З листа Клавдії Павлівни Дзякович (приблизно 1918 р. [32]) дізнаємося, що її молодша донька Міла (у родині її називали Мілочкою) з 1913 р. оселилася в Тифлісі, звідки був родом її чоловік, вірменин за походженням Микола Семенович Отаріанус [36]. Він здобув освіту агронома-інженера в Бельгії (під Брюсселем), загалом прожив 6 років за кордоном у Європі, якою багато подорожував [37]. Інша дочка П. К. Дзяковича – Стася (Констанція?) вийшла заміж за студента-юриста і з часом переїхала до Санкт-Петербурга [36]. Юлія вийшла заміж за інженера Гладовського, з яким була знайома ще з Мелітополя, певний час мешкала в Санкт-Петербурзі [14], а потім у Москві [32].

Отже, нам вдалося стисло реконструювати біографію П. К. Дзяковича та його сім'ї, але через обмежені рамки статті ціле коло питань залишилося поза нашою увагою. Слід зазначити, що листування Д. І. Яворницького із Павлом Каетановичем Дзяковичем є цінним джерелом інформації для дослідження цілого кола питань:

- вплив Д. І. Яворницького на літературну та наукову діяльність П. К. Дзяковича;
- творчі та ділові стосунки Д. І. Яворницького і П. К. Дзяковича та ін.

Ці теми ми плануємо розкрити в подальших розвідках, присвячених життю і творчості П. К. Дзяковича.

Бібліографічні посилання

1. Державний архів в Автономній Республіці Крим. – Ф. 49, оп. 1, спр. 5600.
2. Двадцятипятилетие Мелитопольской женской гимназии. 1875–1900: ист. записка: составл. по поручению пед. совета преп. истории и географии Е. А. Курковской и секр. пед. совета А. Величковой. – Мелитополь, 1900.
3. Двадцятипятилетие Мелитопольского реального училища (1879–1899 гг.): ист. записка: составл. по поручению пед. совета преп. истории и географии П. Л. Ивановым. – Мелитополь, 1899.
4. *Дзякович Всеволод Павлович*. Краткое описание 6-ти дюймовой полевой мортиры / сост. кап. Дзякович. – Владивосток, 1913.

5. *Дзякович Всеволод Павлович*. Описание ракетного станка, святышей 3-х дюйм. 1 / 5 пудовой мортиры, святышего ядра и действий пр. и них / сост. кп. Дзякович. – Владивосток, 1913.
6. *Дзякович Всеволод Павлович*. Описание 42-линейной, 6 дм., весом в 120 пуд. Стальных пушек образца 1877 года и платформы с обстрелом в 125 градусов / сост. кап. Дзякович и шт-кап. Савченко. – Владивосток, 1913.
7. *Дзякович Всеволод Павлович*. 6-ти дм. крепостная гаубица системы Шнейдера / сост. шт-кап. Дзякович. – Владивосток, 1913.
8. *Дзякович П. К.* Очерк города Мелитополя и его уезда в географическом отношении / П. К. Дзякович. – Мелитополь, 1899.
9. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 3. Листи музейних діячів до Д. І. Яворницького / укл. С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова та ін.; за заг. ред. Н. І. Капустіної. – Д., 2005.
10. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: каталог музейної колекції. Вид. 2-е, доп. / укл. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, А. С. Журба. – Д., 1992.
11. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове: нумизматический отдел. – Х., 1902.
12. Каталог выставки XII археологического съезда в г. Харькове: отдел исторических древностей. – Х., 1902.
13. Поляки в Таврической губернии: по материалам архива Таврического дворянского депутатского собрания. – Т. 4. Крымско-польский сборник научных работ [рос. та польськ. мовами]. – Симферополь, 2007.
14. Фонди ДНІМ. КП – 81373. Арх. 18054.
15. Фонди ДНІМ. КП – 81293. Арх. 17974.
16. Фонди ДНІМ. КП – 81299. Арх. 17980.
17. Фонди ДНІМ. КП – 81349. Арх. 18030.
18. Фонди ДНІМ. КП – 81312. Арх. 17993.
19. Фонди ДНІМ. КП – 81350. Арх. 18031.
20. Фонди ДНІМ. КП – 38784. Арх. 796/103; Фонди ДНІМ. КП-38784. Арх. 796/96.
21. Фонди ДНІМ. КП – 81337. Арх. 18018.
22. Фонди ДНІМ. КП – 81298. Арх. 17979;
23. Фонди ДНІМ. КП – 81353. Арх. 18034;
24. Фонди ДНІМ. КП – 81356. Арх. 18037.
25. Фонди ДНІМ. КП – 81295. Арх. 17976.
26. Фонди ДНІМ. КП – 81303. Арх. 17984.
27. Фонди ДНІМ. КП – 81346. Арх. 18027.
28. Фонди ДНІМ. КП – 81302. Арх. 17983.
29. Фонди ДНІМ. КП – 81370. Арх. 18051.
30. Фонди ДНІМ. КП – 81375. Арх. 18056.
31. Фонди ДНІМ. КП – 81317. Арх. 17998.
32. Фонди ДНІМ. КП – 94311. Арх. 25519.
33. Фонди ДНІМ. КП – 81315. Арх. 17996.
34. Фонди ДНІМ. КП – 81357. Арх. 18038.
35. Фонди ДНІМ. КП – 81330. Арх. 18011.
36. Фонди ДНІМ. КП – 81360. Арх. 18041.
37. Фонди ДНІМ. КП – 81318. Арх. 17999.

38. Фонди ДНІМ. КП – 81311. Арх. 17992.
39. Яворницький Д. И. По следам запорожцев / Д. И. Яворницький. – СПб., 1898.
40. http://www.bfrz.ru/data/beloie-dvizgenie-volkov/personalii_volkov_5/pdf.

Надійшла до редколегії 18.11 2011

УДК 908 (477.63) (092) «18/19»

Г. К. Швидько

ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ)

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ СЛІД АКАДЕМІКА АНДРІЯ ЛОБОДИ

У статті розглядаються зв'язки А. М. Лободи з діячами науки і культури Катеринославщини, з'ясовуються деякі нові факти його біографії.

Ключові слова: родовід, науково-педагогічна діяльність, Етнографічна комісія, краєзнавство.

В статье рассматриваются связи А. М. Лободы с деятелями науки и культуры Екатеринославщины, выясняются некоторые новые факты его биографии.

Ключевые слова: родословная, научно-педагогическая деятельность, Этнографическая комиссия, краеведение.

The article deals with A. M. Loboda's connections with personalities of science and culture of Katerinoslav region, some new fact of his biography are found out.

Key words: genealogy, scientific and pedagogical work, the Ethnographic commission, local history.

Серед непересічних постатей в історії української науки і культури кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. – один із перших академіків Всеукраїнської академії наук, член-кореспондент Російської академії наук Андрій Митрофанович Лобода, ім'я якого в енциклопедіях супроводжується визначеннями «фольклорист», «етнограф», «літературознавець», «педагог», «історик театру». Тут не вказано тільки, що він був одним із організаторів краєзнавчого руху в Україні на початку 20-х рр. минулого століття. Тому це має бути одним із питань даної розвідки, хоча основний сюжет визначений її заголовком – про «катеринославський слід» в житті і діяльності академіка.

Історіографія життя і творчості А. М. Лободи, зважаючи на його наукові титули та науковий доробок, ніяк не може вважатися скільки-

38. Фонди ДНІМ. КП – 81311. Арх. 17992.
39. Яворницький Д. И. По следам запорожцев / Д. И. Яворницький. – СПб., 1898.
40. http://www.bfrz.ru/data/beloie-dvizgenie-volkov/personalii_volkov_5/pdf.

Надійшла до редколегії 18.11 2011

УДК 908 (477.63) (092) «18/19»

Г. К. Швидько

ДВНЗ «Національний гірничий університет» (м. Дніпропетровськ)

КАТЕРИНОСЛАВСЬКИЙ СЛІД АКАДЕМІКА АНДРІЯ ЛОБОДИ

У статті розглядаються зв'язки А. М. Лободи з діячами науки і культури Катеринославщини, з'ясовуються деякі нові факти його біографії.

Ключові слова: родовід, науково-педагогічна діяльність, Етнографічна комісія, краєзнавство.

В статье рассматриваются связи А. М. Лободы с деятелями науки и культуры Екатеринославщины, выясняются некоторые новые факты его биографии.

Ключевые слова: родословная, научно-педагогическая деятельность, Етнографическая комиссия, краеведение.

The article deals with A. M. Loboda's connections with personalities of science and culture of Katerinoslav region, some new fact of his biography are found out.

Key words: genealogy, scientific and pedagogical work, the Ethnographic commission, local history.

Серед непересічних постатей в історії української науки і культури кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. – один із перших академіків Всеукраїнської академії наук, член-кореспондент Російської академії наук Андрій Митрофанович Лобода, ім'я якого в енциклопедіях супроводжується визначеннями «фольклорист», «етнограф», «літературознавець», «педагог», «історик театру». Тут не вказано тільки, що він був одним із організаторів краєзнавчого руху в Україні на початку 20-х рр. минулого століття. Тому це має бути одним із питань даної розвідки, хоча основний сюжет визначений її заголовком – про «катеринославський слід» в житті і діяльності академіка.

Історіографія життя і творчості А. М. Лободи, зважаючи на його наукові титули та науковий доробок, ніяк не може вважатися скільки-

небудь задовільною. Проте й забутим його не можна назвати. Перший огляд і оцінка творчого шляху А. М. Лободи з'явилися в 1923 р. з нагоди 30-річчя його науково-літературної діяльності. В «Записках історико-філологічного відділу УАН» до редакційної статті про академіка додано список його наукових праць [1]. У травневому числі «Известий АН СССР – Отделение общественных наук» знаходимо некролог «А. М. Лобода», написаний академіком В. М. Перетцом [2]. Майже через три десятки років після смерті вченого в часописі «Народна творчість та етнографія» була опублікована стаття П. М. Попова про А. М. Лободу як фольклориста [3]. Власне на її основі короткі статті про вченого з'явилися в «Українському радянському енциклопедичному словнику» [4] та в «Радянській енциклопедії історії України» [5]. Щоправда, в них після названих трьох основних праць вченого про російський билинний епос вже значиться: «Незважаючи на буржуазно-ліберальне спрямування, ці праці, що містять багатий фактичний матеріал, мають значну пізнавальну цінність» [5]. В чому проявляється те «спрямування», навряд чи міг би пояснити автор статті. Та вже хоч згадка є про нього, на відміну від пізніше виданого «Шевченківського словника» (К., 1976), де авторові кількох праць про Т. Г. Шевченка місця не знайшлося зовсім.

До 100-річчя від дня народження А. М. Лободи у 1971 р. була опублікована стаття Степана Музиченка, у якій дещо більше уваги приділено діяльності вченого на чолі Етнографічної комісії ВУАН та як редактора «Етнографічного вісника» [6].

Якщо на рідних теренах педагогічна, наукова і організаційна діяльність вченого не була поцінована належним чином, то у бібліографічному словнику «Славяноведение в дореволюционной России», виданому Інститутом слов'язознавства і балканістики Академії наук СРСР у 1979 р., для нього знайшлося більше місця. У статті І. П. Березовського (доктора філологічних наук) вказується, що А. М. Лобода «зробив помітний внесок в організацію української радянської етнографії, краєзнавчого руху» [7].

В останні два десятиліття ім'я А. М. Лободи вже знаходимо у різних енциклопедичних виданнях, хоча інформаційне прирощення не надто помітне. В жодній із статей, присвячених А. М. Лободі, не говориться про його останні роки життя. Тільки в статті, вміщеній у багатотомній «Енциклопедії історії України», сказано: «За деякими даними, його заарештували на початку 1920-х рр., за іншими – в листопаді 1928 (документами поки не підтверджено)» [8].

У виданні «Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)», підготовленому Інститутом історії України та Всеукраїнської спілки краєзнавців, академік П. Т. Тронько зазначив, що наприкінці 20-х рр. «прак-

тично весь склад Українського комітету краєзнавців було репресовано» [9, с. 5]. Андрій Лобода входив до складу УКК.

Стосовно «катеринославського сліду» Андрія Митрофановича Лободи можна назвати нарис краєзнавця, літературознавця, журналіста Миколи Чабана, вміщений у його ж книзі «Птахи з гнізда Придніпров'я» [10, с. 428–436]. Тут образ академіка Андрія Лободи постає в ряду інших славних випускників Катеринославської класичної гімназії. Найважливіше в нарисі, в контексті нашої розвідки, те, що в ньому встановлено родинний зв'язок А. М. Лободи зкатеринославським культурним діячем і меценатом В. П. Гегело. А оскільки В. П. Гегело був у молоді роки близьким приятелем іншого українського культурного діяча останньої чверті ХІХ – початку ХХ ст. – нашого ж земляка і випускника Катеринославської класичної гімназії Михайла Федоровича Комарова, – то про А. М. Лободу згадується і в нашій книзі «Михайло Комаров і Катеринославщина» [11, С. 162–163]. Власне цим вичерпується історіографія життя і діяльності академіка А. М. Лободи.

Важливими джерелами для з'ясування питання про зв'язки А. М. Лободи з Катеринославщиною і його краєзнавчу діяльність для нас послужила автобіографія академіка [12], а також документальне видання «Історія Академії наук України. 1918–1923» [13]. Особовий архівний фонд А. М. Лободи зберігається в Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського НАН України [14]. Використані у статті й деякі інші джерела, що уточнюють окремі факти з життя і діяльності академіка.

Метою даної розвідки є на основі використання вже існуючої літератури, деяких опублікованих і архівних джерел з'ясувати деякі факти із життя А. М. Лободи, які пов'язували його з Катеринославщиною. Об'єктом дослідження є постать академіка А. М. Лободи, а предметом – його зв'язки з Катеринославщиною та краєзнавча і етнографічна діяльність видатного вченого.

Андрій Митрофанович Лобода народився в литовському м. Швенцях (Швенчоніс) 26 червня 1871 р. в родині засідателя повітового суду колезького секретаря (10-й чин Табеля про ранги) Митрофана Федоровича Лободи, українця за походженням. А. М. Лобода вважав себе чернігівцем, про що й написав у короткій автобіографії, надрукованій у газеті «Вечерний Киев» 17 лютого 1928 р. (Принагідно зауважимо: факт публікації його автобіографії свідчить про те, що на той час він не був репресованим). Це ж зазначається і в редакційній статті «Академік Андрій Лобода», вміщеній у 6-й книзі «Записок ІФ ВУАН». Більше ніяких відомостей про родину в жодній публікації немає. Вірогідність його чернігівського коріння підтверджується наявністю цього прізвища в «Списку чернігівських дворян 1783 року»,

опублікованому О. М. Лазаревським у 1890 р. Серед претендентів на дворянство по Конотопському повіту значиться: «Лобода Андрей, полковий хорунжий. Женат на дочки бунчукового товарища Троицкого Евдокии. Дети: Павел – 4 лет, Наталья – 1 года; Лобода Федор, войсковой товарищ. Женат на дочки бунчукового товарища Лысенка Ульяне. Сын Василий – 4 месяца. Оба имеют в Конотопе и в селах и в хуторах подданных 61 душу мужского пола и 52 женского» [15, с. 14].

Відомо, що багато вихідців з Чернігівщини працювали на адміністративних посадах, в канцеляріях і судах Катеринослава першої половини і середини XIX ст. На якійсь із посад тут чи в Новомосковському повіті працював батько Андрія Митрофановича, оскільки він був одружений на Марії Гегело, доньці Новомосковського поміщика. У другій частині Родовідної книги дворянства Катеринославської губернії про родину Гегела говориться, що козак Іван Гегело (за іншим джерелом знаходимо його в козацькому компуті Переяславського полку) «в службу вступил в 1764 году, произведен в Поручики за уряд в 1777 году, уволен со службы капитаном в 1778 году. По определению сего собрания 27 мая и 31 октября 1830 года состоявшегося, сопричисленны к роду сему дети поручика Ивана Ивановича Гегело: Илья, Петр, Григорий» [16]. У титулярного радника Григорія Івановича (1819 р. н.) були сини Михайло, Костянтин і Микола. У його старшого брата Петра Івановича (1817 р. н.) та його дружини Парасковії в Родовідній книзі зазначені діти: Василь (1842 р. н.), Олександр (1844 р. н.), Марія (1848 р. н.), Лариса (1853 р. н.) [Там само]. Отже, мати Андрія Лободи Марія була рідною сестрою Василя Петровича Гегело, культурного діяча і мецената. Її на час народження сина було 23 роки. Тут все було б ясним, коли б не одна обставина. М. П. Чабан, працюючи над нарисом про А. М. Лободу як випускника Катеринославської класичної гімназії, роздобув копію запису в метричній книзі м. Свенцяна за 1871 р., у якій батьками Андрія значаться М. Ф. Лобода «и законная жена его Мария Григорьевна, оба православного исповедания» [10, с. 428].

Але ж у Григорія Гегело не було дочок! Марія по-батькові має бути Петрівна. Можна було б висунути версію про те, що її батьком був якийсь інший чоловік по імені Григорій, навіть з прізвищем Гегело, бо це була дуже розгалужена родина. Однак це припущення виключається тим, що хрещеним батьком новонародженого Митрофана був записаний «судебный следователь Екатеринославской губернии и уезда Константин Григорьевич и дочь исправника Свенцянского уезда Ольга Николаевна Семенова». Костянтин Григорович був рідним дядьком Марії. Дослідник М. П. Чабан звернув увагу на відсутність у наведеному запису прізвища хрещеного батька. А ми дода-

мо до цього твердження ще й припущення про недбалість священика, який здійснив відповідний обряд і зробив запис з помилками і порушенням формуляру. Якщо він пропустив прізвище хрещеного батька, то досить вірогідно, що він помилився і в тому, як Марію величати по-батькові. Тим більше, що для священика батьки новонародженого були прихожанами не постійними, а тимчасовими.

У досить об'ємному особовому архівному фонді академіка А. М. Лободи, що зберігається в Інституті рукопису НБУ імені В. І. Вернадського НАН України, відсутні документи, які б пролили світло на родинне коріння А. М. Лободи, немає і його рукописної автобіографії. Тому з'ясуємо його зв'язки з Катеринославщиною на основі відомих і незаперечних фактів. У 1890 р. Андрій Лобода закінчив Катеринославську класичну гімназію. На той час в Окружному суді працював слідчим його рідний дядько Василь Петрович Гегело, друг юності видатного українського бібліографа Михайла Комарова, а пізніше – добрий приятель Д. І. Яворницького, передплатник ряду українських видань, член різних наукових (НТШ у Львові, Губернської вченої архівної комісії) і добродійних об'єднань, жертводавець коштів на ряд видань, на спорудження пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві, на придбання речей для Катеринославського краєзнавчого музею.

Мабуть, відносини між племінником та його дядьком В. П. Гегело були щирими і теплими, як вірогідно, й те, що не обходилися і без матеріальної допомоги. У всякому разі, коли в 1904 р. була опублікована монографія професора А. М. Лободи «Русские былины о сватовстве», він подарував примірник дядькові з написом: «Дорогому В. П. Гегелло на добрую память о племяннике. А. Лобода». Ця книга зберігається нині в бібліотеці Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького. В «Автобіографії» А. М. Лобода зазначав, що, будучи гімназистом, він опанував латинську і грецьку мови настільки, що міг вільно читати книги.

Після закінчення гімназії у тому ж році Андрій Лобода вступив на слов'яно-російське відділення історико-філологічного факультету Київського університету, де його вчителями були професори П. В. Владимиров, М. П. Дашкевич і Т. Флоринський. Під керівництвом професора П. В. Владимирова Андрій Лобода виконав конкурсну (медальну) роботу, у якій подав критико-бібліографічний огляд праць з російського богатирського епосу. За неї він отримав золоту медаль та премію імені Пирогова. Його дипломна робота «Банович Страхи́ня. Матеріали для изучения южнославянского народного эпоса» була опублікована в «Университетских известиях» Київського університету (1894. № 1. С. 1–45). Вона засвідчила дослідницький талант Андрія Лободи, а тому за клопотанням керівництва факультету

та університету його залишили стипендіатом для підготовки до професорського звання при кафедрі російської мови і літератури.

Виходячи з теми цієї статті, ми не розглядаємо тут опубліковані праці Андрія Митрофановича Лободи (переважно з історії слов'янського фольклору). Зазначимо лише, що він не тільки вивчав, але й викладав російську літературу і фольклор у Київському університеті та на Київських вищих жіночих курсах. Серед його студентів, майбутніх відомих учених (істориків і філологів), дослідники називають О. Г. Богуміла. А це не хто інший, як Олександр Гіллярович Богуміл, історик, приват-доцент Київського університету, який у 1903–1906 рр. (до своєї ранньої смерті) був членом Катеринославської вченої архівної комісії.

У 1904 р. після захисту магістерської дисертації «Русские былины о сватовстве» А. М. Лобода обійняв посаду екстраординарного професора кафедри російської мови та літератури Київського університету. Кілька років, ще будучи приват-доцентом, він викладав також нову українську літературу. Як зазначають дослідники, «багато його вихованців стали відомими дослідниками в галузі фольклору, етнографії та літературознавства» [6, с. 76].

Дослідження молодого вченого стали підставою для обрання його членом Етнографічного відділу Московського товариства любителів природознавства, антропології та етнографії.

А. М. Лобода був людиною соціально активною. Так, у 1906 р. він став одним з ініціаторів повторного відкриття Вищих жіночих курсів у Києві. З 1915 р. був головним редактором «Университетских известий», входив до історичного товариства Нестора-літописця, на засіданнях якого часто виступав з доповідями, а з 1905 р., ставши секретарем товариства, публікував ґрунтовні звіти про його діяльність. Він же був членом Українського Наукового Товариства в Києві. В автобіографії (1928 р.) А. М. Лобода пише, що у нього дуже добрі відносини були з професором В. М. Перетцом, але з деякими викладачами факультету вони «сильно погіршилися через українство»: «Мені не прощали того, що я з 1908 р. став членом Українського Наукового Товариства у Києві, подавав туди деякі свої замітки і читав в університеті та на жіночих курсах українську літературу» [12, с. 3].

В історії української літератури, етнографії та історії у творчому доробку А. М. Лободи бачимо праці і про М. О. Максимовича, М. П. Дашкевича, В. Б. Антоновича. Але повністю він був захоплений цією проблематикою вже після 1917 р., у якому він захистив дисертацію на тему «Шекспіризм в Росії». Нам видається цікавим факт, що всі сім публікацій вченого 1918 р. присвячені українській проблема-

тиці, хоча він завідував кафедрою російської літератури в Київському університеті.

З утворенням Української Академії наук восени 1918 р. розпочалася нова сторінка життя і діяльності Андрія Митрофановича Лободи. У 1919–1923 рр. він був головою господарчої управи Академії. У «Звідомленні про діяльність УАН у Києві до 1 січня 1920 р.» зазначено, що I відділ (історично-філологічний) створив Комісію для видання творів Т. Г. Шевченка, М. П. Драгоманова, В. Б. Антоновича, І. Я. Франка. Комісію очолював професор С. О. Єфремов, а його заступником (товаришем голови) був професор А. М. Лобода, який відповідав за видання творів І. Я. Франка [13, с. 229]. За документами ВУАН можна простежити діяльність А. М. Лободи на початку 20-х рр. У звіті за 1921 р. знаходимо повідомлення: «До гурту академіків історично-філологічного відділу можна віднести ще трьох директорів установ: таким директором у Комісії для складання історично-географічного словника України – проф. О. С. Грушевський, директором Етнографічно-фольклорної комісії – проф. А. М. Лобода (тепер у 1922 р. обраний уже на дійсного академіка) та директором Комісії для складання історичного словника української мови – професор Є. К. Тимченко» [13, с. 297].

Зауважимо, що організаційними питаннями етнографічних досліджень А. М. Лобода займався ще в рамках Українського наукового товариства у Києві, коли його було обрано головою Етнографічної секції. Очевидно, що ця обставина була взята до уваги, коли за тиждень до об'єднання УАН і УНТ у Києві на спільному зібранні УАН від 16 травня 1921 р. «більшістю всіх голосів проти одного на посаду директора Фольклорної комісії обрано професора А. М. Лободу» [13, с. 469].

Тринадцятого лютого 1922 р. на спільному засіданні Ради ВУАН більшістю голосів проти чотирьох «через потайне голосування А. М. Лободу обрано на дійсного академіка по кафедрі етнографії та фольклору» [13, с. 481]. Мабуть, через таку назву кафедри і очолювана Лободою комісія називається в документах по-різному: Фольклорна, Етнографічна, Етнографічно-фольклорна. Однак це не впливає на сутність роботи комісії та її голови. Доктор філологічних наук І. П. Березовський, зазначаючи роль цієї комісії у становленні радянської фольклористики, пише: «Уся робота Етнографічної комісії майже з самого початку її організації фактично провадилася в дусі прогресивних поглядів А. Лободи» [17, с. 77].

До Етнографічної комісії, як це видно із «Звідомлення ВУАН за 1922 р.», входило 27 співробітників. За рік було проведено 27 засідань, на яких заслухано 32 доповіді наукового і науково-популярного змісту. У «Звідомленні» говориться: «Головне завдання комісії по-

лягало у збиранні етнографічного матеріалу та в складанні докладних програм до цього, але разом з цим комісія працювала і над науковою розробкою різних наукових питань. Для збирання матеріалу добувались спеціальні подорожі (К. Квітка, О. Курило) та використовувались поодинокі люди на місцях. За останній рік здобуто силу нового етнографічного матеріалу з старих і нових записів: В. Грінченка, П. Лукашевича, та М. Лободовського, А. Кудрицької, Д. Ревуцького, В. Камінського, П. Козицького, Гавриленка, Олексіївої, Пашенка та ін.» [13, с. 337].

Незабаром Комісія стала видавати «Етнографічний вісник», якого протягом 1925–1932 рр. з'явилося 10 випусків (книг). Вже у I випуску А. М. Лобода сформулював свої підходи до відбору, видання і перевидання духовної спадщини народу: «1) Стежити за сучасною долею давніх форм народного життя та мистецтва, але 2) не минати й того, що утворилося й утворюється тільки під теперішній час... Нехтувати новим, нехай воно навіть ще й не сформувалось остаточно, тепер тим більше не випадає, що наші часи – це доба, коли змінюється... стан і світогляд народний, а такі зміни варті уваги в усіх моментах їхнього розвитку» [18, с. 4].

Окрему сторінку в діяльності А. М. Лободи становить його організаційна робота на ниві краєзнавства. В листопаді 1922 р. при ВУАН була створена Комісія краєзнавства, до складу якої ввійшли чотири академіки (від трьох відділів): А. М. Лобода, О. В. Фомін, І. І. Шмальгаузен, М. В. Птуха. На першому засіданні Комісії 2 грудня її головою було обрано А. М. Лободу. До початку 1924 р. Комісія краєзнавства провела 22 засідання, тобто проводила їх майже по 2 на місяць.

Комісія краєзнавства встановила тісне співробітництво з Центральним бюро краєзнавства при Російській Академії наук. 27–30 березня 1923 р. про стан краєзнавства в Україні А. М. Лобода зробив доповідь на засіданні однієї із секцій Центрального бюро краєзнавства. Про це говориться у «Звідомленні ВУАН за 1923 рік». Тоді ж він став членом Центрального бюро краєзнавства при Російській Академії наук. Про перші кроки Комісії краєзнавства та її завдання у «Звідомленні...» сказано: «З найпершого таки початку своєї діяльності Комісія почала збирати бібліотеку по краєзнавству. Найбільше видань Комісія одержала від Московського відділу Центрального бюро краєзнавства при Російській Академії наук... Взагалі академічна Комісія краєзнавства ставить своїм найближчим завданням бути організаційним (так! – Г. Ш.) і об'єднаним (так! – Г. Ш.) органом, насамперед – для місцевих (київських) краєзнавчих організацій, а далі, в міру розвитку праці, і поза межами Києва» [13, с. 378].

Комісія краєзнавства встановила зв'язки з місцевими осередками краєзнавчого руху в Україні, якими були переважно краєзнавчі музеї

(один час їх називали Окружними пролетарськими музеями) або філії колишнього Українського Наукового Товариства. Очевидно, до середини 20-х рр. належить і 1 лист А. М. Лободи до Д. І. Яворницького. Він зберігається в фондах Дніпропетровського національного історичного музею ім. Д. І. Яворницького і занесений до «Каталогу музейної колекції» епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького [19, с. 75]. У виданих томах «Епістолярної спадщини академіка Д. І. Яворницького» чомусь вказаного листа немає. Ознайомитися з оригіналом листа нині немає можливості. Тому говоримо про нього лише на підставі «Каталогу». Лист не датований, укладач С. В. Абросимова зазначила можливі хронологічні рамки 1926–1930 роками. Цікаво, що кореспондент (А. М. Лобода) листа відправив директору музею, будучи в Дніпропетровську, отже, лист написаний не раніше 1926 р., бо інакше було б написано «Катеринослав». Укладач «Каталогу» зазначає також, що А. М. Лобода був членом дніпропетровського краєзнавчого товариства. Можливо, мова йде про Українське наукове товариство, в організації якого активну участь брав Д. І. Яворницький.

У 1924 р. Андрій Митрофанович Лобода був обраний дійсним членом філологічної секції Наукового товариства Шевченка, а наприкінці того ж року був обраний членом-кореспондентом Російської Академії наук. Взагалі цей період життя А. М. Лободи був дуже напруженим. Дослідник його життя і творчості С. Музиченко зазначає: «Провадячи велику науково-організаційну та редакторську роботу в Етнографічній комісії, на кафедрі української словесності, в університеті та ряді інших навчальних закладів Києва, А. Лобода знаходить час і для наукових досліджень. Його хвилюють важливі проблеми сучасності – завдання краєзнавства в будівництві соціалізму, нові явища у фольклорі та народному побуті тощо» [6, с. 77].

Однак головними напрямками його діяльності була організація етнографічної і, більш широко, краєзнавчої роботи. Він друкує програмні статті у різних виданнях, зокрема в «Бюлетені Комітету краєзнавства» (1925, № 2). У 1925 р. у Харкові відбулася конференція «Дослідження продуктивних сил та народного господарства України», на якій він виступив з доповіддю «Краєзнавство, його минуле та сучасні завдання при будівнанні нового життя» [Бюлетень Організаційного комітету в справі дослідження продуктивних сил та народного господарства України. Х., 1925. № 8]. Він же був членом місцевих краєзнавчих товариств (Слобідського у Харкові та, як вже зазначено, Дніпропетровського). У 1927 р. за велику науково-організаційну та дослідницьку працю в етнографічній і краєзнавчій царині Всесоюзне географічне товариство нагородило А. М. Лободу золотою медаллю.

В автобіографії А. М. Лобода вважав за необхідне записати (мовою оригіналу. – *Г. III*): «Я также состою с 1926 г. действительным членом Московской секции Российской Академии материальной культуры и почетным членом Днепропетровского краеведческого научного общества. Кроме того состою почетным и действительным членом ряда киевских обществ.

Научных и научно-отчетных печатных работ имею 92» [12, с. 3].

Останні роки життя і творчості А. М. Лободи досі залишаються білою плямою в його біографії. Одні дослідники зазначають, що через підірване напруженою працею здоров'я у 1925 р. він змушений був відмовитися від педагогічної та науково-адміністративної діяльності, інші натякують на те, що в 1928 р. він був репресований. Точно ж відомо, що він помер 1 січня 1931 р. і похований у Києві.

Бібліографічні посилання

1. Академік Андрій Лобода (1894–1924). Короткий життєпис й список наукових праць // Записки історично-філологічного відділу Української академії наук. – К., 1924. (Окремий відбиток).
2. *Перетц В. М.* А. М. Лобода (некролог) / В. М. Перетц // Изв. АН СССР. – 1931. – № 5. – С. 89–91.
3. *Попов П. М.* Академік А. М. Лобода як фольклорист / П. М. Попов // Народна творчість та етнографія. – 1959. – № 2. – С. 62–68.
4. Український радянський енциклопедичний словник. – К., 1968. – Т. 2. – С. 352.
5. Радянська енциклопедія історії України. – К., 1973. – Т. 3. – С. 29.
6. *Музиченко Степан.* Андрій Лобода / Степан Музиченко // Народна творчість та етнографія. – 1971. – № 3. – С. 74–77.
7. *Березовский И. П.* Лобода Андрей Митрофанович / И. П. Березовский // Славяноведение в дореволюционной России. – М., 1979. – С. 223.
8. Енциклопедія історії України. – К., 2009. – Т. 6. – С. 251.
9. *Третько П. Т.* Історичне краєзнавство на Україні у 20–30-х роках / П. Т. Третько // Репресоване краєзнавство. – К., 1991. – С. 4–5.
10. *Чабан М. П.* Андрій Лобода / М. П. Чабан // Птахи з гнізда Придніпров'я. – Д., 2005. – С. 428–436.
11. *Швидько Г. К.* Михайло Комаров і Катеринославщина / Г. К. Швидько. – Д., 2011.
12. Академік Андрей Митрофанович Лобода // Вечерн. Киев. – 1928. – 17 февр. – С. 3.
13. Історія Академії наук України. 1918–1923: документи і матеріали. – К., 1993.
14. Видатні вчені Національної Академії наук України. Особові архівні та рукописні фонди академіків і членів-кореспондентів у Національній бібліотеці України ім. В. І. Вернадського (1918–1998): путівник. – К., 1999. – С. 62–64.
15. *Лазаревский А. М.* Список черниговских дворян 1783 года / А. М. Лазаревский // Материалы по истории дворянства. – Чернигов, 1890. – С. 14.
16. Дніпропетровський національний історичний музей ім. Д. І. Яворницького. Відділ рукописів. – КП – 38524. Арх. 536. – Арк. 125–126.

17. *Березовський І. П.* Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. / І. П. Березовський. – К., 1968.

18. Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 3–4.

19. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: каталог музейної колекції. Вид. 2-е, доп. / укл. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, А. С. Журба. – Д., 1992.

Надійшла до редколегії 17.03.2012

УДК 544. 454 (091) + 929

В. С. Савчук*, А. В. Сюх**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
**КЗО СШ № 67 еколого-економічного профілю (м. Дніпропетровськ)*

ГЕОРГІЙ ЄВГЕНОВИЧ ЄВРЕЇНОВ – ЗНАКОВА ПОСТАТЬ ГІРНИЧОЇ НАУКИ

Відтворено життєвий шлях і основні віхи наукової, науково-педагогічної та громадсько-наукової діяльності відомого вченого в галузі гірничої електромеханіки та електротехніки Георгія Євгеновича Євреїнова. Наведені матеріали, що свідчать про вагомість і пріоритетність внеску Г. Є. Євреїнова в розвиток гірничої науки й освіти.

Ключові слова: Г. Є. Євреїнов, життєвий шлях, наукова і науково-педагогічна діяльність, гірнича електротехніка, електротермічне устаткування, запалювання газових сумішей.

Отражены жизненный путь и основные этапы научной, научно-педагогической и общественно-научной деятельности известного ученого в области горной электротехники и электромеханики Георгия Евгеньевича Евреинова. Приведены материалы, свидетельствующие о весомости и приоритетности вклада Г. Е. Евреинова в развитие горной науки и образования.

Ключевые слова: Г. Е. Евреинов, жизненный путь, научная и научно-педагогическая деятельность, горная электротехника, электротермическое оборудование, воспламенение газовых смесей.

Showing life's path and milestones of scientific, educational, social activities of the well-known scientist G. E. Evreinov in the field of mining electrical engineering and mining electromechanics. Presented the materials, shoving the weight and priority contribution of the G. E. Evreinov in the development of mining science and education.

Key words: G. E. Evreinov, career, academic, scientific and educational activities, mining electrical engineering, electroequipment, the ignition of gas mixtures.

17. *Березовський І. П.* Українська радянська фольклористика. Етапи розвитку і проблематика. / І. П. Березовський. – К., 1968.

18. Етнографічний вісник. – 1925. – Кн. 1. – С. 3–4.

19. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького: каталог музейної колекції. Вид. 2-е, доп. / укл. С. В. Абросимова, А. І. Перкова, О. В. Піщик, А. С. Журба. – Д., 1992.

Надійшла до редколегії 17.03.2012

УДК 544. 454 (091) + 929

В. С. Савчук*, А. В. Сюх**

**Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара,
**КЗО СШ № 67 еколого-економічного профілю (м. Дніпропетровськ)*

ГЕОРГІЙ ЄВГЕНОВИЧ ЄВРЕЇНОВ – ЗНАКОВА ПОСТАТЬ ГІРНИЧОЇ НАУКИ

Відтворено життєвий шлях і основні віхи наукової, науково-педагогічної та громадсько-наукової діяльності відомого вченого в галузі гірничої електромеханіки та електротехніки Георгія Євгеновича Євреїнова. Наведені матеріали, що свідчать про вагомість і пріоритетність внеску Г. Є. Євреїнова в розвиток гірничої науки й освіти.

Ключові слова: Г. Є. Євреїнов, життєвий шлях, наукова і науково-педагогічна діяльність, гірнича електротехніка, електротермічне устаткування, запалювання газових сумішей.

Отражены жизненный путь и основные этапы научной, научно-педагогической и общественно-научной деятельности известного ученого в области горной электротехники и электромеханики Георгия Евгеньевича Евреинова. Приведены материалы, свидетельствующие о весомости и приоритетности вклада Г. Е. Евреинова в развитие горной науки и образования.

Ключевые слова: Г. Е. Евреинов, жизненный путь, научная и научно-педагогическая деятельность, горная электротехника, электротермическое оборудование, воспламенение газовых смесей.

Showing life's path and milestones of scientific, educational, social activities of the well-known scientist G. E. Evreinov in the field of mining electrical engineering and mining electromechanics. Presented the materials, shoving the weight and priority contribution of the G. E. Evreinov in the development of mining science and education.

Key words: G. E. Evreinov, career, academic, scientific and educational activities, mining electrical engineering, electroequipment, the ignition of gas mixtures.

Гірнична справа, гірнична наука в Україні мають давні традиції завдяки розвиткові в першу чергу видобутку вугілля та залізних руд. Промисловий розвиток українських земель у XIX ст. сприяв появі в Катеринославі в 1899 р. нового вищого навчального закладу, який спочатку діяв як Вище гірниче училище, а з 1912 р. отримав новий статус і став називатися Катеринославським гірничим інститутом.

Інститут вже на початку своєї діяльності відзначався великим науковим потенціалом, створеним завдяки діяльності відомих науковців, що працювали в ньому. Їх коло поповнювалося науковцями й талановитими випускниками гірничого інституту, які надалі ставали відомими вченими, досить часто зі світовим ім'ям. Достатньо згадати прізвища І. Й. Танатара, С. С. Гембицького, П. К. Нечипоренка, А. П. Виноградова та інших.

Знаковою у вітчизняній гірничій науці, безумовно, слід вважати і постать Георгія Євгеновича Євреїнова. Після того як він став жертвою політичних репресій, його ім'я замовчувалося. Фактично відсутні і звернення щодо вивчення його життя і наукового доробку і після його реабілітації в 1956 р. І лише за часів незалежності України з'явилися перші праці (їх поки що небагато), які висвітлюють, хоча й фрагментарно, деякі сторінки життя й діяльності вченого.

В історіографії питання відзначимо статтю В. Ченцова та І. Єлінова [19], у якій, в рамках дослідження справи «фашистської організації професури» у Дніпропетровську, стисло наведені деякі моменти біографії Г. Є. Євреїнова і розглянуто його справу у зв'язку зі згаданим процесом. У цій роботі вперше були залучені як джерела архівні справи СБУ України, що стосуються Г. Є. Євреїнова.

Матеріали про Г. Є. Євреїнова та його наукову діяльність можна знайти і в двох ювілейних виданнях [8, 10], присвячених 100-річчю від дня заснування вищого гірничого навчального закладу в Україні та його 110-річчю. А нещодавно з'явилася цікава публікація Г. К. Швидько, яка містить нові дані із життя Г. Є. Євреїнова [20]. У роботі В. С. Старостіна вперше йдеться про те, де мешкав учений: у будинку Лаговської по вулиці Жуковського (1909), по вулиці Жуковського, 7 (1911) та по вулиці 89-го Чонгарського полка, 2 (1937) [15]. Відкривають замовчувані факти з наукової діяльності Г. Є. Євреїнова публікації А. В. Сюха [16], у яких розглядаються питання розвитку в Україні фізики горіння і вибухів. Інформацію про Г. Є. Євреїнова знаходимо і в публікаціях В. С. Савчука [13].

Втім цілісна картина життєвого шляху і наукових та науково-педагогічних здобутків Г. Є. Євреїнова відсутня. Певні періоди його життя залишилися поза увагою дослідників. Не узагальнено і його наукові здобутки. Тому метою нашого дослідження і стало відтворення цілісної картини життєвого шляху Г. Є. Євреїнова,

аналіз його наукових і науково-педагогічних здобутків і доведення на підставі дослідження знаковості цієї постаті як ученого і педагога у вітчизняній науці.

Крім історіографічних праць у статті були використані й писемні джерела – як опубліковані, так і маловідомі. Серед них матеріали архівів Дніпропетровського відділення СБУ, Національного гірничого університету, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ), оригінальні наукові праці Г. Є. Євреїнова, матеріали періодичної преси, Інтернет-матеріали тощо.

В автобіографії Г. Є. Євреїнова, написаній приблизно в 1936 р., про своє життя до закінчення Катеринославського гірничого училища вчений сповіщає дуже скупо (усього декілька рядків), не вказуючи навіть точну дату свого народження. Як стало відомо, народився він 16 листопада 1880 р. в Костромі. Мав дворянське походження. Батько його вийшов у відставку в чині полковника. Саме це, мабуть, і вплинуло на вибір юнаком шляху військового. Військову освіту він отримував у Володимирському Київському кадетському корпусі і закінчив її в 1899 р. якраз у рік відкриття в Катеринославі Вищого гірничого училища (КВГУ). Нагадаємо, що особи, які закінчували кадетські корпуси, вважалися кандидатами на вступ до военных училищ, після закінчення яких їм присвоювались офіцерські звання.

З невідомих нам причин продовжувати военну службу Георгій бажання не виявив, а став у той же рік студентом КВГУ. Закінчив училище в 1903 р. зі званням рудничного інженера. Того ж року обійняв посаду асистента кафедри геодезії і маркшейдерського мистецтва у КВГУ.

У 1906 р. в КВГУ була створена кафедра загальної електротехніки, на яку й перейшов Г. Є. Євреїнов. У 1912 р. він отримує звання гірничого інженера 1-го розряду (відповідно до зміни статусу Вищого гірничого училища). Після переходу на нову кафедру саме електротехніка стала основним напрямом його наукових пошуків. Електротехніка почала формуватися як окрема наука наприкінці XIX ст. як результат широкого використання електричних явищ у техніці. Поле для наукових пошуків і технічних розробок у цій галузі було надзвичайно широке, і це, звичайно, приваблювало Г. Є. Євреїнова. Тому він переходить на цю кафедру на посаду лаборанта.

У період з 1910 по 1914 р. мав відрядження за кордон у Швецію (1910), Німеччину, Італію, Швейцарію (1914) [18]. Метою поїздки в 1910 р. було ознайомлення з новими методами відшукування руд, у 1911 р. – «для ознайомлення с електротехническими лаб [ораториями] высших учебных заведений, электрич [еским] оборудованием рудников и заводов, а также для ознайомлення с електротехническими экспонатами на всемирной выставке в Турине» [12].

У 1913 р. Г. Є. Євреїнов обстежив рудники і заводи Криворізького і Донецького басейнів щодо їх устаткування. Він уже мав наукові праці, виступав із доповіддю в 1912 р. на Всеросійському електротехнічному з'їзді. У підсумку набутий досвід приводить його до думки про надзвичайну важливість використання в гірничій техніці електричної енергії, електрифікації та механізації гірничорудного виробництва. Як потім зазначалося, він зрозумів важливість цього напрямку чи не першим.

У 1915 р. виходять знакові роботи Г.Є. Євреїнова «О выборе электродвигателя для режущих врубовых машин» та «К вопросу о применении асинхронных двигателей рудника с гремучим газом». Нагадаємо, що поява електричних врубових машин у Росії відноситься до 1903–1904 рр., а поширилося їх використання в 1908–1914 рр. [1, 21]. Історики електроенергетики та електромеханіки відносять виокремлення нової галузі знань для застосування електричної енергії в гірничій справі до 1910 р., коли на кафедрі гірничої механіки Петербурзького гірничого інституту, якою керував заслужений професор І. А. Тіме, розпочалося читання курсу «Застосування електрики в гірничозаводській справі» [14].

Таким чином, дослідження Г.Є. Євреїнова були піонерськими в галузі нової науки, що тільки-но зароджувалася – галузі гірничої електротехніки.

1915 рік – певною мірою знаковий для вченого. Крім публікацій, які зробили його ім'я відомим у гірничій науці, він складає при електротехнічному відділенні Петроградського політехнічного інституту іспит на ступінь ад'юнкта. У цьому ж році рада КГІ обирає його доцентом і доручає самостійне керівництво дипломним проектуванням з електротехніки.

З 1914 р. Г. Є. Євреїнов активно працює в інших організаціях: у навчальних закладах, науково-технічних товариствах, зокрема в НТТ при Катеринославському гірничому інституті та Катеринославському відділенні Російського технічного товариства, в органах влади, на підприємствах. Так, з 1914 по 1917 р. він був консультантом при міській управі, з 1916 по 1918 – консультантом на Нікополь-Марганецькому руднику й ін.

За часів Першої світової війни (у 1917 р.) брав участь у заходах, організованих Комітетом військово-технічної допомоги для солдатів та офіцерів. Зокрема, керував радіотелеграфними курсами цього комітету, читав там лекції з курсу «Радіотелеграфія» і видав літографований посібник із курсу «Радіотелеграфія» та «Введение в радиотелеграфию» [12, 18]. За плідну діяльність Георгія Євгеновича Євреїнова було нагороджено Орденом Святого Станіслава 3 ст. і Святої Анни

3 ст. Також 21 лютого 1913 р йому було вручено медаль «В память 300-летия царствования дома Романовых».

У 1916 р. робота Г. Є. Євреїнова та С. І. Тельного за новим напрямом «Електротермічне устаткування» була визнана новаторською, й учені отримали «охранное свидетельство» на винайдену ними електричну піч з вольтовою дугою, що обертається. Цей винахід, можна сказати, був проривом в електротермічній техніці, і в подальшому (з 1919 по 1924 р.) Г. Є. Євреїнов та С. І. Тельний склали проект із промислового виготовлення такої печі. Після виготовлення печі її промислові випробування провели в Катеринославських паровозних майстернях та на колишньому заводі «Шодуар-А» (трубний завод ім. Леніна) в Дніпропетровську [18], а також упровадили цю піч у виробничий процес на цьому заводі, де вона довго працювала. Надалі вони працювали над конструкціями більш потужних печей та їх упровадженням у промисловість. Зокрема, у 1927 р. Г. Є. Євреїнов брав участь у розробці проекту печі такої ж системи для механічних майстерень Дніпробуду [12]. На цей винахід багато років потому було звернено увагу навіть в огляді «Наука» у третьому виданні Великої радянської енциклопедії: «Электротермич. оборудование в стране не выпускалось; несмотря на это, изобретатели внесли ряд предложений по устройству электрич. печей и улучшению технологии электротермич. процессов (С.С. Штейнберг, Славянов, Г.Е. Евреинов, С.И. Тельный, В.П. Вологдин и др.» [11].

У 1919 р. Г. Є. Євреїнов також обіймає посаду професора кафедри електровимірювань у новоствореному в Катеринославі Євреїнському політехнічному інституті. Наполегливо працює над завершенням докторської дисертації. Новий період діяльності вченого почався в 1921 р. У раді КП він успішно захищає докторську дисертацію із теми «Свойства электрической печи постоянного тока с вращающейся вольтовой дугой» [9], обирається професором кафедри електровимірювань Державного політехнічного інституту (Катеринослав), активно працює над промисловим зразком печі з вольтовою дугою, що обертається, та її впровадженням у промисловість, поринає з головою в організацію нового напрямку підготовки гірничих інженерів.

У липні 1921 р. механічне та електротехнічне відділення політехнічного інституту були приєднані до Катеринославського гірничого інституту. Г. Є. Євреїнова обирають проректором з питань навчальної роботи на цих відділеннях. Це стало стимулом організації в тому ж році нової кафедри – гірничої електротехніки, яка мала таку назву до 1965 р. Це була знаменна подія у справі підготовки фахівців із гірничої електротехніки. Ця кафедра стала чи не першою кафедрою з такою назвою на теренах колишнього СРСР. До речі, у Ле-

нінградському гірничому інституті кафедрі гірничої електротехніки було засновано пізніше (у 1926 р.) гірничим інженером та інженером-електриком Ф. М. Шклярським [14].

З березня цього року і до червня (в іншому документі – до травня) 1922 р. Г. Є. Євреїнов – декан механо-металургійного факультету. Залишив посаду через хворобу. У 1922 р. його було обрано за всесоюзним конкурсом на посаду завідувача кафедри загальної електротехніки КГІ, і з цього моменту він «фактично керував всіма електротехнічними дисциплінами по должности председателя предметной Электротехнической комиссии» [12]. На кафедрі гірничої електротехніки з 1921 р. створюється цикл спеціальних дисциплін цього напрямку: застосування електрики в гірничій справі (надалі – гірнична електротехніка), рудничне освітлювання, рудничний зв'язок та сигналізація, акумулятори і гальванічні елементи тощо. Сам Г. Є. Євреїнов читає курс із гірничої електротехніки і фактично сформує цю дисципліну.

Курс «Гірнична електротехніка» Г. Є. Євреїнов почав читати в 1925 р. після того, як електромеханічне відділення гірничого інституту було перейменоване в гірничо-електромеханічне. У травні того ж року за запрошенням Ленінградського гірничого інституту він прочитав цей курс на механічному факультеті даного закладу. Цей рік можна вважати датою повноцінного заснування електромеханічної спеціальності.

Вчений продовжує наукові дослідження і в 1923 р. звертається до проблеми запалювання газів та газових сумішей. Хоча перші спроби вивчення процесів запалювання та горіння газових сумішей на теренах України були розпочаті в Харкові в XIX ст., втім у XX ст. вони поновилися саме в Дніпропетровську. Г. Є. Євреїнов першим у цей період звернувся до теми запалювання вибухових газових сумішей. Його дослідження було присвячене процесам запалювання електричними іскрами рудничних газів. Обраний напрям досліджень він пояснював тим, що в кам'яновугільних копальнях при використанні тодішньої звукової сигналізації допускалися відкриті електричні іскри [3].

Слід зазначити, що на початку XX ст. в науковому суспільстві велася палка дискусія стосовно механізму поширення вибуху, існували дві протилежні моделі: так звана класична, згідно з якою при поширенні вибуху в газовій суміші діють лише термодинамічні закони, і «електронно-іонна», відповідно до якої вибух поширюється внаслідок процесів іонізації, котрі відбуваються в полум'ї.

Розглядаючи процес запалювання з термодинамічної точки зору, Г. Є. Євреїнов виявляє певне протиріччя. Так, за законами термодинаміки для запалювання газової суміші повинна існувати деяка темпе-

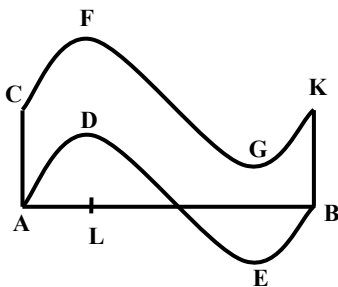
ратура – температура запалювання. Але з іншого боку, температура не визначає собою запалювання, бо в багатьох випадках запалювання від слабких іскор не відбувається, хоча температура іскор є значно вищою за температуру спалаху. Таким чином Г. Є. Євреїнов підкреслює, що при запалюванні відбуваються не лише термодинамічні процеси. За міркуваннями вченого, іскру розмикання можна розглядати як короткочасну вольтову дугу, котра утворилася між поверхнями, що розмикаються. Виявилось, що іскра розмикання створює короткочасний електронний потік між розімкненими поверхнями, а згідно з проведеними дослідженнями професора В. Миткевича вольтова дуга також може виникати при випромінюванні електронів сильно нагрітим тілом.

На той час було відомо, що під дією рентгенівських та ультрафіолетових променів, нагрітих тіл і радіоактивного випромінювання газу набувають особливого стану – *іонізації*. Явище іонізації полягає в тому, що електрично нейтральні молекули газу здобувають електричні заряди протилежних знаків. Негативні іони утворюються завдяки приєднанню електронів, а позитивні завдяки відбиранню останніх. Число позитивних і негативних іонів дорівнює одне одному. Тому *іонізований газ* – це суміш молекул позитивних і негативних іонів, котрі підкоряються дії електричних сил завдяки властивим їм зарядам. Якщо іонізований газ буде перебувати в електричному полі, то іони почнуть рухатися за напрямом поля в протилежні сторони. Якщо поле відсутнє, то внаслідок притягання різнойменних іонів останні з'єднаються, тобто відбудеться рекомбінація з утворенням нейтральних молекул. Іншими словами, процес запалювання вибухової суміші, з точки зору іонної теорії, й полягає в рекомбінації певного числа іонів.

Визначивши, що запалювання рудничних газів все ж таки відбувається під впливом відкритих електричних іскор, Г. Є. Євреїнов ставить перед собою нове питання: іскри якого струму являють собою найбільшу загрозу, адже встановлено, що процес запалювання іскрами змінного струму відрізняється від запалювання іскрами постійного.

Для розв'язання такої задачі вчений запропонував розглядати криву струму як синусоїд – тоді в момент проходження струму через нуль електрорушійна сила екстраструму розмикання теж буде нульовою; через чверть періоду струм досягне найбільшого значення і електрорушійна сила буде найбільшою; через половину періоду струм і електрорушійна сила дорівнюватимуть нулю; через три чверті періоду як струм, так і електрорушійна сила будуть найбільші, але протилежного напрямку; і нарешті, через цілий період обидві величини знову дорівнюватимуть нулю. Із цього випливає, що електрич-

на сила поля, створюваного електрорушійною силою екстраструму розмикання, може мати будь-які значення між нулем і деякою максимальною величиною, причому ця сила може бути і позитивною, і негативною. Тоді нехай AC (див. рисунок) являє собою електричну силу, яка утворюється електрорушійною силою екстраструму розмикання, а $ADEB$ – крива електричної сили поля ланцюга, відтак результуюча електрична сила матиме вигляд кривої $ACFGKB$. Із рисунка видно, що чим менша частота струму, тим більші максимальні швидкості електронів і навпаки. Отже, частота струму впливає на швидкість електронів.

У полі іскри постійного струму електрони рухаються з рівномірним прискоренням, причому початкова швидкість залежить від температури розжарювання активної частини катода, а кінцева швидкість – від величини результуючої електричної сили й тривалості дії цієї сили. В іскрі ж змінного струму електрони рухаються з пульсуючими швидкостями, у яких початкова швидкість визначається тими ж умовами, що й в іскрі постійного струму, але максимальна величина результуючої швидкості залежить від максимальної величини електричної сили LF і частоти струму, причому величина струму розмикання повинна збільшуватися із частотою струму.

Важливими стали висновки вченого, зроблені ним на підставі проведеного дослідження. По-перше, завдяки особливому процесу, що відбувається в іскрі змінного струму, остання є набагато безпечніша за іскру постійного струму; ось чому надзвичайно бажане застосування змінного струму для рудничних сигналізаційних установок. По-друге, ученим було проведене в ці роки в Україні перше дослідження і поставлене питання про необхідність вивчення ролі заряджених іонів у процесі запалювання та гомогенного горіння. Ці питання у подальшому отримали розвиток в дослідженнях А. Е. Малиновського та його учнів у Дніпропетровську.

Насиченими плідною роботою видалися для Г.Є. Євреїнова і 1920-ті рр. Він працював у різних організаціях: громадських,

громадсько-наукових, науково-дослідних та ін. Цей перелік великий, тому наведемо деякі з таких організацій, зазначивши при цьому, що питання про діяльність ученого в них потребує окремого дослідження.

У 1922 р. Г. Є. Євреїнов є членом науково-технічного бюро при Українській раді гірничої промисловості, з вересня 1922 р. – член механо-електричної секції, а надалі – вчений секретар Катеринославського науково-технічного відділу. З 1922 по 1924 р. – консультант при місцевому Комунохозі, з 1922 по 1925 р. – член Губплану. З 1925 р. і до моменту ліквідації Інституту консультантів був консультантом спочатку у тресті «Південносталь», до складу якого входили три металургійні заводи: Петровський, Юзівський та Макеєвський, потім у Шахтобуді та Дніпроруді. Рік працював консультантом у МакНДІ [12, с. 77].

1930-ті роки стали періодом нових пошуків і здобутків у науковому житті Г.Є. Євреїнова. У 1930 р. його запрошують науковим керівником електромеханічної секції філії Всесоюзного вугільного інституту, на посаді якого він перебував аж до ліквідації філії в 1933 р. Цього року науково-дослідні роботи цієї філії були передані Науково-дослідному сектору ДГІ, і керівником їх по кафедрі гірничої електротехніки і гірничої механіки був призначений Г.Є. Євреїнов. У тому ж році він став деканом електротехнічного факультету. Посади наукового керівника, завідувача кафедри і декана обіймав до 1937 р. З 1933 р. до 1937 р. був членом Міжвідомчої гірничої вченої ради ВЦРПС.

Г.Є. Євреїнов не пропустив жодного Всесоюзного електротехнічного з'їзду, був учасником усіх трьох конференцій з механізації вуглевидобутку і врубних машин, Вседонецького і Всесоюзного з'їздів з безпеки гірничих робіт тощо. Видав декілька книжок, у тому числі два монографічних видання [4, 5]. Плідно працював у складі редколегії спеціалізованого журналу «Безопасность труда в горной промышленности» Наркомпраці СРСР, започаткованого в січні 1932 р. постановою Раднаркому СРСР [6]. До складу редколегії входили такі відомі вчені та інженери, як Є. Т. Абакумов, О. М. Динник, М. С. Новосильцев, О. М. Терпигорев, О. О. Скочинський. Журнал був багатогалузевим і висвітлював питання безпеки праці на підприємствах із підвищеною небезпекою роботи у відповідних галузях промисловості. У Дніпропетровську вчений входив до складу Пленуму обласної секції наукових працівників, певний час був членом правління Будинку вчених (1933). У 1936 р. його було обрано головою ради Будинку вчених, але, зважаючи на постійні відрядження в Донбас, у березні 1936 р. він відмовився від цієї посади.

Надзвичайно плідною була науково-педагогічна діяльність Г.Є. Євреїнова. Він брав активну участь у всіх конференціях Державного управління навчальних закладів (ДУУЗ) з перегляду навчальних планів і програм починаючи з 1925 р., причому не спостерігачем, а активним доповідачем. За роботу на цих конференціях він неодноразово отримував подяки та премії. Одного разу подяку було надіслано телеграмою на ім'я М.М. Хатаєвича, тодішнього секретаря Дніпропетровського обласного комітету партії. Недаремно в офіційному листі голові ВУЦВК Г.І. Петровському щодо Г.Є. Євреїнова були й такі рядки: «Только благодаря энергии и инициативе проф. Евреинова создалась и развилась специальность горного инженера, электромеханика, введенная во всех горных ВУЗах Союза» [12, с. 79].

Незважаючи на значну наукову і педагогічну завантаженість, Г.Є. Євреїнов завжди відгукувався на прохання виробничників надати консультації, провести експертизи, прочитати лекції тощо. Зокрема, у червні 1935 р. він «... почти во всех трестах Донбасса читал лекции на тему «График работы и производительность врубмашины», в которых указывался расчет и способ увеличения производительности врубмашины» [12, с. 78]. Причому таке ставлення до своєї справи було характерним і для всього колективу очолюваної ним кафедри. В одній із монографій, що вийшла в 1968 р., є рядки, що характеризують внесок кафедри гірничої електротехніки в розвиток гірничої справи: «Визначенню технічних умов, яким повинне задовольняти вибухобезпечне обладнання, і нормативів для його випробування в спеціальних штольнях і камерах, а також консультації шахт Донбасу з безпечного застосування імпортного і вітчизняного електрообладнання і апаратури велику увагу приділяла кафедра гірничої електротехніки Дніпропетровського гірничого інституту на чолі з проф. Г. Є. Євреїновим (1880–1937)» [17].

«Наукова діяльність проф. Євреїнова створила школу молодих наукових робітників-електромеханіків, що дали гірничій науці цілу низку найкрупніших теоретичних, експериментальних і виробничих праць», – так писав у 1934 р. начальник Головногомету Волін до голови ВУЦВКу Г.І. Петровському в офіційному листі із проханням про присвоєння Г.Є. Євреїнову звання заслуженого діяча науки і техніки у зв'язку з його 55-річчям від дня народження, підтримуючи відповідне подання Дніпропетровського гірничого інституту [12, с. 78–79]. Щодо наукової роботи Г.Є. Євреїнова були там і такі рядки: «Ціла низка праць проф. Євреїнова в ряді журналів, що висвітлює питання електроприводу гірничих машин і механізмів, безпечних від вибуху оболонки, підземного електромеханічного обладнання, послужили основою для створення нової науки – гірничої електротехніки» [12, с. 79]. Були в цьому листі й інші обґрунтування вагомості наукових та

науково-педагогічних досягнень Г.Є. Євреїнова. Поки що невідомо, чи було присвоєно це звання вченому.

Позитивним виявився для вченого і 1936 рік. Добрими словами згадуються професори Євреїнов і Малиновський у статті про актив професури дніпропетровських вузів, вміщеній у газеті «Зоря» від 23 березня 1936 р. [7].

Не віщував нічого поганого, завалося б, і початок 1937 р. Навпаки, 13 квітня виходить наказ по ДГІ про затвердження на підставі постанови ВАК від 17 березня Г.Є. Євреїнова у вченому званні професора кафедри гірничої електротехніки та надання йому вченого ступеня доктора технічних наук без захисту дисертації. Наказом по Дніпропетровському гірничому інституту від 28 квітня 1937 р. його призначають деканом гірничого факультету [12, с. 80].

Але вже в червні 1937 р. «... звільнюються з інституту, як викриті та заарештовані вороги народу:

1. Євреїнов Г.Є. з 12 / УІ-37 р.
2. Малиновський А.Е. з 1 / УІ-37 р.
3. Микей О.Я. з 8 / УІ-37 р. [12, с. 80]».

З архівів СБУ вже відомо, що Г.Є. Євреїнов, як і інша демократично налаштована професура, перебував під пильним наглядом НКВС. Фіксувалися бесіди, висловлювання професора, і насамкінець все це призвело до арешту Г.Є. Євреїнова 11 червня 1937 р. та звинувачення його «в належності до контрреволюційної фашистської організації професури в Україні та здійснюванні активної контрреволюційної шкідницької діяльності» [2, 19]. Йому інкримінували і соціальне походження, і зустріч за кордоном під час відрядження до Німеччини у 1927 р. з колишнім студентом КГІ німецьким підданним В. Кіфером (працював у відомій електротехнічній фірмі «Сіменс»), і те, що син Г.Є. Євреїнова емігрував до Чехословаччини. З цих зустрічей робилися висновки про шпигунську діяльність на користь Німеччини, про зв'язок із білоемігрантськими угрупованнями, зокрема з терористичною організацією «Російська загальновійськова спілка» й ін.

14 вересня 1937 р. виїзна колегія Верховного суду СРСР визнала Г.Є. Євреїнова винним у тому, що він передавав розвідці Німеччини «дислокації усіх потужних електроустановок, які живлять енергією рудники та шахти Донбасу і Кривбасу, відомостей про економічний стан Донбасу, про стан видобутку вугілля, перекиданні в СРСР терористів з РЗВСу» [2, 19].

Засуджений до вищої міри покарання, Г.Є. Євреїнов був розстріляний 15 вересня 1937 р. Так пішов із життя відомий учений, засновник нового наукового напрямку у вітчизняній гірничій науці – гірничої електротехніки, нового напрямку підготовки гірничих інженерів, засновник науково-технічної школи з гірничої електротехніки.

Бібліографічні посилання

1. *Артоболевский И. И.* Очерки истории техники в России / И. И. Артоболевский и др. – М., 1978.
2. Державний архів СБУ. Фонд управління в Дніпропетровській області (ДАСБУДО). – Спр. П – 13641.
3. *Евреинов Г. Е.* Процесс воспламенения рудничного газа электрической искрой / Г. Е. Евреинов // Горн. журн. – 1923. – № 1–2. – С. 26–30.
4. *Евреинов Г. Е.* Теория переменных токов / Г. Е. Евреинов. – Екатеринослав, 1924.
5. *Евреинов Г. Е.* Очерки по горной электромеханике / Г. Е. Евреинов. – М.; Л., 1931.
6. Журналу «Безопасность труда в промышленности» – 75 лет.: электронный ресурс: <http://www.safeprom.ru/lica/detail.php?ID=4231>
7. За відмінні ВИШІ / Зоря. – № 69 (4112). – 1936. – 23 березня.
8. Історія і сучасність національного гірничого університету (1899–2009 рр.): монографія / за ред. проф. Г. К. Швидько. – Д., 2009.
9. Изв. Екатеринослав. горн. ин-та им. Артема-Сергеева. – Екатеринослав, 1924. – Т. XIV. Юбилейн. вып. (1899–1924). – Ч. 1.
10. Кафедры электротехнического профиля / Днепропетровский горный институт: ист. очерк / укл. Г. Г. Півняк, О. О. Ренгевич, К. Ф. Тяпкін та ін. – К., 1995. – Кн. 2. Кафедри (1899–1992). – С. 242–299.
11. Наука / БСЭ. – 3 изд. – Т. 24. II, Ч. 2. – С. 283–399.
12. Реабілітовані історією. За відсутністю складу злочину... (до історії політичних репресій 20-х – початку 50-х рр. у Дніпропетровському гірничому інституті): зб. архів. матер. і докум. – Д., 2000.
13. *Савчук В. С.* Нариси з історії фізичних досліджень на Дніпропетровщині (1917–1945) / В. С. Савчук – Д., 1997.
14. *Соловьев А. С.* История развития электроэнергетики и электромеханики в России. / А. С. Соловьев, А. Е. Козярук. – СПб., 2000.
15. *Старостин В. С.* Евреинов Георгий Евгеньевич / В. С. Старостин // Энцикл. Днепропетровска: электронный ресурс: <http://encsp.com/personalies/ucheniy/812>
16. *Сюх А. В.* Вивчення ролі іонів в процесах запалювання та горіння газових сумішей в Україні (перша половина ХХ сторіччя) / А. В. Сюх // Питання історії науки і техніки. – 2009. – № 2. – С. 2–9.
17. Техника горного дела в металлургии / под. ред. Б. Л. Розентрера, А. С. Федорова. – М., 1968.
18. Центральний державний архів вищих органів влади та управління. – Ф. 166, оп. 12, спр. 244 (Евреинов Г. Е.).
19. *Ченцов Є.* Арешт і засудження – безпідставні / Є. Ченцов, І. Єлінов // Відроджена пам'ять: книга нарисів. – Д., 1999. – С. 149–155.
20. *Швидько А.* Профессора Горной академии в руках Махно и Деникина. Как научные работники деньги добывали (1920 год. Почти детектив) / А. Швидько // Экспедиция-XXI. – 2009. – № 3
21. *Шухардин С. В.* Техника в ее историческом развитии / С. В. Шухардин, Л. Г. Давыдова, А. А. Пархоменко и др. – М., 1982.

Надійшла до редколегії 12.07.2011

УДК 94 (477)

Н. М. Буланова

Музей історії Дніпродзержинська

ХУДОЖНИК ІЗ КАМ'ЯНСЬКОГО РОБЕРТ ЛІСОВСЬКИЙ: ЖИТТЯ ТА ТВОРЧІСТЬ

У статті висвітлюється життєвий та творчий шлях уродженця Кам'янського, учня Г. Нарбута, видатного українського художника-графіка Р. А. Лісовського, який зміг реалізуватися в мистецтві завдяки еміграції.

Ключові слова: Кам'янське, Р. А. Лісовський, графіка, вплив, мистецтво, еміграція.

В статье описывается жизненный и творческий путь уроженца Каменского, ученика Г. Нарбута, выдающегося украинского художника-графика Р. А. Лисовского, который смог реализовать в искусстве благодаря эмиграции.

Ключевые слова: Каменское, Р. А. Лисовский, графика, влияние, искусство, эмиграция.

The article describes the life and creative path of Kamenskoe, a pupil G. Narbut, an outstanding ukrainian artist- graphic R. A. Lisovsky, who was able to realize themselves in art, thanks to emigration.

Key words: Kamenskoe, R. A. Lisovsky, graphics, effects, art, emigration.

Виходець з Кам'янського Р. А. Лісовський належить до плеяди діячів українського мистецтва, становлення яких відбулося на українському ґрунті, а розквіт таланту – завдяки еміграції, за межами Радянської держави. Життєвий та творчий шлях Р. А. Лісовського висвітлювався в основному в науково-популярній та краєзнавчій літературі, а особливості творчої майстерності художника знайшли відображення у сучасному українському мистецтвознавстві. Серед дослідників, в поле зору інтересу яких потрапляло ім'я Р. Лісовського, – М. Антонович, В. Попович, В. Січинський, М. Чабан, Р. Яців, О. Мельник та інші [1–3, 5–15]. Разом з тим на сьогоднішній день постала необхідність створення наукової біографії всесвітньо відомого митця, творча діяльність якого становить важливу ланку в ланцюгу культурно-мистецької спадщини України.

Р. А. Лісовський народився 29 грудня 1893 р. у Кам'янському в родині службовця Дніпровського заводу Південно-Російського Дніпровського металургійного товариства. Батько майбутнього художника – Антон Карлович Лісовський, уродженець с. Томашівка, після

отримання інженерної освіти очолив механічні майстерні на Дніпровському заводі. Мати художника – Юліане фон Анкер, німкеня за походженням, була досить освіченою для свого часу жінкою. Окрім Роберта, в сім'ї Лісовських були ще дві доньки, Матільда й Олена, та два сини – Володимир і Борис (Бернгард) [14, с. 46; 15, с. 164].

А. К. Лісовський, у родоводі якого тісно переплелися українське і німецьке коріння, з раннього дитинства привчав своїх синів до постійної праці, зокрема з металом і механізмами. У бібліотеці Лісовських поряд з технічною літературою знаходилися твори світової класики [10, с. 3]. Юліане фон Анкер докладала багато зусиль, щоб діти вирости освіченими людьми. Незважаючи на німецьке походження, вона зуміла прищепити своїм дітям почуття любові до України та української культури.

Саме під час навчання у Кам'янській лютеранській початковій школі у Роберта виявилися великі здібності до малювання, які стали розвивати батьки Лісовського. Підтримуючи захоплення сина мистецтвом, мати допомогла утвердити в його душі прагнення присвятити життя художній творчості. Прищеплена з дитинства працелюбність, підтримка батьків та рано виявлена обдарованість допомогли Р. А. Лісовському в подальшому досконально оволодіти мистецтвом графіки. У 1906 р. батько відправив тринадцятирічного Роберта до Миргорода, на навчання до Мистецько-промислової школи ім. Гоголя на відділі малярства і малюнка [2, с. 83]. Цей короткий етап в його біографії мав великі наслідки для визначення його майбутньої творчої спеціалізації як художника. Роберт Лісовський отримав перші фахові знання з акварельного живопису у маляра Рудольфа Пельше, з мистецтва українського орнаменту – у відомого педагога, етнографа та публіциста Опанаса Сластьона.

У 1908 р., переїхавши до Києва, молодий Лісовський потрапив до повноцінного мистецького середовища. Він став навчатися в Малювальній школі у досвідчених педагогів-класиків М. Мурашка, А. Крюгер-Прахової разом з майбутніми класиками українського мистецтва А. Петрицьким, П. Ковжуном, В. Седеляром. Одночасно з навчанням Р. Лісовський брав участь в оформленні київських часописів «Грунт», «Сяйво», виставляв свої твори на виставці Товариства киян 1914 р. [15, с. 165].

Після відкриття в Києві в 1917 р. Української академії мистецтв Роберт Лісовський записався до майстерні Георгія Нарбути, який щойно прибув із Петербурга. Великою заслугою Г. Нарбути було створення цілої школи української графіки. Р. А. Лісовський згадував про свої студії в 1930 р.: «Майстерня мала своєрідну атмосферу і своєю надзвичайною обстановкою була схожа на музей. Зі стін дивилися на нас старі портрети гетьманів та інших діячів, мініатюрні статуетки

Г. Нарбута, обрамовані дивними, старовинними, ажурно вирізаними з паперу рамками, в кутку стояло фортеп'яно, застелене старим українським килимом, з другого боку – дві старовинні гданські шафи із старовинним гутним склом та керамікою. І от серед такої обстановки ждали ми його кожного ранку, поки не відчиняться двері із сусідньої кімнати і не з'явиться усміхнена постать любимого вчителя, одягненого в темно-сірий жупан і чоботи...» [4, с. 10].

Георгій Нарбут вважав, що відродженій українській державі потрібні митці-фахівці, і тому останній рік свого життя багато уваги присвятив викладацькій роботі, направляючи своїх учнів на шлях до відродження мистецтва книги. «Графічна та духовна українізація», виховання художника з «українським» обличчям та синтетичним мисленням були фундаментальними засадами творчо-педагогічної програми Нарбута. Пріоритетним завданням його майстерні, зорганізованої в Українській академії мистецтв, було практичне освоєння книжкової графіки шляхом, що передбачав аналітичну роботу з першоджерелами, копіювання, розробку власних шрифтів та розв'язання композиційного завдання [7, с. 73]. Ці навчальні етапи розвивали образне мислення учнів, стимулювали вироблення власної графічної мови, дисциплінували виконавську культуру. Мистецькі настанови Нарбута мали вирішальний вплив на формування творчої манери Лісовського, зорієнтувавши до використання модерних пластичних засобів та композиційних схем. У 1920 р., тяжко хворий, фактично за кілька днів до смерті Георгій Нарбут зробив коректуру обкладинки Р. Лісовського до збірки Павла Тичини «Сонячні кларнети». Після смерті Нарбута викладання в Академії мистецтв стало відбуватися з іншими пріоритетами. Із встановленням в Україні радянської влади багато представників інтелігенції мусило шукати порятунку за кордоном.

Виїхавши з України в 1920 р., Роберт Антонович планував продовжити здобуття фахової освіти в Ляйпцизі – всесвітньо відомому центрі друкарського мистецтва, але хвороба затримала його в Польщі. У Варшаві власний талант і авторитет школи Г. Нарбута допомогли митцеві влаштуватися на роботу в державний графічний заклад, де на замовлення фінансового уряду Польщі він виконав проекти цінних паперів. Путч «Спартаківського Союзу» в Німеччині змінив його плани стосовно Ляйпцига. У 1922 р. митець вирушив до Галичини й зупинився у Львові, де в цей час за різних обставин опинилися й інші митці київської школи [15, с. 168].

Інтенсивно працюючи для видавництва, надніпрянці змінили обличчя львівської періодики, поєднуючи функціональність та естетику, своєю працею довели неподільність «чистої» графіки та графіки «прикладної» [8, с. 70]. Разом з надніпрянськими митцями до Львова перемістилася особлива атмосфера київських студій з їх відкритістю

для дискусій. У 1922 р. вони об'єдналися в Гурток діячів українського мистецтва (ГДУМ), який поставив за мету розвиток культурного середовища Галичини. Р. А. Лісовський взяв активну участь у щорічних виставках ГДУМ, представляючи там свої акварелі та книжкову графіку.

Львівський період був особливо плідним у творчості художника. Він створює книжково-журнальні обкладинки, ескібриси, видавничі марки, емблеми і печатки, де традиційно українські декоративні прийоми органічно зливаються з модерним оформленням. Поруч із традиційними роботами на теми неobaroko з'являються нові, експресивніші графічні вирішення, перейняті духом індивідуальної творчості, такі, як обкладинки до книг У. Самчука «Волинь», П. Бендуа «Шлях велетнів», Ю. Липи «Світлість», Рената і Жана «Боротьба з трупом», В. Бобринського «Ніч кохання» [8, с. 71]. Настрій книг передавали майстерні малюнки і оригінальне графічне подання реальних образів. Невід'ємним елементом композиції, органічно поєднаним із зображувальними мотивами всіх обкладинок Р. Лісовського, був шрифт, взірці якого митець шукав у рукописах и стародруках. «Старанне опрацювання кожної літери, сполучення їх між собою в різних комбінаціях та строго додержання стилю – бездоганні», – писав про шрифти Р. Лісовського М. Антонович [1, с. 5].

У Львові Р. А. Лісовський розпочав педагогічну діяльність. Він викладав малюнок у Державній дівочій учительській семінарії, де разом з ним працювали С. Гординський, П. Холодний, П. Ковжун, М. Бутович, М. Дядинок, О. Кульчицька; проектував зразки килимів для мистецько-промислової спілки «Гуцульське мистецтво». Відбулися зміни і в особистому житті художника: він одружився зі Стефанією Туркевич – молодою піаністкою і композиторкою, донькою пароха Львівської П'ятницької церкви. В 1927 р. народилася їх донька Зоя, яка в подальшому стане відомою художницею [14, с. 46].

Під час перебування Лісовського у Львові його твори стали помітними на міжнародних виставках книжкового мистецтва у Празі (1921 р.), Брюсселі (1928 р.) та цілій низці презентацій української графіки в Європі [10, с. 5]. Зростання професійної майстерності, виставкова діяльність дали можливість Лісовському в 1927 р. успішно скласти іспити до Берлінської академії мистецтв. У 1929 р., після закінчення навчання, митець отримав запрошення до Праги, на посаду професора графіки Української студії пластичного мистецтва [7, с. 72].

Кінець 1920-х – початок 1930-х рр. в історії української еміграції, що осіла в Чехословаччині, позначився активізацією роботи українських інституцій, установ, організацій та видавництв, що мали задовольнити духовні та матеріальні потреби емігрантів. Цей процес відбувався завдяки значній матеріальній допомозі чехословацького

уряду, моральній підтримці наукових і культурницьких кіл Чехословаччини. Роберт Антонович бере активну участь у житті еміграції – займається організацією виставок української графіки, зокрема у Берліні та Римі, входить до складу журі конкурсів «найгарніших українських книжок», вступає до Українського товариства прихильників книги, очолює Союз Українських пластунів Емігрантів (СУПЕ), де за свою працю дістає найвище пластове відзначення – «Золотий Хрест» [15, с. 168]. Поряд з громадською роботою та педагогічною діяльністю у Празі Р. А. Лісовський не припиняв і творчої роботи, виїздив на пленери, вдосконалюючи свій таланти аквареліста, та сумлінно виконував численні графічні замовлення для видавництва Є. Вирового, Ю. Тищенка (Сірого). У колі родини щоліта художник виїздив на Закарпаття, працюючи над етюдами.

Звичайно, що під час поїздок на Закарпаття він намагався отримати будь-яку звістку з Дніпродзержинська, де залишалися його батьківська родина. Самому Роберту Антоновичу шлях на Україну був закритий через репресії, які не оминули його братів та сестер. У 1937 р., як «вороги народу» були розстріляні його брати Борис і Володимир, а також обидва чоловіки його сестер Матільди та Олени, яким вдалося виїхати на Захід [14, с. 47]. Пізніше Р. Лісовському вдалося їх розшукати та допомогти матеріально. Овдовілого батька Роберта Антоновича – Антона Карловича – виселили з квартири, яку родина займала ще з дореволюційних часів. Він вимушений був просити притулок у своїх родичів. Маючи тавро «ворога народу», оскільки в родині були репресовані, Антон Карлович, будучи вже людиною похилого віку, перед наступом радянських військ у жовтні 1943 р. покинув Дніпродзержинськ разом із німцями і загубився на дорогах війни [14, с. 47].

Події Другої світової війни Р. А. Лісовський пережив у Празі, під час німецької окупації якої він втратив майже всі свої твори. Наступ радянських військ змусив художника покинути Прагу. У 1944 р. він виїхав до Італії, де опинився у таборі для біженців. У 1946 р. емігрантська доля закинула його на постійний побут до столиці Англії – Лондона. У важкий післявоєнний період художник вимушений був заробляти на шматок хліба тяжкою фізичною працею, що зумовило перерву в його творчій діяльності. Наприкінці 1940-х рр. Р. А. Лісовський нарешті зміг влаштуватися організаційним референтом у бюро Союзу українців Британії (СУБ) в Лондоні й обіймав цю посаду аж до пенсійного віку.

Разом з тим важкий у матеріальному сенсі лондонський період був для Р. Лісовського по-своєму цікавим і плідним. Він спілкувався з представниками української еміграції, зокрема Вадимом Щербаківським та Володимиром Шаяном. Створені в цей час обкладинки, застав-

ки, цеглини, емблеми, а також поштові та видавничі марки, виконані на замовлення українських видавництв і установ, підкреслили послідовність митця у творчих шуканнях, його відданість ідеям нарбутівської школи та незалежність джерел натхнення. Він намагався влаштувати виставку своїх акварельних і графічних робіт, постійно вагаючись, вважаючи себе не надто модерним для англійського глядача.

Останні роки життя Роберт Лісовський провів у Женеві, де і знайшов свій вічний притулок у 1982 р. До останніх днів Р. А. Лісовський не покидав творчої праці, усвідомлюючи своє місце у збереженні та пропагуванні мистецьких традицій, карбував безцінні зразки нового графічного мистецтва, залишаючись, як влучно сказав про нього У. Самчук, провідником «чистоти і грації лінії і правди... з аристократичною душею та богемською безпорадністю».

Отже, аналіз життєвого та творчого шляху Р. А. Лісовського дозволяє виділити такі періоди його життя та творчості: 1893–1906 рр. – дитячі роки, пов'язані з с. Кам'янське; 1906–1920 рр. – період навчання в різних навчально-мистецьких закладах Полтави та Києва; 1922–1927 рр. – львівський період, найбільш плідний у творчості митця; 1927–1929 рр. – навчання у Берлінській академії мистецтв; 1929–1944 рр. – празький період, характерний активною громадською діяльністю; 1946–1973 рр. – лондонський період, пов'язаний з діяльністю Союзу українців Британії; 1973–1982 рр. – останні роки життя, проведені у Швейцарії. Р. А. Лісовський залишив вагомий мистецький спадщину. Це – книжково-журнальна графіка: емблеми, печатки, акварелі, ескізи килимів, декорації, проекти надгробків. Серед останніх – проекти пам'ятників на могилах Є. Коновальця, П. Скоропадського. Незважаючи на те, що більшу частину свого життя Р. Лісовський провів поза межами України, він постав як справжній український митець, творчість якого розвивалася в руслі національних мистецьких традицій, а українська стихія завжди залишалась основною мотивацією його творчості.

Бібліографічні посилання

1. *Антонич М.* Роберт Лісовський / М. Антонич // Самостійна думка. – 1935. – № 36.
2. *Буланова Н. М.* Кам'янські етюди в стилі ретро / Н. М. Буланова. – Д., 2011.
3. *Голубець М.* Роберт Лісовський / М. Голубець // Укр. мистецтво. – 1926. – № 2.
4. *Лісовський Р.* Спомини про Нарбута / Р. Лісовський // Книголюб. – 1930. – № 3.
5. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури / Є. Маланюк. – Н.-Й., 1954.

6. Мельник О. Нарбутівська школа графіки діє і в діаспорі (На прикладі творчості Р. Лісовського) / О. Мельник // Українська академія мистецтв. Дослідницькі та науково-методичні праці. – К., 2007. – Вип. 14. – С. 175–182.

7. Мельник О. Роберт Лісовський: базова мистецька освіта та творча зорієнтованість українського графіка у 1910-х рр. / О. Мельник // Вісн. ХДАДМ. – Х., 2007. – № 5. – С. 70–75.

8. Мельник О. Цілісність творчих пошуків Роберта Лісовського на тлі мистецького життя Львова 1922–1929 рр. / О. Мельник // Вісн. ХДАДМ. – Х., 2007. – № 9. – С. 70–76.

9. Попович В. Роберт Лісовський (1893–1982) / В. Попович // Нотатки з мистецтва. – 1984. – № 24.

10. Роберт Лісовський (1893–1982): Каталог виставки творів, присвяченої 100-річчю з дня народження художника. – Л., 1993.

11. Січинський В. Книжкова графіка Роберта Лісовського / В. Січинський // Біблוגрафічні вісті. – 1927. – № 2.

12. Чабан М. Мандрівки старим Кам'янським / М. Чабан. – Д., 2004.

13. Яців Р. «Переймемо його ентузіазм» / Р. Яців // Дзвін. – 1991. – № 12. – С. 93–98.

14. Яцук Г. Лісовський Роберт Антонович / Г. Яцук // Слоневский А. Ю., Мороз О. Н. История в лицах, или Портретная галерея Каменского-Днепродзержинска. – Д., 2012. – С. 46–47.

15. Штець О. Роберт Лісовський: сторінки життя та творчості / О. Штець // Вісн. Львів. нац. академії мистецтв. – Львів: ЛНАМ, 2006. – Вип. 17. – С. 164–174.

Надійшла до редколегії 15.03.2012

КУЛЬТУРНЕ Й ДУХОВНЕ ЖИТТЯ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ ст.

УДК 655. 59 (477) «18 / 19»: 352. 075

О. А. Макієнко

*Інститут української археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України (м. Київ)*

ВИДАВНИЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ В УКРАЇНІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ ст.)

Розглядаються причини та умови розвитку видавничої діяльності земських установ в Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., аналізуються її організація та основні напрями, охарактеризовано різні зразки видавничої продукції земств.

Ключові слова: земства, видавнича діяльність, видавнича продукція, земські видання, земська періодика.

Рассматриваются причины и условия развития издательской деятельности земских учреждений в Украине во второй половине ХІХ – начале ХХ в., анализируются ее организация и основные направления, охарактеризованы различные образцы издательской продукции земств.

Ключевые слова: земства, издательская деятельность, издательская продукция, земские издания, земская периодика.

The author examine reasons and conditions of development the publishing activities zemstvo's institutions in Ukraine in second half of ХІХ – beginning of ХХ centuries, analyse its organization and principal directions, characterize different models of zemstvo's publishing production.

Key words: zemstvos, publishing activities, publishing production, zemstvo's editions, zemstvo's periodicals.

Важливе значення для поступального розвитку українських регіонів у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. мала діяльність органів земського самоврядування. Вона надала потужного імпульсу мо-

дернізаційним процесам у культурно-господарському житті України, сприяла пробудженню місцевого громадського життя. Земські установи, об'єднавши чимало визначних українських діячів, перетворилися на важливі осередки суспільно-політичного руху.

Непересічну роль у розбудові системи земського самоврядування на території України, зростанні ефективності культурно-господарської діяльності земств відіграла їх видавнича діяльність. Вона розглядалася земцями як невід'ємний атрибут гласності, відкритості, прозорості роботи земських установ. Виготовлення й розповсюдження земствами друкованої продукції забезпечувало існування важливого каналу соціальної комунікації, ставало засобом формування позитивного іміджу земських установ в очах населення, його мобілізації для вирішення актуальних питань облаштування місцевого життя й, зрештою, слугувало вирішенню широких просвітницьких завдань земського самоврядування. Наприкінці XIX – на початку XX ст., незважаючи на спроби адміністративної влади стримувати видавничу активність земств цензурними обмеженнями, земська друкована продукція міцно закріпила свою першість серед провінційних видань на території України.

Традиційний інтерес українських дослідників до історії земського самоврядування досі фактично оминав таку важливу ділянку земської діяльності, як видавнича справа. Обмежуючись поверховою характеристикою різних видів земських видань, учені-земствознавці найчастіше демонстрували досить поверхові уявлення про сутність земської видавничої діяльності. Свідченням цього слугували їх намагання штучно обмежити сферу видавничої діяльності земств випуском «книг для народу», а в окремих випадках – взагалі самих лише періодичних видань [26]. Інколи трапляються не зовсім коректні оцінки значення різних земських видань для розвитку духовно-культурного життя українських регіонів [11]. Приємним винятком є змістовна розвідка вінницької дослідниці Т.Р. Соломонової, у якій здійснено повноцінну характеристику видавничої діяльності Подільського губернського земства в 1904–1920 рр. [24]. По суті, найважливіші досягнення вітчизняної історіографії земського видавництва містяться переважно в дослідженнях, що вивчають пресу [5, 16, 27, 28, 30]. Вивчення історії земської преси в регіональному вимірі – основний напрям студіювання видавничої діяльності земств в Україні на сучасному етапі.

У межах даної статті здійснюється спроба висвітлення передумов та обставин розвитку видавничої діяльності земських установ в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст., розкриття її організаційного підґрунтя та провідних напрямів, а також характеристики різних зразків видавничої продукції місцевих земств.

Видавничу діяльність земських установ необхідно розглядати в широкому контексті видавничої справи в земствах, орієнтованої на підготовку, виготовлення й розповсюдження земствами видавничої продукції. У цьому сенсі під земською видавничою діяльністю слід розуміти сукупність організаційно-виробничих і творчих заходів земських установ, спрямованих на підготовку та випуск у світ власної видавничої продукції.

У першу чергу земська видавнича діяльність спрямовувалася на обслуговування потреб функціонування системи органів земського самоврядування, реалізуючи інформаційну політику кожного конкретного земства. Тож основний масив земських видань було представлено публікаціями земської документації – матеріалів земського діловодства й статистики, різних довідково-інформаційних праць тощо.

Саме цей величезний документальний комплекс, ставши доступним для дослідників завдяки впровадженню земцями принципам гласності й відкритості земської діяльності, уже в другій половині XIX – на початку XX ст. перетворився на основу джерельної бази земствознавчих студій. За влучною оцінкою одного з перших історіографів земства Д. Мордовця, «земська література – це хроніка земського життя та діяльності, це – внутрішня історія Росії [...], яка без прикрас, без упередженої думки викриває побутове, економічне й розумове життя не лише провінційних центрів, але й життя найбільш глухих куточків руської землі, трудове життя народу, його економічні, продовольчі, платіжні, санітарні й освітні засоби...» [17, с. 5].

Законодавство не вимагало від земських установ обов'язкової публікації їх внутрішньої документації. Однак уже в другій половині 1860-х рр. на перших сесіях земських зібрань ухвалюються рішення щодо оприлюднення відомостей про роботу земських установ через засоби масової інформації [21, с. 12; 22, с. 14; 23, с. 94]. Подібні рішення диктувалися передусім бажанням земських діячів донести населенню свою громадянську позицію щодо розв'язання злободенних питань життя регіонів. Невдалі спроби скористатися послугами місцевої офіційної періодики для повноцінного висвітлення земської праці остаточно переконали земців у необхідності започаткування власної видавничої діяльності.

Починаючи з кінця 60-х рр. XIX ст. і до 1917 р. усі губернські й більшість повітових земств на території України регулярно публікували журнали засідань земських зібрань, різних з'їздів і нарад, звіти та доповіді земських управ, інших земських установ (лікарень, притулків, училищ, кас дрібного кредиту, дослідних станцій, музеїв, бібліотек та ін.), кошторисну документацію, різноманітні статистичні довідники тощо. Як правило, підготовкою їх до друку займалися спів-

робітники канцелярій та інших службових підрозділів (відділень, столів, бюро) земських управ – секретарі, бухгалтери, статистики, діловоди, рахівники, писарі, коректори та ін. Інколи для реалізації особливо важливих видавничих проєктів (наприклад, підготовки й видання ювілейних довідково-інформаційних праць) земствами запрошувалися сторонні фахівці з відповідної галузі.

Домінуюче місце в комплексі земських видань традиційно займали публікації протокольної, звітно-довідної та кошторисної документації – основних видів управлінських документів, які визначали організацію та зміст земської діяльності. Саме ці документи найбільш рельєфно відображали ритм земського життя, ставали барометром для вимірювання щонайменших коливань у соціально-політичній атмосфері земства. Щороку підготовлені земськими управами звіти й доповіді про стан і перспективи розвитку галузей земського господарства разом із проєктом річного кошторису представлялися на розгляд земських зібрань чергових (а за потреби – й позачергових) сесій. Після їх завершення земські управи друкували як журнали (протоколи, стенограми) засідань земських зібрань, так і супутні діловодні документи у формі зведених збірників матеріалів земських зібрань, які таким чином перетворювалися на продовжувані видання.

Нерідко різні види діловодної документації (журнали, стенограми, звіти, доповіді, кошториси) виходили в світ окремими виданнями. Загалом, ураховуючи відносну самостійність окремих земств у процесі організації управлінської діяльності, можна зрозуміти наявність надзвичайного розмаїття варіацій форм та способів ведення земської документації, а отже – і її офіційних видань. У земському середовищі з часом зміцнювалася думка про необхідність уніфікації різних зразків друкованих видань земств [10, с. 71–74; 2, т. 4, с. 6]. Однак за часи існування земського самоврядування певної стандартизації вдалося досягнути під впливом урядових приписів лише у веденні кошторисної документації.

Загальний наклад видань документів земського діловодства не відзначався великою чисельністю. Міністерство внутрішніх справ, протидіючи широкому розповсюдженню друкованої продукції земств, вже у другій половині 1860-х рр. запровадило лімітування примірників земських видань за ознакою чисельності діячів конкретного земства. Тож визначення їх граничної кількості, а разом з тим і нагляд за їх змістовним наповненням було покладено на місцевого губернатора [20, с. 66, 223–224].

Не меншим розмаїттям характеризувалися статистичні видання земств, у яких статистики оприлюднювали результати досліджень різних галузей місцевого життя. Далеко не повний перелік земсько-статистичних публікацій на території України, наведений у бібліо-

графічному покажчику В. Григор'єва, складається з 1116 позицій [4]. Зусиллями лише статистичного бюро Полтавського губернського земства з 1881 до 1916 р. вийшло друком 51 найменування видань у 430 окремих томах, не враховуючи статистичних публікацій у періодичній пресі [25]. Статистичні видання земств за змістом і формою можна умовно поділити на три групи: 1) видання основної статистики, 2) видання поточної статистики, 3) публікації монографічних досліджень статистиків із різних питань.

До першої групи належали передусім матеріали подвірних переписів і матеріали майнової оцінки, що видавалися у вигляді серій збірників щодо окремих губерній. Аналіз статистичних даних дозволив їх упорядникам відтворити широку панораму культурно-господарського життя регіонів України. Видання другої групи – щомісячні, щоквартальні та щорічні огляди галузей земського господарства – вміщували статистичні дані оперативного характеру. Зрештою, остання група охоплювала наукові праці статистиків, підготовлені за підсумками спеціальних досліджень різних напрямів земської діяльності. Їх проблематика – вивчення природно-географічних умов окремих регіонів, складу й руху народонаселення, його фізичного здоров'я, рівня освіченості, форм та напрямів господарської діяльності тощо – орієнтувалася на вирішення актуальних для земства питань місцевого життя [13, с. 129–130]. Отже, статистичні праці земств стали яскравою сторінкою в розвитку краєзнавчих студій в Україні.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. в окремих земствах України вдалося реалізувати проекти узагальнюючих довідково-інформаційних видань – систематичних зводів постанов земських зібрань, земських календарів, а також нарисів історії земської діяльності. Так, починаючи з 80-х рр. XIX ст. наслідком кодифікації результатів земського нормотворення стала публікація зводів постанов зібрань шести губернських і двох десятків повітових земств на території України [15, с. 119].

Їх підготовка вимагала опрацювання величезних обсягів земської документації у друкованій і рукописній формах, яка концентрувалася в архівах і бібліотеках земських установ. У більшості випадків роботу над зводами постанов здійснювали відповідальні співробітники земських управ, інколи – земські гласні за дорученням губернських і повітових зібрань. З початку XX ст. послуги з упорядкування зводів постанов земських зібрань починають надавати земствам спеціалізовані комерційні установи. Значну активність в українських губерніях проявляли співробітники «Бюро по составлению «Сборников постановлений губернских и уездных земств» відомого російського журналіста, перекладача і видавця В. Маноцькова. Зокрема, їх зусиллями було підготовлено зразковий для видань подібного типу збірник по-

станов Бердянського повітового земського зібрання з 1866 до 1908 р. (1910) – компендіум знань з історії Бердянського повітового земства [19, с. I–III].

Загалом більшість упорядників намагалися надати зводам постанов характеру «матеріалів» з історії конкретного земства. Тому крім текстів постанов у них наводилися основні положення відповідних доповідей, резюме земських дебатів, а інколи й інформація про ступінь їх виконання. Відсутність координації зусиль окремих земств при підготовці подібних довідково-інформаційних видань заважала уніфікації підходів до визначення їх структури й змісту. Це створювало додаткові перешкоди при спробах порівняння здобутків практичної діяльності різних земств навіть у межах однієї губернії.

Довідково-інформаційні функції також виконували земські календарі, започатковані окремими губернськими і повітовими земствами в Україні. Маючи багато спільного з формального боку із традиційними пам'ятними книжками, які готувалися губернськими статистичними комітетами, вони акцентували увагу передусім на результатах земської роботи. Вдалим зразком подібного типу видань можна вважати щорічник-довідник Слов'яносербського повітового земства на 1914 р., у трьох відділах якого вміщувалися найважливіші нормативні документи земства, статистичні дані про становище різних сфер земського господарства, історичні нариси діяльності земства за галузевою ознакою, різноманітний довідковий матеріал (таблиці, діаграми, картограми та ін.) [7, с. I–XI].

Відзначення ювілейних дат в історії земського самоврядування сприяло підготовці багатьма земствами науково-популярних видань, у яких підводилися підсумки різнопланової діяльності земських установ у регіонах України. Їх формат коливався в досить широкому діапазоні – від невеликих брошур для популяризації успіхів земства до багатотомних історичних праць, розрахованих здебільшого на коло спеціалістів у земській справі.

Серед останніх варто відзначити видані коштом земства «Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства» (1904–1906) у трьох випусках та перший випуск «Истории Полтавского земства» (1914). Обидва видання готувалися спеціально запрошеними фахівцями, які отримали повний доступ до цінних документальних зібрань відповідних земств [8, с. I–II; 9, с. I–III]. Незавершена через обставини воєнного часу фундаментальна праця «История Полтавского земства», над укладанням якої працював відомий український статистик, економіст і соціолог Ф. Щербина, у перспективі могла б претендувати на статус кращого зразка дослідження регіональної історії земства в імперській Росії.

Рівень впливу земських видань, які відображали управлінську діяльність земств, на духовне життя місцевого населення не слід у жодному разі перебільшувати. Через обмеженість накладу й сфери розповсюдження, а також свій здебільшого спеціалізований характер вони не могли серйозно вплинути на формування «відповідної духовної атмосфери», якогось специфічного «інформаційного середовища», здатного суттєво змінити суспільні настрої і очікування в регіонах [11, с. 86, 99]. Утім беззаперечно залишається їх важлива роль у зростанні ефективності функціонування управлінського апарату земств, налагодженні інформаційних зв'язків у земському середовищі.

Більш значущими для розвитку духовно-культурного життя місцевого населення були видавничі заходи земств у межах їх просвітницької діяльності. Земство як громадський інститут у своїй роботі переслідувало широкі культурно-просвітницькі завдання, спрямовані на модернізацію різних сфер життя місцевого населення (у першу чергу селянства). Долаючи стереотипи традиційного життєвого укладу сільських мешканців, земські діячі намагалися раціоналізувати їх поведінкові моделі, надати імпульс для формування нових ціннісних орієнтирів (зокрема, пріоритетів освіченості над практичною досвідченістю).

Головним способом досягнення цього стала послідовна просвітницька робота на селі, здійснювана представниками численного корпусу земських службовців – вчителями, лікарями, агрономами, ветеринарами, страховими агентами та ін. Вони займалися розповсюдженням у середовищі селян сучасних агротехнічних і ветеринарних знань, розширенням їх уявлень про безпеку життя та праці, прищепленням цінностей санітарно-гігієнічної культури тощо. Поширення на селі опублікованих за кошти земств видань популярного типу (зокрема, видань «метеликів»), присвячених різним питанням повсякденного буття сільських мешканців, виявилось досить ефективним засобом адаптації селян до нових культурно-господарських реалій кінця XIX – початку XX ст.

Окремі земства стимулювали підготовку подібних видань призначенням їх авторам на конкурсній основі спеціальних грошових премій. Щоправда, ініціатива земських установ у цьому напрямі штучно обмежувалася адміністративними приписами із заборонаю на публікацію творів, не включених до каталогів народних бібліотек, які схвалило Міністерство народної освіти [2, т. 1, с. 560].

Видання «книг для народу» особливо активно практикувалося земствами України в добу революційних перетворень 1917–1919 рр., коли були остаточно скасовані цензурні обмеження царської доби. Земства вперше змогли безперешкодно постачати навчально-

методичну, художню й довідкову літературу до шкіл, бібліотек, клубів та інших культурно-освітніх закладів. Упродовж 1917–1918 рр. в умовах активізації видавничої діяльності земств для координації роботи в галузі підготовки, виготовлення й розповсюдження друкованої продукції в деяких земських управах були створені видавничі відділи (або підвідділи) з окремим штатом працівників [24, с. 52–53]. Таким чином, земства фактично перебрали на себе функції державних установ у сфері забезпечення необхідною літературою місцевих культурно-освітніх закладів.

У масиві видавничої продукції земств особливе місце належало земській періодиці. Форма періодичного видання дозволяла суміщати на його сторінках і офіційну документацію земств, і наукові розвідки, і публіцистику, і рекламні матеріали. Більш масові, доступні, краще розповсюджені порівняно з іншою друкованою продукцією земств, періодичні видання мали потенційно більший вплив на формування громадянської свідомості населення, його культурне виховання.

У своєму розвитку земська періодика в Україні пройшла складний і тривалий шлях – від поодиноких земських збірників, започаткованих окремими губернськими земствами наприкінці 60-х рр. XIX ст., до системи загальних і спеціалізованих земських періодичних видань (журналів, газет, бюлетенів), що видавалися більшістю губернських і повітових земств на початку XX ст.

Серед найдавніших за часом заснування і найдовших за тривалістю видання були земські часописи довідково-інформаційного типу в Херсонській та Чернігівській губерніях – «Сборник Херсонского земства» (1868–1906) та «Земский сборник Черниговской губернии» (1869–1915), у яких вміщувалися здебільшого урядові розпорядження, земська діловодна документація, статистичні матеріали, оголошення, рідше – наукові статті й повідомлення і практично повністю відсутньою була публіцистика. Їх програми, затверджені міністром внутрішніх справ, стали своєрідним еталоном для інших видань подібного типу в Російській імперії [3, 12]. Зрозуміло, що в умовах жорсткого адміністративного пресингу земств будь-які намагання земських діячів перенести обговорення злободенних питань повсякденного життя на шпальти земської періодики були завчасно приречені на невдачу.

Більш популярне спрямування й універсальний зміст мали земські часописи, що видавалися губернськими земствами в Полтавській, Таврійській та Катеринославській губерніях – «Земский обзор» (1883–1885), «Вестник Таврического земства» (1903–1908), «Вестник Екатеринославского земства» (1903–1905). За їх зразком аналогічні видання започатковувалися повітовими земствами в Ананьєві, Бал-

ті, Луганську, Могильові-Подільському, Одесі, Олександрії, Херсоні тощо.

Стрімкому поширенню земської періодики значно посприяла лібералізація цензурного режиму в умовах революційних подій 1905–1907 рр. Для ведення редакційних справ земських часописів при земських управах починають створюватися окремі підрозділи, які функціонують під загальним наглядом відповідальних редакторів – голів земських управ.

Загалом же до 1917 р. започатковані земствами періодичні видання в більшості випадків набували спеціалізованого характеру, орієнтуючись на професійні інтереси відповідних земських фахівців («Сельскохозяйственная хроника», «Врачебно-санитарная хроника», «Ветеринарная хроника», «Кооперативный листок», «Метеорологический бюллетень», «Педагогический журнал» та ін.). Їх підготовкою до друку займалися співробітники профільних підрозділів земських управ.

На початку ХХ ст. губернські й повітові земства України долучилися до видання газетної періодики. Форма та зміст земських газет відображали тенденцію до популяризації земських періодичних видань, набуття ними виразного громадсько-політичного звучання [29, с. 1164–1165]. Особливо помітно подібна тенденція простежується в земських газетах 1917–1919 рр. Серед них – «Киевская земская газета» («Народна справа»), «Екатеринославская земская газета» («Народная жизнь», «Шлях»), «Черниговская земская газета», «Волынские народные известия» («Свободное слово»), «Народное дело» (Харків), «Рідний край» (Гадяч), «Трудовой союз» (Бахмут), «Голос народа» (Куп'янськ), «Народне життя» (Богодухів), «Народна думка» (Прилуки) та ін.

За орієнтовними підрахунками, у революційну добу земствами України видавалося більше півсотні найменувань газет і журналів. Отже, поступово земська періодика перетворилася на важливий фактор громадського життя в регіонах України.

У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. на розвиток земської видавничої справи спрямовувалися значні фінансові ресурси, що сприяло швидкому зростанню кількісних та якісних показників друкованої продукції земств. На етапі становлення земського самоврядування в українських губерніях замовлення земських установ розміщувалися здебільшого в друкарнях місцевих адміністративних установ (передусім губернських правлінь). Однак стрімке зростання конкуренції у видавничій сфері підірвало їх монопольне становище на ринку провінційного книгодрукування. Більшість земств надала перевагу співпраці з приватними друкарнями, здатними більш оперативно та якісно виконувати земські замовлення [18, с. 272–273].

Подібна переорієнтація пояснювалася також намаганням позбутися надмірної адміністративної опіки над видавничою діяльністю земських установ. Напередодні Першої світової війни загальні витрати окремих земств на друкарські роботи сягали 40 тис. крб [6, с. 149–150].

Низка земств в українських губерніях, прагнучи самодостатності у видавничій справі, реалізували проекти створення власних земських друкарень (Чернігів (1870), Старобельськ (1877), Катеринослав (1897), Сімферополь (1903), Житомир і Київ (1917) тощо). Провідне місце в асортименті їх видавничої продукції займали саме земські видання [2, т. 1, с. 566]. Малоприбуткові в комерційному відношенні, земські друкарні все ж посприяли, з одного боку, задоволенню потреб інформаційного забезпечення земської діяльності, а з іншого – удосконаленню книжкової продукції для сільських мешканців.

Практика друкування земством значних масивів документації створила принципово нові умови для її розповсюдження, а звідси – визначила досить високий рівень збереженості земських видань у складі фондів архівів, бібліотек і музеїв. За межами України видання місцевих земств найповніше представлено у фондах Російської національної бібліотеки в Санкт-Петербурзі, куди вони потрапили у складі земської колекції Вільного економічного товариства (близько 500 тис. од. зб.) [1, с. 9].

В Україні друковану спадщину земств передусім репрезентують «земські відділи» науково-довідкових бібліотек державних архівів України, у яких упродовж 1920-х рр. було сконцентровано залишки земських архівів і бібліотек [14, с. 52]. Найбільше зібрання видавничої продукції земств зосереджено в бібліотеці Державного архіву Херсонської області (понад 3 тис. од. зб.). Значні за розміром колекції земських видань також містяться у фондах Державної наукової архівної бібліотеки в Києві (понад 1,5 тис. од. зб.) й науково-довідкових бібліотек державних архівів Автономної Республіки Крим, Дніпропетровської, Житомирської, Запорізької, Сумської, Чернігівської областей.

Втім через низький рівень організації бібліотечної роботи в архівах (неупорядкованість фондів, недосконалість (або відсутність) довідкового апарату) умови доступу до більшості з них залишаються незадовільними. Тож обсяг і зміст цих колекцій досі є маловідомими для спеціалістів. Не відзначається повнотою й наявна бібліографічна інформація про комплекси земських видань у фондах державних бібліотек України, а також бібліотек інших наукових, навчальних і культурно-просвітницьких установ. Отже, на часі створення узагальнюючих бібліографічних показників земських видань, що мають

раціоналізувати роботу дослідників історії земського самоврядування в Україні.

Таким чином, видавнича діяльність земських установ стала яскравим явищем у розвитку провінційного книговидання в Україні. Наполегливі зусилля земств щодо організаційно-виробничого й фінансового забезпечення видавничої справи мали результатом значне зростання ефективності земського управління, популяризацію здобутків земської діяльності, забезпечили суттєвий прогрес у здійсненні просвітницьких заходів серед сільського населення. Сформований внаслідок активної видавничої діяльності комплекс земських видань становить невід'ємну частину джерельної бази вивчення регіональної історії України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Бібліографічні посилання

1. *Абрамов В. Ф.* Российское земство: экономика, финансы и культура / В. Ф. Абрамов. – М., 1996.
2. *Веселовский Б. Б.* История земства за сорок лет: в 4 т. / Б. Б. Веселовский. – СПб., 1909–1911.
3. *Гапієнко А.* Историко-краєзнавчі матеріали в «Земском сборнике Черниговской губернии» / А. Гапієнко // Сіверянський літопис. – 1995. – № 3. – С. 97–101.
4. *Григорьев В. Н.* Предметный указатель материалов в земско-статистических трудах с 1860-х годов по 1917 г.: в 2 вып. / В. Н. Григорьев. – М., 1926–1927.
5. *Гуз А.* Становлення земської преси України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / А. Гуз // Історія в шк. – 2002. – № 11 / 12. – С. 1–6.
6. Доклад ревизионной комиссии Волынскому губернскому земскому собранию 4-й чрезвычайной сессии 1914 года. – Житомир, 1914.
7. Ежегодник-справочник Славяносербского уездного земства на 1914 год. – Луганск, 1914.
8. Исторический очерк деятельности Херсонского губернского земства за 1865–1899 годы. – Вып. I. – Херсон, 1904.
9. История Полтавского земства / сост. Ф. А. Щербина. – Вып. I. Дореформенный период и введение земских учреждений. – Полтава, 1914.
10. *Клевезаль Е. Р.* К вопросу об упорядочении земских изданий / Е. Р. Клевезаль // Саратов. земск. неделя. – 1904. – № 1. – С. 67–74.
11. *Кузовова Н. М.* Земські видання як джерело з історії Херсонщини та чинник розвитку її духовного життя / Н. М. Кузовова // Наук. зап. / Херсон. краєзнавч. музей. – Херсон, 2005. – С. 88–100.
12. *Макиєнко О. А.* Біля витоків земської періодики в Україні: «Сборник Херсонского земства» (1868–1906)» / О. А. Макиєнко // Пробл. історії України ХІХ – початку ХХ ст.: зб. наук. праць. – К., 2011. – Вип. 19.
13. *Макиєнко О. А.* Документаційне забезпечення статистичних досліджень у земських установах України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.) / О. А. Макиєнко // Іст. архів. Наук. студії. – Миколаїв, 2011. – Вип. 6. – С. 125–131.
14. *Макиєнко О. А.* Колекції земських видань у бібліотечних зібраннях державних архівів України: походження, склад, історична доля / О. А. Ма-

кієнко // Гуржіївські іст. читання: зб. наук. праць. – Черкаси, 2011. – Вип. 4. – С. 51–54.

15. *Макієнко О. А.* Протокольна документація земських установ в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): проблеми джерелознавчого дослідження / О. А. Макієнко // Іст. архів. Наук. студії. – Миколаїв, 2011. – Вип. 7. – С. 116–124.

16. *Мілясевич І. В.* Роль Волинського земства у формуванні системи місцевих періодичних видань на початку XX століття / І. В. Мілясевич // Актуальні пробл. вітчизн. та всесвітн. історії: наук. зап. Рівненськ. держ. гуманітарн. ун-ту. – Рівне, 2008. – Вип. 12. – С. 33–40.

17. *Мордовцев Д. Л.* Десятилетіє русского земства. 1865–1875 / Д. Л. Мордовцев. – СПб., 1877.

18. *Подолька Н. С.* Видавнича діяльність земств 1861–1917 рр. (на матеріалах Сумського краю) / Н. С. Подолька // Слобожанське культурне надбання: зб. ст. учених з пам'яткоохоронної роботи. – Х., 2009. – Вип. 2. – С. 270–274.

19. Сборник постановлений Бердянского уездного земского собрания с 1866 г. по 1908 г. – Т. 1. – М., 1910.

20. Сборник правительственных распоряжений, по делам до земских учреждений относящимся. – Т. 1. – СПб., 1872.

21. Свод постановлений Харьковского губернского земства за годы с 1865 по 1883. – Т. 1. – Х., 1883.

22. Систематический сборник постановлений Сумского уездного земского собрания с 1865 по 1895 г. – Сумы, 1895.

23. Систематический свод постановлений Екатеринославского губернского земского собрания. 1866–1913 гг. – Т. 1. – Екатеринослав, 1914.

24. *Соломонова Т. Р.* Видавнича діяльність Подільського земства 1904–1920 рр. / Т. Р. Соломонова // Наук. зап. Вінницьк. держ. пед. ун-ту ім. Михайла Коцюбинського. Історія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 51–54.

25. Список изданий статистического бюро Полтавского губернского земства (1881–1916). – Полтава, [1917].

26. *Стецюк В. Б.* Видавнича діяльність земств Поділля (1907–1920 рр.) / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2006. – Т. 7. – С. 357–366.

27. *Стецюк В. Б.* Періодичні видання Подільського губернского земства (1907–1920 рр.) / В. Б. Стецюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. праць. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Т. 12. – С. 387–397.

28. *Стрельбицька Н.* До історії періодики органів самоврядування Правобережної України і Подільської губернії (друга половина XIX – початок XX ст.) / Н. Стрельбицька // Укр. періодика: історія і сучасність: доп. та повідомл. Дев'ятої всеукр. наук.-теорет. конф., Львів, 28–29 жовт. 2005 р. – Львів, 2005. – С. 245–251.

29. *Фроммет Б.* О задачах ведения земского журнала-газеты / Б. Фроммет // Земск. дело. – 1915. – № 21. – С. 1163–1166.

30. *Школьна О.* Періодичні видання земських установ Катеринославської губернії (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Школьна. Електронний ресурс. Режим доступу: URL: <http://vuzlib.com/content/view/1526/43>. – Назва з екрану.

Надійшла до редколегії 15.11.2011

УДК 94 (477) «кінець 19 / початок 20»

Г. В. Утешева

Технічний ліцей м. Дніпропетровська

**«РОЗВАГА ДЛЯ НАРОДУ»:
КІНО ТА КАТЕРИНОСЛАВЦІ НА МЕЖІ XIX – XX ст.**

Розглянуто історію виникнення кінотеатрів у Катеринославі, розвиток кіноіндустрії міста, описано враження городян від «чарівного ліхтаря» та фонографа Едісона.

Ключові слова: Катеринослав, «чарівний ліхтар», фонограф Едісона, історія кінотеатрів Катеринослава, кіноіндустрія міста, катеринославська публіка, Д. Сахненко.

Рассмотрены история возникновения кинотеатров в Екатеринославе, развитие киноиндустрии города, описаны впечатления горожан от «волшебного фонаря» и фонографа Эдисона.

Ключевые слова: Екатеринослав, «волшебный фонарь», фонограф Эдисона, история кинотеатров Екатеринослава, киноиндустрия города, екатеринославская публика, Д. Сахненко.

There were regarded the history of cinemas emergence in Ekaterinoslav, development of film industry of city. Impressions of citizens from watching «magic lantern», Edison phonograph are described

Key words: Ekaterinoslav, «magic lantern», Edison phonograph, history of Ekaterinoslav cinemas, film industry of city, ekaterinoslavskaya public, D. Sahnenko.

Історія виникнення перших кінотеатрів, зародження і розвитку кіноіндустрії міста є однією з маловивчених сторінок історії розважальної культури Катеринослава наприкінці XIX – на початку XX ст. Ця тема є актуальною також у зв'язку з тим, що у 2011 р. минуло 100 років від дня зйомки першого в історії світового кінематографу повнометражного українського фільму «Запорізька Січ», яку створив у Катеринославі Данило Сахненко.

Історії катеринославського кінематографа у жанрі «малих форм» приділяли увагу краєзнавці В. Бекетов [3, с. 4], Б. Бриккер, І. Трало [4, с. 4], С. Мажаєв [9, с. 4], В. Мороз [11, с. 3], М. Чабан [20, с. 4; 21, с. 146–147.], І. Шаповал [25, с. 6–7; 26, с. 3].

Свої статті означені автори, як правило, присвячують історії створення першого українського кінофільму «Запорізька Січ», розповідають про катеринославського кіномеханіка і режисера Д. Сахненка, звертають увагу на роль Д. І. Яворницького у сфері кіномистецтва. Ці статті надруковані в науково-популярній формі у дніпропетровських періодичних виданнях.

© Г. В. Утешева, 2012

У 2010 р. опубліковано книгу журналіста та краєзнавця М. Чабана «Піонер українського кіно Данило Сахненко» [22]. Дослідник більш поглиблено вивчає факти із життя та творчої діяльності талановитого земляка. У своїй роботі автор уперше наводить фільмографію Д. Сахненка та список літератури, присвяченої митцю.

Проте дослідники зовсім не звертають увагу на атмосферу перегляду кіно, ставлення катеринославської публіки до нового мистецтва, не вивчається і не аналізується тема впливу масового мистецтва на глядача. Майже єдиним із тих, хто намагався передати враження катеринославців від перегляду кіно, був журналіст і письменник М. Шатров [27, с. 271].

Обмеженими є інформаційні можливості дослідження цієї теми. Основними джерелами є повідомлення кореспондентів катеринославських газет у рубриці про міське життя, численні рекламні оголошення, які друкували власники кінотеатрів. Водночас цей матеріал надає можливість дізнатися про репертуар кінотеатрів, ставлення міської публіки до кіномистецтва та ін.

Попередником кінематографа у 80-ті рр. ХІХ ст. для катеринославців був «чарівний ліхтар». За допомогою «друмондова світла», що утворювалося розжарюванням крейди під час згорання киснево-водневої суміші, цей ліхтар висвітлював на полотняному екрані «чарівні» картини. Також були «чарівні ліхтарі» на керосиновій лампі. Однією з перших організацій, що активно застосовували цей винахід науки, була Катеринославська Комісія народних читань (далі КНЧ), яка розпочала свою діяльність у 1883 р. [7, с. 167].

Протягом 7–8 років КНЧ виписувала картини з Києва, Харкова, Одеси. Наприкінці 1893 р. в її розпорядженні було вже 536 картин [1, с. 3], у 1894 р. – 604 картини [14, с. 15]. Майже кожне читання супроводжувалося демонстрацією 10–20 картин на склі. Коштували вони до 2 крб та навіть більше. До того ж необхідно було постійно заправляти ліхтар газом [14, с. 2]. Щоб компенсувати частину витрат, зі слухачів читань брали платню 5 коп. та по 25 коп. з тих, хто сидів у перших двох рядах [14, с. 1].

«Посмотрите, кто же бывает на этих чтениях, – назначав кореспондент місцевої газети, – серая публика, по преимуществу населяющая наши окраины: Мандрыковку, Чечелёвку, Солдатскую слободку; есть, конечно, и население центра» [12, с. 3].

Кількість бажаючих відвідати читання, під час яких показували «чарівний ліхтар», була набагато більшою, ніж могли прийняти аудиторії комісії. У 1892 р. «Екатеринославские губернские ведомости» писали про реакцію катеринославської публіки на читання, що проводилися в аудиторії залізничного училища: «Чтения организовывались по субботам (после вечерни) для детей-учеников, однако не было

возможности оторвать от дверей взрослых рабочих, которые слушали с удовольствием даже «Робинзона» (чтения осуществлялись с помощью маленького волшебного фонаря). Когда же читалось «о дожде и снеге», «громе и молнии» и др., то приходилось буквально давать генеральное сражение, чтоб освободить комнату от наплыва взрослых посетителей, ибо и для детей было мало места: их собиралось так много, что жара в комнате стояла невыносимая, приходилось постоянно вытирать стекло фонаря, которое быстро покрывалось влагою...» [12, с. 3].

У 1893 р. під час іншого читання – в аудиторії залізничного училища, де слухачами зазвичай були працівники зв'язи та їх сім'ї, «... желание попасть на чтения было настолько велико, что когда входные двери училища были заперты, то оставшиеся обступили все окна, а вновь прибывшие постоянно стучали и буквально ломались в двери» [6, с. 2].

Мешканців «ночлежного дома» захопило читання брошури «О чудесном избавлении Государя Императора и всего Августейшего семейства при крушении поезда 17 октября 1888 г.». Місцева преса писала: «Во время чтения показывались теньевые картины. Слушатели, соблюдая полную тишину, с глубоким вниманием следили за ходом рассказа, а при объяснении картин короткими одобрительными возгласами откликались на некоторые замечания. Чтение, видно, всех весьма заинтересовало...» [19, с. 1].

Більш детально тематику читань, лекцій та іншу діяльність комісії автор даного дослідження проаналізувала у статті «Формування «розумних розваг» городян на межі XIX – XX ст. (ККНЧ)» [18, с. 237–251].

На Соборній та Острожній площах, де збиралося від 3 до 8 тис. осіб, демонстрацію картин «чарівного ліхтаря» організував у 1887–1889 рр. М. М. Владимиров [1, с. 3]. Коли в 1887 р. відзначався сторічний ювілей міста, героями картин «чарівного ліхтаря» були особи, причетні до історії Катеринослава (князь Потьомкін, Катерина II, губернатори) [5, с. 94].

Реклама 90-рр. XIX ст. закликала відвідати театр М. С. Копилова, де також проводилися народні читання з показом картин, що рухалися. У першому відділенні організатори обіцяли прочитати у скороченому варіанті повість О. К. Толстого «Князь Серебряный» та продемонструвати 15 картин. У другому відділенні – продекламувати 7 віршів та 8 байок І. А. Крилова, а також показати тіньові картини до кожного твору. У третьому – «чарівний ліхтар» висвітлював живописні красиви [10, с. 2].

Незадовго до появи «сінематографа» братів Люм'єрів, 26 квітня 1892 р., у цирку М. С. Копилова катеринославцям було показано фо-

нограф Т. Едісона. Незважаючи на несприятливі умови – безперервно шипіли електричні лампи, які освітлювали цирк, голосно поводи-ла себе публіка, – деякі номери програми, як повідомляла «Екатеринославские губернские ведомости», передані були фонографом якісно, наприклад, пісня «Калинушка», яку виконав А. Д. Давидов, романс П. Луккі, українська пісня Городецького, арія А. Патті. Однак цей апарат серед катеринославців успіху не мав. Кореспондент пояснив це тим, що антрепренер Гюнхен, що погано володів російською мовою, не зміг пояснити глядачам, що таке фонограф і чим він цікавий. «Этим, очевидно, – повідомляла газета, – объясняются и крики «Довольно!», так как многие, несомненно, в простоте душевной приняли фонограф просто за плохо играющую музыкальную машину и потому, естественно, предъявляли к нему совершенно несоответствующие требования» [23, с. 3].

Таким чином, кіномистецтву вже від його початків відводилася роль масового мистецтва, а рухомі картинки вважали розвагою простого люду. Новий технічний засіб передачі інформації та нова розвага – кінематограф – у Катеринославі активно впроваджувався в життя з кінця 90-х рр. XIX та на початку XX ст.

Кіно швидко здобуло славу і стало прибутковим бізнесом. Виникла конкуренція між фірмами Люм'єра, Пате, Гомона та Едісона (США). З часом Люм'єр оголосив продаж своїх апаратів вільним, відмовився від системи «наскоків» своїх представників. Пате відкривав свої філіали в Російській імперії.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. кінематограф був «мандрівним». Власники ярмаркових балаганів та деякі ділки купували в Парижі апарати і кінокартини та їздили по містах, показували фільми на ярмарках, оскільки стаціонарний кінотеатр був дуже дорогим.

Перший кінотеатр, або біоскоп, з'явився спочатку в Нових Кайдаках. Відкрив його Семергея. Потім підприємець Папай у тому ж районі побудував електробіоскоп «Звезда». Перші біоскопи більше нагадували хлів, за винятком збудованого пізніше «Вулкана» [11, с. 3]. Демонструвалися в них спочатку кінострічки закордонного виробництва тривалістю в декілька хвилин, переважно з сюжетами, знятими з натури.

На початку XX ст. почали будуватися кінотеатри і в центрі Катеринослава. На розі Єкатерининського проспекту і вул. Фабричної знаходився електробіоскоп А. Зайлера «Біограф», побудований у 1908 р. [26, с. 2], на проспекті – «Роль» та «Новомотограф», у будинку Хреннікова городян запрошував на кіносеанси електротئاتр «Паласс», а по вул. Московській – «Модерн», поруч із яким розташовувався магазин Ф. П. Дедикова, де разом з іншими речами продавалися «чудові ліхтарі» і сінематографи [29].

Рекламні афіші початку ХХ ст. свідчать про те, що під час недільних гулянь у Потьомкінському саду городяни також могли відвідати сінематограф [3, с. 4].

Власники перших біоскопів не завжди турбувалися про заходи пожежної безпеки. Внаслідок цього згорів дерев'яний кінотеатр А. Зайлера, були навіть жертви. Тільки після цієї події міська управа заборонила демонструвати кінематографічні сеанси у не призначених для цього приміщеннях [27, с. 271]. У Катеринославі почали будувати великі, кам'яні, театрального типу кінематографи, які не поступалися столичним за рівнем обладнання. Перед початком першої світової війни на проспекті відкриваються величезні кінотеатри: «Гігант», «Колізей» (у 1912 р.), які були збудовані Г. і П. Гезе [27, с. 272], «Палас», «Солей» (у 1914 р.) [13, с. 1] та ін.

«Гігант» був першим капітальним кінопалацем. Двоповерховий кінотеатр, побудований у стилі «модерн» з фронтоном над плавним заокругленням кутової частини, став прикрасою Катерининського проспекту. Увечері тут збиралася у більшості своїй «чиста» публіка. «В антрактах та перед сеансами в просторах фойе з м'якими меблями і квітами грала музика. З невеликої естради звучали модні пісеньки. Кружляли в танку пари. Любителі переглядали свіжі газети та журнали, залицались до жінок або сиділи у багатому буфеті» [16, с. 247].

Кінотеатри у центрі міста були розраховані на заможного глядача, хоча білети в біоскопи були набагато дешевшими за театральні [27, с. 270].

Для музичного супроводу кінокартин адміністрація таких кінотеатрів запрошувала великі концертні оркестри. Наприклад, у кінозалі «Солей» виступав оркестр під управлінням М. Гіттера. Вибір музики був доручений піаністу О. І. Ратусу [13, с. 1]. Концертний оркестр під керівництвом І. М. Калиновського супроводжував покази у кінотеатрі «Колізей» [28, с. 1]. Отже, у конкурентній боротьбі за глядача власники великих центральних кінотеатрів звертали особливу увагу на музичне оформлення картин.

На початку ХХ ст. значно поширилося використання реклами. Уявлення про репертуар кінотеатрів можна скласти на основі численних рекламних оголошень у катеринославській пресі: «Союз смерти» – последний выдающийся гвоздь синематографии. Сильно захватывающая драма из жизни рабочих каменноугольных копей, в картине эффектен грандиозный взрыв шахты и особенно трагичны его последствия» або «Боевик сезона «Кровавые слезы, или Умерла, не простила» – глубокая современная драма из жизни наших дней» та по самих назвах запропонованих фільмів: «Дьявольская лестница», «Муть, или В тисках судьбы», «Лагерь ужаса», «Сутки в моги-

ле», «Агония любви», «Кровавая помолвка», «Катастрофа на море», «Последнее слово подсудимого» [15, с. 62–63].

Окрім художніх фільмів, демонструвалися також документальні стрічки і хроніка подій у світі. Велику популярність мали фільми іноземного походження, меншим успіхом – російського виробництва, крім тих, у яких грала В. Холодна або І. Мозжухін [27, с. 271]. Отже, за російською статистикою початку ХХ ст., 70% всіх кінематографічних фільмів були драмами (дуже низького гатунку), 20% – гумористичними сюжетами і лише 10% – зйомками з натури, краєвидами тощо [22, с. 43].

Атмосферу перегляду та якості зображення чудово передав журналіст М. Шатров: «Мелькали крупные, зачастую весьма малограмотные титры, тапёр истязал в углу под экраном вконец расстроенное пианино. Что касается цвета – посетители биоскопов не могли пожаловаться на однообразие. Интимные сцены печатались на голубой позитивной плёнке, эпизоды на лоне природы – на жёлтой или зелёной, кровопролитные бои и пожары – непременно на красной» [27, с. 271]. Публіка середини ХІХ – початку ХХ ст. була малограмотною, тому і титри німих фільмів були не завжди зрозумілі.

Краєзнавець М. Чабан доповнює атмосферу перегляду таким повідомленням: «Сотня-дві глядачів входили і заходили в зал, як кому хотілося, екран було погано видно не тільки з останнього, але й з першого ряду – підлога не мала нахилу. Мало задоволення і від угарного диму (апарати були з фугасовими лампами)... На кіносеансах завжди було гучно: глядачі коментували події на екрані, весь час вигукуючи: «Не стійте! Сідайте!» [22, с. 49].

Таким чином, на початку ХХ ст. кіно залишалося розвагою для народу. У своєму фельетоні місцевий кореспондент Кандид відзначив, що: «В биоскопе Блица, представляющем из себя огромный караван-сарай, благодаря высокой расценке платы за места передняя половина – к экрану – постоянно забита публикой, как сельдями, а задняя (большая) половина – с дорогими местами – вечно пустует» [8, с. 3].

З 1908–1909 рр. в Катеринославі починає набирати темпу власне виробництво фільмів. Оператор приватної катеринославської кіноконтори І. Спектора «Художество» Д. Сахненко, який з 1906 р. працював кіномеханіком у біоскопі Зайлера, в 1911 р. зняв, окрім краєвидних стрічок «Розлив Дніпра» та «Пейзажі Катеринослава», також фільм за «Наймичкою» І. Карпенка-Карого та оперету «Наталка Полтавка» І. Котляревського в постановці відомої київської трупи М. Садовського, яка гастролювала в той час у Катеринославі. В опереті брали участь видатні українські актори: роль Наталки виконала М. Заньковецька, возного – Ф. Левицький, виборного – М. Садовський [4,

с. 4]. В інших ролях виступили І. Мар'яненко [17, с. 12–14], Г. Борисоглібська, Г. Бутовський, Л. Лিনিцька, С. Паньківський та інші актори [11, с. 3]. Фільми-спектаклі було знято у мальовничому куточку Миського парку (тепер парк ім. Лазаря Глоби).

У 1912 р. Д. Сахненко заснував у Катеринославі Південноросійське кіноательє «Родина» [4, с. 4]. Діяльність товариства розпочалася постановкою фільму «Запорізька Січ» (1912 р.), сюжет якого базується на місцевій історії. Війна тоді приваблювала глядача більш за всі інші теми. Головною дійовою особою у фільмі був легендарний кошовий атаман І. Д. Сірко. Сценаріїв у сучасному розумінні тоді не було – їх заміняв список окремих, головних епізодів, що трохи нагадував лібрето. У створенні картини активну участь брав Д. І. Яворницький. Він віддав у розпорядження знімальної групи старовинні предмети домашнього побуту, зброю, костюми. Консультації історика допомогли Сахненку відтворити реальну обстановку Запорозької Січі. Спеціально для фільму композитор В. Страховський написав музику [4, с. 4]. Будував і розписував декорації художник Є. Шаплик [9, с. 4].

Великий любитель української старовини, інженер та підприємець В. М. Хреніков також допоміг знімальній групі, безкоштовно надавши козацький одяг та зброю [25, с. 7]. У фільмі знімалися нащадки запорожців – дніпровські лоцмани.

Акціонери, витративши на зйомки фільму останні кошти, були змушені шукати ще одного компаньйона. Ним став власник кафе-їдальні М. Шейнін, що готував рекламу фільму, а Д. Сахненко друкував тиражні копії картини. З цими дублікатами акціонери та основні учасники зйомок вирушили в подорож Росією – пропонувати фільм до прокату [21, с. 147].

Пізніше Д. Сахненко зняв також кінострічки «Мазепа» (за мотивами поеми О. С. Пушкіна «Полтава»), «Любов Андрія» (за повістю М. Гоголя «Тарас Бульба»), комедію «Оце так вскочив!», «Осада Запорозжя» [5, с. 94–95]. Проте через нестачу матеріальних ресурсів кіноательє «Родина» стало власністю багатого комерсанта Ф. Щетиніна, котрий повернув виробництво картин у суто комерційну колію. Назва організації змінилася на «Южно-русское Синематографическое акционерное общество Сахненко, Щетинин и К». Товариство зняло в Катеринославі в 1914 р. комедію «Грицько Голопушенко», а потім розпочало «серійний» випуск патріотичних, шовіністичних картин.

Режисером був запрошений А. Варягін, а Д. Сахненко залишився оператором. Окрім воєнних агіток, новий режисер написав сценарій за п'єсою М. Старицького «Богдан Хмельницький» і поставив за ним

одноіменну кінокартину у виконанні української театральної трупи М. Кучеренка [4, с. 4].

Зняті за фольклорними традиціями та сюжетами картини «Запорізька Січ» Д. Сахненка і «Богдан Хмельницький» А. Варягіна мали великий успіх у масового глядача. Зображені в них історичні події за своїм змістом і художнім втіленням були близькими поетичному мисленню українців [4, с. 4].

Отже, наприкінці XIX – на початку XX ст. кінематограф сприймався як балаганне видовище або атракціон. Відмінність від «мандрівного» кінематографа була чисто зовнішньою – ілюзії були стаціонарними і фільми демонструвались у закритих приміщеннях. «Мандрівний», і стаціонарний кінематограф співіснували досить довго.

Кіно було більш доступною розвагою для народу, магія «великого німого» заворожувала, викликала нові фантазії, відчуття і на деякий час відволікала катеринославців від злиденної буденності. На відміну від інших видів мистецтв – живопис, театр, опера та ін. – кіно не вимагало від глядача особливої підготовки для його розуміння та сприйняття.

Щоб привернути увагу заможної публіки, яка не ходила у балагани із протягами на околицях міста, у центрі Катеринослава на початку XX ст. почали будувати розкішні, комфортні кінопалаци.

Із початком Першої світової війни робилися спроби перетворити кіно на засіб «патріотичного виховання». Деякі кінотеатри жертвували гроші на користь Червоного Хреста та сімей, чоловіки яких пішли на фронт. Так, власник театру «Колизей» І. А. Спектор обіцяв у рекламному оголошенні, що протягом місяця буде відраховувати на їхню користь по 5% з прибутку [28, с. 1].

Діяльність більшості кінофірм початку XX ст. зводилася до випуску «комерційних» драм і комедій, які в масі були бездарним кіномотлохом. Інакше ставився до кінематографії катеринославський оператор і режисер Д. Сахненко. Він вбачав у тодішніх кіноспробах зародження самостійного мистецтва, здатного виховувати людей, популяризувати українську історію і культуру, служити гуманним цілям.

Бібліографічні посилання

1. *Акинфиев М. Я.* Обзор деятельности Екатеринославской комиссии народных чтений 1883 г. 13 февр. 1893 г. / М. Я. Акинфиев // Екатеринослав. гу-бернск. ведомости. – 1893. – 6 марта.
2. *Архипова Т.* Светопись временных лет: на рубеже XIX – XX в. в Екате-ринославе начался фотобум / Т. Архипова // Апельсин. – 2004. – № 1 (13).
3. *Бекетова В.* Перший оператор Придніпров'я / В. Бекетова // Наш го-род. – 1995. – 25 серп.

4. *Бриккер Б.* З історії кіно в Катеринославі / Б. Бриккер, І. Трало // Прапор юності. – 1968. – 24 січ.
5. Дніпропетровськ: минуле і сучасне. – Д., 2001.
6. Живое дело // Катеринославі. губернк. ведомости. – 1893. – 21 янв.
7. Історія міста Дніпропетровська / за наук. ред. А. Г. Болєбуха. – Д., 2006.
8. [Кандид]. Наброски / [Кандид] // Рус. правда. – 1912. – 9 дек. – № 1777.
9. *Мажаєв С.* «Внимание, съёмка...» / С. Мажаєв // Днепровск. правда. – 1986. – 6 апр.
10. Местная хроника // Катеринославі. губернк. ведомости. – 1892. – 9 мая.
11. *Мороз В.* Катеринославі. киностудія / В. Мороз // Днепр вечерн. – 1985. – 10 июня.
12. *Нето.* К вопросу «о народных чтениях» / Нето // Катеринославі. губернк. ведомости. – 1892. – 5 нояб.
13. Открытие театра (кинотеатра) // Приднепровск. край. – 1914. – 19 сент.
14. Отчёт о деятельности Комиссии по устройству народных чтений в г. Катеринославі за 1893–94 год. – Катеринославі, 1894.
15. *Портнова Т.* Міське середовище і модернізація: Катеринославі. середини ХІХ – початку ХХ ст. / Т. Портнова. – Д., 2008.
16. *Старостін В.* Столиця степового краю. Дніпропетровськ. Нарис з історії міста / В. Старостін. – Д., 2004.
17. *Стех Я.* Дещо про українське кіно і роль Олександра Довженка / Я. Стех // Бористен. – 2002. – № 11 (137).
18. *Утешева Г. В.* Формування «розумних розваг» городян на межі ХІХ – ХХ ст. (Катеринославі. комісія народних читань) / Г. В. Утешева // Надніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2007. – Вип. 5.
19. Хроника // Катеринославі. губернк. ведомости. – 1892. – 15 дек.
20. *Чабан М.* Кіно пішло з Мандриківки / М. Чабан // Зоря. – 1991. – 16 листоп.
21. *Чабан М.* Перший український кінофільм «Запорізька Січ» / М. Чабан // Пам'ять століть. – 1997. – № 4.
22. *Чабан М.* Піонер українського кіно Данило Сахненко / М. Чабан – Д., 2010.
23. Часть неофициальная. Новости науки и литературы // Катеринославі. губернк. ведомости. – 1892. – 28 апр.
24. *Шаповал І.* «Засновник» Запорізької Січі / І. Шаповал // Прапор юності. – 1971. – 28 серп.
25. *Шаповал І.* Кіно про запорожців / І. Шаповал // Бористен. – 1995. – № 9 (51).
26. *Шаповал І.* Перший кінофільм / І. Шаповал // Дніпровська Зоря. – 1983. – 12 квіт.
27. *Шатров М.* Город на трёх холмах. Книга о старом Катеринославі. / М. Шатров. – Д., 1966.
28. Южн. Заря. – 1914. – 5 авг.
29. Южнорусская областная выставка в Катеринославі. 1910 г. – Катеринославі, 1910.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

А. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**КУЛЬТУРА В ПОВСЯКДЕННОМУ ЖИТТІ
МЕШКАНЦІВ КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ В РОКИ
ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ**

Стаття висвітлює питання розвитку культури в повсякденному житті мешканців Катеринославщини в роки Першої світової війни.

Ключові слова: Перша світова війна, культура, повсякденне життя, освіта, товариство «Просвіта».

Статья освещает вопросы развития культуры в повседневной жизни жителей Екатеринославщины в годы Первой мировой войны.

Ключевые слова: Первая мировая война, культура, повседневная жизнь, образование, общество «Просвита».

Article highlights the development of culture in everyday life people Katerynoslav during the First World War.

Key words: First World War, culture, daily life, education and society «Enlightenment».

В історичній науці донедавна переважав макропідхід в історичному мисленні, за яким людина з повсякденними мріями і турботами відступала на другий план, а відтак повсякденна історія не була у фокусі дослідження. Як зазначає сучасна дослідниця Я. В. Верменич, протягом ХХ ст. (до 90-х рр.) переважало уявлення, що хід світової історії легко відтворити за допомогою універсальних пояснювальних схем. Усвідомлення необхідності повернути «людський вимір» історичним дослідженням прийшло після розпаду біполярної системи світового устрою [2].

На думку О. А. Коляструк, у пострадянській історіографії історія повсякденності виокремлюється у самостійний науковий напрям. У цей період науковці усвідомлюють, що реконструювати події минулого лише за допомогою державницьких, ідеологічних, суспільно-політичних, культурно-мистецьких параметрів не вдається можливим через їх невичерпність і почасти невірність [6]. Отже, без висвітлення повсякденного життя окремих осіб чи соціальних груп неможливо отримати цілісну картину історичного процесу.

Історія повсякденності – соціально-філософський термін, що означає певний зріз взаємодії соціального простору й часу, сферу

людської життєдіяльності, у процесі якої здійснюється безпосередній опосередкований (через предмети культури) спілкування людей.

Повсякденне життя цивільного населення під час Першої світової війни становить значний науковий інтерес. Адже вона стала випробуванням для всього суспільства і призвела врешті до зміни способу його існування в цілому, торкнувшись так чи інакше кожного окремого громадянина.

Тема культури в повсякденному житті мешканців Катеринослава є майже недослідженою. Окремі відомості за даною тематикою можемо отримати з праці Д. Дорошенка «Історія України 1917–1923 рр.», зокрема про діяльність катеринославської «Просвіти». Серед плеяди сучасних українських істориків фрагментарні відомості з вищезазначеного питання подає О.П. Реєнт. В.С. Савчук у своїй праці «Іван Якович Акінфієв» висвітлив вплив вченого та суспільного діяча на розвиток освіти в м. Катеринославі наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. Уявлення про розвиток культури Катеринослава можна отримати з довідкових видань «Весь Катеринослав», які видавалися Л.І. Сатановським протягом 1898–1915 рр. Саме тому автор даної публікації пропонує детальніше розглянути культуру в повсякденному житті мешканців Катеринославщини в роки Першої світової війни.

Теоретико-методологічною основою публікації є принципи історизму та об'єктивності. Їх реалізація ґрунтується на використанні аналітичного, історико-політичного, порівняльно-історичного методів дослідження.

Для того щоб правильно оцінити становище народних мас, слід взяти до уваги той факт, що народ Російської імперії був на нижчому щаблі розвитку, аніж західноєвропейські народи. Перша світова війна поклала початок глибоким змінам у житті суспільства, зокрема вона вплинула на розвиток культури, на свідомість як соціуму, так і кожної окремої людини.

Всесвітня енциклопедія філософії подає таке тлумачення поняття «культура»: система надбіологічних програм людської діяльності, поведінки і спілкування, що розвивається історично та є умовою відтворення і зміни соціального життя в усіх його виявах [3, с. 524].

Український історик О.П. Реєнт, спираючись на дослідження західних істориків, зокрема Ж.-Ж. Беккера, тлумачить поняття «культура війни». Культура війни охоплює широкий спектр різних аспектів духовного життя, що виникли або зазнали значних змін внаслідок всепроникаючого впливу війни на всі сторони буття європейців – освіту, виховання, сімейні відносини, пресу і книгодрукування, релігію, форми колективного та індивідуального побуту, цінності [9, с. 21].

Розвиток культури прямо залежить від соціально-економічних умов існування соціуму певної держави. Стабільна економічна ситуація стимулює поживлення культурних процесів. У період війн, революцій, соціальних катаклізмів рівень життя населення знижується, що неминує призводить до застою в культурному житті держав.

Історично склалося так, що розвиткові культури на теренах України сприяли не державні установи, а національні організації, які на перший план висували збереження самобутності українського народу та підвищення його культурного рівня. На чолі цих процесів стояла «Просвіта», яка діяла в Катеринославі протягом 1905–1922 рр. Серед активних діячів «Просвіти» періоду Першої світової війни можна назвати Є. Вирового та І. Трубу. Станом на 1 січня 1915 р. «Просвіта» нараховувала близько 248 дійсних і три почесних члени (Д. Дорошенко, Н. Дорошенко, Д. Яворницький).

За часів війни діячами товариства були організовані вечори української історії та літератури, для сільських жителів «Просвіта» влаштувала новорічні ялинки. Видавничою справою товариство в 1914–1915 рр. майже не займалося, переключившись на добродійну діяльність. Так, у Мандриківці було відкрито їдальню для членів солдатських родин, становище яких було вкрай важким. Як зазначав С. Н. Прокопович, матеріальної допомоги, яку отримувала солдатська родина, не вистачало для життя в місті [8, с. 149].

Важливою складовою культури є освіта. Саме через освіту підрастаюче покоління може долучитися до надбань культури народу і людства в цілому.

Воєнні дії не надто вплинули на розвиток освіти в Катеринославській губернії. При порівняльному аналізі кількості навчальних закладів у довоєнний період та у перші роки війни суттєвих зрушень не спостерігається. Переважну більшість закладів освіти становили приватні школи і училища. Д. Дорошенко, який проживав у Катеринославі в 1909–1913 рр. та викладав у комерційному училищі імені Государя Миколи II, згадував, що серед учнів школи практично не було українців [4]. Таку ситуацію Дмитро Іванович пояснює тим, що до комерційних шкіл приймали без обмежень учнів єврейської національності. Варто додати, що навчання у приватних школах коштувало дорого, отже було малодоступним для переважної більшості селян і робітників. Так, навчання в Першому реальному училищі м. Катеринослава коштувало: у підготовчих класах – 100 крб, у 1–3-х – 125 крб, у 4 класі – 150 крб на рік [11, с. 189].

У результаті декількох хвиль мобілізації 17% працездатного дорослого населення було мобілізовано до діючої армії. Тому на підприємствах змушені були працювати підлітки і діти. Так, Т. Фрід-

гут, професор славистики Ієрусалимського університету, у своїй праці «Політика і революція в Російському Донбасі» вказує на зростання кількості неповнолітніх робітників [12, с. 121]. Поряд з цим воєнні потреби вимагали більших витрат людського часу, тепер працівник мав працювати 13–16 год. на добу. Старший фабричний інспектор Катеринославської губернії у своєму донесенні від 15 червня 1915 р. зазначав, що на заводі Гантке позанормові роботи досягли 1,4 загальної тривалості робочого часу.

Однак були люди, що прагнули не лише власного збагачення, а й сприяли підвищенню культурного рівня робітників, службовців та інших верств населення. Зокрема, директор Дніпропетровського металургійного заводу І. І. Ясюкович сприяв відкриттю у робітничому селищі училища і школи, де навчалось 1800 дітей робітників та службовців. Крім закладів освіти у селищі було збудовано лікарню, баню, притулок для дітей та храми різних християнських конфесій [8, с. 24].

Помітну роль у самоосвіті особистості відіграють бібліотеки. У воєнний період кількість бібліотек, що працювали, становила 17. Бібліотеки міста Катеринослава були засновані переважно у довоєнний період. Серед читалень можна виділити міські бібліотеки, бібліотеки національних меншин, зокрема євреїв, та приватні читальні, наприклад бібліотеку Терпигорової [11, с. 210].

Культуру важко уявити без засобів масової інформації, адже преса є виразником суспільних інтересів. У роки війни особливо підвищився інтерес народу до друкованого слова, бо кожен прагнув дізнатися про перебіг подій на фронті. Напередодні війни в Катеринославі існувало 14 періодичних видань [5, с. 225]. У 1915 р. їх кількість зростає до 15. Поряд із тотальним подорожчанням продуктів першої необхідності ціни на газети та журнали у воєнні роки залишаються на рівні 1913 р., навіть спостерігається здешевіння деяких видань. Так, ціна на газету «Південна зоря» в 1915 р. знизилася на 1 крб [11, с. 212]. Можемо констатувати, що війна майже не вплинула на розвиток періодичної преси в Катеринославському регіоні.

XX століття стало періодом урбанізації та облаштування міст губернії, зокрема Катеринослава. Цей процес значно вплинув на побут населення та його внесок у культурний розвиток.

У роки Першої світової війни тривала подальша розбудова міста. У 1914–1915 рр. було споруджено будинок професури Гірничого інституту, автори проекту – відомі архітектори брати Бернардацці. За їх проектом протягом 1914–1924 рр. було збудовано також головний корпус Гірничого інституту.

З ім'ям О. Л. Красносельського пов'язано ряд проектів, зокрема проект додаткових водозливів на дамбі між вулицями Столипінською

та Базарною, проект корпусу медичного факультету Варшавського університету (використаний для Дніпропетровського медичного інституту) тощо. Слід зауважити, що найбільш плідний період діяльності О. Красносельського припадає саме на період війни [10].

Активізація національно-визвольної боротьби, науково-технічний поступ, урбанізація – характерні історичні явища початку ХХ ст., що вплинули на побут населення Катеринославської губернії, його участь у культурному процесі. Нові риси побутової культури насамперед мали прояв у великих і середніх містах. Тут зводились багатоповерхові житлові будинки, споруди культурного призначення – театри, музеї, бібліотеки. На вулицях з'являється освітлення і трамвайне сполучення. У роки Першої світової війни швидкими темпами йде будова Катеринослава, розбудовується міська каналізація.

Велику культурно-освітню роботу вели товариства «Просвіти», які діяли по всій території України.

Бібліографічні посилання

1. *Вільшанська О. Л.* Повсякденне життя населення України під час Першої світової війни / О. Л. Вільшанська // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 56–70.
2. *Верменич Я. В.* Мікроісторія як проблемне поле соціогуманітарних досліджень / Я. В. Верменич // Укр. іст. журн. – 2010. – № 4. – С. 156–169
3. *Всемирная энциклопедия: Философия* / главн. ред. А. А. Грицанов. – М.; Минск, 2001.
4. *Дорошенко Д. І.* Мої спомини про давнє минуле (1901–1914 рр.) / Д. І. Дорошенко // http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=74
5. *Календарь Екатеринославской губернии.* – Екатеринослав, 1913.
6. *Коляструк О. А.* Предмет історії повсякденності: історіографічний огляд його становлення у зарубіжній та вітчизняній історичній науці / О. А. Коляструк // Укр. іст. журн. – 2007. – № 1. – С. 174.
7. *Прокопович С. Н.* Война и народное хозяйство / С. Н. Прокопович. – М., 1917.
8. *Реєнт О. П.* Загострення суперечностей в імперському суспільстві у роки Першої світової війни (липень 1914 – лютий 1917 р.) / О. П. Реєнт, О. І. Сердюк // Пробл. історії України XIX – початку ХХ ст. – К., 2004. – № 7. – С. 5–47.
9. *Реєнт О. П.* Україна в період першої світової війни: історіографічний аналіз / О. П. Реєнт, Б. М. Янишин // Укр. іст. журн. – 2004. – № 4. – С. 3–37.
10. *Старостін В. С.* Зодчі, інженери, художники, що брали участь у формуванні Катеринослава / В. С. Старостін // http://gorod.dp.ua/history/article_ru.php?article=92
11. *Справочная книга. Весь Екатеринославь.* – Екатеринослав, 1915.
12. *Friedgut T.* *Uzovka and Revolution* / T. Friedgut. – New Jersey, 1994. – Т. 2.

Надійшла до редколегії 14.10.2011

УДК 94 (477) «1917»

Н. А. Ковальова

ДВНЗ «Український державний хіміко-технологічний університет»

**ПОЛІТИКО-ПРОСВІТНИЦЬКА РОБОТА
В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ У 1917 р.
(на матеріалах Полтавщини)**

Проаналізовано основні напрямки діяльності Полтавського губернського інформаційного бюро серед селянства Полтавщини в 1917 р., зроблено спробу висвітлити недостатньо досліджені аспекти діяльності громадських комітетів.

Ключові слова: інструктор-інформатор, Селянська спілка, «Просвіта».

Анализируются основные направления деятельности Полтавского губернского информационного бюро среди крестьянства Полтавской губернии в 1917 г., сделана попытка раскрыть недостаточно исследованные аспекты деятельности общественных комитетов.

Ключевые слова: инструктор-информатор, Крестьянский союз, «Провита».

The basic directions of activity of the Poltava provincial informative bureau are analyzed among the peasantry of the Poltava province in 1917. It is made an attempt to expose insufficiently investigated aspects of the public committees' activity.

Key words: instructor-informant, Peasant union, association «Prosvita».

Однією з недостатньо досліджених та тенденційно висвітлюваних сторінок Української революції є політико-просвітницька робота громадських організацій в українському селі в 1917 р. У радянській історичній науці в центрі дослідницької уваги знаходилася агітаційно-пропагандистська діяльність більшовиків, їх боротьба за зміцнення союзу робітничого класу та селянства. У працях вітчизняних істориків започатковано дослідження діяльності небільшовицьких партій та громадських організацій [3–6], однак політико-просвітницька робота, пов'язана з діяльністю громадських комітетів серед селянства, залишається малодослідженою. Джерельна база громадських комітетів в Україні збереглася фрагментарно, найбільш презентабельно архівні джерела висвітлюють діяльність громадських комітетів Полтавщини.

Об'єктом дослідження є Українська революція 1917–1921 рр., предметом – громадські організації на селі в 1917 р. Мета даного дослідження полягає у висвітленні інформаційної складової політико-просвітницької діяльності громадських комітетів у селах Полтавщини.

© Н. А. Ковальова, 2012

Громадські комітети після Лютневої революції 1917 р. були найбільш авторитетним органом влади в багатьох українських губерніях (відповідно – повітах та волостях). Одним із основних завдань, які Тимчасовий уряд поставив перед громадськими комітетами, була політична функція (разом із адміністративною та господарською). Її сутність представник Тимчасового уряду в Полтавській губернії А. Я. Єфимович вбачав у підготовці населення до сприйняття нового політичного ладу. З цією метою громадські організації мали постійно спілкуватися з населенням, ознайомлювати його з поточними подіями, формами державного устрою, зокрема республіканською. Для підготовки фахівців з інформаційно-роз'яснювальної роботи в Петрограді відкривалися курси для агітаторів [9, арк. 4].

Завдання ознайомлення населення з подіями суспільно-політичного життя Полтавський губернський громадський комітет, згідно з положенням від 2–3 травня 1917 р., покладав на інформаційну комісію [8, арк. 20, 20 зв.]. Для проведення інформаційно-роз'яснювальної роботи в губернії та координації діяльності фахівців на місцях Полтавський губернський громадський комітет у травні 1917 р. заснував губернське інформаційне бюро.

Однією з основних складових діяльності бюро була організація громадського життя: координація діяльності повітових інформаційних бюро, проведення курсів, направлення лекторів і доповідачів на різні з'їзди і зібрання, публікація на сторінках «Вісника Полтавського губернського громадського комітету» матеріалів про земельну справу, Селянську спілку та ради селянських депутатів, волосне земство, розповсюдження агітаційної та науково-популярної літератури, організація культурно-просвітницького життя (відкриття бібліотек, заснування «Просвіт», шкіл для дорослих) [10, арк. 140].

Склад губернського інформаційного бюро постійно змінювався, і перш за все мінялися його керівники. Станом на 28 липня 1917 р. губернське інформаційне бюро не мало майже жодних зв'язків із громадським, земельним та продовольчим комітетами, оскільки ці структури не вважали інформаційне бюро організацією, вартою уваги [11, арк. 2 зв.]. За штатом губернське інформаційне бюро складалося з 3 членів та 5 роз'їзних інструкторів. Постійно в бюро працювало не більше 5 інформаторів, із них лише два інструктори (станом на серпень 1917 р.) працювали з часу його заснування [12, арк. 48].

Кошти на утримання інструкторів губернського інформаційного бюро виділяв Полтавський губернський громадський комітет [10, арк. 59]. Ситуація з фінансуванням інструкторів на місцях була складнішою.

Збереглися відомості про шість інструкторів Полтавського губернського інформаційного бюро (станом на 4 серпня 1917 р.): Іван

Товкач (24 роки, студент Петроградської політехніки, член УПСР), Федір Чайківський (29 років, священник і вчитель гімназії, вивезений з Галичини російською владою, в Полтаві служив у Союзі споживчих товариств), Микола Христовий (23 роки, студент, член УПСР), Іван Багрій (22 роки, випускник педагогічного інституту, член УПСР), Дмитро Андрієвський (21 рік, закінчив чотири класи духовної семінарії, безпартійний), Кузьма Лисиця (24 роки, закінчив педагогічний інститут, член УПСР) [10, арк. 59].

Таким чином, інструктори інформаційного бюро мали переважно педагогічну та духовну освіту, більшість із них належали до партії українських соціалістів-революціонерів. Партійна приналежність інструкторів значною мірою визначала і характер їх діяльності.

Однією з перших справ губернського інформаційного бюро стала організація 4–15 червня 1917 р. курсів повітових агітаторів та інструкторів. На них приїхало до 20 представників повітових і волосних комітетів [12, арк. 48]. Програма курсів включала 49 лекційних годин, «розмови і семінарії» із прочитаного матеріалу.

За десять днів, протягом яких тривали курси, інструктори Полтавського інформаційного бюро вичитали широкий комплекс питань суспільно-політичного, економічного та культурно-просвітницького характеру. Зокрема, 23 години лекційних занять відводилося для характеристики сучасного політичного становища, правових аспектів існування державності та її політичних інститутів, шляхів вирішення національного питання («З'ясування сучасного становища», «Правова держава», «Виборче право і виборча техніка», «Роль політичних партій в житті країни», «Національно-територіальна автономія, федерація, унітарна республіка», «Український Сейм»).

На ознайомлення з економічними основами державотворення відводилося 16 годин лекційного курсу («Основи економічної науки: коротка історія і теорія народного господарства», «Земельна справа», «Робітнича справа»). 10 годин занять було присвячено організаційній та культурно-просвітницькій роботі на селі: «Організація нової влади від села до губернії» (громадські, земельні, продовольчі комітети, Селянська спілка, Рада селянських депутатів, земства), «Культурно-просвітня праця на селі» [12, арк. 48; 20, арк. 9].

Лекції про державний лад і земельну справу читали Лебединський і Мартос, інші заняття проводили інформатори Полтавського бюро Багрій, Криворотченко, Токаревський, Чайківський [12, арк. 40, 48; 20, арк. 2–3, 5–8]. Багато слухачів курсів стали повітовими інструкторами і продовжували підтримувати зв'язки з губернським інформаційним бюро [12, арк. 48].

Повітові інформаційні бюро, за офіційними даними, у серпні 1917 р. були засновані в усіх повітах, за винятком Полтавського. У гу-

бернії, що ділилася на 15 повітів, нараховувалося до 40 повітових інструкторів. Фінансування на своє утримання повітові інструктори намагалися здобути від різних повітових організацій (громадських комітетів, рад селянських спілок, «Просвіт» тощо). Частину повітових інструкторів утримували земства (Миргород, Ромни, Хорол, Кобеляки, Пирятин, Гадач), Селянська спілка (Хорол, Кременчук), повітовий громадський комітет (у Костянтинограді), а в Переяславському повіті – «Просвіта» і Центральна Рада [12, арк. 48 зв.].

Дев'ятого–десятого серпня 1917 р. було скликано з'їзд інструкторів Полтавщини, участь у якому взяли 18 інструкторів із 12 повітів [11, арк. 18; 12, арк. 48]. До Лохвицького, Лубенського та Полтавського повітів, що не надіслали своїх представників, було відряджено губернських інструкторів для організації або відновлення вже існуючих інформаційних бюро [13, арк. 3].

Більше інформації про стан та діяльність повітових інформаційних бюро можемо почерпнути зі звітів інструкторів губернського інформаційного бюро.

У Миргороді (за інформацією М. Христового від 23–26 липня 1917 р.) діяла просвітня комісія при повітовому громадському комітеті, працювали два повітові інструктори, які утримувалися на кошти земства. У Лубнах при повітовому громадському комітеті було створено інформаційне бюро, до складу якого входило шість інструкторів-інформаторів. Спершу вони утримувалися на кошти земства, однак, «знайшовши їх роботу непотрібною», земська управа (її склад М. Христовий характеризує як суто буржуазний) відмовила інструкторам у фінансуванні [19, арк. 1зв.].

У Пирятинському повіті (за інформацією М. Христового від 29 липня – 6 серпня) інформаційного бюро не було. Обов'язки інструкторів-інформаторів мали виконувати два члени повітової управи (народний учитель, що був до революції на засланні, та селянин, який взагалі мало уявляв сучасний стан речей), отже результати їх діяльності були практично відсутні. З'їзд повітового комітету Селянської спілки ухвалив, за пропозицією М. Христового, заснування постійного бюро із фінансуванням двох інструкторів-інформаторів (виділено по 150 крб на місяць і роз'їзди на земських конях). До складу бюро мав також увійти інструктор Центральної Ради (з утриманням на її кошти). У Переяславському повіті інформаційного бюро не було, а інструктори при земстві займалися організацією продовольчих управ (священик Полушкін, котрий майже не виїздив із свого села, та судовий слідчий Шмідт, росіянин) [19, арк. 1зв.–2].

У Лохвицькому повіті (за інформацією М. Христового від 12–15 серпня 1917 р.) бюро складалося з одного постійного інструктора О. М. Бернацької (утримувалася на кошти Центральної Ради) та

п'яти тимчасових інструкторів (отримували плату за виїзди від Ради селянських депутатів). Земська управа виділила кошти на утримання трьох інструкторів-інформаторів (150 крб кожному на місяць), однак працював лише один, знайти ще двох управа не змогла. Роботі бюро протидіяло земство (напівкадетського складу), що не надавало інструкторам коней для виїздів. Робота інструкторів була спрямована на створення «Просвіт» і Селянської спілки (останні були засновані майже в усіх селах і хуторах) [19, арк. 2–2зв.].

У Ромнах інформаційне бюро припинило своє існування через відсутність фінансування (інформація М. Христового від 2 вересня 1917 р.). Неприхильно ставилася до нього і земська управа, зокрема її голова Коробка, який вважав, що інструктори проводили виключно партійну роботу, яка дезорганізує населення [19, арк. 3]. У Зіньківському повіті на початку серпня в інформаційному бюро працювали три інструктори [11, арк. 21 зв.].

Органи влади на місцях негативно ставилися до представників губернського інформаційного бюро. Вороже ставлення до роботи бюро та взагалі до селянського руху (а тим більше національного) було відчутним майже скрізь у повітових містах, однак особливо виділялися Переяславський повіт, Лохвиця, Кобеляки [12, арк. 50 зв.–51], де інструкторам бюро часто не давали можливості навіть виступити на зібраннях. На Переяславщині приймали лише промовців з посвідченнями від О. Керенського або Г. Хрустальова-Носаря [19, арк. 1зв.–2]. У Кобеляцькому повіті проти «Просвіти» та Селянської спілки виступала Рада робітничих і солдатських депутатів, котра проводила власну партійну агітацію [11, арк. 18 зв.]. Дуже негативно до інформаційної роботи ставилися деякі земства – Хорольське, Лубенське та інші [12, арк. 51; 13, арк. 4]. Селянські з'їзди у Хорольському, Зіньківському, Кобеляцькому, Переяславському та інших повітах проводилися лише завдяки зусиллям інструкторів губернського бюро [13, арк. 3].

На місцях інструктори губернського інформаційного бюро проводили інформаційно-роз'яснювальну роботу з різних питань. Іван Багрий на зборах у с. Милорадове Полтавського повіту 10 червня 1917 р. розповідав про вирішення земельного питання, що найбільшим чином хвилювало селян, та організацію селянства (створення Селянської спілки). Мешканцям с. Байрак та навколишніх сіл він розтлумачив земельну програму своєї партії (УПСР) [15, арк. 3–5].

Дмитро Андрієвський 11 червня 1917 р. проводив бесіди на віче в с. Устивиці Миргородського повіту, з 6 до 21 червня 1917 р. працював у Прилуцькому повіті, де відвідав земську управу, повітовий комітет Селянської спілки, вчительські курси (лекції повітового інформатора), давав приватні вказівки та проводив роз'яснювальну роботу щодо організації селянства, компетенцій земельних комітетів та во-

лосних комітетів Селянської спілки [14, арк. 1–3]. У місті Нові Санжари 16–18 червня Д. Андрієвський розповідав про організацію Української Селянської спілки та виступав на сході з промовою про найбільш важливі питання революційного часу (федерацію, автономію, національне питання, аграрне питання і кооперацію). З 2 по 10 серпня Д. Андрієвський працював у селах Роменського повіту (Перекопівка, Коровинці, Костянтинів) [14, арк. 4–4 зв., 11–11 зв.].

Микола Христовий проводив роз'яснювальну роботу щодо завдань і діяльності «Просвіти», Селянської спілки і земельних комітетів 6–17 липня в Миргородському та Зіньківському повітах, 23–26 липня був делегований до Лубен і Миргорода, з 29 липня по 6 серпня – до Пирятинського і Переяславського повітів, 12–15 серпня – до Лохвицького повіту, де знайомився зі становищем інформаційних бюро та організацією селянства. Наприкінці серпня – на початку вересня (звіт написано 2 вересня 1917 р.) М. Христовий відвідав Гадяцький та Роменський повіти у справі виборів до волосного земства [19, арк. 1–3 зв.].

У роботі з організації селянства інформаційне бюро Полтавського губернського громадського комітету зосередило свою увагу на створенні осередків Селянської спілки та «Просвіти». У Миргородському повіті в першій половині липня Селянська спілка ще перебувала в стадії організації, однак селяни охоче вступали до спілок і «Просвіти» [19, арк. 1]. У містечку Старі Санжари, за інформацією Д. Андрієвського від 30 липня 1917 р., до Селянської спілки входило близько 300 осіб. Селяни, записуючись до спілки, були зовсім несвідомими і протестували проти членських внесків [14, арк. 6]. У Пирятинському повіті наприкінці липня – на початку серпня 1917 р., за інформацією М. Христового, «Просвіт» та селянських спілок було мало, а у Лохвицькому повіті в середині серпня спілки були засновані майже у всіх селах та хуторах [19, арк. 1 зв.–2 зв.].

У Кобеляцькому повіті, де не було широкої політичної організації, за інформацією інструктора Н. Тетянки, який об'їздив 28 сіл у 12 волостях, на початку серпня 1917 р. було створено 12 організацій Селянської спілки. У Кременчуцькому повіті до 1 серпня було засновано 42 організації Селянської спілки чисельністю до 15 тис. осіб. У Зіньківському повіті до Селянської спілки входило до 30 тис. осіб. У Прилуцькому повіті, де інтелігенція залишалася пасивною, селянських спілок було мало [11, арк. 19–21 зв.]. Загалом на початку серпня в кожному повіті, за офіційною інформацією, було засновано повітову Раду селянських спілок [13, арк. 3].

Роботу зі створення осередків Селянської спілки губернські інструктори продовжили наприкінці серпня – у вересні 1917 р., разом із передвиборною агітацією до волосного земства. М. Чернявський про-

водив роз'яснювальні бесіди із селянами щодо програми та завдань Селянської спілки у Миргородському повіті: 24 серпня – у с. Попівка, 25 серпня – у Зуївцях та Комишні, 26 серпня – у Березовій Луці та Остапівці. В Остапівці до спілки, яка включала 43 особи, після виступу М. Чернявського погодилися записатися багато селян [18, арк. 2–2 зв.]. У с. Полузир'ї Кобеляцького повіту Селянська спілка була заснована в серпні (до неї входило до 90 осіб), однак майже місяць вона була бездіяльною, а чисельність її не зростала. З ініціативи губернського інструктора Н. Тетянки у Полузир'ї було скликано сільські збори (3 села з хуторами), на якому переобрали комітет спілки, розробили план щоденної роботи, а майже всі присутні селяни виявили бажання записатися до спілки (звіт від 25–28 вересня 1917 р.) [17, арк. 8].

Організація «Просвіти» у Полтавській губернії відбувалася повільнішими темпами. «Просвіти», будучи безпартійними організаціями, не знаходили підтримки серед селянства, яке не бачило від них матеріальної вигоди. Не налагоджувалася організація «Просвіт» у Кременчуцькому та Зіньківському повітах – тут їх було мало, а організатори займалися партійною організацією селянства, а не його освітою. Переважним чином робота з організації «Просвіт» проводилася інструкторами губернського інформаційного бюро [13, арк. 3 зв.].

Досить інтенсивною була організація «Просвіт» у Миргородському повіті: за інформацією М. Христового (липень 1917 р.), «Просвіта» була створена в кожній волості, а повітове земство для кожної організації виділило по 300 крб грошової підтримки на рік [19, арк. 1].

Загалом улітку 1917 р. в губернії було засновано більше 450 «Просвіт». У Прилуцькому, Полтавському та Костянтиноградському повітах їх кількість сягала 50 або навіть більше. У 12 повітах «Просвіти» об'єдналися в повітові спілки [13, арк. 3 зв.], відкривали бібліотеки, вечірні школи для дорослих і загальні недільні школи, випускали газети, влаштовували вистави та концерти.

З кінця серпня 1917 р. інструктори губернського бюро почали проводити передвиборчу агітацію до волосного земства. У Миргородському повіті М. Чернявський з 23 до 27 серпня відвідав ряд сіл (Попівка, Зуївці, Комишня, Березова Лука, Остапівка). У Комишні він змушений був протидіяти агітації партії хліборобів-демократів і переконав селянську бідноту повернутися від хліборобів до Селянської спілки, голосувати за її список і заснувати другу «Просвіту», оскільки вже існуюча перебувала під впливом партії хліборобів-демократів і була майже повністю пасивною [18, арк. 2–2 зв.].

У багатьох місцях Полтавщини із передвиборчою агітацією до земства працював Н. Тетянка: 1 вересня 1917 р. – у с. Мачухи (на запрошення приватних осіб – селян), 1–2 вересня – у с. Ковалів-

ка Полтавського повіту (із власної ініціативи), 5–12 вересня – у Гадяцькому повіті (із завданням від інформаційного бюро передвборчої агітації до волосного земства), 13–15 вересня – у с. Солониця Лубенського повіту (на проханя приватних осіб, стурбованих розгортанням на селі та в окрузі анархії та антиукраїнського руху). Він спілкувався із селянами у питаннях про «сучасний момент, національно-соціальний колір революційного руху і стан громадянства взагалі» [17, арк. 1–3, 5]. 25–28 вересня Н. Тетянка працював у с. Полузир'я Кобеляцького повіту, 30 вересня – 11 жовтня займався передвборчою агітацією до повітового земства та організацією виборів до Установчих зборів у Роменському повіті, а з 29 жовтня по 3 листопада 1917 р. – у Кобеляцькому повіті [17, арк. 8–10].

К. Максимович, перебуваючи в Хорольському повіті 3–10 жовтня 1917 р., проводив агітацію щодо виборів до Установчих зборів на повітовому селянському з'їзді в Хоролі та на зборах Селянської спілки с. Новоіванівка [16, арк. 1]. З 16 жовтня по 2 листопада 1917 він працював у Миргороді та Золотоніському повіті: у Миргороді брав участь у з'їзді представників «Просвіти», а в Золотоніському повіті організував селянські збори у 8 селах для передвборчої агітації до Установчих зборів, де рекомендував списки українських соціалістичних партій [16, арк. 2]. Із 3 по 10 листопада 1917 р. К. Максимович проводив передвборчу агітацію в Хорольському повіті: у самому місті Хоролі, а також скликав сільські збори в селах Трубайці і Балаклія [16, арк. 3].

Інструктори-інформатори, працюючи серед селянства Полтавщини, пропагували і популяризували програми українських політичних партій соціалістичного спрямування. Склався стереотип, що агітація українською мовою мала виключно соціалістичне спрямування, а несоціалістичну агітацію російською мовою здійснював лише Союз земельних власників [1, с. 51, 58].

Зі звітів губернських інструкторів-інформаторів також можемо почерпнути цікаву інформацію про настрої населення. Практично всі інструктори відзначають неосвіченість, низький рівень національної свідомості та самоорганізації селянства, пасивність інтелігенції в громадському житті. І. Багрій, відвідавши с. Милорадове Полтавського повіту 10 червня 1917 р., відзначив байдужість учителів до роботи серед селянства; вони пояснювали своє небажання працювати можливим від'їздом на навчання («на курси скоро їхати») або ж просто зволікали з інтеграцією до громадського життя («восени вже почнемо роботу») [15, арк. 4 зв.].

Індиферентне ставлення до української справи та організації селянства відзначав у Хоролі К. Максимович, у Лубенському повіті – Н. Тетянка [16, арк. 1; 17, арк. 5, 6]. Організаторами селянства ви-

ступали переважно свідомі селяни, які запрошували для проведення роз'яснювальної роботи губернських інструкторів-інформаторів [16, арк. 2; 17, арк. 1, 5] та виступали засновниками спілок і «Просвіт».

Характерну рису суспільного життя відзначив губернський інструктор Д. Андрієвський на основі вражень від зборів у Нових Санжарах (18 червня): популярність мітингової стихії («схильність до гарячих промов») – і в той же час інертність щодо повсякденної громадської роботи [14, арк. 4 зв.]. Практично всі доповідачі Лубенського повітового з'їзду «Просвіти» 16 вересня 1917 р. (52 представники від 16 організацій Лубенщини) згадують про одноманітність просвітянського життя: на час заснування «Просвіти» (квітень – травень) її члени активно бралися до роботи, проте згодом «енергія кудись поділась». Восени 1917 р. діяльність «Просвіт» Лубенського повіту обмежилася читанням і розповсюдженням книжок, влаштуванням вистав [17, арк. 6]. Сповільнювали чи навіть призупиняли діяльність «Просвіти» сезонні роботи у селянському господарстві, зокрема жнива [21].

Результатами інформаційно-роз'яснювальної діяльності губернських інструкторів була перемога списків Селянської спілки на виборах до волосних та повітових земств, а також Всеросійських Установчих зборів [13, арк. 3; 7, с. 83]. УПСР, за спогадами її керівника М. Ковалевського, «цілком успішно» виконала завдання політичної організації селянства у рамках Всеукраїнської Селянської спілки, котра сприяла українізації влади на всіх рівнях [2, с. 253, 256, 263]. Результатом діяльності інструкторів-інформаторів стало формування нової системи станової організації селянства.

Бібліографічні посилання

1. *Андрієвський В.* З минулого (1917-й рік на Полтавщині) / В. Андрієвський. – Берлін, 1921. – Т. 1.
2. *Ковалевський М.* При джерелах боротьби: спомини, враження, рефлексії / М. Ковалевський. – Інсбрук, 1960.
3. *Костенко С. В.* Селянська спілка як спроба громадсько-політичної консолідації українського селянства / С. В. Костенко // Гілея: наук. вісник. – К., 2010. – Вип. 37 [Електрон. ресурс] / Гілея: наук. вісник. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Gileya/2010_37/Gileya37/17_doc.pdf.
4. *Кучеров Г. Г.* Становлення і діяльність сільських товариств «Просвіта» Правобережної України (1905–1923 рр.) / Г. Г. Кучеров: автореф. дис... канд. іст. наук. – Чернівці, 2007.
5. *Лозовий В. С.* Формування селянських спілок в Україні після лютневої революції 1917 р. / В. С. Лозовий // Наук. пр. Кам'янець-Подільського національн. ун-ту ім. Івана Огієнка: Іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2009. – Т. 19. – С. 300–307.
6. *Нітченко А.* Виконавчі комітети громадських організацій 1917 року: підсумки та перспективи вивчення / А. Нітченко // Сіверянськ. літопис. – 2010. – № 1. – С. 75–85.

7. *Соболів М.* Вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів на Полтавщині / М. Соболів // Літопис революції. – 1932. – № 5–6. – С. 71–96.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 996, оп. 1, спр. 23.

9. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 24.

10. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 52.

11. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 53.

12. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 56.

13. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 58.

14. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 59.

15. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 60.

16. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 62.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 65.

18. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 67.

19. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 68.

20. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 69.

21. Що діється на Україні. Полтавщина. Хорол // Воля. – 1917. – 16 лип.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

УДК 94 (477) «1917 / 1918»

М. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 1917–1918 рр.

У статті розглядаються чинники формування національної еліти в добу Української революції. Зроблено спробу визначити вплив культурницького фактора на становлення еліти в 1917–1918-х рр.

Ключові слова: культурництво, українська національна еліта, Центральна рада.

В статье рассматриваются факторы формирования национальной элиты в период Украинской революции. Сделана попытка определить влияние культурного фактора на становление элиты.

Ключевые слова: культурничество, украинская национальная элита, Центральная рада.

The article considers the factors of formation of national elite in the period of the Ukrainian revolution. Made an attempt to assess the impact of cultural factors on the formation of the elite.

Key words: kulturnytstvo, Ukrainian national elite, the Central Council.

7. *Соболів М.* Вибори до Всеросійських та Українських Установчих зборів на Полтавщині / М. Соболів // Літопис революції. – 1932. – № 5–6. – С. 71–96.

8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 996, оп. 1, спр. 23.

9. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 24.

10. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 52.

11. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 53.

12. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 56.

13. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 58.

14. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 59.

15. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 60.

16. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 62.

17. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 65.

18. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 67.

19. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 68.

20. ЦДАВОВУ. – Ф. 996, оп. 1, спр. 69.

21. Що діється на Україні. Полтавщина. Хорол // Воля. – 1917. – 16 лип.

Надійшла до редколегії 10.11.2011

УДК 94 (477) «1917 / 1918»

М. О. Манько

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КУЛЬТУРНИЦЬКИЙ ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ЕЛІТИ В ДОБУ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ 1917–1918 рр.

У статті розглядаються чинники формування національної еліти в добу Української революції. Зроблено спробу визначити вплив культурницького фактора на становлення еліти в 1917–1918-х рр.

Ключові слова: культурництво, українська національна еліта, Центральна рада.

В статье рассматриваются факторы формирования национальной элиты в период Украинской революции. Сделана попытка определить влияние культурного фактора на становление элиты.

Ключевые слова: культурничество, украинская национальная элита, Центральная рада.

The article considers the factors of formation of national elite in the period of the Ukrainian revolution. Made an attempt to assess the impact of cultural factors on the formation of the elite.

Key words: kulturnytstvo, Ukrainian national elite, the Central Council.

Проблема національної еліти в її політичному та культурному аспектах є надзвичайно актуальною для українського суспільства. Вибір власного шляху, що здійснюється українською державою, визначає високий рівень вимог до керманичів нації та водночас спонукає науковців до осмислення сутності та ролі національної еліти в культурних та державотворчих процесах України. Актуальність обраної проблематики визначається також тим, що національно-визвольна боротьба 1917–1918-х рр. відродила національну самосвідомість та самоідентифікацію українства, котре тривалий час перебувало під владою іноземних держав.

Об'єктом дослідження є українська еліта доби національно-визвольної боротьби 1917–1918-х рр. Предмет дослідження – вплив культурницького чинника на становлення української еліти в добу Центральної Ради

Історіографічний комплекс розвідок з історії української революції характеризується достатньою кількістю наукових розробок. Проте питання формування національної еліти в добу Центральної Ради залишається недостатньо вивченим. Частина відомостей з означеної проблематики міститься в мемуарах діячів Центральної Ради – В. Винниченка, П. Христюка, М. Грушевського, Д. Дорошенка.

Українська радянська історіографія подій 1917–1918 рр. включала із наукового обігу праці українських істориків діаспори та Заходу, які не розглядали цей період крізь призму марксистсько-ленінської теорії; тож питання національної еліти залишилося поза увагою радянських істориків. Проблеми Української революції досліджували історики української діаспори. У центрі їх уваги були проблеми суспільно-політичного життя України та різні форми національної державності. Серед дослідників періоду незалежності варто відзначити праці докторів історичних наук В. Ф. Верстюка, Р. Я. Пірога, В. Ф. Солдатенка та ін. [12].

Теоретико-методологічну основу публікації становлять принципи історизму та об'єктивності. Їх реалізація ґрунтується на практичному, аналітичному, порівняльно-історичному та історико-політичному методах.

Перша світова війна стала каталізатором соціального вибуху в Російській імперії. Політична ситуація докорінно змінилася. Монархію було повалено. Від тривалого сну прокинулися нації, приспані жорстоким царським режимом. Звістка про революцію в Петрограді докотилася до України 28 лютого 1917 р. Вона спонукала українську інтелігенцію активно шукати можливості для співпраці та розбудови держави. Тож стара царська еліта, яка вже не могла контролювати ситуацію, пішла в небуття. На зміну їй прийшла нова, ситуативна еліта, яка сформувалася в переломний для суспільства момент. Саме така еліта здатна вивести націю з депресії.

Поняття «еліта» В. Парето трактує як «сукупність індивідів, чия діяльність у тій чи іншій сфері відрізняється ефективністю і високими результатами» [8]. Ще однією важливою дефініцією теми дослідження є «національна еліта». В. Верстюк пропонує долучити до поняття «українська національна еліта» всіх, хто народився, жив чи працював у межах сучасної України та є українцем, незалежно від етнічної чи релігійної належності та політичних поглядів [1, с. 14].

Становлення української національної еліти доби Центральної Ради починається ще задовго до революційних подій 1917–1918 рр. Її свідомість формувалася під впливом багатьох чинників, що і визначило подальшу долю Української революції. На світоглядних орієнтирах діячів Української Центральної Ради не міг не позначитися той факт, що майже два століття українська держава перебувала під владою імперій – Австро-Угорської та Російської. Провідником української нації завжди виступала інтелігенція. Політика русифікації негативно вплинула на свідомість еліти.

М. Міхновський та В. Почовський на сторінках своїх праць порушували питання про зрадництво найбільш свідомої частини українства – інтелігенції. У книзі «Українці як нація» В. Почовський писав: «Для здійснення прагнень будь-якого народу важливим є почуття національної свідомості й гордості за своє «Я» – за «Я» свого народу, що має відігравати якусь роль в історії світової культури. Та самосвідомість затихла серед мас, а з-поміж них інтелігенція є дуже слабкою струєю. Українська інтелігенція в царській Україні зросійшилася... Українська інтелігенція перейшла на чужу мову навіть в родині (!)...» [9, с. 7].

Як зазначав М. Міхновський у брошурі «Самостійна Україна», усі попередні покоління діячів українського руху були псевдопатріотично налаштованими українофілами, і за їх помилки доведеться заплатити кров'ю, бо треба готуватися до нещадної, кривавої боротьби за свободу України. Він стверджував, що самостійну Україну збуде вже третє покоління української інтелігенції, бо перше служило Польщі, друге – Росії, оскільки вони були отруєні духом сервілізму, нерішучості та пристосовництва. [7, с. 39].

Політика російського уряду намагалася уніфікувати українців з росіянами, для цього навіть вигадали нову назву етнічним українцям – малороси, що було гальмом у формуванні свідомих провідників української нації. В. Винниченко відзначав: «Інтелігенція мусила завмерти, коли було знищено всі джерела її походження: школу, українську мову в урядуванні, літературу» [2, с. 34].

У книзі «Україна в огні і бурі революції 1917–1921» І. Мазепа висловлював своє ставлення до політики царату: «Школи для української людності були тільки з російською мовою. Вся маса інтеліген-

ції: урядовці, учителі, лікарі, адвокати і т. д. – склалися переважно з росіян, жидів та з «помосковщених малоросів». ... Фактично на Україні напередодні революції панував руський дух і майже не було помітно проявів будь-якого ширшого, масового національного руху» [6, с. 28].

Розглядаючи фактори формування національної еліти, не можна відкидати особистісні якості кожної людини, її професійні уміння та навички для виконання управлінських функцій та бажання керувати. Як говорив англійський вчений Б. Рассел, «хоча любов до влади – один із найсильніших мотивів, але вона досить часто нерівномірно розподілена між людьми і нерідко буває обмеженою іншими пристрастями – до науки, спокою, задоволення» [8].

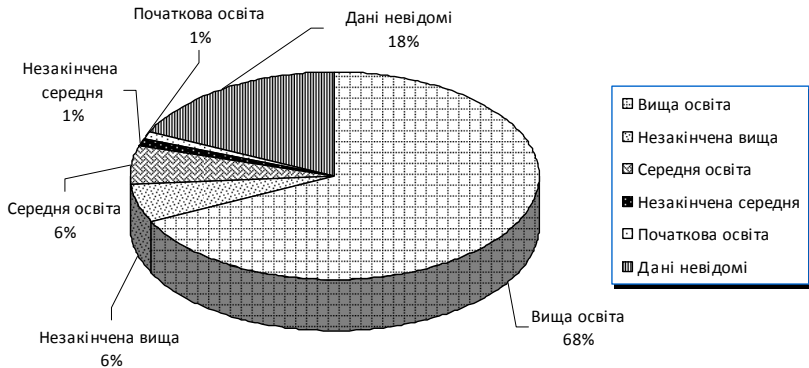
Одним із яскравих лідерів Української революції 1917–1918 рр. був М. С. Грушевський, в особистості якого гармонійно поєднувався талант науковця – історика та державного діяча. Саме ця неординарна людина уособлювала собою національні сподівання українства, користувалася в перший місяць революції найбільшою повагою та підтримкою народних мас.

Як згадував Д. Дорошенко, «... ніхто в даний момент не підходив для ролі національного вождя, як Грушевський, ніхто навіть і рівнятися не міг із ним щодо загальноновизнаного авторитету і тої поваги, якою оточило його все українське громадянство» [3, с. 45]. Учений-юрист, кадет барон Борис Нольде так оцінював М. С. Грушевського: «старий європейський політичний борець, вихований в школі тонких політичних формул і складної політичної боротьби» [10, с. 16].

Як і М. С. Грушевський, більшість активних діячів Української Центральної Ради належали до інтелігенції, адже традиційно саме ця верства була і залишається лідером українського руху [11, с. 38]. Цей факт яскраво ілюструє склад членів «Малої Ради», що працювала з червня 1917 до квітня 1918 р. Кількість учасників комітету Центральної Ради становила 79 осіб [5, с. 98]. Із них 67% мали вищу освіту, 6% були виключені із університету за політичну діяльність, 6% отримали середню освіту, 1% – С. Качур – не мав середньої освіти. У «Малій Раді» був представлений селянин Г. Одинець, який мав початковий рівень освіти. Ситуація із 14 представниками комітету Центральної Ради залишається невідомою (див. рисунок)

Таким чином, наведені відомості свідчать, що рівень освіченості представників «Малої Ради» був високим.

За професійним складом переважали вчителі, юристи, інженери, агрономи, історики. Багато представників Центральної Ради займалися журналістською роботою, були дописувачами газети «Нова Рада». Серед членів «Малої Ради» були представлені також робітничі спеціальності – лісник, службовець залізниці тощо.

Рівень освіти діячів «Малої Ради»

Про помітну роль інтелігенції говорили П. Христюк та Д. Дорошенко – сучасники тих подій. Вони зазначали: «Як і треба було сподіватися, першою стала до провідної роботи на Україні при нових обставинах більш організована частина українського суспільства – дрібна, демократично налаштована буржуазія та здекласована, з народницькими симпатіями інтелігенція» [13, с. 14]. Д. Дорошенко згадував: «Народне життя, себто заховання народних мас в часі революції, залежить в значній мірі від того, як поводитиметься інтелігенція, які гасла пустить вона в маси» [3, с. 50]. Активною була еліта і на місцях. Наприклад, у зверненні до міністра освіти П. Я. Стебницького Українське учительське товариство в Катеринославі протестувало проти «недостойного революційної демократії вчинку тимчасового Російського уряду, який зважився політичною межею різати живе тіло етнографічної України і землю сивого Запорожжя – Катеринославщину – лишив поза владою автономного українського уряду» [14].

Процес формування національної еліти є складним. На нього впливають різноманітні чинники: політична ситуація в країні, попередні етапи історичного процесу, особисті якості та характерні представників еліти. Помітну роль у процесі становлення національної еліти відіграє культурницький чинник. Саме від рівня освіти, виховання, освіченості залежать світоглядні орієнтири будь-якої людини.

Характерною рисою національної боротьби стало те, що керманічі були вихідцями з української інтелігенції. Доба української революції не стала виключенням. Більшість діячів Центральної Ради були активними учасниками громадсько-політичного життя початку ХХ ст. Тож мали сформовану систему поглядів на майбутнє України. До національного руху залучалися цілі родини українських інтелі-

гентів: Антоновичі, Грушевські, Драгоманови, Косачі, Русови, Старицькі, Шраги, Дорошенки, Ковалевські. Значна частина представників українських національних сил мала вищу освіту, вони були знайомі з національними пошуками українського народу та готові були запропонувати власний варіант розвитку України. Серед керівників українського руху в період революції були вчителі, юристи, науковці, історики, економісти, інженери, лікарі. Таким чином, процес формування національної еліти є комплексною проблемою, адже світоглядні орієнтири формуються під впливом різноманітних обставин.

Бібліографічні посилання

1. *Верстюк В* Українська революція 1917–1921 рр. у політиці формування національної пам'яті в 2007–2010 рр. / В. Верстюк, В. Скальський // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 років: зб. наук. ст. / головн. ред. Р. Я. Пиріг. НАН України. Ін-т історії України. – К., 2010. – Вип. 5. – С. 5–22.
2. *Винниченко В.* Відродження нації / В. Винниченко. – Ч. I. – К.; Відень, 1920.
3. *Дорошенко Д.* Історія України 1917–1921 рр. / Д. Дорошенко. – Т. I. – Доба Центральної Ради. – Ужгород, 1932.
4. Календар історичних подій за лютий 1917 – березень 1918 / упоряд. Я. Зозуля. – Н.-Й., 1967. – 111 с.
5. *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: у 2 т. / І. Лисяк-Рудницький. – Т. I. – К., 1994.
6. *Мазепа І.* Україна в огні і бурі революції 1917–1921 / І. Мазепа. – К., 2003.
7. *Міхновський М.* Самостійна Україна / М. Міхновський. – К., 2002.
8. *Парето В.* Думки про суспільство / В. Парето. – Н.-Й., 1935.
9. *Почовський В.* Українці, як народ / В. Почовський. – Н.-Й., 1917.
10. *Процик А.* Російський націоналізм і Україна в Добу революції і громадянської війни / А. Процик // Проблеми вивчення історії Української революції 1917–1921 рр. – К., 2002. – С. 14–52.
11. *Рубльов О. С.* Українські визвольні змагання 1917–1921 / О. С. Рубльов, О. П. Реєнт. – К., 1999.
12. *Солдатенко В. Ф.* Українська революція: концепція та історіографія / В. Ф. Солдатенко // Укр. іст. журн. – 1998. – № 3. – С. 145–149.
13. *Христюк П.* Замітки і матеріали до історії Української революції 1917–1920 / П. Христюк. – Т. I. – Н.-Й., 1969.
14. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 2241, оп. 1, спр. 10, арк. 5.

Надійшла до редколегії 14.10.2011

УДК 477 «1917/1920»

Ю. С. Митрофаненко

Первозванівська ЗШ I–III ступенів (Кіровоградська обл.)

**ДУХОВНО-КУЛЬТУРНІ ЦІННОСТІ У СВІТОГЛЯДІ
ТА ДІЯЛЬНОСТІ ОТАМАНІВ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ПЕРІОДУ
1917–1920 рр.**

Розглянуто ставлення українських повстанських отаманів революційної доби 1917–1920 рр. до релігії, освіти, мистецтва.

Ключові слова: отаманщина, повстанство, махновщина, отаман, отаманські формування, освіта, релігія, мистецтво.

Рассмотрено отношение украинских повстанческих атаманов революционного периода 1917–1920 гг. к религии, образованию, искусству.

Ключевые слова: атаманщина, повстанчество, махновщина, атаман, атаманские формирования, образование, религия, искусство.

Attitude ukrainian insurgent atamans of revolution period 1917–1920 to religion, education, art was considered.

Key words: atamanship, insurgent, makhnovship, ataman, atamans group, religion, education, art.

Тема статті є актуальною з огляду на недостатньо досліджений аналіз повстанського руху духовних цінностей отаманів. Певною мірою вони розглядаються лише в контексті їх військової та суспільно-політичної діяльності. Лише невелика частина істориків приділяє увагу аналізу цього аспекту повстанського руху. Це стосується докторів В. Чопа [16, 17], В. Лободаєва [6], Т. Цимлякової [15], Ю. Митрофаненка [7, 8].

Революційна доба створила своєрідний тип військової контреліти – повстанських ватажків, яких за традицією в Україні іменували отаманами. Навколо харизматичної особистості формувалася загін, який у подальшому перетворювався на своєрідну «приватну армію», фанатично віддану своєму командиру. Подібні утворення революційної доби в Україні називали отаманськими формуваннями, які залежно від змісту своєї діяльності формували явища «повстанства» чи «отаманщини».

Нерегулярні збройні загони, які діяли в Україні в буремну добу, за ідеологією поділялися на чотири групи: національні, анархічні, більшовицькі, кримінальні. Імперативом кожної групи було встановлення своєї системи цінностей шляхом ліквідації ворожих. Вибір ідеології рушійними силами збройної групи визначався світоглядними

переконаваннями отамана. Саме рівень духовності виявляв різницю між повстанством та отаманщиною. Для представників повстанського руху були властиві патріотизм, героїзм, самопожертва, боротьба за досягнення прогресивних національних та суспільних ідеалів. Отаманщина, за влучною характеристикою знаного дослідника В. Солдатенка, була уособленням збройної боротьби за вузькокорпоративні, корисливі інтереси з неясними або свідомо прихованими цілями та призводила до застосування практики терору проти цивільного населення та єврейських погромів [10, с. 19].

За умов падіння моралі та знецінення вартості людського життя цікавим є аналіз ставлення отаманів до проблем духовності, питань освіти, мистецтва, релігії, до представників творчої інтелігенції. При цьому годі й шукати у діяльності повстанських груп певну систему поглядів на питання духовно-культурних цінностей. Кожен отаман мав свій індивідуальний підхід, який визначався рівнем його освіти, виховання, особистих симпатій, а іноді й настроєм.

Феномен «множинної суверенності» призвів до ситуації, коли у сфері впливу «отаманського права» опинилися церкви, музеї, театри, заклади освіти. Ставлення до культурної спадщини з боку повстанських ватажків було різним. А образ отамана-вандала, грабіжника та руйнівника, створений радянською ідеологією, не повною мірою відповідає дійсності.

Іноді саме необхідність захисту духовних цінностей була причиною створення отаманського загону. Зокрема це стосується виникнення військової організації Холодноярської республіки. У 1917 р. на прохання ігумені Мотриноного монастиря захистити скарби від солдат-дезертирів було створено відділ самооборони с. Мельників, який сформував та очолив місцевий вчитель Олекса Чучупака. Протягом всього періоду визвольної боротьби давній монастир знаходився під захистом холодноярців, незважаючи на ідеологічні розходження між частиною послушників та повстанцями. Ю. Горліс-Горський згадує про конфлікт холодноярців з ігуменею монастиря. Етнічна росіянка за походженням, вона забороняла церковну службу українською мовою, ігноруючи факт охорони монастиря українськими повстанцями [4, с. 35]. Поваги заслугує факт невтручання отаманів-холодноярців у церковні справи. Питання про заміну ігумені священником проукраїнської орієнтації ніколи не піднімалося, хоча культова споруда перебувала у зоні їх реального впливу.

Але далеко не всі повстанські ватажки виявляли подібну толерантність. Наприклад, Й. Біденко – отаман, який тривалий час безконтрольно для Директорії панував на Волині, – знищив цінну велику бібліотеку Ізяславсько-Городищенського монастиря, яка складалася виключно із російських книжок. За даними М. Середи, полковника

армії УНР, автора численних біографічних нарисів про українських отаманів, Й. Біденко спочатку висловив докір ігумені за збереження такої літератури, а потім наказав козакам спалити всі книги [10, с. 18].

Помітна різниця у ставленні українських отаманів до культурних цінностей. З інших акцій отаманів Холодного Яру привертає увагу посвята зброї повстанців та благословення їх на боротьбу з ворогами України патріотично свідомими священиками.

Увагу до релігійних почуттів повстанців національного спрямування підтверджує документ, знайдений в Галузевому Державному архіві СБУ. В справі отамана Левченка зберігся текст присяги українського повстанця, складений у відповідності до релігійних уподобань християн, іудаїстів, магометан. Зокрема, присяга для вояка-єврея на вірність Україні розпочиналася словами: «Обіцяю і клянусь Господом Богом Ізраїля і чистим серцем служити...» [3, арк. 7].

Інший документ засвідчує суворі вимоги до священиків, призначених у військові частини армії УНР. Деякі отамани самовільно обирали до своїх частин панотців без згоди Головної Управи Військового Духовенства. Керівництво Дієвої армії УНР вимагало негайно звільнити їх з огляду на можливий негативний вплив, який вони могли справляти на свідомість вояків [13, арк. 22].

Окремі командири військових частин армії УНР намагалися вплинути на свідомість своїх вояків засобами естетичного виховання. Одним з таких був Роман Самокиш – командир полку Січових Стрільців «Вільних козаків». Це була доволі боєздатна військова одиниця, яка в січні 1919 р. відбила у махновсько-більшовицьких військ Катеринослав і протягом місяця утримувала його під владою Директорії. Р. Самокиш мав чудовий голос, певний час навіть був у складі театральної трупи, гастролуючи разом із М. Заньковецькою, П. Саксаганським, О. Мар'яненко [7]. Під час перебування його полку в Катеринославі для вояків влаштовувалися лекції з історії України та Запорозжя за участю Д. І. Яворницького, концерт кобзаря Ф. Часника. Системність подібних заходів підтвердив аналіз звітів Інформбюро армії УНР. В одному з люневих звітів зазначалося: «Полк стоїть у м. Кодима. Настрій козаків гарний, ставлення до старшин добре. Для козаків полку читаються лекції, влаштовуються вистави. Зараз у навколишніх селах проводиться вербовка козаків до полку, яка проходить досить успішно» [14, арк. 194 зв.].

Вельми оригінальним було ставлення до музейних цінностей з боку відомого отамана Юхима Божка. Ідеєю його життя було відродити Запорізьку Січ. Першою акцією було формування військової частини. Для цього, на думку отамана, були потрібні справжні козацькі клейноди. Він звернувся до директора музею імені Поля з про-

ханням видати йому оригінальну булаву з багатих музейних колекцій. Далі починається різнобій у свідченнях. Одні дослідники стверджують, що Д. Яворницький з розумінням поставився до намірів Ю. Божка і видав йому булаву, підкреслюючи, що іноді траплялися випадки видачі музейних експонатів [15, с. 39].

Є й інша версія. Письменник П. Панч згадував, що під час однієї з екскурсій Д. Яворницький поскаржився, що отаман Божко вкрав у нього булаву, не діставши згоди [12, с. 99]. Ця інформація підтверджується усними джерелами, з яких відомо про візит у 1919 р. до Ю. Божка представників катеринославської влади та музейних працівників, які намагалися переконати його повернути булаву, але отаман відмовився [9].

Цікавими були стосунки Д. Яворницького із представниками Революційної повстанської армії махновців, які тривалий час перебували в Катеринославі. Зустріч Дмитра Яворницького з Нестором Махно відбулася восени 1919 р. після другого захоплення Катеринослава повстанцями. Причиною зустрічі стали напади вояків махновської армії на музей. Спочатку вони намагалися реквізувати цінні музейні експонати, погрожуючи директору смертю. Іншого разу невідомі вчинили напад на будинок вченого, а самого Д. Яворницького жорстоко допитували, вимагаючи показати схованку золотого скарбу [1, с. 29–30]. Можливо, що саме після цього професор почав шукати зустрічі з «батьком».

Як свідчить П. Аршинов, Нестор Махно давно цікавився історією [2, с. 51], тому, зустрівшись з Д. Яворницьким, попросив ознайомити його з експозиціями музею. Екскурсія справила враження. Директор музею отримав від Н. Махна охоронну записку для захисту артефактів, 10 тис. крб і ордер на постачання 200 пудів дров для опалення приміщення. Отже, як узагальнює Цимлякова, Д. Яворницький і Н. Махно не тільки порозумілися, а й вдалися до спільних заходів зі збереження музейних предметів [15, с. 39].

На цьому зв'язки між Д. Яворницьким та Н. Махно не припинилися. У другій половині 1919 р. у середовищі махновського руху почався процес його спонтанної українізації, пов'язаний з більш масштабним процесом пробудження самосвідомості української нації, а також із впливом на Нестора Махна його дружини Г. Кузьменко, вчительки української мови та літератури за фахом, голови «Просвіти». Тому Н. Махно при нагоді вдавався до кроків по підтримці махновського руху з боку освіченої української громадськості, намагався продемонструвати свій інтерес до стану освіти і культури. Тому сприяння професору Д. Яворницькому було певною мірою логічним продовженням цих кроків. Бо, окрім прагнення до збереження музейних цінностей, Махно був зацікавлений у підтримці свого руху з боку зна-

ного інтелектуала-українофіла, а також намагався змінити ставлення своїх бійців до знаного історика. Для пересічного вояка повстанської армії Д. Яворницький був не речником української ідеї і не видатним істориком, а «буржуєм», носієм «міської зарази», своєрідним колаборантом, який свою любов до народу і його історії сумішав зі співробітництвом із царизмом та російською бюрократією [16].

Наступним кроком у взаєминах із повстанцями мала стати лекція Д. Яворницького для махновців з історії запорозького козацтва та рідного краю. Однак вона не відбулася, бо повстанці залишили місто. Хоча відомо, що Дмитро Іванович практикував подібні заходи.

Цікавим виглядає припущення історика В. Чопа, що отаманщина – «новітня вольниця, породжена тим же самим народом, що свого часу породив вольницю запорозьку», – змусила Д. Яворницького змінити своє романтичне, ідеалістичне ставлення до козацтва. У махновському русі були виразно присутні традиції запорозького козацтва, зокрема його негативні риси – низький рівень духовно-культурних цінностей, гульгтяйство, побутовий антисемітизм, пияцтво, випадки вандалізму тощо. В. Чоп висуває думку, що це не могло не вплинути на вченого. Спостереження за махновцями, порівняння їх поведінки зі згадками про негативні факти і розбишацькі дії запорозьців змусили професора критичніше поставитися до своїх попередніх оцінок запорозького козацтва, що, на думку дослідника, позначилося на останніх працях Д. Яворницького [13].

Не можна оминати увагою також культурно-просвітницькі спроби Н. Махна, пов'язані з організацією оригінальної системи освіти на території Махновії. В. Чоп доводить, що в 1919–1920 рр. махновці мали наміри провести повномасштабну освітню реформу [17]. Її реалізацію було доручено створеній у складі Культпросвітнього відділу шкільній секції, яку очолила Г. Кузьменко.

Основні ідеї реформи полягали у створенні «вільної школи», відокремленої від держави. Фінансове забезпечення шкіл було покладено на органи місцевого самоврядування, хоча іноді сам Н. Махно жертвував на потреби освіти значні суми. З метою ліквідації безграмотності «батько» змушував вчитися своїх бійців, уникаючи впливу на їх успішність. Вибір мови навчання був за місцевим населенням, в цьому питанні махновці були більш демократичними, ніж офіцери Білої армії, які просто забороняли навчання українською мовою. Як і більшість анархістських експериментів, освітня реформа анархістського зразку не була реалізована, але певних успіхів досягти таки вдалося. В. Антонов-Овсієнко, який відвідав Гуляй-Поле у травні 1919 р., назвав махновську столицю «одним із найбільш культурних центрів Новоросії» [17].

Наведені факти дозволяють спростувати стереотипне уявлення про українських отаманів як про особистостей, що не мали духовно-культурних цінностей або таких, що не розуміли їх вартості для майбутніх поколінь. Звісно, рівень духовності серед членів отаманських формувань не був високим, однак і цілковитими вандалами їх назвати складно. Загалом важко підвести діяльність отаманів у духовно-культурній сфері під спільний знаменник, домінуючим був фактор особистого ставлення до цієї важливої сфери буття людського соціуму революційної доби 1917–1920 рр.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.* Енциклопедист козаччини / С. Абросимова // Укр. іст. журн. – 2005. – № 4.
2. *Аршинов П.* История махновского движения (1918–1921 гг.) / П. Аршинов. – Запорожье, 1995.
3. Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ). – Ф. 5, спр. 66646, т. 22.
4. *Горліс-Горський Ю.* Холодний Яр / Ю. Горліс-Горський. – Дрогобич, 2006.
5. *Гусейнов Г.* Піщаний Брід та його околиці / Г. Гусейнов. – Д., 2007.
6. *Лободаєв В.* Революційна стихія (Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр.) / В. Лободаєв. – К., 2010.
7. *Митрофаненко Ю. Д. І.* Яворницький та отамани Ю. Божко і Н. Махно / Ю. Митрофаненко // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 5. – С. 113–118.
8. *Митрофаненко Ю.* Роман Самокиш (Самокишин) у революційних подіях на Катеринославщині / Ю. Митрофаненко, Т. Цимлякова // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2007. – Вип. 4. – С. 53–63.
9. Польові авторські дослідження (ПАД) Фоменка Ю.
10. *Середа М.* Отаман Біденко / М. Середа // Літопис Червоної Калини. – Ч. 6. – С. 17–20.
11. *Солдатенко В.* Революційна доба в Україні 1917–1920 роки / В. Солдатенко. – К., 2011.
12. Сучасники про Д. І. Яворницького / упорядн. М. Чабан. – К., 2006.
13. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВОВУ). – Ф. 1078, оп. 1, спр. 91.
14. ЦДАВОВУ. – Ф. 1078, оп. 1, спр. 48.
15. *Цимлякова Т.* До біографії Д. І. Яворницького / Т. Цимлякова // Грані. – 2005. – № 5. – С. 37–40.
16. *Чоп В.* Ставлення до махновського руху з боку істориків запорозького козацтва Я. П. Новицького та Д. І. Яворницького / В. Чоп // Режим доступу до ст.: www.makhno.ru
17. *Чоп В.* Освітня реформа батька Махна / В. Чоп // Режим доступу до ст.: www.makhno.ru.

Надійшла до редколегії 22.11.2011

Є. О. Сніда

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

КУЛЬТУРНО-НАЦІОНАЛЬНИЙ ВЕКТОР ДІЯЛЬНОСТІ ПРАВОСЛАВНОГО ДУХОВЕНСТВА КАТЕРИНОСЛАВЩИНИ У ПОРЕВОЛЮЦІЙНІ РОКИ (1917–1918)

У статті розглянуто культурно-національну спрямованість діяльності православного духовенства Катеринославщини у перші пореволюційні роки (1917–1918), вплив різних політичних сил і керівництва Руської Православної Церкви на даний вектор роботи служителів культу.

Ключові слова: культурно-національний вектор, духовенство, Руська Православна Церква, українізація.

В статье рассмотрена культурно-национальная направленность деятельности православного духовенства Екатеринославщины в первые послереволюционные годы (1917–1918), влияние разных политических сил и руководства Русской Православной Церкви на данный вектор работы служителей культа.

Ключевые слова: культурно-национальный вектор, духовенство, Русская Православная Церковь, украинизация.

The cultural and national orientation of activity the orthodox clergy of Katerinoslavregion in the first after revolution years (1917–1918), influence of different political power and guidance of Russian Orthodox Church, to given to the vector of work of priest-servant is considered in article.

Key words: cultural and national activity, clergy, Russian Orthodox Church, ukrainization.

Культурно-національний вектор у житті православного духовенства традиційно був складовою його багатогранної діяльності. Виступаючи своєрідною духовною «одигітрією», служителі церкви скеровували суспільне життя громадськості. Не виключенням були й перші пореволюційні роки (1917–1918), коли в умовах кризи Руської Православної Церкви (далі – РПЦ) і складної соціально-політичної ситуації священнослужителі не припиняли свою діяльність, навіть навпаки – активізували її. Цьому сприяла, з одного боку, лібералізація та демократизація суспільного життя після лютневої революції 1917 р. і повалення самодержавства, коли виникли певні умови для самостійної діяльності РПЦ; з іншого – той факт, що православне духовенство було активним учасником національно-демократичного руху, формуючи таким чином широкий простір для реалізації власних культурно-національних ідей. У даному контексті репрезента-

тивною є діяльність православного духовенства Катеринославщини, котре опинилося у вирі подій Української революції 1917–1918 рр. і громадянської війни.

На сьогодні проблема є практично недослідженою. Такий стан проблематики пояснюється відсутністю спеціальних робіт, присвячених цьому питанню. Водночас окремі аспекти, що торкаються зазначеної тематики, розглянуто у працях І. Ільченко [5], О. Потапової [7], П. Слободянюка [13], В. Ульяновського [15] та ін. Проте їх аналіз засвідчує необхідність додаткової уваги та проведення спеціального дослідження.

Відтак метою даної розвідки є висвітлення рефлексії культурно-національних аспектів життя та діяльності православного духовенства Катеринославщини на активізацію національно-демократичного руху в Україні у перші пореволюційні 1917–1918 рр.

Посилення національно-демократичного руху та інтенсифікація державотворчих процесів в Україні внаслідок лютневої революції та ліквідації самодержавства обумовили актуальність питання автокефалії (незалежності) Української православної церкви (далі – УПЦ). Між іншим, такий варіант в цілому не суперечив стратегії українських політичних партій, хоча їх інтерес до регенерації УПЦ був неоднозначним. Так, у 1917 р. лише партії соціалістичного крила – самостійники-соціалісти та соціалісти-федералісти – стали на позиції української церковної автокефалії [6, с. 254]. Сформована ж у березні 1917 р. Українська Центральна Рада ідею автокефалії не підтримала, так і не визнавши церковно-релігійну течію в загальному національно-демократичному русі.

За таких умов православне духовенство звернулося до практики відновлення православних церковних братств, які опинилися в центрі дискусії щодо автокефалії та генерували культурно-національні ідеї. Відтак було сформовано дві течії серед братств: консервативна, що обстоювала збереження існуючого церковного ладу з незначним його реформуванням, та національно-радикальна, яка передбачала докорінні реформи в галузі церковного управління, а згодом дала імпульс розвитку автокефального руху в Україні.

До першої течії належали такі братства, як Білий Хрест та Київське єпархіальне Свято-Володимирське братство; до другої – Кирило-Мефодіївське братство. Чи не найрадикальнішим було Братство Воскресіння Христового, створене навесні 1917 р. [5, с. 34]. Очолював його архієпископ Олексій (Дородніцин) [7], хоча фактично керівництво здійснював протоієрей В. Липківський (з 1921 р. – митрополит Української Автокефальної Православної Церкви).

Відділ братства функціонував і на Катеринославщині, організований архієпископом Олексієм, котрий належав до палких супро-

тивників митрополита Київського Володимира (Богоявленського) і був при цьому прибічником автокефалії. Владика виступав за висилку з Києва митрополита Володимира, вважаючи його проросійськи налаштованим, що, на його думку, завдавало шкоди національному церковному розвитку. Не залишив він поза увагою і єпископа Никодима (Кроткова), що очолював Київське єпархіальне Свято-Володимирське братство, критикуючи його як сподвижника митрополита Володимира [4, с. 286]. Разом із тим Братство Воскресіння наголошувало на своєму моральному, культурному, економічному та освітньому призначенні, яке передбачалося реалізувати шляхом будівництва нових храмів і утримання в належному стані вже діючих, створення позиково-ощадних товариств, організацій, споживчих крамниць. Особливо підкреслювалася необхідність пропагандистської діяльності духовенства з метою зміцнення віри у парафіян.

Традиційним вектором діяльності духовенства було поширення освіти на всіх рівнях: від парафіяльних шкіл до семінарій. У пореволюційні 1917–1918 рр. священнослужителі Катеринославщини намагалися створити нові школи та інші заклади духовного відомства. Мотивом було те, що український уряд не бажав підтримувати національно спрямований церковний рух, а разом із ним і православне духовенство.

У даному контексті важливу роль відіграла Катеринославська духовна консисторія, яку без перебільшення можна назвати просвітницьким осередком єпархії. Її ректор І. П. Кречетович усіляко намагався сприяти поширенню освіти серед парафіян та священників, розуміючи, наскільки важливою у пореволюційний час була обізнаність та зорієнтованість парафіян та кліриків у повсякденних подіях не лише в країні, але й за кордоном. З цією метою з ініціативи єпархіального комітету, очолюваного ректором, у Катеринославі запроваджувалися спеціальні курси [9, с. 4].

Задля набору на курси в усі кути єпархії було розіслано запрошувальні листи. Парафіяльне духовенство мало прийти до Катеринослава не пізніше 1 травня 1917 р. Перші подібні курси за участю 50 священників розпочали свою роботу 2 травня 1917 р. і тривали до 4 травня. Прибулі клірики утримувалися за власний рахунок; безкоштовно було надано лише житлові приміщення.

Курси проводилися в лекційному режимі з 10:00 до 14:00 за спеціальною програмою, яка складалася із трьох лекцій, присвячених державному праву, політичній економії та церковному праву. Для читання лекцій було запрошено присяжного повіреного П. А. Корецького, який ознайомив слухачів із загальними положеннями про право, державним правом, формами державного устрою тощо. Вочевидь, лекційна тематика підбиралася не випадково, а з метою поширення

серед духовенства знань для орієнтації у складних політичних умовах.

Директор Комерційної школи й заступник голови Катеринославської Вченої Архівної Комісії А. С. Синявський прочитав лекцію російською мовою на тему «Основи політичної економії: християнство та соціалізм, аграрне питання та робітничі» [9, с. 4]. Із формулювання самої тематики лекцій бачимо, які проблеми були на той час актуальні в суспільстві. Крім того, піднімалися питання про взаємини церкви та держави, роль духовенства в оновленій державі та його позицію стосовно різних суспільно-політичних подій. Після кожної прочитаної лекції відбувалося обговорення запропонованої проблематики. Особливо акцентувалася увага на тому, яке місце посідає РПЦ серед інших церков та конфесій. Погляди служителів культу з приводу даного питання розходилися. Більша частина схилилася до того, що РПЦ повинна мати першість серед церков та віросповідань, а на чолі держави мають стояти лише православні особи. Відтак державне законодавство не повинне суперечити підвалинам самої церкви.

Варто зазначити, що у пореволюційні часи на Півдні України подібні настрої були панівними, причому особливо яскраво вони проявилися на Одещині [8, с. 4]. Насамкінець перед слухачами виступив із доповіддю ректор духовної консисторії І. П. Кречетович. Він ознайомив присутніх із положеннями конституцій Англії, США, Франції, Аргентини та Бразилії, надавши можливість слухачам порівняти політичні устрої різних країн світу та обговорити питання про те, який із них міг бути оптимальним для Росії та України.

На підсумковому засіданні курсистів 4 травня 1917 р. було ухвалено рішення провести в перспективі тижневі курси. Реалізація цього рішення припала на 16–18 травня. Проте у порівнянні з попередніми курсами аудиторія була майже вдвічі меншою. На курси прибуло 32 особи, переважно з повітів; серед присутніх були і миряни. Решта запрошених (можливо, через труднощі із сполученням) не змогла приїхати. На других курсах лекторами були ректор духовної консисторії І. П. Кречетович, протоієрей А. Г. Мурін, П. А. Корецький та М. Б. Полонський [10, с. 5].

Цього разу програму було дещо збільшено за рахунок розширеної проблематики і подовження термінів навчання. І. П. Кречетович прочитав п'ять лекцій за такими темами:

- церковне право, основні закони, канон, відношення церкви до держави;
- соборноправність у церкві;
- реформування приходів;
- церковна проповідь;
- християнство та соціалізм.

На курсах акцент було зроблено на реформуванні церкви та очищенні її від мирських елементів, зокрема спокус і корупції. Ці проблеми не були новими – вони піднімалися ще під час революції 1905 р. [3, с. 677–678]. Між іншим єпархіальне духовенство було змушене навіть прийняти постанову про подолання даних проблем. Не відкидалася можливість запозичення закордонного досвіду для вирішення серйозних церковних проблем, про що свідчить прочитана А. Г. Мурінін доповідь на тему «Парафія в Америці», де лектор розкрив особливості діяльності церковних громад.

Як і на перших курсах, увагу було приділено правовій обізнаності слухачів. Так, присяжний повірений П. А. Корецький прочитав лекції на такі теми:

- поняття про загальне право і державне зокрема;
- Установчі збори, загальне, рівне і таємне голосування, форми державного правління;
- аграрне питання.

Із двома двохгодинними лекціями з приводу особливостей соціально-економічного розвитку виступив М. Б. Полонський. Їх зміст був достатньо широким – від понять про політичну економію, теорію цінностей, гроші до економічного значення машин і законодавства про охорону праці [10, с. 5].

Наведена тематика свідчить, що лекції мали узагальнюючий характер і дали широку палітру як теоретичних, так і практичних знань. Отже, це був безумовно важливий крок на шляху до започаткування на єпархіальному рівні лекційно-навчальної програми для духовенства, яка мала ознайомлювати останнє з найактуальнішими проблемами того часу та сприяти обізнаності кліриків у повсякденних справах суспільства та країни в цілому.

Проведення подібних заходів було широко розповсюдженим на Півдні України, особливо на Катеринославщині. Після закінчення курсів було прийнято рішення про організацію подібних просвітницьких заходів у повітових містах, а також про проведення третіх єпархіальних курсів після єпархіального з'їзду духовенства та мирян, призначеного на 4 липня 1917 р. Зрозуміло, що подібного роду лекторії набули практичного та важливого значення саме у пореволюційний період.

Поряд із загальними єпархіальними лекціями проводилися і заходи для жінок. Так, за підтримки І. П. Кречетовича було ініційоване перше в історії єпархії установче зібрання для відкриття та організації співдружності жінок для церковної роботи в єпархії. Збори відбулися 2 липня 1917 р. о 19:00 у залі чоловічого духовного училища [11, с. 5]. Точна кількість присутніх на зборах учасниць, на жаль, неві-

дома. Проте ми знаємо, що деякі з них після цього були влаштовані на роботу до повітових та місцевих церков.

Питання щодо національно-культурних аспектів діяльності РПЦ неодноразово піднімалися на різноманітних з'їздах та зустрічах духовенства і мирян. Показовим у цьому відношенні був єпархіальний з'їзд духовенства і мирян, що відбувся 4 липня 1917 р. об 11-й годині в будинку місцевого єпархіального жіночого училища. Від кожного благочинія єпархії було делеговано чотири депутати – по двоє кліриків і мирян. Центральне питання, яке обговорювалося на з'їзді, було присвячене українізації церкви [12].

З цього приводу розгорілися запеклі дискусії. Дехто з делегатів вважав, що запровадження курсу на українізацію церкви спричинить конфлікт із керівництвом РПЦ, яке впроваджувало курс на збереження централізованого управління церквою та виступало проти будь-яких поступок національному церковному руху. Проте, незважаючи на їх позицію, більшістю голосів було затверджено курс на поступову українізацію церковного богослужіння.

Для належного забезпечення богослужбовою літературою на українській мові в контексті ухвалених рішень з'їзду були здійснені перші кроки. Так, в середині літа 1917 р. архієпископ Олексій (Дородніцин) на Катеринославщині видає «Молитовник» українською мовою [7, с. 58]. Значно покращилася ситуація із забезпечення україномовною релігійною літературою під час діяльності комісії з перекладу Святого письма, яка діяла в Катеринославі [14, с. 134]. Проте без державної підтримки цього вектора роботи Церкви усі зусилля були малоефективними. До того ж розбіжності у виборі шляхів розвитку УПЦ позначилися на культурній сфері діяльності духовенства.

Нова сторінка в історії культурно-національного спрямування діяльності духовенства на Катеринославщині починається з квітня 1918 р. із приходом до влади гетьмана П. Скоропадського та утворенням Української держави. У цей час спостерігалася ще більша демократизація церковного життя. Підтримка владою національно зорієнтованого духовенства сприяла поверненню на перший план питання про автокефалію. Так, Катеринославський позачерговий єпархіальний з'їзд, який відбувся у травні 1918 р. [5, с. 34], розглянув питання про сутність незалежності УПЦ, при цьому однозначно схилившись до думки, що найменша автокефалія є кращою за найширшу автономію.

До речі, подібні тенденції в цей час спостерігалися і в інших єпархіях (Херсонській, Одеській). На противагу автокефальному руху Київський Єпархіальний Собор у травні 1918 р. виступив проти будь-якої автокефалії та українізації богослужіння. Наразі допускалися лише проповіді українською мовою [16]. Загалом навесні 1918 р.

серед керівництва УПЦ здебільшого домінували погляди про єдність церков та заперечення щонайменшої автокефалії. А тим більше це проявилось після обрання митрополитом УПЦ Антонія (Храповицького), який узяв чіткий курс на зближення з РПЦ.

Для управління церковними справами було створено Міністерство ісповідань Гетьманського уряду, яке відтоді стало авторитетним органом, своєрідною поєднуючою ланкою між церквою та державою. Це надало можливість національно зорієнтованому духовенству на державному рівні залучитися до управління церковними справами. Так, представником у Міністерстві від Катеринославщини став уже згадуваний протоієрей І. Кречетович. При Міністерстві протоієрей працював у Культурній комісії (створена в червні 1918 р.) та у видавництві й вирізнявся організаційними здібностями [15, с. 44]. 13 червня 1918 р. він звернувся до митрополита Антонія за дозволом на службу в Міністерстві ісповідань. Спочатку митрополит такий дозвіл надав, але, бачачи, що протоієрей у Міністерстві представляє інтереси прихильників автокефалії, заборонив йому брати участь у священнослужінні, про що вже 1 липня 1918 р. архієпископ Катеринославський Агапіт повідомив Кречетовича. Проте невдовзі за підтримки міністра ісповідань В. Зіньківського І. Кречетовичу вдалося виклопотати дозвіл на священнослужіння у Патріарха та Священного Синоду. Відповідний наказ Патріарха надійшов 4 липня 1918 р.

Політика Міністерства ісповідань проводилася на основі вивчення церковних проблем, вимог духовенства та віруючих. Для оперативного вирішення місцевих релігійних питань єпархіальні власті мали повідомляти у Міністерство про стан справ у ввірених благочиннях.

При цьому місцеві ієрархи часто зверталися до міністра з проханням допомогти у вирішенні власних проблем. Так, у серпні 1918 р. архієпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Вишневецький) просив підтримати клопотання про залишення церковнопарафіяльних шкіл у підпорядкуванні духовної влади [15, с. 50]. Згодом архієпископ наголошував на тому, що необхідно відкрити богословський факультет у щойно створеному Катеринославському університеті. Зазначимо, що єпархіальна влада, виконуючи закон Ради Міністрів про вивчення української мови та літератури, звернення до міністра адресувала українською мовою.

Для реалізації вищезгаданого закону в єпархіях запроваджувалися спеціальні курси з українознавчими дисциплінами: українська мова, література, географія та історія. Так, духовні школи Катеринославщини могли направляти вчителів на курси до губернського центру з 15 липня до 15 серпня 1918 р. [15, с. 178]. Тут демонструвалися україномовні підручники та інші засоби навчання. Усім делегованим

курсистам по прибутті було виплачено по 100 крб. Щоправда, навіть після цих заходів не всі духовні школи були забезпечені вчителями з українознавчих дисциплін. Наприклад, керівництво Маріупольської духовної школи повідомляло Міністерство ісповідань про відсутність таких спеціалістів. Отже, повною мірою вирішити питання щодо забезпечення навчальних духовних закладів українськомовною літературою та спеціалістами світським та церковним властям на Катеринославщині не вдалося. Культурно-національна діяльність єпархіального духовенства знаходила активну підтримку з боку влади, яка на практиці намагалася втілювати заходи, спрямовані на розбудову власної української православної церкви, залучаючи до цього патріотично налаштоване духовенство. Проте останнє наштовхувалося на серйозний опір з боку керівництва як у Києві, так і в Москві.

Прийшовши до влади в листопаді 1918 р., Директорія відразу взяла курс на проголошення автокефалії православної церкви в Україні. Таку політику підтримали і деякі ієрархи Катеринославської єпархії. Зокрема, владика Агапіт у грудні 1918 р. відправив урочисту службу в Софіївському соборі та привітав головнокомандувача військ Директорії С. Петлюру як визволителя, що свідчило про солідарність архієпископа з новою владою [2, с. 228]. Водночас поряд із формуванням національної церкви уряд Директорії активно втручався і в церковне життя, що викликало конфронтацію з боку її ієрархів. Таким чином, культурно-національний вектор був одним із основних напрямків багатогранної діяльності духовенства Катеринославщини у пореволюційні 1917–1918 рр. Православні служителі церкви сприяли покращенню морального клімату в громадах, намагалися підвищити рівень освіченості як серед священників, так і в населення єпархії. Така діяльність значною мірою залежала від політичної сили, що перебувала при владі, та її релігійного курсу. З іншого боку, активна культурно-національна діяльність священнослужителів викликала осуд серед керівництва РПЦ, яке перешкоджало поширенню національних ідей у церковно-релігійному русі.

Бібліографічні посилання

1. Агафонова Н. Реформування освітньої галузі в Україні (1917–1920) / Н. Агафонова // Рідна шк. – 1998. – № 1. – С. 76–77.
2. Бойко О. Постать архієпископа Катеринославського Агапіта на тлі церковно-політичних процесів післяреволюційної доби (1917–1924 рр.) / О. Бойко, С. Сніда // Придніпров'я: історико-краєзнавчі дослідження: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2010. – Вип. 8. – С. 225–234.
3. Вести Екатеринослав. земства. – 1905. – № 27.
4. Евангельское движение в Российской империи (1850–1917). Екатеринославская губерния: сб. док. и материалов / уклад. О. В. Безносова. – Д., 2006.

5. *Ільченко І.* Церковні братства України в 1918–1919 рр. / І. Ільченко // Людина і світ. – 1996. – № 5. – С. 34–36.
6. Історія релігії в Україні / за ред. А. Колодного. – К., 1999.
7. *Потапова О.* Діяльність православного духовенства в Україні в 1917–1920 рр.: його роль та місце в суспільному житті / О. Потапова // [http. // www. rusnauka. com / SND / Istoria / 1_potarova. doc. htm](http://www.rusnauka.com/SND/Istoria/1_potarova.doc.htm).
8. Приднепровский край (Екатеринослав). – 1917. – № 6175.
9. Там само. – № 6184.
10. Там само. – № 6197.
11. Там само. – № 6230.
12. Там само. – № 6232.
13. *Слободянюк П.* Українська церква: історія руїни й відродження / П. Слободянюк. – Х., 2000.
14. *Стародуб А.* Архієпископ Олексій і український церковний рух (1917–1919 рр.) / А. Стародуб // Київ. старовина. – 1999. – № 5. – С. 113–126.
15. *Ульяновський В.* Церква в Українській державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського) / В. Ульяновський. – К., 1997.
16. *Чернышов В.* Автокефалистское движение в Украине и возникновение украинского самосвяства (1917–1921 гг.). Украинские страницы. // [http. // www. ukrstor. com / ukrstor / cernysov _avtokefalia2. htm](http://www.ukrstor.com/ukrstor/cernysov_avtokefalia2.htm).

Надійшла до редколегії 31.05.2011

ПИТАННЯ ІСТОРІЇ ОСВІТИ ТА НАУКИ В НАДДНІПРЯНЩИНІ НОВІТНЬОГО ЧАСУ

УДК 378. 4 (477. 43) «1918/1920»: 028. 1

О. М. Завальнюк

*Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка*

КНИГА У ЖИТТІ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ (1918–1920 рр.).

На основі архівних, мемуарних і опублікованих джерел, праць українських істориків досліджується питання про мобілізацію різномовних книг та їх використання в навчальному процесі і науковій діяльності Кам'янець-Подільського університету, національній вищій школі доби Української революції.

Ключові слова: Кам'янець-Подільський державний український університет, книги, професорсько-викладацька корпорація, студентство, бібліотека, читальний зал, читачі.

На основе архивных, мемуарных и опубликованных источников, трудов украинских историков исследуется вопрос о мобилизации разноязычных книг и их использования в учебном процессе и научной деятельности Каменец-Подольского университета, национальной высшей школы периода Украинской революции.

Ключевые слова: Каменец-Подольский государственный украинский университет, книги, профессорско-преподавательская корпорация, студенчество, библиотека, читальный зал, читатели.

Based on archives, memoirs and published sources, works of Ukrainian historians study the mobilization of multilingual books and their use in the educational process and scientific activities Kamenets University, local high school days of the Ukrainian revolution.

Key words: Kamenets Ukrainian State University, books, teaching corporation, student, library, reading room, readers.

Створення й розвиток будь-якої національної вищої школи неможливе без залучення до її життя наукової і навчальної літерату-

ри. Вона є інформаційною базою, що забезпечує засвоєння майбутніми фахівцями необхідних знань з різних галузей науки. Тому незалежно від носіїв (паперового чи електронного) книга була і залишається унікальним продуктом людського розуму, без якого, як усвідомлюють сучасники, цивілізаційний поступ не відбуватиметься.

Відкриття українських класичних університетів стало визначною подією в національному культурно-освітньому житті. І якщо в Києві новий заклад успадкував кадри і бібліотеку столичного народного українського університету, то у Кам'янці-Подільському юридично оформлений у серпні 1918 р. ВНЗ не мав у розпорядженні жодної книги, хоча до початку навчальної роботи залишалося менше трьох місяців.

Процес мобілізації літератури до Кам'янець-Подільського державного українського університету знайшов певне висвітлення як у мемуарних виданнях [1, 13, 14, 16], так і у працях істориків [2, 4–10, 18]. Втім ряд аспектів залишився поза увагою авторів.

Метою дослідження є з'ясування шляхів надходження книжок до університету, концентрація і використання їх у навчальній, навчально-методичній і науковій роботі науково-педагогічними працівниками, професорськими стипендіатами, студентами, а також державними службовцями для вирішення різних питань діяльності органів управління УНР.

Мобілізація книжково-інформаційних ресурсів до К-ПДУУ відбувалася з ініціативи ректора І. І. Огієнка, деканів факультетів, професури, доцентури, бібліотечних працівників, студентів, а також різних установ, організацій і приватних осіб. Можна виділити основні шляхи, якими книга потрапляла в університет. Перший – це проведення кампанії пожертв у трудових колективах, міській громаді, серед державних установ різних вищих шкіл, наукових товариств, земств, видавництв, окремих осіб тощо. Частину своїх домашніх бібліотек передали до книжкового фонду професори П. М. Бучинський (273 примірники), І. І. Огієнко (114), В. О. Біднов (8), приват-доценти Ю. Й. Сіцінський (23), Л. Т. Білецький (9), лектор С. Ф. Русова (642), асистент М. О. Хитков (2230), професорський стипендіат Є. І. Шимонівич (54) [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 47; 10, с. 306].

Кам'янчанин М. О. Альтер пожертвував 70 книжок, В. І. Мазінг – 256, О. М. Прусевич – невстановлену кількість. Подільське історико-археологічне товариство передало закладові 119 примірників літератури, видавництва «Дзвін» і «Українська школа» – 33; їх побратими – видавництва «Союз», «Серп і молот», «Грунт» і «Вершигора», – невстановлену кількість, Українське видавництво в Катеринославі – 23, київські друкарні Кульшенка – 28 і Чоколова – 172 [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 47].

Потужною була підтримка від Академії наук Румунії (357 книг різними мовами) [3, оп. 1, спр. 99, арк. 44; спр. 100, арк. 23в.], Наукового товариства Шевченка у Львові (408 своїх видань), Міністерства земельних справ (106 примірників), Подільської губернської народної управи (475), колишнього статистичного комітету тієї ж установи (6 660), Подільської фінансової палати (106), Головної державної інспекції українського війська (136), пішого полку, яким командував П. Ф. Шандрук, – кілька тисяч томів [21, 8 (26) листоп., ч. 85, с. 2], державних інспекторів 3-ї дивізії Збройних сил УНР (83), 1-го пішого полку тієї ж дивізії (80) [20, 9 листоп., № 17 (102), с. 2], редакції газети «Боротьба» (336) [3, спр. 89 а, арк. 47; спр. 100, арк. 23в.].

У результаті пожертвувань з осені 1918 до кінця 1919 р. до університету надійшло загалом 17286 книжок [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 47зв.]. Такий великий потік літератури свідчив про вболівання різноманітних діячів, військовиків, простих громадян за долю українського університету. Даруючи різні видання, вони не лише збагачували книжковий фонд вищого навчального закладу, а й демонстрували тодішньому суспільству своє ставлення до книги як однієї з найбільших культурних цінностей. І це в той час, коли, за спостереженням тодішньої земської діячки О. М. Пашенко, «книжки в дослівному виразі не було де й як дістати: ані з-за кордону, ані в краю. В той час книжка тільки нищилась, попросту палилась в печах, продавалась на вагу як з приватних рук, так і з закладів...» [16, с. 671].

Іншим джерелом надходження книги до університетської бібліотеки була передача навчальними закладами дублікатів своєї навчальної і наукової літератури на заклик керівництва К-ПДУУ. У 1919–1920 рр. на таку пропозицію відгукнулися кілька вузів і одна управлінська структура: Київська духовна академія (подарувала 796 видань), університет св. Володимира (7), Подільська духовна семінарія (1 421), Кам'янець-Подільська чоловіча гімназія (2 716), а також департамент вищих і середніх шкіл Міністерства народної освіти УНР (23) [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 47].

Найчастіше книга потрапляла до університету із приватних книгарень, у яких здійснювалися відповідні закупки літератури. Це був третій шлях. Як правило, торговельні операції здійснювалися в Києві. Так, у книгарнях М. Я. і О. В. Оглобліних вже наприкінці 1918 р. було придбано 1,5 тис. російськомовних книг на суму 12 277 крб 45 коп. [3, оп. 1, спр. 89, арк. 3–16]. У січні 1919 р. приват-доцент Л. Т. Білецький за дорученням І. І. Огієнка прибув до столиці «закуповувати потрібні книжки в книжних склепах [магазинах. – *О. З.*] та здобувати видання в наукових установах та високих школах, які ті видання мали...». Доручення було виконано і, як згадував сам виконавець, «я оббігав усі книжкові склепи й відібрав усю наукову літературу

й твори письменників на сторону й попросив списати й видати рахунки та спакувати як закуплене майно університету ...» [22, арк. 103]. До першої річниці К-ПДУУ станом на 22 жовтня 1919 р. вдалося закупити 8 703 книги, що становило 40% усього книжкового фонду [21, 22 жовтня, ч. 54, с. 3].

У травні 1920 р. ректор І. І. Огієнко закупив у столиці 2 258 книг для університетських потреб [3, оп. 1, спр. 100, арк. 2]. Для придбання літератури у Чернівцях ректор відрядив працівника бібліотеки [15, с. 28], у Галичині – професора В. О. Біднова [3, оп. 1, спр. 133, арк. 4], приват-доцентів Д. І. Дорошенка і М. А. Чайковського [5, с. 437], у Кракові – приват-доцента Л. Б. Б'ялковського [3, оп. 2, спр. 14, арк. 2]. На жаль, у більшості випадків скористатися зарубіжними книгарнями для поповнення фонду бібліотеки К-ПДУУ не вдалося.

Іноді вдавалося придбати цінні книгозбірні, які зберігалися у маєтках місцевих поміщиків. У маєтку Казимира Пулавського (с. Завадинці Кам'янецького повіту) придбали 106 томів різномовної літератури [3, оп. 1, спр. 93, арк. 57]. Майже 2 тис. книг продав університетові поміщик Даревський [21, 17 серпня, ч. 48, с. 4]. Студент фізикоматематичного факультету С. Квасницький зумів організувати перевезення до Кам'янця-Подільського цілого вагону з книгами з маєтку, що знаходився аж в Могилівському повіті [16, с. 672]. Зусиллями працівників університету було врятовано книгозбірню одного з маєтків, котрий покинули власники і прислуга. Як свідчила сучасниця тих подій, «у доставленому до бібліотеки К-ПДУУ вантажі було багато стародавніх польських книжок..., а також екземпляр старої французької енциклопедії вольтерівських часів... Усе в дорогих оправах, все мало багатий вигляд» [16, с. 673].

Складніше було доставити до закладу книгозбірню графа Холоневського, яка зберігалася у містечку Янів Вінницького повіту. Л. Ю. Биковський, який відповідав за транспортування цієї літератури, зумів переправити її лише до ст. Жмеринка, де захворів на тиф [1, с. 6].

У результаті великих зусиль станом на 1 жовтня 1920 р. університет мав у своєму розпорядженні 33 258 книг [3, оп. 1, спр. 100, арк. 2]. Такий великий масив літератури не встигали вчасно каталогізувати. Були проблеми з її розміщенням. Зрештою під книгосховище відвели гімнастичний зал, який наповнили двох'ярусними стелажми [3, оп. 1, спр. 100, арк. 1зв.].

Книги представляли різні галузі науки. Опрацьовані до літа 1919 р. 20 045 примірників були розподілені по таких групах: 1) загальні твори; 2) філософія; 3) релігія; 4) соціальні науки; 5) філологія; 6) точні науки; 7) прикладні науки; 8) мистецтво; 9) література і 10) історія [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 43зв-45]. Україномовних видань

було загалом небагато (з липня по вересень 1920 р. університет отримав 1592 книжок українською мовою і 2548 – російською [3, оп. 1, спр. 100, арк. 4]).

У книжковому фонді нагромадили раритети. Вже у перші місяці функціонування закладу вдалося роздобути і розмістити 60 стародруків, зокрема Біблію Острожського видання 1581 р. Згодом студенти розшукали і передали працівникам бібліотеки один із трьох відомих Литовських статутів XVI ст. До послуг читачів були також 30 томів актів, виданих Віленською археографічною комісією, «Архив Юго-Западной России» з усіма додатками, чимало примірників «Киевской старины», «Науково-літературного вісника». У жовтні 1920 р. вже нараховувалося 812 рукописних видань, що мали історико-бібліографічну цінність. Серед них були 24 стародруки XVI ст. і 82 – XVII ст., 663 примірники видань XVIII ст., 45 – без дати [3, оп. 1, спр. 100, арк. 2; 19, с. 7; 12, 22 окт., № 594, с. 4].

Попит на книгу в університеті був досить високим. Тільки в період з 1 травня 1919 р. по 1 жовтня 1920 р. науково-педагогічні працівники зверталися до книжкового фонду 261 раз. На руки вони отримали 2884 книги і брошури [3, оп. 1, спр. 100, арк. 2], тобто кожен із 65 професорів, доцентів, лекторів та асистентів упродовж 17 місяців звертався до бібліотеки в середньому 4 рази і отримав понад 40 різних видань (за свідченням бібліотекаря С. О. Сірополка, у 1918 / 19 навчальному році видача книжок додому викладачам і студентам не перевищувала 100 примірників щомісяця [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 45]). Відповідно до «Правил бібліотеки» вони могли отримати терміном на 1 місяць не більше 15 книг (студенти – 3). Щоправда, приміткою до § 41 «Правил» зазначений термін могли продовжити для професорів і приват-доцентів до завершення викладання ними лекційних курсів [3, оп. 1, спр. 99, арк. 18]. Реалізація вказаної норми призводила до затримки користування книгами на тривалий час, що не подобалося читачам із студентства. В університетському молодіжному журналі «Нова думка», спарений випуск якого (1–2) вийшов у березні 1920 р., Філь Гай відверто запитував адміністрацію: «Чому одну й ту ж книжку студент може прочитати за два дні, а професор читає її два місяці? Чому студент читає одну, потім другу, третю книжку і т. д., а професор одразу читає 64 книжки?» [12, ч. 1–2, с. 79].

Нарікання було справедливим, бо, як зазначав С. О. Сірополко, ще в січні 1920 р. випадків незадоволення з боку студентського загалу через такий стан із користуванням книжкового фонду було чимало [3, оп. 1, спр. 99, арк. 29]. Під критику потрапила не лише професура, а й працівники університету, які одночасно були студентами (заочного навчання не існувало) і мали більший доступ до бібліотеки, ніж їх товариші. Правління університету, реагуючи на скарги, заборонило

службовцям, що навчалися на різних факультетах, брати додому з бібліотечного фонду навчальну і наукову літературу, крім белетристики (кілька примірників), що зняло напругу серед студентства.

Рациональному використанню книг молоддю сприяло відкриття читального залу. Про це 21 вересня 1919 р. повідомила преса [20, 21 верес., № 65, с. 7]. З цього дня тут почали видавати для користування книги з бібліотечного фонду, і вже до кінця року читачі прочитали 1416 примірників [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 45]. Студентство, а також ті громадяни Кам'янця-Подільського, яким ректор дозволи працювати в читальному залі (протягом вересня – грудня 1919 р. їх тут побувало 48), охоче скористалися можливістю швидкого опрацювання літератури. За 10 днів вересня 1919 р. кількість відвідувачів читальні становила 64, у жовтні – 438, листопаді – 885, грудні – 1851 [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 45].

Студентство активно користувалося читальною і протягом наступного року. Так, у січні 1920 р. 1198 читачів, у тому числі 35 приватних осіб, побували тут 1408 разів [11, 3 березня, ч. 43, с. 4], у лютому – відповідно 1247 і 1483 [11, 26 берез., ч. 61, с. 4]; у квітні в читальні працювали 569 читачів [11, 11 травня, ч. 90, с. 3], котрі відвідали зал 601 раз [3, оп. 1, спр. 100, арк. 5], у травні зафіксовано 625 відвідувань, у червні – 915, липні – 610, серпні – 381 і у вересні – 167 [3, оп. 1, спр. 100, арк. 5]. Зменшення показників у квітні – травні можна пояснити тим, що студенти частіше займалися заробітками, а у червні – вересні – канікулярним періодом. З 1 жовтня 1919 р. по 1 жовтня 1920 р. 1153 студенти, що відвідували читальню, отримали 6812 книг (у середньому по 5,9 видання на одного відвідувача) [3, оп. 1, спр. 100, арк. 2зв.]. У липні – вересні 1920 р. читальня видала всього 410 примірників книг із загальної літератури (46), філософії (25), релігії (32), соціальних наук (70), філології (12), точних наук (49), історії (45) [3, оп. 1, спр. 100, арк. 2, 5зв.].

Через дефіцит вільних приміщень у головному корпусі університету під читальню було відведено відносно невелику кімнату на першому поверсі. Тому замовлені читачами книги доводилося переносити через коридор, що створювало додаткові навантаження на працівників бібліотеки. Значно складнішою проблемою, із якою не могла впоратися технічна служба, був незадовільний температурний режим холодної пори року. Відвідувачі масово скаржилися на погане освітлення. У листопаді 1919 р. вони стверджували, що у вечірній час «читати зовсім неможливо» [3, оп. 1, спр. 75, арк. 6].

У журналі пропозицій щодо вдосконалення роботи читального залу студент, який підписався криптонімом А. Т., 4 листопада 1920 р. із відчаєм записав: «У читальні неможливий холод. Коли далі так буде, то не можна буде займатися наукою, бо «мозги замерзають»...

Прошу адміністрацію бібліотеки не виганяти студентів із читальні страшенним холодом» [3, оп. 1, спр. 104, арк. 3зв.]. До того ж студенти прохали ректора подовжити роботу читального залу до 20-ї години і навіть до 21.30, оскільки вони не встигали підготуватися до занять [3, оп. 1, спр. 101, арк. 138, 141].

Завдяки книгам з університетської та власних бібліотек професори і приват-доценти змогли розробити, а згодом опублікувати свої лекційні курси. Йдеться про І.І. Огієнка (курс з історії української мови), П. М. Бучинського (із загальної гістології), М. М. Хведорова (вступ до аналізу та аналізу безмежно зменшуваних), М. О. Столярова (курс аналітичної геометрії та теорії векторів), А. Е. Маліновського (із фізики), П. Г. Клепатського (із джерелознавства історії України), С. С. Остапенка (із політичної економії та статистики і демографії), М. О. Драй-Хмару (слов'язознавства), В. О. Гериновича (географії), Н. Т. Гаморака (ботаніки), С. В. Бачинського (безхребетних тварин), І. О. Олійника (суспільної агрономії), О. А. Аленича (сферичної геометрії і сферичної тригонометрії), М. П. Вікула (хімії) та ін. [6, с. 49–50].

Ці видання нині зберігаються у фондах Книжкової палати України та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, у відділі рідкісної книги Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та в інших книгосховищах. Вони виготовлені, як правило, на газетному папері літографічним або, в кращому випадку, набірним друком, мають загалом невисокі поліграфічні якості. Втім їх значення важко переоцінити, адже певний час кожне з цих видань виконувало досить важливі функції першого національного навчального посібника, а нині є цінними пам'ятками історії становлення й розвитку української вищої освіти періоду 1917–1920 рр.

Використовуючи раніше опрацьовані архівні матеріали, а також літературу з університетського фонду, науковці підготували й опублікували ряд наукових статей (О. А. Аленич, Л. Т. Білецький, Л. Б. Б'ялковський, В. О. Геринович, М. О. Грінченко, П. В. Клименко, А. Е. Маліновський, І. І. Огієнко, Ю. Й. Сіцінський), 12 брошур (Д. І. Дорошенко, В. О. Біднов, П. Г. Клепатський, М. М. Васильковський, І. І. Шимонович), працювали над «Словником мови Т. Шевченка» [6, с. 50]. Загальна кількість друківаної продукції, виданої вченими університету за допомогою літератури з бібліотечного фонду, сягає кількох десятків. Були підготовлені до друку, але так і не побачили світ через величезну фінансову скруту підручники і навчальні посібники М. О. Драй-Хмари, М. М. Хведорова, М. М. Васильківського, В. І. Петра, І. А. Любарського, М. А. Плевако [6, с. 51].

Використовуючи літературу з бібліотечного фонду, учені підготували й оголосили на засіданнях Наукового товариства ґрунтовні

доповіді. Так, у 1919 / 20 навчальному році на історико-філологічній секції було зафіксовано 29 таких виступів, на секції точних наук – 15 [7, с. 320, 322].

Монографічні праці і фундаментальні видання опрацьовували також студенти, що були членами Наукового студентського товариства. Їх доповіді (реферати) звучали спочатку на засіданнях різних гуртків (фізико-математичного, історико-економічного, дослідників природи, географічного, астрономічного, бібліографічного, гомілетичного та ін.), а згодом – семи секцій НСТ.

Книгами з університетської бібліотеки користувалися Державна канцелярія УНР, Комісія з перекладу Св. Письма на українську мову, Комісія з вироблення правничої термінології [3, оп. 1, спр. 93, арк. 30 зв.; 13, с. 629; 14, с. 48], польська військова адміністрація [3, оп. 1, спр. 89 а, арк. 53], лектори Кам'янець-Подільської пішої юнацької школи [3, оп. 1, спр. 99, арк. 23], сотні державних службовців, що працювали в різних українських міністерствах, коли Кам'янець-Подільський був державним і політичним центром УНР, безліч учителів і зацікавлених кам'янчан.

Отже, однією з вирішальних умов існування Кам'янець-Подільського державного українського університету стало забезпечення його різноманітною науковою, навчальною, методичною і науково-популярною літературою, яка широко використовувалася науково-педагогічними працівниками, студентською молоддю у навчальному процесі, науковій діяльності, при виконанні державного замовлення на різні проекти. Книга потрапляла до закладу різними шляхами – від пожертвувань до придбання на ринку.

Визнаючи К-ПДУУ як велике досягнення національного відродження, чимало інституцій, простих людей, професорів, студентів, військовиків робили закладові свої подарунки книгами. Велику кількість літератури спромоглися закупити. Книгу в університета любили, шанували й цінували. До неї стояли у черзі, за неї боролися, у ній бачили безцінне джерело знань, що дозволяло створити духовну, інтелектуальну Україну. Книгозбірня закладу була найбагатшою в регіоні, тому користувалася попитом серед працівників державних, військових та іноземних структур і місцевої громади.

Бібліографічні посилання

1. *Биковський Л.* Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (спомини) / Л. Биковський. – Н.-Й.; Вінніпег, 1949.
2. *Геринович В.* До історії Кам'янець-Подільського інституту народної освіти / В. Геринович: відбитка з Записок Кам'янець-Подільського інституту народної освіти. – Т. 2. 1927. – Кам'янець на Поділля, 1928.
3. Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р. 582.

4. *Дорошенко Д.* Мої спомини про недавнє минуле (1914–1920 рр.): науково-популярне видання / Дмитро Дорошенко. – К., 2007.
5. *Завальнюк О. М.* Наукове товариство Кам'янець-Подільського університету – осередок наукового життя в добу Української революції (1919–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті: зб. наук. пр. / редкол.: С. І. Світленко (відп. ред.) та ін. – Д., 2008. – Вип. 6. – С. 316–326.
6. *Завальнюк О. М.* Науковий доробок Кам'янець-Подільського державного українського університету в часи національного відродження (1918–1920) / Олександр Завальнюк // II Міжнар. наук. конгрес укр. істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17–18 верес. 2003 р. Доповіді та повідомлення. – Кам'янець-Подільський. – К.; Н.-Й.; Острог, 2005. – Т. 1. – С. 49–54.
7. *Завальнюк О. М.* Професорсько-викладацька корпорація і фундаментальна бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету (1918–1920 рр.) / О. М. Завальнюк // Освіта, наука і культура на Поділлі: зб. наук. пр.; Кам'янець-Подільський державний університет. – Кам'янець-Подільський, 2007. – Т. 10: матеріали шостого круглого столу «Культура, освіта і просвітницький рух на Поділлі». – С. 289–299.
8. *Лозовий В. С.* Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету в добу революції 1917–1920 років / В. С. Лозовий // Трансформаційній ролі бібліотек в інформаційному суспільстві: матеріали наук.-практ. конф.– Хмельницький, 2003. – С. 103–106.
9. *Ляхоцький В. П.* Бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету / В. П. Ляхоцький // Наук. пр. Кам'янець-Подільськ. держ. пед. ун-ту: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2000. – Т. 4 (6). – С. 305–315.
10. *Ляхоцький В.* Ректор Іван Огієнко і бібліотека Кам'янець-Подільського державного українського університету / Володимир Ляхоцький // Пам'ятки України: історія та культура. – К., 2000. – № 3–4. – С. 70–74.
11. Наш шлях: щоденна безпартійна газета. – Кам'янець-Подільський, 1920.
12. Нова думка: журнал літературно-науковий. – Кам'янець-Подільський, 1920.
13. *Огієнко І.* Моє життя. Автобіографічна хронологічна канва / Іван Огієнко // Наша культура: науково-літературний місячник. – Львів; Варшава, 1936. – Кн. 8–9 (17). – С. 628–636.
14. *Огієнко І.* Рятуння України. На тяжкій службі своєму народові / Іван Огієнко. Вид. 2-е. – Вінніпег, 1969.
15. Освіта: двохтижневий педагогічний журнал. – Кам'янець на Поділлі, 1919. – 1 берез. – № 5.
16. *Пащенко О.* Заснування Кам'янець-Подільського Державного Українського Університету / О. Пащенко // Наша культура. – 1936. – Кн. 10 (18). – С. 671–677.
17. Подольский край: газета политически-общественная и литературная. – Каменец-Подольск, 1920.
18. *Прокопчук В. С.* Бібліотека Кам'янець-Подільського національного університету: роки становлення й розвитку / В. С. Прокопчук, Л. Ф. Філінюк. – Кам'янець-Подільський, 2009.
19. Свято Поділля: видання Подільського українського товариства «Прогрес». – Кам'янець на Поділлі, 1918. – 22 жовт.

20. Трудова громада: орган місцевої організації УПСР.– Кам'янець-Подільський, 1919.

21. Україна: щоденна газета. – Кам'янець-Подільський, 1919.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України. – Ф. 3876, оп. 1, спр. 3.

Надійшла до редколегії 09.11.2011

УДК 94 (477) «1920/1930»

В. О. Савчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**РОЗРОБКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ПРОБЛЕМ
УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА В ПІДРУЧНИКАХ
ТА ПІДРУЧНИХ КНИГАХ 1920–1930-х рр.:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Автор розкриває сторінку історії краєзнавства 20–30-х років ХХ ст. На прикладі таких регіонів, як Поділля та Закарпаття, показує процес створення підручників із краєзнавства, що базуються на національно-культурних пріоритетах.

Ключові слова: українське краєзнавство, підручник, історія, культура, мова, фольклор, рідний край.

Автор воссоздает вклад украинского краеведения 20–30-х годов ХХ века в воспитание школьной молодежи на лучших образцах родной истории, языка, традиций. На примере таких регионов, как Подолье и Закарпатье, показан процесс создания учебников по краеведению, базирующихся на национально-культурных приоритетах.

Ключевые слова: украинское краеведение, учебник, история, культура, язык, фольклор, родной край.

The author reconstructs the contribution of the Ukrainian regional studies of the 1920s-1930s into the process of education of the school-children based on the best examples of native history, language, traditions. The process of creating textbooks in regional studies based on national and cultural priorities is demonstrated with an example of such regions as Podillia and Transcarpathian region.

Key words: Ukrainian regional studies, text-book, history, culture, language, folklore, native land.

В указі Президента України від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» поставлено завдання

20. Трудова громада: орган місцевої організації УПСР.– Кам'янець-Подільський, 1919.

21. Україна: щоденна газета.– Кам'янець-Подільський, 1919.

22. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України.– Ф. 3876, оп. 1, спр. 3.

Надійшла до редколегії 09.11.2011

УДК 94 (477) «1920/1930»

В. О. Савчук

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

**РОЗРОБКА МЕТОДОЛОГІЧНИХ ТА ПРАКТИЧНИХ ПРОБЛЕМ
УКРАЇНСЬКОГО КРАЄЗНАВСТВА В ПІДРУЧНИКАХ
ТА ПІДРУЧНИХ КНИГАХ 1920–1930-х рр.:
ПОРІВНЯЛЬНИЙ АСПЕКТ**

Автор розкриває сторінку історії краєзнавства 20–30-х років ХХ ст. На прикладі таких регіонів, як Поділля та Закарпаття, показує процес створення підручників із краєзнавства, що базуються на національно-культурних пріоритетах.

Ключові слова: українське краєзнавство, підручник, історія, культура, мова, фольклор, рідний край.

Автор воссоздает вклад украинского краеведения 20–30-х годов ХХ века в воспитание школьной молодежи на лучших образцах родной истории, языка, традиций. На примере таких регионов, как Подолье и Закарпатье, показан процесс создания учебников по краеведению, базирующихся на национально-культурных приоритетах.

Ключевые слова: украинское краеведение, учебник, история, культура, язык, фольклор, родной край.

The author reconstructs the contribution of the Ukrainian regional studies of the 1920s-1930s into the process of education of the school-children based on the best examples of native history, language, traditions. The process of creating textbooks in regional studies based on national and cultural priorities is demonstrated with an example of such regions as Podillia and Transcarpathian region.

Key words: Ukrainian regional studies, text-book, history, culture, language, folklore, native land.

В указі Президента України від 23 січня 2001 р. «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» поставлено завдання

перед Міністерством освіти і науки України щодо забезпечення розробки та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем з краєзнавства з урахуванням специфіки регіонів України [22, с. 3]. Ця вимога знайшла продовження у програмі розвитку краєзнавства на період до 2010 р., затвердженій постановою Кабінету міністрів України від 10 червня 2002 р. за № 789. Безумовно, реалізація цих завдань вимагає підготовки низки навчальних посібників та підручників з краєзнавства або з краєзнавчим ухилом.

Зазначимо, що робота зі створення краєзнавчого підручника для потреб шкіл України розгорнулася останнім часом досить активно. Наприклад, у Черкасах в 2002 р. побачив світ підручник «Історичне краєзнавство» за авторством голови обласної організації Всеукраїнської спілки краєзнавців, кандидата історичних наук В. М. Мельниченка. У ньому йдеться про предмет та місце історичного краєзнавства в системі історичної науки, охарактеризовані основні напрями і методи сучасних історико-краєзнавчих досліджень. Особливу увагу приділено розробці методологічних засад краєзнавства як важливого засобу громадянського виховання підростаючого покоління. Особливо цінним є те, що підручник містить методичні рекомендації та необхідну інформацію щодо краєзнавчих видань [13].

У 2003 р. в Луцьку вийшов друком підручник з історії краєзнавства у двох томах, укладений професором Г. В. Бондаренком. Він розглядає проблему краєзнавства Волині та Полісся від 1939 р. по наші дні. Це є досить вдалою спробою комплексного дослідження історії краєзнавства та історико-регіональних досліджень регіону. Доробком учених Поділля є навчальний посібник професора Кам'янець-Подільського державного університету І. В. Рибачака «Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення» [18] та директора Державного архіву Вінницької області С. Д. Гальчака «Краєзнавство Східного Поділля» [2]. Ці два видання є взаємодоповнюючими, вони відтворюють історію розвитку надзвичайно колоритного регіону Поділля. Глибоко опрацьовані проблеми історичного краєзнавства Закарпаття з кінця XVIII до середини XX століття професором Ужгородського університету Д. Д. Данилюком [3].

Як бачимо, на регіональному рівні відбувається активний пошук оптимального краєзнавчого підручника. Кожен із авторів самостійно розробляє актуальні методологічні завдання. Для полегшення їх роботи сьогодні необхідною є дискусія про концептуальні підходи до таких начальних видань, адже йдеться про узагальнення набутого досвіду в різних сферах краєзнавчої роботи, перш за все – їх оптимального поєднання в рамках короткого навчального посібника або підручника. Підґрунтям такої дискусії може стати дослідження істо-

рії створення краєзнавчого підручника в Україні. На жаль, з цього питання є лише поодинокі праці.

Отже, предметом даної статті є дослідження змістовної сторони краєзнавчих підручників, створених у регіонах Поділля та Закарпаття. Їх порівняльний аналіз дає можливість дослідити процес концептуальних підходів до створення підручника в такому самобутньому етнографічному багатонаціональному регіоні, як Поділля та Закарпаття, що зберегло вікові українські традиції та активно їх розвивало у процесі навчання та виховання школярів.

У 1921 р. в Кам'янці-Подільському побачила світ «Читанка для вищих початкових і середніх шкіл (частина III)». Укладалося це видання в надзвичайно складних умовах воєнного часу, коли бракувало матеріальних ресурсів, довідкової літератури, кадрів, здатних виконати цю роботу. І все ж було створено унікальний підручник, який базувався на кращих історичних, літературних, фольклорних, мовних традиціях. Цей регіональний підручник демонстрував величезні потенційні можливості з обласної історії, використання фактів якої збагачувало розуміння і сприйняття концептуальних проблем культурно-освітнього розвитку. Найважливіше те, що в читанці зібрані найпереводвіші досягнення українських істориків, філологів, фольклористів, які виховували в учнях бажання їх зберігати та примножувати.

Поява цього оригінального видання ознаменувала собою внесок подільської інтелігенції в розбудову національної освіти. Факт виходу видання залишився поза увагою дослідників історії освітньої справи. У 20-х рр., коли розгорнулася гостра дискусія щодо змісту шкільного краєзнавчого підручника, посилянь на досвід створення цього видання не було. Пік дискусії припав на 1928–1929-ті рр., коли в журналі «Шлях освіти» було опубліковано ряд полемічних статей автора підручника щодо шкільного краєзнавства А. Миловича та професора Інституту геодезії і картографії К. Дубняка [14]. Хід дискусії, аргументи сторін засвідчують, що до досвіду створення читанки апелювати не було. Очевидно, на цей факт вплинула та обставина, що в пресі на той час вже почали лунати звинувачення патріотично налаштованої інтелігенції в приналежності до «петлюрівщини», у цьому аспекті подільський досвід періоду УНР був недоречним.

Ідеї, закладені в читанці, були проігноровані укладачами підручників із краєзнавства в 60–80-х рр. За цей час українські школи використовували підручники, створені в Російській Федерації або інших республіках. Їх авторами були Г. М. Матюшин [12], О. Л. Литвин, Е. І. Устюжанін, Г. І. Хамітов [7], П. М. Мілонов [6], В. М. Ашурков, Д. В. Кацюба, І. М. Матюшин, П. В. Іванов [5], Г. М. Ніконова [16], О. Ф. Проходчик [17], П. Ф. Молоткін [15].

Як бачимо, автори з України відсутні, хоча масштаб історико-краєзнавчої роботи в цій республіці був надзвичайно великим. За цей час на Україні було створено безпрецедентну за своєю довершеністю і наслідками 26-томну «Історію міст і сіл Української РСР», авторами якої було 100 тис. чоловік і яка була удостоєна Державної премії СРСР. Безумовно, на цій основі можна було розробити уніфікований український підручник із краєзнавства.

Повертаючись до періоду 1921 р., слід зазначити, що автором унікальної «Читанки» був Федір Садківський. З'явилася книга на початку 1921 р. у державному видавництві м. Кам'янець-Подільського через гостру потребу в підручниках для вищих, початкових і середніх шкіл. Ідея підготовки цього видання належить Подільській Губернській народній управі, яка розпочала цю роботу ще з кінця літа 1918 р. Підготовка «Читанки» була зумовлена тією обставиною, що українські видавничі товариства не в змозі були забезпечити школи необхідною кількістю українських підручників в умовах тотальної зруйнованості.

Складність цієї проблеми визначили О. М. Завальнюк і Ю. В. Телячий. У своїй монографії вони свідчать, що шкільна комісія Київської Губернської Народної Ради на засіданні 30–31 грудня 1918 р. констатувала брак підручників і вирішила просити директорію видати розпорядження, щоб були негайно реквізовані всі запаси паперу друкарні. Для виправлення цього стану в січні 1919 р. МНО створює особливу анкетно-ревізійну комісію, метою якої було обстеження шкіл. Вже перші свідчення виявилися невтішними. Наприклад, у бібліотеці Рівненського реального училища в каталогах учнівської бібліотеки були зовсім відсутні книжки українською мовою. У 1920 р. МНО УНР організовує спеціальну педагогічну комісію у Відні, на яку покладалося завдання щодо друкування підручників відповідно до програм нової школи [4, с. 63].

Організатори шкільної освіти на Поділлі пішли іншим шляхом – створення підручників власними силами і за власні кошти. Ураховуючи те, що тут була випущена «Читанка для вищих початкових та середніх шкіл (частина II)», котра частково знімала проблему забезпечення підручниками учнів 2-го класу і частково 1-го, одразу розпочалася робота зі створення читанки для 3-х і 4-х класів. Як зазначає Федір Садківський, укладалася вона в надзвичайно непростих умовах. Насамперед не вистачало необхідної довідкової літератури, неможливо було виготовити малюнки, без яких читанка втрачала привабливість для дітей, бракувало якісного паперу.

Планувалося завершити видання читанки на початок 1918/19 навчального року. Однак через зазначені труднощі друкування затягнулося аж до кінця 1920 р. На якість підготовки видання позитивно

вплинуло те, що участь у його складанні брав відомий український педагог Сергій Митрофанович Іваницький. Обкладинку видання через умови воєнного часу створив на місці художник В. Богданович [17].

Зміст читанки свідчить про те, що від першої до останньої сторінки вона являла собою видання, створене цілком на національно-культурних пріоритетах. Вона знайомила школяра із широким спектром фактів української історії, мовно-культурних традицій, документами, свідченнями, автобіографіями корифеїв української літератури. Перша частина була присвячена літературному краєзнавству. Вона мала виховати в учня почуття гордості за приналежність до українства, любов до своєї мови. На основі історичних фактів завоювались первинні знання української історії. Цьому сприяли казки (1–25 с.) та перекази, зокрема замальовки Івана Нечуя-Левицького «Запорожці», Пантелеймона Куліша (про Кирила Кожум'яка), дві легенди про Київську Лавру як носія культурної традиції.

68–88 сторінки видання займали козацькі думи: «Азовські брати», «Дума про Байду», «Про козака Голоту», «Про смерть козака-бандурника». Опубліковані були також народні думи, що розповідали про трагічні сторінки доби козаччини, зокрема про руйнування Січі та про турецьку неволю. На сторінках 86–124 опубліковані історичні поеми Михайла Старицького «Берестечко», Генріха Гейне «Маврський халіфат», Тараса Шевченка «Прощання козака», «Тарасова ніч», «Червень», Лесі Українки «Роберт Брюс – шотландський король», М. Кононенка «Батуринінські руїни». Як бачимо, історичні поеми також стосуються героїчних і трагічних сторінок української історії. Безумовно, ознайомлення учнів із ними сприяло вихованню гордості за героїчне минуле народу.

Знайомству з фольклорною традицією українського народу присвячена рубрика «Сміховини, нариси, історичні оповідання, побутові оповідання, описи». Вона містила матеріали, написані Богданом Лепким, Іваном Франком, Іларіоном Грабовичем, Осипом Маковцем, Миколою Гоголем, Пантелеймоном Кулішом, Михайлом Коцюбинським, Тарасом Шевченком, Степаном Руданським. Це були, наприклад, оповідання Миколи Гоголя «На Січ», Пантелеймона Куліша «Полковник Шрам», Марка Вовчка «Степовий гість», що висвітлювали сторінки історії доби козаччини, знайомили школярів із козацькими звичаями, показували їх самобутність, героїзм у боротьбі з ворогами.

Величезний розділ був присвячений пісенній культурі. У ньому були тексти духовних пісень, колядки, щедрівки, історичні, чумацькі, бурлацькі, купальські, колискові, весільні пісні, а також веснянки, коломийки, пісні про кохання. Усі вони показували велич духовної на-

родної культури [21, с. 2]. Другий розділ був присвячений біографіям корифеїв української культури. У ньому опублікована стаття Анатолія Луначарського про творчість Тараса Шевченка, Юліана Романчука про Пантелеймона Куліша, автобіографія Івана Франка про молоді літа. Написані вони доступною мовою і розповідають про внесок цих видатних діячів в українську культуру, українську традицію.

Розділ «Історія» містив дві розвідки: «Про початки Січі» Михайла Грушевського, де розкривалося таке поняття, як Січ, йшлося про форми господарювання, заснування на острові Хортиця Дмитром Вишневецьким козацьких укріплень (їх М. Грушевський називав «гніздом козаччини»), та розвідка Богдана Лепкого «З сумних часів» про гетьманів Богдана Хмельницького, Івана Виговського, Івана Мазепу, Кирила Розумовського, Петра Калнишевського і останні дні Січі [21, с. 354–358].

У четвертому розділі – «Описи» – розміщено три нариси. Перший – «Старий Київ» – розповідає про найстаріші вулиці Києва, київські святині, такі як Михайлівський Золотоверхий монастир. Історії Андріївської церкви, Десятинної церкви, Софійського собору вимальовували образ пам'яток не тільки з погляду архітектури, але й показували їх місце у духовній культурі народу. Друга праця – робота Степана Рудницького «Краєвид Поділля і Покуття» – містила відомості про географію Подільського краю, його найцінніші форми господарювання, природні явища, корисні копалини тощо. Третій нарис цього ж автора розповідає про гори, які перетинають Україну, їх найхарактерніші ознаки та історію розселення українців [21, с. 366–368].

У розділі «Розвідки» опубліковані чотири матеріали. Філарет Колесса у дослідженні «Українські народні пісні та їх зв'язок з життям народу» показував велич української пісні, розповідав про її значення в бойових походах, наголошував, що українські пісні є історичним джерелом, оскільки в них йшлося про напади татарів і турків, про козацькі війни, про панщину, про тяжку рекрутчину, підкреслював, що всі пісні малюють давнє життя нашого народу, «живими фарбами нашу давню бувальщину» [21, с. 370]. Сюжет про українську пісню доповнювала розвідка Миколи Сумцова «Вага і краса українських народних пісень». Про значення чумацького промислу йшлося у дописі об'ємному матеріалі під назвою «Чумаки». У ньому подавалася коротка історія, розкривався зміст поняття «чумак», характерні ознаки цієї економічної категорії українського буття.

Завершували читанку шостий і сьомий розділи. Вони були присвячені Тарасу Григоровичу Шевченку і розповідали про значення постаті Шевченка для українства, про його непересічну особистість та необхідність бути вірними його заповітам. Друкувалися два його листи до Лизогуба і Лазаревського, написані на заслання в 1847–1848 рр.

Вони розкривають духовний світ великого поета, його вболівання за долю народу, показують вірність проголошеним ідеалам.

Як бачимо, підготовлена читанка мала за мету ознайомити учнів з українською культурою, історією, фольклором, рідним краєм, народними звичаями та традиціями, що сприяло вихованню у підростаючого покоління гордості за свою землю, за свій народ і одночасно із цим закликала берегти і примножувати набуте.

Дещо іншими були підходи до створення підручників на Закарпатті, яке під назвою Підкарпатська Русь у жовтні 1918 р. увійшло до складу Чехословацької Республіки. За Конституцією 1920 р. всі народи, які проживали на території Чехословацької Республіки, проголошувались рівноправними і отримували широкі права для розвитку своєї матеріальної і духовної культури, що насамперед виявилось у шкільному будівництві. Офіційною державною мовою визнавалася чеська, нею велася внутрішня і зовнішня діяльність держави, підприємств, війська і фінансових установ. У приватних відносинах – торговельних, релігійних, у публікаціях – громадяни були вільні у виборі мови. У 1922 р. приймається «Малий шкільний закон», який установлює базове восьмирічне навчання, згідно з яким рідна мова вивчалася 8–10 годин на тиждень. Школи працювали за навчальними планами, які затверджувались окружними вчительськими конференціями. Уряд ЧСР приймає «Нормальні учебні основи народних шкіл Підкарпатської Русі», які ставили конкретні завдання щодо вивчення рідної мови та народної культури.

У вересні 1930 р. Краєвий уряд Підкарпатської Русі затверджує вимоги до використання підручників у народних школах, наголошуючи, що ними можуть бути лише ті, що ухвалені Міністерством шкільництва і народної освіти [20].

Цей документ регламентував навчальний план та вивчення предметів у різних типах шкіл. У першому класі вивчалися родинний дім, життя сім'ї, вчили чемності, ввічливості, чистоті й порядку. У другому класі мали вивчатися село, околиця, городи, ниви, поле, ліс, пасовисько та ін. За цими вимогами краєзнавство вивчалось на 3-му, 4-му та 5-му роках навчання. З 1923 р. воно було обов'язковим у початкових школах Закарпаття. З 1930 р. краєзнавство увійшло до навчальних планів усіх народних шкіл. Стверджувалося, що завданням цього предмета є виховання природним шляхом душі учня, розвиток його інтелекту через всебічне пізнання оточення і природних зв'язків цього оточення, розуміння родинних стосунків рідного краю Чехословацької Республіки [19]. У третьому класі вивчалися село, межі, сусідні села, округ, життя народу. У четвертому класі вивчалось Закарпаття, у п'ятому – вдосконалювалися знання про ЧСР.

Все це зумовило проблему створення підручкової бази, яка могла б забезпечити викладання передбачених програмами предметів. У їх створенні брали участь видатні педагоги, громадські діячі, просвітителі. Серед них – Августин Волошин, Олександр Маркуш, Іван Паськевич, Василь Пачовський, Марійка Підгірянка, Юліан Ревай та ін., які за період 20–30-х рр. створили близько 100 різноманітних підручників.

Насамперед педагоги звернули увагу на створення підручників із рідної мови. Перший із них підготував Августин Волошин. Цей підручник – «Методическая грамматика Карпаторусского языка для народных школ» – побачила світ ще в 1899 р., друге видання – 1919 р., третє – 1923 р., шосте – 1930 р. Останнє видання було надрукуване українською літературною мовою. Сучасники оцінювали цей підручник як продовження найкращої української граматики О. Огоновського.

Новим етапом розвитку підручників з української мови для народних шкіл стали підручники О. Маркуша, який самостійно та у співавторстві підготував та видав 23 посібники з різних дисциплін, написані рідною мовою верховинців. Перший із них побачив світ у 1923 р. і мав назву «Родне слово. Учебник русского языка для народных школ». Про його краєзнавчий характер свідчать теми для бесід у кінці підручника. Вони поділялися за групами: восени – а) рідний дім і школа, б) город восени, в) поле восени, г) ліс восени, д) осінні радощі, е) про деяких домашніх тварин, є) будинок і його устрій; взимку – а) сім'я і її життя, б) домашні тварини, в) природа взимку, г) Різдво, д) птахи взимку, е) одяг, білизна і взуття, є) зимові радощі; весною – а) посли весни (птахи, квіти), б) поле весною, в) будинки, на дворі, г) цвітуча природа, д) ярні ігри, е) наше село, є) наш город; влітку – а) домашні тварини, б) сінокоси, в) на полях влітку, г) ліс влітку, д) жнива, е) біля води влітку [4, с. 78].

З аналогічним краєзнавчим нахилом у співавторстві з Е. Е. Грецьким та Т. М. Гуляничем було підготовлено «Подкарпаторуський буквар», надрукований у 1923 р. за кошти авторів. У ньому подаються друковані та писані літери, до кожної літери дібрано склади та слова, ілюстрації відповідають змісту поданих текстів. Образи, навіяні літерами, добре відомі учням, вони відтворюють сімейні сценки, життя родичів, сусідів, односельців. Дітям, які засвоїли техніку читання, автор пропонує більші тексти, метою яких є ідентифікація учнів з українським народом. Це текст «Ми – русини» та вірш про мову. Закінчується буквар молитвами, церковною та горожанською абетками.

З такими ж метою і підходами О. Маркушем був підготовлений для молодших школярів і виданий в Ужгороді буквар «Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей». На конкурсі підручни-

ків він здобув першу премію і перевидавався декілька разів поспіль. Через зміст «Зорниці» лейтмотивом проходить релігійна проблематика. Автор пояснює, наскільки цінною є книга Євангеліє. Він описує звичаї у темах «Різдво», «Великдень», у віршах «З Новим роком!», «Христос Воскрес!». Матеріали у підручнику він розміщує за принципом «від простого до складного», подає їх рідною мовою. До цієї читанки входять народні твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, Л. Толстого. До неї увійшли також твори С. Воробкевича, М. Підгірянки, Б. Лепкого, Л. Глібова, а також дитячі ігри «Мак», «Там на горі барвінець», народні пісні «Два півники», «Танцювала ріпка з маком», казки «Курочка Ряба», «Курочка і когутик», «Як судила лисиця». Такий підбір і подача фактичного матеріалу сприяли вихованню любові до народної спадщини. Перша сторінка цієї читанки починається з вивчення літери А, на ній зображена мати в національному костюмі, яка колише дитину у звичній обстановці сільської хати. Більшість малюнків до літер – це рідні карпатські краєвиди, елементи побуту, знаряддя праці, уживані речі, зображення диких і свійських тварин.

Буквар «Зорниця» за змістом поділявся на дві частини: перша – букварна, друга – післябукварна «Перша читанка». За такою структурою було легко вчитися читати й писати. У букварній частині при вивченні літери **В** учень читає прислів'я «Весна тепло принесла», загадку «Мету, мету – не вимету, несу, несу – не винесу, коли пора настає – саме перестає». При вивченні літери **З** пропонується народний віршик про зайчика, літери **Б** – заклик «Буську, буську, паночку...». Про використання фольклорного матеріалу свідчить ілюстрація до літери **Ф**, де подається жартівлива приповідка, яку записав І. Франко про песика, який курич файку і докурився: «Курич, курич, та й очі зажмурич». Такі апеляції свідчать, що автор у першу чергу звертанням до народної спадщини намагається виховати любов до своєї Батьківщини [8].

Надзвичайно оригінальним був підручник О. Маркуша «По родному краю», написаний у співавторстві з М. Шпіцером. Його Міністерство шкільництва і народної освіти у Празі рекомендувало використовувати при викладанні краєзнавства у школах Закарпаття [11]. Підручник мав 5 розділів: 1. Село і околиця; 2. Наш рідний край; 3. Загальний перегляд Підкарпатської Русі; 4. Чехословацька Республіка; 5. Статистика. Перший розділ розпочинався нарисом «Наша школа», у якому характеризувалися різні типи шкіл, вводилися поняття плану та мірила через план класної кімнати, шкільної споруди. Наступні нариси – «Наш рідний дім», «Рідне село» – показували, як потрібно вивчати історію рідного села, назви вулиць, визначні місця, вчили поважати будь-яку чесну професію, працю кожної людини. Тема

«Заняття горожан» показувала, чим займаються жителі міст і як вони заробляють на життя.

Розповіді про народності, які населяли Закарпаття, були об'єднані темою «Жителі по народності та віросповіданню». Цю тему продовжував другий розділ в оповіданні «Ужгород», де наведено склад мешканців міста, кількість яких становила 20 770. 7 778, або 38% з них були угорцями, 5 291 (25%) – чехами і словаками, 3 614 (18%) – євреями, русинів було 3 230 (16%). З етнічним складом населення учні могли ознайомитися і у п'ятому розділі, де містилася таблиця «Жителі Підкарпатської Русі по національності». У темі «Ужгород» учні також знайомилися з історією стародавнього міста. Вона містила розповідь про князя Лабрця, який захищав рідну землю; про визначні місця Ужгорода розповідали також фотоілюстрації споруд Василянського монастиря, кафедральної церкви, резиденції єпископа. Тут розповідалося про околиці Ужгорода, Ужоцьку, Гуцульську та Воловецьку верховини, рівнини Тиси, долину Боржави, Марморощину. Наведено природні характеристики місцевостей, способи господарювання населення, ремесла, особливості побутування. Третій розділ, що розповідав про географічне розташування Підкарпатської Русі, давав відомості про площу, кількість жителів, кордони, клімат, рослинний та тваринний світ, природні багатства, знайомив із містами Мукачевим, Хустом, Береговим, Виноградовим. Аналіз за подібною схемою було зроблено в четвертому розділі, присвяченому Чехословацькій Республіці. Посібник був добре проілюстрований фотографіями закарпатських краєвидів, сіл, жителів у національних костюмах.

Доповнював задум краєзнавчого підручника наступний посібник, підготовлений цими ж авторами, під назвою «Наша Республіка». У ньому йдеться про характеристику Чехословацької Республіки, подано огляд європейських країн. У цьому посібнику поєднано відомості з географії, краєзнавства, історії та культури. Центральною є тема «Положення нашої Республіки в Європі», де автори проводять ідею добросусідського співіснування з різними країнами. Розділ «Підкарпатська Русь», крім географічних свідчень, містить історичні довідки про закарпатські замки, їх мешканців та героїчну боротьбу. Темою розділу «Східна Підкарпатська Русь» була розповідь про дерев'яні церкви. В ній автори закликають зберігати пам'ятки старовини від нищення, охороняти їх за прикладом інших народів, бо їх цінність в тому, що вони свідчили про культурне різноманіття краю. Завершується посібник розділом-розповіддю про столицю Чехословаччини Прагу [10].

Тему показу культурного розмаїття продовжила етнографічна читанка О. Маркуша «Чужь край и люде» [9]. Метою її появи було намагання автора показати учням широкий світ, щоб, ознайомившись

з ним, вони ще більше полюбили свою малу Батьківщину. О. Маркуш склав її як уявну подорож картою світу. Він розкриває географічні особливості територій, показує їх архітектурні відмінності, національні особливості характеру і способу господарювання.

У народних школах використовувався підручник Ю. Герзанича та С. Куллан «Наша околиця: учебник краєзнавства для 3–4 шк. рока руських народных школ Хустського округу». Головною ідеєю цього підручника було розкриття понятійного апарату, близького для оточення учня: «Сімейство», «Дім», «Родина», «Рідна земля», «Сусіди». Пропонуються такі сюжети, як «Вулиця», «Школа», «Шкільний двір», «Карта», «Село», «Місто», «Рідна мова», «Віра».

Краєзнавство у школах вивчалось за підручником авторів І. Гурко та О. Маркуша. Його рекомендувало для використання Міністерство шкільництва і народної освіти. Він складався зі 110 статей, які закликали учнів до самостійних роздумів і спостережень, мали на меті виховати любов до своєї Вітчизни. Крім згаданих підручників з краєзнавства, у народних школах Ужгорода, Хуста, Мукачева та ін. використовували «Народне оповідання про давнину» Б. Заклинського. Оригінальним був «Учебникъ географіѣ Подкарпатської Руси для народных и горожанскихъ школь» М. Гришай. Він складався з 8 розділів, які водночас поділялися на теми. Зміст цих тем давав учням можливість усвідомити себе частиною сім'ї, родини, села, країни, світу. У процесі опрацювання матеріалу учні мали визначити за картою місце Підкарпатської Русі в Європі.

Гостра потреба у підручнику фізики для української школи змусила А. Волошина підготувати його. У ньому автор пояснює найновіші технічні винаходи, наводить історичні довідки про відомих вчених, докладно описує експерименти, узагальнює формулювання законів, підкріплює теоретичний матеріал системою вправ і задач, більшість яких було взято із життя учнів і мало краєзнавчий характер [1].

Отже, розвиток українського створення підручників як на Поділлі, так і на Закарпатті в 20–30-ті рр. базувався на широкому використанні краєзнавства у навчанні та вихованні школярів. Українські педагоги при створенні підручників брали за взірць кращі вітчизняні та європейські зразки. У підручниках віддзеркалювалися загальні закономірності й характерні особливості розвитку даного регіону. У них містилися матеріали про культурне різноманіття середовища, мову, побут, національний одяг, ремесла, народні звичаї, свята, мистецтво. Передові педагоги шляхом використання краєзнавчого матеріалу намагалися виховати в молодого покоління повагу та гордість за культурно-історичні досягнення свого народу, прищепити бажання служити народові, краю. При доборі творів до шкільних підручників ураховувалися соціокультурне оточення учнів молодшого шкіль-

ного віку, соціально-економічні особливості регіону, методологічні, методичні вподобання авторів. Ці шкільні підручники є самотнім соціально-педагогічним явищем: в умовах чехізації, із тенденцією до денационалізації, вони сприяли вихованню поваги до рідної мови, природи, культури, історії.

В аспекті педагогічних проблем незалежної України варто підкреслити той факт, що подібні видання й сьогодні не втратили свого величезного значення. Було б доречним, щоб державні органи, видавництва повернулися до цієї спадщини й видали її для використання в школах та у дошкільних навчальних закладах.

Бібліографічні посилання

1. *Волошин А.* Физика для народных и горожанских школ и для низших клас гимназий / А. Волошин. – Ужгород, 1924.
2. *Гальчак Сергій.* Краєзнавство Східного Поділля / Сергій Гальчак. – Вінниця, 2005.
3. *Данилюк Дмитро.* Історична наука на Закарпатті (кінець XVIII – перша половина XX ст.) / Дмитро Данилюк. – Ужгород, 1999.
4. *Завальнюк О. М.* Будівництво української загальноосвітньої школи в роки національно-демократичної революції (1917–1920) / О. М. Завальнюк, Ю. В. Телячий. – Кам'янець-Подільський, 2000.
5. *Іванов П. В.* Педагогические основы школьного краеведения / П. В. Иванов. – Петрозаводск, 1986.
6. *Историческое краеведение* / под ред. Н. П. Милонова. – М., 1968.
7. *Литвин А. Л.* Краеведение в школе / А. Л. Литвин, Е. И. Устюжанин, Г. М. Хамитов. – Казань, 1967.
8. *Маркуш А.* Зорниця: перша книжечка до читання для руських дітей / А. Маркуш. – Ужгород, 1925.
9. *Маркуш А.* Чужь край и люде: Землеописна читаночка / А. Маркуш. – Ч. 1. – Ужгород, 1926.
10. *Маркуш А.* Наша республіка: Учебник географій для II кл горожанських школ / А. Маркуш, М. Шпицер. – Ужгород, 1926.
11. *Маркуш А.* По родному краю: учебник географій / А. Маркуш, М. Шпицер. – Ужгород, 1926.
12. *Матюшин Г. Н.* Историческое краеведение / Г. Н. Матюшин: учеб. пособие. – М., 1987.
13. *Мельниченко В. М.* Історичне краєзнавство / В. М. Мельниченко. – Черкаси, 2002.
14. *Миловидов А.* Ще про краєву книжку для школи / А. Миловидов // Шлях освіти. – 1929. – № 1–2. – С. 39–43.
15. *Молоткин П. Ф.* Школьное географическое краеведение / П. Ф. Молоткин. – Ростов, 1977.
16. *Никонова Г. Н.* Краеведение / Г. Н. Никонова. – М., 1989.
17. *Проходчик А. Ф.* Практикум для краеведения / А. Ф. Проходчик. – Минск, 1981.
18. *Рибак І. В.* Хмельниччина від найдавнішого часу до сьогодення / І. В. Рибак. – Кам'янець-Подільський, 2003.

19. *Розлуцька Г. М.* Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.) / Г. М. Розлуцька: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Житомир, 2006.

20. *Савченко А. Я.* Читанка: підручник для 2 кл. / А. Я. Савченко. – К., 2002. – Ч. 1.

21. *Садківський Федір.* Читанка для вищих початкових і середніх шкіл / Федір Садківський. Частина III (для 3-го і 4-го класів). – Кам'янець-Подільський, 1921. – С. 2.

22. Указ Президента України від 23 січня 2001 року «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» // Краєзнавство в Україні: сучасний стан та перспективи: наук. зб. – К., 2003. – С. 3.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94:37 (477) «1941/1944»

В. К. Клець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА В НІМЕЦЬКИХ ТА МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розкрито особливості організації системи шкільної освіти німецького та менонітського населення України в період окупації в роки Великої Вітчизняної війни. Особливу увагу приділено відповідності даної системи головним вимогам, які ставилися перед освітньою сферою керівництвом нацистської Німеччини.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Німеччина, Україна, етнічні німці, система освіти, школа.

Раскрыты особенности организации системы школьного образования немецкого и меннонитского населения Украины в период оккупации в годы Великой Отечественной войны. Особое внимание уделено соответствию данной системы основным требованиям, которые выдвигались перед образовательной сферой руководством нацистской Германии.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Германия, Украина, этнические немцы, система образования, школа.

The article shows the features of organization of the system of school education of the Germans and Mennonites of Ukraine in the period of occupation in the years of the Great Patriotic War. Special attention is paid to conformity of this system to the basic requirements that were imposed on the educational sphere by leadership of Nazi Germany.

Key words: Great Patriotic War, Germany, Ukraine, ethnic Germans, educational system, school.

19. *Розлуцька Г. М.* Зміст шкільних підручників як фактор полікультурного виховання молодших школярів у Закарпатті (1919–1939 рр.) / Г. М. Розлуцька: дис. ... канд. пед. наук. 13.00.01. – Житомир, 2006.

20. *Савченко А. Я.* Читанка: підручник для 2 кл. / А. Я. Савченко. – К., 2002. – Ч. 1.

21. *Садківський Федір.* Читанка для вищих початкових і середніх шкіл / Федір Садківський. Частина III (для 3-го і 4-го класів). – Кам'янець-Подільський, 1921. – С. 2.

22. Указ Президента України від 23 січня 2001 року «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» // Краєзнавство в Україні: сучасний стан та перспективи: наук. зб. – К., 2003. – С. 3.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94:37 (477) «1941/1944»

В. К. Клець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ОСВІТА В НІМЕЦЬКИХ ТА МЕНОНІТСЬКИХ ПОСЕЛЕННЯХ УКРАЇНИ ПЕРІОДУ ОКУПАЦІЇ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

Розкрито особливості організації системи шкільної освіти німецького та менонітського населення України в період окупації в роки Великої Вітчизняної війни. Особливу увагу приділено відповідності даної системи головним вимогам, які ставилися перед освітньою сферою керівництвом нацистської Німеччини.

Ключові слова: Велика Вітчизняна війна, Німеччина, Україна, етнічні німці, система освіти, школа.

Раскрыты особенности организации системы школьного образования немецкого и меннонитского населения Украины в период оккупации в годы Великой Отечественной войны. Особое внимание уделено соответствию данной системы основным требованиям, которые выдвигались перед образовательной сферой руководством нацистской Германии.

Ключевые слова: Великая Отечественная война, Германия, Украина, этнические немцы, система образования, школа.

The article shows the features of organization of the system of school education of the Germans and Mennonites of Ukraine in the period of occupation in the years of the Great Patriotic War. Special attention is paid to conformity of this system to the basic requirements that were imposed on the educational sphere by leadership of Nazi Germany.

Key words: Great Patriotic War, Germany, Ukraine, ethnic Germans, educational system, school.

Школі завжди відводилося дуже важливе місце в житті німців та менонітів, які оселилися на території Російської імперії. Це пов'язано було у першу чергу із деякими положеннями їх віровчення. І в менонітів, і в лютеран кожний віруючий повинен був вміти читати священні книги самостійно. Саме тому ще з моменту заселення на нові землі меноніти та лютерани, як правило, спочатку будували школи та будинок для вчителя, а потім вже церковні споруди. Не можна також забувати й про те, що, як підкреслює дослідниця з Барнаула І. Борзенко, «... національна школа – це не тільки інститут соціалізації молоді, а й інструмент збереження національної культури, традицій, мови та етносу як такого» [3, с. 252]. Практично всі зміни статусу німців та менонітів у зв'язку з тими чи іншими історичними подіями завжди відображалися і на положенні школи.

Доволі актуальним з огляду на це є й питання щодо історії німецької школи та освіти. Адже, як справедливо підкреслює І. В. Черказянова, «... історія німецької школи – це приклад того, як дбайливо, поважно треба ставитися до національних традицій, брати з них найкраще» [46, с. 10]. Недарма цій проблемі присвячена чимала кількість досліджень. У бібліографії, яку підготувала Т. М. Чернова, згадуються 92 роботи, які стосуються різних аспектів означеної проблеми [47, с. 41–42, 48–49, 53–54, 60, 63, 68–69, 77–78, 83, 87–88, 95–96, 115–118, 137–139, 146, 151–152, 170, 176, 179, 219, 224–225, 235, 249, 253].

В Україні з цього питання тільки з початку нинішнього століття захищені вже три кандидатські дисертації [20, 27, 31]. Проте серед цих праць основна маса присвячена періодам, за яких німецьке населення ще можна розглядати як особливе суспільство в межах Російської, а пізніше радянської держави. Мова йде про дореволюційний час (праці С. Й. Бобильової, О. В. Єрохіної, І. А. Задерейчука, В. А. Карагодіної, М. П. Костюка, Е. Г. Плеської, І. В. Стародубцевої, І. В. Черказянової, Т. В. Шевельової) [1, 2, 19, 21–22; 28, с. 172–199; 32, с. 145–156; 33, 37, 42, 44–45, 48], міжвоєнний період (праці Г. М. Кондратюка, І. В. Черказянової) [23–26, 43]; з'являються вже праці про сучасний стан німецької школи, зокрема в Росії (І. Л. Борзенко, В. Ф. Дейча) [3, 7]. Але тільки одна праця І. В. Черказянової [46] охоплює практично всю історію німецької школи з початку переселення і до початку ХХІ ст.

При цьому один із періодів історії освіти німецького населення не висвітлений у дослідженнях. Це період Великої Вітчизняної війни. І. В. Черказянова торкається у своїй роботі даного періоду, але мова йде про німців Сибіру та виселених на схід країни. На окупованих територіях ситуація була зовсім іншою. Саме це й визначає актуальність запропонованого дослідження.

В Україні німці в цей час були вже не національною меншиною, а представниками нації, що здійснює окупацію, – відповідним було й ставлення влади до них.

Освіта в нацистській Німеччині була одним із інструментів пропаганди, виховання «нової людини», людини з сильним характером, волею, готовою підкорятися фюреру. Як писав французький історик Р. Бурдерон у своїй праці, присвяченій фашизму, «... школа повинна кувати душі, загартовувати їх. Вона повинна впроваджувати національний дух, який згуртовував би індивідуумів у суспільство» [4, с. 29].

Самі ж параметри організації системи освіти були визначені ще у відомих «25 пунктах» (програмі НСДАП, прийнятій у 1920 р.), де говорилося: «... Держава повинна провести корінну реформу всієї справи нашої народної освіти. Навчальні плани усіх навчальних закладів мають бути пристосовані до практичних потреб. Школа повинна викликати в дітей ідею держави на самому початку їх свідомого життя» [6, с. 31].

Незабаром після прийняття програми А. Гітлер трохи конкретизував основні завдання освітньої сфери. У 1923 р. він заявив: «Необхідність зміни характеру освіти покликана тим, що ми зараз страждаємо від надмірної освіти. Цінні тільки знання, а всезнайство є ворогом дій. Що зараз необхідно, так це інстинкт та воля» [30, с. 43].

Вже після приходу нацистів до влади і прості знання стали «надлишковими». Наприклад, інспектор націонал-політичної освітньої комісії генерал СС Хайсмайер у грудні 1941 р. в гамбурзькій газеті «Фремденблатт» писав: «Який глузд від хлопця, якщо він обдарований великими інтелектуальними здібностями, але в кінцевому рахунку є слабким, нерішучим, недбайливим, він безнадійно коливається?» [52, с. 328]. Саме тому основною та невід'ємною частиною націонал-соціалістської освіти та виховання визначалася фізична підготовка [39, с. 328]. А у зв'язку з тим, що Німеччина після приходу нацистів до влади готувалася до війни, то і мислення підростаючого покоління повинно було бути відповідним. Саме цим пояснюються такі теми творів у німецьких школах, як «Чому Рейху необхідна армія?», «Чому нам потрібні автомобілі?» (у першому класі), «Чому я є членом гітлерюгенда?» (у третьому класі), «Завдання протиповітряної оборони» (у шостому класі) та ін. [38, с. 341–342].

Велика увага приділялася не тільки фізичному вихованню, а й вихованню волі, характеру. Так, керівник Націонал-соціалістського союзу вчителів, міністр освіти Баварії з 1933 р. Ханс Шемм в одній із своїх праць зазначав: «Метою нашого навчання та виховання є формування характеру учнів.

Ми не переслідуюємо мету зробити усіх їх вченими та грамотіями. Тим не менше ми озброїли їх дуже великою кількістю знань, надавши дуже мало людської суті...

Реальні цінності, які заховані в дітях, не з'являються на світ в результаті надання їм великої маси різних знань.

Тому я говорю: «Давайте надамо їм на десять фунтів менше знань, але зате на десять калорій більше характеру!» [50, с. 330].

До речі, цей заклик знаходив відгук у молоді. Лідер «Гітлерюгенда» Бальдур фон Ширах підкреслював: «Можна із упевненістю говорити, що молодь не особливо тягнеться до знань. Вона поважає та шанує сильну людину» [51, с. 350].

Можна припустити, що школи для німців в Україні були своєрідною складовою шкільної системи у нацистській Німеччині. Адже учнями в них були також німці, яких відповідно до програми НСДАП і треба було приєднати до єдиної німецької держави [6, с. 29]. Тому всі названі параметри освіти мали впроваджуватися і для фольксдойче.

Окупанти на захопленій території відразу ж почали проведення заходів, спрямованих на встановлення «нового порядку». При всій його жорстокості мали місце й заходи, спрямовані на задоволення потреб місцевого населення. Влада потребувала стабільності, необхідності не тільки примушувати, але й заохочувати населення до праці на «Велику Німеччину». Одним із напрямів подібної діяльності було відновлення роботи закладів системи освіти. Відкриваючи школи, окупаційна адміністрація вимагала, щоб у них навчалися всі діти шкільного віку. На думку Б.В. Соколова, це пояснювалось тим, що «... вони побоювались, що у противному випадку [мешканці] можуть поповнювати ряди злочинців та партизанів» [36, с. 321–322]. Але це побоювання можна розглядати, на наш погляд, тільки як одну з причин відкриття шкіл та інших навчальних закладів. Більш точним поясненням цього явища можна вважати думку Джорджа Моссе, який вважає, що «... нацизм, подібно до будь-якого іншого революційного руху, ставив перед собою завдання заохочення на свій бік молодого покоління і використання його в своїх цілях» [29, с. 308]. Крім того, окупантам потрібні були не тільки сліпі виконавці їх волі, а й спеціалісти.

Окупаційна влада також вважала, що школа, окрім надання знань, повинна відігравати велику роль у політичному житті. Тобто усвідомлювався важливість навчальних закладів для ідеологічного виховання населення. Наприклад, у звіті д-ра К. Штумппа про дослідження німецьких поселень у районі Миколаєва йдеться про те, що в колонії Вормс «... перед входом до школи діти співали пісні «Вперед до боротьби», «Німеччина, Німеччина надвища за усе», «Хорст Вессель».

Із захопленням та напругою слухали вони мої розповіді про Німеччину та її вождя» [41, арк. 24].

Школи починали свою роботу по мірі віддалення фронту. Наприклад, у Дніпропетровську, який був окупований наприкінці серпня 1941 р., школи запрацювали з 1 жовтня. Тут розпочала роботу 41 школа, у Широківському районі Дніпропетровської області – 47 шкіл, в Апостолівському – 49, Софіївському – 40 [11, арк. 153; 12, арк. 3; 14, арк. 1; 15, арк. 129].

Окрім шкіл для місцевого населення відкривалися й навчальні заклади для німців у місцях їх компактного проживання. Більш того, у цих поселеннях повинні були відкриватися тільки німецькі школи, для відкриття же шкіл для решти населення в німецьких поселеннях потрібен був спеціальний дозвіл польової або місцевої комендатури. Відвідування німецькими дітьми українських шкіл передбачалося тільки у надзвичайних випадках.

Про це, наприклад, свідчить, розпорядження польової комендатури № 678 головам районних управ від 16 жовтня 1941 р., в якому йшлося: «...6) У громадах з німецьким населенням відкриваються тільки німецькі школи. Коли у такій громаді треба встановити для ненімецького населення школу, то для цього необхідний особливий дозвіл від польової або місцевої комендатури. При цьому такий дозвіл надається тільки у випадках крайньої необхідності. В решті випадків діти ненімецького населення відправляються до німецької школи. 7) Коли у громаді відкриття німецької школи неможливе тому, що немає вчителя або мало німецьких дітей, то німецькі діти відправляються до найближчих сусідніх німецьких громад. Тільки у тому випадку (наприклад, велика відстань до сусідньої німецької школи або відсутність теплового одягу та взуття) німецьким дітям дозволяється відвідування української школи своєї громади» [10, арк. 41].

Певною мірою в подібній організації шкільної справи були зацікавлені й німці України. Як вважає Ріхард Х. Вальт, «... із вступом німецьких військ у 1941 р. російські німці, звичайно, сподівались, поперше, на відродження рідної німецької мови як мови, якою йде навчання, а по-друге – на заспокоєння в шкільних буднях і відмову від педагогічних директив, що постійно змінювалися, програм та методів. Школа, як говорили, повинна знову стати закладом, у якому діти та підлітки отримують розумові здібності для життя та мораль, манери та пристойність» [5, с. 129].

Школи для українських та німецьких дітей, незважаючи на те, що входили до однієї системи й підпорядковувалися єдиним органам влади, були різні. Головною причиною різниці були їх цілі. Якщо для українського населення, за визначенням окупантів, головним було навчання письму та вмінню рахувати, то для німців, як вони вважа-

ли, цього було недостатньо. Крім того, для українських дітей відвідування школи з 5-го класу було платним, чого не передбачалося для німців.

Наприклад, в українських школах у 5-му класі вартість навчання становила 10 крб на місяць, у 6-му – 15, 7-му – 20, 8-му – 25, 9–10-му – 30 крб. У школах із російською мовою навчання вартість була вищою: у перших чотирьох класах – 25 крб, 5-му – 30, 6-му – 35, 7-му – 40, 8-му – 45, 9-му – 50, у 10-му – 60 крб. Щоправда, діти вчителів, пенсіонерів, репресованих, а також діти із сімей, у яких навчалося більше однієї дитини, після розгляду поданих заяв від плати за навчання звільнювались [13, арк. 54].

Треба також урахувати, що відповідно до секретної німецької інструкції від листопада 1942 р. школи для українського населення повинні були бути тільки чотирикласними, а з 1943 р. і вони підлягали закриттю [35, с. 587]. І це не було нововведенням. Ще раніше, у грудні 1941 р., в одному із документів говорилося про дозвіл відкривати тільки початкові школи, а також промислові, сільськогосподарські, лісгосподарські професійні школи та професійні курси жіночого персоналу для навчання ведення господарства, швейної справи, охорони здоров'я та гігієни [34, с. 549].

Ситуація щодо німецьких шкіл була дещо іншою. Вже до 15 листопада в Апостолівському районі було відкрито 2 німецькі школи з 46, які працювали на той час [18, арк. 41]. До 5 грудня того ж року їх було вже 3 [18, арк. 47]. До 10 березня 1942 р. у 20 хортицьких та миколайпільських колоніях працювали німецькі школи (в 6 з них – семирічки), у яких навчався 2401 учень [40, арк. 31]. А в цілому, за даними команди К. Штумппа, у 89 населених пунктах працювали німецькі школи [5, с. 137–138]. Відновлена була діяльність німецьких шкіл і в Трансністрії [49, с. 229].

Найбільше учнів у 1942 р. було в Хортиці – 375 (до речі, влітку 1942 р. відбулося святкування 100-річчя Хортицької центральної школи [9, арк. 61–64, 67]), Айнлазі – 232, Миколайфельді Запорізького району Запорізької області – 178, Нойендорфі (Широкому) того ж району – 220, Шенхорсті (Ручайвіці) того ж району – 261, Ной-Остервіці того ж району – 294, Гальбштадті – 415, Йозефстали Дніпропетровського району – 250 [9, арк. 58–63].

Зрозуміло, що створені школи працювали на базі існуючих ще з довоєнного періоду. Треба також зазначити, що тільки з 1938 р. почали закриватися школи з німецькою мовою навчання, тобто можна було розраховувати на кадри, які залишилися, методичну літературу. Але війна все ж таки зробила свій відбиток. Скоротилося число десятирічок та семирічок, кількість же чотири- та шестирічок збільшилась.

Інкони школи з більш тривалим терміном навчання перетворювалися на школи з меншим терміном. Наприклад, в Олександрфельді Велико-Олександрівського району Миколаївської (зараз Херсонської) області до війни працювала початкова школа-п'ятирічка, у ході ж війни, через нестачу вчителів і певною мірою учнів, її перетворили на чотирирічку. В Апостоловому Дніпропетровської області існувало чотири школи, після окупації – дві з чотирирічним терміном навчання. Хоча школи не тільки скорочувались. За планами окупаційної влади через деякий час передбачалася реорганізація шкільної освіти. Причому вже було складено проекти побудови нових шкіл. Так, у Миколайфельді Велико-Олександрівського району Миколаївської області намічалася перетворити існуючу тут чотирирічну початкову школу на восьмирічну.

Ще однією проблемою було руйнування шкільних будівель, що пояснюється умовами війни. Саме тому в деяких населених пунктах не вистачало приміщень для проведення занять. Наприклад, у Ной-Остервіці Запорізького району Запорізької області на 10 класів, у яких навчалось 294 учні, було тільки 5 класних приміщень (до речі, у цій же школі і в тих же приміщеннях заняття проводяться й зараз, на початку XXI ст.); в Адельгеймі того ж району – на 5 класів із 60 учнями – 2 приміщення; у Блюменгарті того ж району – на 4 класи з 47 учнями – 2 приміщення і т. п. У результаті вчилися в дві зміни. У деяких поселеннях заняття доводилося проводити в нешкільних будівлях (у Ной-Хортиці Софіївського району Дніпропетровської області – у колишній церкві, в Етінгерфельді (Миколаївці) Васильківського району тієї ж області – у шкільній прибудівлі, у Рейнфельді Велико-Олександрівського району Миколаївської області – у колишньому колгоспному клубі і т. ін.

Але не тільки руйнуваннями можна пояснити нестачу місць у школах. Ще однією причиною було збільшення населення та кількості дітей. Наприклад, в Ейнлазі шкільна будівля була розрахована на 120 місць, а в 1942 р. там нараховувалося 232 дитини шкільного віку. У той же час в Миколайталі Велико-Олександрівського району Миколаївської області було зведено ще до 1914 р. будівлю з п'яти приміщень для чотирирічної школи.

Зменшувалась і кількість предметів, що викладалися, – це було пов'язано з браком вчительських кадрів. Наприклад, у Миколайталі Апостолівського району Дніпропетровської області на 40 дітей шкільного віку не було жодного вчителя (з цієї причини школу закрили), у Йозефсталі Дніпропетровської області – на 250 дітей був тільки один учитель. Хоча подібна ситуація не була типовою. Скажімо, у Рорбасі Миколаївської області нараховувалося 11 вчителів, у Вормсі тієї ж області – 8, і це тільки в молодших класах [41, арк. 25].

Для того щоб зовсім не відмінити заняття, у деяких поселеннях передбачалося приймати дітей до школи тільки раз на два роки: у такому випадку в один рік навчалися б учні 1-го та 3-го класів, а в наступний – 2-го та 4-го. Такий вихід передбачався в Катеринівці Верхньодніпровського району Дніпропетровської області, Нойхорсті Запорізького району Запорізької області.

Активно залучалися до викладацької роботи ті, хто з тих чи інших причин був позбавлений радянською владою права викладати. В одній з архівних справ знаходимо стислі автобіографії вчителів хортицьких та миколайпільських колоній періоду окупації, які змогли повернутися до викладацької роботи. Це, наприклад, директор школи у Ной-Остервіці Генріх Шелленберг, учитель тієї ж школи Герхард Нойфельд, а також вчителі: хортицької школи – Ганна Лен, школи в Розенталі – Маргарита Пеннер, в Ейнлазі – Йоганн Ремпель, Маргарита Унгер, у Розенгарті – Вільгельм Дік, в Адельсгеймі – Даніел Льовен, у Хохфельді – Йоганн Пеннер, Францфельді – Корнеліус Епп, у Нойенбурзі – Хелена Бур, Нойендорфі – Берта Реклінг та Євген Платц, у Шонхорсті – Катя Віттенберг, вчителька Кронстальської школи Елізабет Завадські та ін. [8, арк. 2–4, 6, 8–9, 12].

Деякі з них закінчили педагогічні інститути та технікуми, викладали ще до революції, у тому числі в гімназіях. Поверталися вони до викладацької діяльності із бажанням. Показовим у даному відношенні є запис Альми Шатц, яка закінчила до війни курси вчителів у Дніпропетровську: «... Працюю в бюро. Але я хочу отримати місце вчителя» [8, арк. 1]. Пізніше вона отримала роботу вчителя німецької мови у Сурсько-Покровській неповній середній школі [17, арк. 165 а–166].

Ще одним із варіантів вирішення проблеми передбачалося покращення матеріального стану вчителів. У звіті К. Штумппа Рейхсміністерству зі справ окупованих східних територій від 9 червня 1942 р., зокрема, йшлося: «У багатьох німецьких поселеннях школи залишалися без вчителів. Ці випадки зустрічаються і зараз. Я вказував на це багато разів у своїх повідомленнях, що матеріальний стан вчителів нестерпний, і тому для того, щоб не залишав свого місця, він повинен отримувати оклад у 4–5 разів більше і отримувати інші переваги. Я ще раз ставлю питання про покращення становища вчителів, особливо у містах» [41, арк. 93–93 зв.]. І, як повідомляється у протоколі робочого засідання команди д-ра К. Штумппа від 29–30 жовтня 1942 р., становище вчителів декілька покращилось – вони отримували оклад у 150 рейхсмарок та додатково продукти харчування [41, арк. 141].

Але головним способом вирішення даної проблеми була підготовка та перепідготовка вчителів. Для їх підготовки створювалися

спеціальні вчительські табори, педагогічні училища, завдання яких полягало не тільки в підготовці вчителів, а й підвищенні їх кваліфікації, засвоєнні та сприйнятті націонал-соціалістської політики [40, арк. 39]. Табори й училища працювали в Житомирі, Дніпропетровську, Хортиці, Кронау, Зельці, Пришибі. Кожен табір охоплював 80–100 вчителів. У Зельці, наприклад, восени 1942 р. було набрано 50 студентів. У квітні наступного року окружні комендатури відправили для складання іспитів до Зельцьського училища вже 120 претендентів. Викладали в цих закладах не тільки місцеві німці, а й німці з Німеччини. План набору та підготовки вчителів був розрахований до 1951 р. з різними термінами навчання. Перші три набори вчителів (1942–1944) повинні були навчатися 2 роки, потім два набори (1944 і 1945) – 3 роки, два набори (1945 і 1946) – 4 роки і другий набір (1946 р.) – вже 5 років [5, с. 185]. Поступово знижувався й вік вступників: з 18–27 до 14–16 років.

Спочатку курси тривали протягом трьох тижнів. Перший тиждень мав ознайомлювальний характер, другого тижня на перший план висувалася педагогічна робота, третього тижня слухачі займалися спеціальною роботою. Кожен слухач був забезпечений, за можливістю, необхідними матеріалами. У документі підкреслюється, що після закінчення курсів «... було так багато всього, що жоден учасник не міг іти додому пішки» [40, арк. 4].

І, не зважаючи на те, що офіційними властями та слухачами табори й курси оцінювалися високо, підтримувалися вчителями [41, арк. 150], як відомо, хід та результати війни порушили ці плани окупаційної влади.

Деякі вчителі отримали можливість підвищити кваліфікацію в Німеччині. На кінець жовтня 1942 р. таких нараховувалося близько 60 осіб [41, арк. 151]. В одному із документів від 7 травня 1942 р. визначається організація даного процесу: «Ви запрошуєтесь на 3-місячне навчання фольксдойче-вчителів в навчальному закладі Шарфенберг, Берлін-Тегелерзеє. Оплату бере на себе пан рейхсміністр окупованих східних територій. Ваші документи будуть передані далі. У Дніпропетровську ви отримаєте документ на проїзд. У Берліні вас приймуть. Бажано взяти з собою тільки натільну білизну та туалетні приладдя. Мати посвідчення особи з фотографією, яке ви отримали як фольксдойче. Дозвіл на виїзд ви отримаєте у генерал-комісара у Дніпропетровську. Цей лист є наказом стосовно відправки до Дніпропетровська» [9, арк. 3].

Відвідування шкіл було обов'язковим, але подібна практика впроваджувалася в дореволюційний період та існувала в Радянському Союзі. Хоча не завжди ця вимога виконувалася. Причин було багато: і віддаленість шкіл, і брак одягу, взуття, і погодні умови, а інко-

ли й просто небажання як батьків, так і дітей. Щоправда, проблеми з одягом і взуттям намагалися вирішити різноманітні окупаційні заклади (команда К. Штумппа, Фольксдойче Міттельштелле, Націонал-соціалістська народна допомога, уповноважені рейхскомісаріату «Україна»).

Складною була ситуація з навчальною літературою, обладнанням, письмовими приладдями (ручками, олівцями, зошитами). Радянські підручними із багатьох предметів (літератури, географії, історії), природно, не підходили. Нових же не вистачало. І якщо наочні посібники намагалися зробити з підручних матеріалів і одним наочним посібником міг користуватися цілий клас, то письмові приладдя необхідні були кожному учню. Тож писали на старих газетах, як письмові аркуші використовували радянські книги. Не вирішувала проблему навіть наявність необхідних засобів. Наприклад, школа в Айнлазі отримала від влади кошти на придбання хімічного та біологічного наочного матеріалу. Але й це не могло допомогти, тому що даний матеріал просто ніде було придбати.

Була тільки надія на надходження книжок, приладів та обладнання з Німеччини, і дещо дійсно надсилалося. Так, у документах згадується про розподіл командою К. Штумппа 10 000 календарів у німецьких сім'ях та 100 000 німецьких картин серед школярів, про створення німецьких бібліотек, розповсюдження книг казок для шкіл та дитячих садків, навчальних матеріалів у Хортиці, Кронау, Дніпропетровську [41, арк. 89]. Але протягом двох років в умовах війни, що тривала, Німеччина не могла повністю задовольнити потреби у всьому необхідному. Можливості команди К. Штумппа були обмежені. Це було пов'язане з тим, що виробництво подібного роду товарів у Німеччині скорочувалось, а якщо й можна було знайти навчальні посібники, що були в користуванні, то для їх доставки не вистачало транспорту.

Але не всюди було так погано. Наприклад, у школі в Ямбурзі Дніпропетровської області були в наявності карти, мікроскоп, фотоапарат, збереглася більша частина посібників. Така ситуація, щоправда, була характерна для меншості населених пунктів (близько 10).

Ще однією проблемою був брак одягу для холодної пори року. Через це страждали не тільки німецькі, а й українські діти. Вирішення проблеми займалася конференція уповноважених Імперського комісаріату 8 березня 1943 р. У протоколі конференції, де зазначалося дане питання, йшлося також про неузгодженість дій різних організацій: «Керівник групи вказує на журнали, з яких виходить, що відвідування у німецьких школах з-за нестачі одягу для дітей складає тільки 50–70% і що група «Шкільна політика» про це не була повідомлена, відповідно й не могла допомогти. Пан Хабіг заявляє, що інформація про нестачу одягу в німецьких дітей відповідає дійснос-

ті. За його словами, він на місці у всіх відомствах робив відповідні кроки і неодноразово повідомляв, куди потрібно; невдача в усуненні проблеми, на його думку, пояснюється неузгодженими діями Організації Штумппа, Організації сприяння німецькому населенню (VoMi) та Ніціонал-соціалістської народної допомоги (NSV)» [5, с. 148–149]. Інколи крім відсутності одягу не вистачало і пального для шкільних приміщень. Саме з цієї причини всю зиму 1941 / 42 рр. була закрита школа в Катаріненхофі Фрізендорфського району Дніпропетровської області.

Практично кожна школа зіштовхувалася з будь-якою проблемою. Якщо щось і було в нормальному стані, то чогось не вистачало. Про це, приміром, свідчить анкета щодо стану школи в колонії Ной-Лібенталь Широківського району Дніпропетровської області від 7 жовтня 1941 р.: «...3. У якому стані школа: а) стан приміщення – не зруйноване; б) забезпеченість у зошитах – потрібні... 6. Скільки учнів зареєстровано – 134: а) у старших класах – 54; б) у молодших класах – 81.7. Вчителів у школі – 4.8. Потреба у вчителях: історик-географ – 1» [16, арк. 81].

Великою підмогою для шкіл була діяльність «Гітлерюгенда», організації якого були створені майже в усіх більш-менш великих німецьких поселеннях. Ці організації об'єднували у своїх лавах саме представників німецької молоді, організовували свої заняття з ідеологічним ухилом.

У цілому ж можна стверджувати, що за два з невеликим роки своє завдання щодо виховання «нової людини», відданої націонал-соціалізму, окупантам виконати не вдалося і школи змогли тільки певною мірою реалізувати освітню мету, що в умовах війни можна вважати певним успіхом.

Бібліографічні посилання

1. *Бобылева С. И.* Система образования немецких колоний начала XX века и «ликвидационные» законы (на материалах южных губерний России) / С. И. Бобылева // Немцы России и СССР: 1901–1941 гг.: материалы междунар. науч. конф. Москва, 17–19 сент. 1999 г. – М., 2000. – С. 97–110.

2. *Бобильова С.* Система освіти в німецьких та менонітських колоніях Півдня України: становлення і розвиток (XIX – початок XX ст.) / С. Бобильова // Німці в етнокультурному просторі України / ред. кол.: А. Г. Слюсаренко (голова) та ін. – К., 2004. – Вип. 16. – С. 22–28.

3. *Борзенко И. Л.* Национальная школа как этносоциокультурный феномен / И. Л. Борзенко // Немцы Сибири: история и культура: материалы V Междунар. науч.-практ. конф. Омск, 16–18 мая 2006 г. / Т. Б. Смирнова, Н. А. Томилов (отв. ред.). – Омск, 2006. – С. 252–254.

4. *Бурдерон Р.* Фашизм: идеология и практика / Р. Бурдерон. – М., 1983.

5. *Вальт Р. Х.* Обломки всемирной истории. Российские немцы между Сталиным и Гитлером / Рихард Х. Вальт. – 2-е изд. – Эссен, 1996.

6. *Гейден К.* Путь НСДАП. Фюрер и его партия / Конрад Гейден. – М., 2004.
7. *Дейч В. Ф.* Национальная школа в современном обществе и ее роль в воспитании подрастающего поколения / В. Ф. Дейч // Немцы Сибири: история и культура... – С. 266–268.
8. Державний архів Дніпропетровської області. – Ф. 2276, оп. 1 с, спр. 1896 с.
9. Там само. – Ф. 2281, оп. 1, спр. 10.
10. Там само. – Ф. 2311, оп. 1, спр. 29.
11. Там само. – Ф. 2443, оп. 1, спр. 2.
12. Там само. – Спр. 2-а.
13. Там само. – Спр. 5.
14. Там само. – Спр. 14.
15. Там само. – Спр. 15.
16. Там само. – Спр. 31.
17. Там само. – Спр. 32.
18. Там само. – Спр. 60.
19. *Ерохина О. В.* Положение школы как культурного центра в немецких колониях Донской области до 1917 года / О. В. Ерохина // Немцы Сибири: история и культура... – С. 255–259.
20. *Задерейчук І. А.* Розвиток системи освіти в німців на Півдні України. 1789–1938 рр.: дис. ... канд. іст. наук / І. П. Задерейчук. – Сімферополь, 2003.
21. *Задерейчук І. А.* Создание и функционирование профессиональных учебных заведений в немецкоязычных колониях Юга Украины в начале XX в. / И. А. Задерейчук // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX–XX вв.: материалы Междунар. науч. конф., посв. 200-летию переселения немцев в Крым, 6–10 июня 2004 г. / сост. Ю. Н. Лаптев. – Сімферополь, 2007. – С. 374–386.
22. *Карагодина В. А.* Народное образование в системе меннонитского правопорядка (XIX в.) / В. А. Карагодина // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2004. – С. 57–65.
23. *Кондратюк Г. Н.* Влияние голода на школьное образование немцев Крымской АССР в 1921–1923 гг. / Г. Н. Кондратюк // Там само. – С. 127–132.
24. *Кондратюк Г. Н.* Деятельность учебных заведений Биюк-Онларского и Тельманского немецких национальных районов Крымской АССР / Г. Н. Кондратюк // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2007. – С. 168–176.
25. *Кондратюк Г. Н.* Народное образование в немецких колониях Крымской АССР в 1921–1941 гг. / Г. Н. Кондратюк // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2002. – С. 142–150.
26. *Кондратюк Г. Н.* Немецкие учебные заведения Биюк-Онларского и Тельманского национальных районов Крымской АССР в 1930-х гг. / Г. Н. Кондратюк // История немецкой колонизации в Крыму и на Юге Украины в XIX–XX вв... – С. 403–409.
27. *Кондратюк Г. М.* Етнополітика і розвиток народної освіти в Криму в 20–30 роках XX століття: автореф. дис. ... канд. іст. наук / Г. М. Кондратюк. – К., 2005.
28. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк. – Тернопіль, 2003.
29. *Моссе Дж.* Нацизм и культура. Идеология и культура национал-социализма / Джордж Моссе; пер. с англ. Ю. Д. Чупрова. – М., 2003. – С. 308.

30. Образование, инстинкт и воля: из выступления Адольфа Гитлера в Мюнхене 27 апреля 1923 года // Моссе Дж. Нацизм и культура... – С. 43.

31. *Очеретянюк С. І.* Німецька національна освіта в Україні (20–30-ті роки ХХ ст.): дис. ... канд. іст. наук / С. І. Очеретянюк. – К., 2003.

32. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / С. И. Бобылева, Н. В. Бочарова, О. В. Безносова, Л. С. Тугтик, Н. В. Осташева, С. В. Атаманенко; под ред. С. И. Бобылевой. – Д., 1999.

33. *Плесская Э. Г.* Проблемы адаптации немцев в инонациональном окружении на примере реформирования немецких школ Одесского учебного округа (1803–1914 гг.) / Э. Г. Плесская // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности: материалы междунар. науч. конф. Саратов, 14–19 сент. 2004 г. / А. А. Герман (науч. ред.). – М., 2005. – С. 117–125.

34. Постанова VII секції вермахту зони Б (Україна) стосовно навчання. 29 груд. 1941 р. // Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – П.; Н.-Й.; Львів, 1993. – С. 549–550.

35. Секретна німецька інструкція. Листопад 1942 р. // Там само. – С. 587.

36. *Соколов Б. В.* Оккупация. Правда и мифы / Б. В. Соколов. – М., 2002. – (Историческое расследование).

37. *Стародубцева И. В.* Начальное образование немцев-колонистов в Донбассе во второй половине XIX – начале XX в. / И. В. Стародубцева // Немцы Приазовья и Причерноморья: история и современность: материалы междунар. науч. конф., посв. 200-летию переселения немцев в Приазовье и Причерноморье, г. Донецк, 27–28 сент. 2003 г. / под ред. Н. Е. Беспалова, П. В. Доброва, Г. П. Ерхова и др. – Донецк, 2003. – С. 193–204.

38. Темы школьных сочинений: из доклада Ханса Берендта, директора частной школы-колледжа Бад-Годесберга по итогам 1934 / 35 учебного года // Моссе Дж. Нацизм и культура... – С. 341–342.

39. Физическая подготовка и национал-социализм: из: Указания по физическому воспитанию в школах для мальчиков. – Берлин, 1937 // Там само. – С. 328–330.

40. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 3676, оп. 4, спр. 3.

41. Там само. – Спр. 4.

42. *Черказьянова И. В.* Вопрос о судьбе немецкой школы Российской империи в годы Первой мировой войны / И. В. Черказьянова // Немцы России и СССР: 1901–1941 гг... – С. 71–96.

43. Черказьянова И. В. Национально-языковое строительство в СССР и судьба немецкой школы в 1920–1930-е гг. / И. В. Черказьянова // Ключевые проблемы истории российских немцев: материалы X междунар. науч. конф. Междунар. ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. Москва, 18–21 нояб. 2003 г. / А. А. Герман (науч. ред.). – М., 2004. – С. 225–252.

44. *Черказьянова И. В.* Немецкая национальная школа в России: исторический опыт функционирования / И. В. Черказьянова // Российские немцы в инонациональном окружении: проблемы адаптации, взаимовлияния, толерантности... – С. 8–28.

45. *Черказьянова И. В.* Центральные немецкие училища Поволжья в 1833–1917 годах (по материалам Национального архива Республики Татарстан) / И. В. Черказьянова // Немцы Сибири: история и культура... – С. 259–266.

46. Черказьянова И. В. Школьное образование российских немцев (проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII–XX вв.) / И. В. Черказьянова. – СПб., 2004.

47. Чернова Т. Н. Российские немцы. Отечественная библиография 1991–2000 гг.: указатель новейшей литературы по истории и культуре немцев России / Т. Н. Чернова. – М., 2001.

48. Шевелева Т. В. Школьное образование в немецких колониях Бессарабии в XIX – начале XX столетия / Т. В. Шевелева // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2001. – С. 135–147.

49. Шевчук Н. Фольксдойче в Транснистрии / Н. Шевчук // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие. 1941–1955 гг.: Материалы 7-й междунар. науч. конф. Москва, 19–22 окт. 2000 г. – М., 2001. – С. 223–234.

50. Шемм Х. На десять калорий больше характера / Ханс Шемм: из: Шемм Х. Речи и труды / Ханс Шемм; под ред. Каля-Фуртмана. – Мюнхен, 1935 // Моссе, Дж. Нацизм и культура... – С. 330.

51. Ширах фон Б. Гитлерюгенд / Бальдур фон Ширах: из: Ширах фон Б. Гитлерюгенд: (Идея и структура) / Бальдер фон Ширах. – Лейпциг, 1934 // Там само. – С. 343–353.

52. Юноша с твердым характером: из: Фремденблатт. – 1941. – 30 декабрь // Там само. – М., 2003. – С. 328.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 30 Підгаєцький «1980-ті – 2004»

В. В. Ващенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИТАЮЧИ ПРОФЕСОРА В. В. ПІДГАЄЦЬКОГО: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Розглянуто деякі проблеми методології історії у працях проф. В. В. Підгаєцького, показано зв'язок теорії з етичними нормами, у межах яких історик бачив розвиток історичної науки, та триадним стилем мислення науковця.

Ключові слова: методологія історичної науки, наукова етика, В. В. Підгаєцький, система, модель, триадний стиль мислення науковця.

Рассмотрены некоторые проблемы методологии истории в трудах проф. В. В. Подгаецкого, продемонстрирована их связь с этическими нормами, в рамках которых историк видел развитие исторической науки, и триадным стилем мышления ученого.

Ключевые слова: методология исторической науки, научная этика, В. В. Подгаецкий, система, модель, триадный стиль мышления ученого.

© В. В. Ващенко, 2012

46. Черказьянова И. В. Школьное образование российских немцев (проблемы развития и сохранения немецкой школы в Сибири в XVIII–XX вв.) / И. В. Черказьянова. – СПб., 2004.

47. Чернова Т. Н. Российские немцы. Отечественная библиография 1991–2000 гг.: указатель новейшей литературы по истории и культуре немцев России / Т. Н. Чернова. – М., 2001.

48. Шевелева Т. В. Школьное образование в немецких колониях Бессарабии в XIX – начале XX столетия / Т. В. Шевелева // Вопр. германск. истории: сб. науч. тр. / С. И. Бобылева (отв. ред.) и др. – Д., 2001. – С. 135–147.

49. Шевчук Н. Фольксдойче в Транснистрии / Н. Шевчук // Немцы СССР в годы Великой Отечественной войны и в первое послевоенное десятилетие. 1941–1955 гг.: Материалы 7-й междунар. науч. конф. Москва, 19–22 окт. 2000 г. – М., 2001. – С. 223–234.

50. Шемм Х. На десять калорий больше характера / Ханс Шемм: из: Шемм Х. Речи и труды / Ханс Шемм; под ред. Каля-Фуртмана. – Мюнхен, 1935 // Моссе, Дж. Нацизм и культура... – С. 330.

51. Ширах фон Б. Гитлерюгенд / Бальдур фон Ширах: из: Ширах фон Б. Гитлерюгенд: (Идея и структура) / Бальдер фон Ширах. – Лейпциг, 1934 // Там само. – С. 343–353.

52. Юноша с твердым характером: из: Фремденблатт. – 1941. – 30 декабрь // Там само. – М., 2003. – С. 328.

Надійшла до редколегії 03.11.2011

УДК 30 Підгаєцький «1980-ті – 2004»

В. В. Ващенко

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЧИТАЮЧИ ПРОФЕСОРА В. В. ПІДГАЄЦЬКОГО: ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

Розглянуто деякі проблеми методології історії у працях проф. В. В. Підгаєцького, показано зв'язок теорії з етичними нормами, у межах яких історик бачив розвиток історичної науки, та тріадним стилем мислення науковця.

Ключові слова: методологія історичної науки, наукова етика, В. В. Підгаєцький, система, модель, тріадний стиль мислення науковця.

Рассмотрены некоторые проблемы методологии истории в трудах проф. В. В. Подгаецкого, продемонстрирована их связь с этическими нормами, в рамках которых историк видел развитие исторической науки, и триадным стилем мышления ученого.

Ключевые слова: методология исторической науки, научная этика, В. В. Подгаецкий, система, модель, триадный стиль мышления ученого.

© В. В. Ващенко, 2012

Some problems of methodology of history and their connection with ethical standards of scholarship in prof. V.V. Pidgaets'ky's works are considered, «triad» style of thinking of the historian is shown.

Key words: methodology of historiography, scholarship ethics, V. V. Pidgaets'ky, system, model, «triad» style of thinking.

*Гуманітарна наука має бути гуманною.
В. В. Підгаєцький*

1. «Герменевтичні капкани» спадщини проф. В. В. Підгаєцького: стиль, наукова теорія, час

У цьому есе ми свідомо йдемо на певні дослідницькі ризики. Насамперед ризиком виглядає сама спроба інтерпретувати сенс методологічного доробку впливового інтелектуала, яким був проф. Віталій Васильович Підгаєцький, у стислому огляді, котрий із жодних причин не може претендувати на тотальність, але має схопити загальний хід думок ученого, який у своїх напрацюваннях таки доволі вдало претендував на певну *теоретичну універсальність*, що у засновках нагадує великі метафізичні системи натурфілософів минулого. Зважаючи на *цілісність* теоретико-методологічних конструкцій українського інтелектуала, московський професор Л. Бородкін – один із дослідників, з яким проф. В. В. Підгаєцького пов'язували довготривалі наукові контакти та дружні стосунки, назвав Віталія Васильовича «філософом історичної інформатики» [1, с. 222].

Іншою рисою спадщини В. В. Підгаєцького, яка кидає виклик інтерпретатору його текстів, є специфіка *письма* вченого, котре також можна назвати *універсальним* у тому значенні, що зорієнтовано воно на різновекторний сенсорний діапазон *белетристики* та *математики*, тобто поєднує одночасно *два домінуючі типи культурних кодів*, які спродуковано у просторі світової літератури та найвпливовішої мови сучасності – мови цифр.

Стилістичний «сплав» цих двох сегментів сучасної культури дозволяв ученому досягати неймовірного *сугестивного ефекту*, у якому способи переконання, побудовані на алгоритмізованій «логіці» цифр, поєднувалися із чуттєвим впливом «заряджених» *емоціями літературних метафор*, котрі отримували, завдяки такому поєднанню із цифрами, стугус *метафор наукових*. Сторінками текстів В. В. Підгаєцького «прогулюються», лагідно тримаючись за руки, «тітонька Поллі» (яка вказувала на проблеми марксистської методології) та «Олівія Ріккі» (котра слугувала образом модельної методології), а десь поодаль знаходиться фігура простофілі «Журдена» (що демонструє шлях від спонтанного моделювання до усвідомленого-наукового) та інтелектуала «Готлоба Фреге» («живого» втілення знакової методології).

Усі ці субститути-відповідники по вісі «людина» / «метод» – веревки «літературних» жіночих та чоловічих образів, відповідальних за певні «методологічні сегменти», – своєю присутністю мали б не лише розбавити сухе письмо кліометриста, а й продемонструвати «людський вимір» формальних процедур кліометрики, переконати читача, що за кожною її методологічною «вправою» стоїть людина – «суб'єкт».

Такий стилістичний «сплав» «літературних метафор» і «цифр» вимагає, попри позірну прозорість та відкритість текстів Віталія Васильовича, приправлених до того ж авторськими інструкціями щодо спектра використання залучених ним дослідницьких прийомів, специфічної *герменевтичної техніки* – особливого читача, здатного виступати і в ролі «лірика», і в іпостасі «фізика» й розрізняти за алгоритмізованою структурою досліджень В. В. Підгаєцького шлейф соковитих значень та безліч аллюзій на твори світової літератури, котрі дуже часто, знаходячись на другому плані, скеровували розгортання самої цієї дослідницької структури. Пошук такого типу читача є доволі складним завданням, хоча б з огляду на узаконену дисциплінарну спеціалізацію знання, пронизану стіною відокремлення «природничих» наук та «гуманітарних», – стіною, яку В. В. Підгаєцький увесь час намагався зруйнувати, насамперед на методологічному рівні.

І, далі, окрім двох взаємопереплених різновидів універсалізму проф. В. В. Підгаєцького – *теоретичного* та *стилістичного*, що не легко даються «мешканцям» розбитої, сегментованої на друзки і скалки постмодерністської реальності, існує ще одна перепона, яка ускладнює засвоєння його спадщини, – своєрідний *крок часу*. Йдеться тут про випадок, коли дистанція часу, яка утворилася з моменту написання життям В. В. Підгаєцького свого останнього рядку, не залишає достатнього простору для осмислення його думок, а історіографічна традиція налічує всього кілька стислих статей [1–4], дотичних до жанру «некролога», що накладає на них певні ритуальні зобов'язання. У такій *історіографічній ситуації* доводиться спиратися, не в останню чергу, на «oral history» – той третій елемент системи історичного знання, який, разом із двома іншими – джерелознавством та історіографією [5, с. 7; 8, с. 373] – виокремлював у своїх дослідженнях Віталій Васильович.

І якщо, з огляду на вищеперелічені труднощі, існує все ж таки деяка можливість щось сказати з приводу методологічної спадщини проф. В. В. Підгаєцького, то лише у формі певних проленгоменів, окремих шкідців, ходінь по слідах, у вигляді радше «вступу до» його методології історичної науки, ніж інтерпретації самої цієї методології. Ми будемо апелювати тут радше до деяких сконструйованих нами (цей «факт» цілком усвідомлюється) згадок-образів, які залишилися в пам'яті від дискусій із ученим, до власних вражень від безпосеред-

нього спілкування з В. В. Підгаєцьким, ніж до логіки системного погляду на його теоретико-методологічну спадщину – цього індикатора науковості, який підносить Віталій Васильович і якого нам, на жаль, досягти не вдається. Ми також вповні свідомі цього.

2. «Дослідницька програма» та «життєвий проект»: народження методології з екзистенційної кризи вченого

Осмысловати «образ» вченого, що залишив по собі В. В. Підгаєцький, почнемо з попередньої пілотної класифікації тих, хто знаходить себе у справі науки.

За тим, якої настанови стосовно науки дотримується людина, що задіяна в наукове підприємство, і яке місце та роль посідає наука як сфера професійної діяльності в житті цієї людини, усіх науковців можна розділити на дві групи.

Перша група вчених (дозволимо тут поєднання термінології *постпозитивістської* філософії науки – у варіанті І. Лакатоса та *екзистенціалізма* – у «редакції» Ж.-П. Сартра) вирізняється тим, що для них, цих учених, *дослідницька програма* та їх власний *життєвий проект* збігаються, а наука постає як різновид *екзистенціалу*. Репрезентанти цієї групи розглядають власну наукову творчість як *екзистенційний вибір*, що нерозривно пов'язаний із *сенсом* їхнього життя. Таких учених сам В. В. Підгаєцький називав «пасічниками» [7, с. 122].

Представники другої групи продукують ситуацію, у якій сфера екзистенційного вибору й «ядро» їх дослідницької програми не перетинаються, а існують приблизно в такий же спосіб, як дві мильні бульбашки у повітрі, при поєднанні яких відбувається не взаємодія, а вибух і знищення. Такі *науковці* (яких ми протиставляємо саме *вченим* з першої групи) мешкають у двох реальностях: *проживають* в одному сенсорному просторі, а *існують* – в іншому, науковому. Більше того, вони часто взагалі не розглядають власну наукову діяльність крізь призму жодної дослідницької програми, а їх справа в галузі науки має суто *ситуативний характер*, тобто визначається як *зовнішніми кон'юнктурами*, так і потребами суто *матеріального характеру*. Таких науковців Віталій Васильович поіменував «безсмертними», надавши цій групі кількісну перевагу порівняно з іншими класами вчених, наявних у сучасній українській історіографії [7, с. 121].

У цьому протиставленні «вчених» / «науковцям», «дослідницької творчості» / «науковій діяльності» проф. В. В. Підгаєцький, безперечно, репрезентував першу частинку поданих опозицій і першу з двох вищезазначених груп учених. Це значить, що його *теоретичні рефлексії*, у тому числі й такі, які стосуються методології, поставали внаслідок певних *екзистенційних криз*, переживалися ним як *реакція* (саме переживалися – часто й *іронічно*, й *трагічно* одночасно) на ці кризи й мають бути проінтерпретовані дослідниками спадщини

Віталія Васильовича з перспектив саморефлексій ученого над *єдністю* його життєвого й наукового шляху. На одну з таких криз періоду 1983–1985 рр., що виникла після захисту істориком кандидатської дисертації у Москві, Віталій Васильович не раз вказував у своїх текстах. Звернув увагу на цей аспект становлення українського вченого і проф. Л. Бородкін [1, с. 223].

Перш ніж перейти до суті цієї кризи, що вплинула на розуміння проф. В. В. Підгаєцьким змісту професійної наукової діяльності та цінності методологічної складової у процесі викладання історії, наголосимо на одному важливому теоретичному аспекті.

3. Сутність навчання історика: дидактика методології В. В. Підгаєцького.

Напевно, від того, з яких перспектив розглядається наукова методологія – з *перспектив дослідника*, залученого до виконання певного наукового проекту, чи з *перспектив викладача* – того, хто має пояснити студентам її змістовні характеристики та дидактичну цінність, наукова методологія постає або як *дослідницький інструментарій*, або як *рефлексія*. Причому якщо в першому випадку важить її, методології, *ефективність*, то в другому – *зрозумілість*. Як викладачу і як вченому, що брав участь у багатьох грантах та міжнародних проектах, В. В. Підгаєцькому доводилося мати справу із цими двома стратегіями конструювання методології.

Пророблена з перспектив дидактики вищої школи, рефлексія над науковою методологією орієнтувала Віталія Васильовича на *фігуру дилетанта* (ще одна підстава для виникнення *ілюзії очевидності сенсу* в його текстах), тобто мала досягти такого рівня прозорості, щоб, як часто зазначав учений, «бути зрозумілою п'ятирічній дитині».

Повертаючись до «кризи 1983–1985 рр.», зазначимо, що ця екзистенційна криза, яку пройшов Віталій Васильович, була пов'язана саме з дидактичною моделлю методології, а суть її полягала в потребі прояснити для себе сенс власного існування в науці, який, не в останню чергу, руба ставив на порядок денний питання сенсу викладання історії: чи має викладач історії у вузі виступати в ролі *ретранслятора*, тобто простого *передавача інформації* студентам, а отже – може бути без втрат замінений на будь-кого іншого, тобто відіграє роль репрезентанта *«людини-маси»*, чи повинен вчити чомусь іншому, наприклад тому, як шукати й *переробляти інформацію*, перетворюючи її на *знання* [8, с. 233, 372–373]. Оскільки криза усвідомлювалася дніпропетровським істориком як екзистенційна, то і своє виправдання вона знаходила в давній мудрості, а саме у притчі, яку Віталій Васильович любив повторювати: «Якщо хочеш дати жебраку милостиню, – дай йому рибу, якщо хочеш зробити його багатим, – навчи його цю рибу ловити» [8, с. 235]. Власне, у цьому слогані: «вудка» за-

мість «риби» вповні могла б бути висловлена, за В. В. Підгаєцьким, суть історичного навчання. Відносно історичної науки це означало, що студент-історик має навчатися *методології дослідження*.

Отже, звідки походить потреба займатися методологією історії, у чому її цінність? Зазвичай необхідність розробляти методологічні проблеми в історичній науці обґрунтовують *прагматичними потребами* дослідницьких практик історика. Проф. В. В. Підгаєцький, як бачимо, при відповіді на це питання пішов іншим, оригінальним шляхом, пояснюючи цю необхідність звернення до методології інтересами самого навчання, *дидактики вищої школи*, тобто вдався не до науково-дослідного, а до дидактичного аргументу.

4. Від історії до методології: до проблеми антиавторитарного «тріадного» стилю мислення проф. В. В. Підгаєцького

Коренева метафора, яка знаходилася в центрі теоретизувань Віталія Васильовича, у тому числі і з приводу методології, – категорія «історії». Український інтелектуал запропонував своє, оригінальне визначення історії: «Історія – це минуле у людині і людина у минулому» [8, с. 372]. Сам історик більше наголошував на гуманній та гуманітарній складовій свого визначення, зазначивши, що в його основі лежить не апеляція до соціальної групи чи класу, а звернення до окремої людини. Можна сказати, що таке вдале, на наш погляд, визначення історії може бути вповні прийнятним для представників ново проголошеного в історіографії України *антропологічного повороту*, наприклад для того напряму, очільником якого є проф. Н. М. Яковенко. Але нас більше цікавить тут не антропологічна спрямованість, а саме *універсалізм* розуміння історичної науки, закладений у такому визначенні В. В. Підгаєцького. Дніпропетровський учений урахував *дуальну* (одночасно й «суб'єктивну», й «об'єктивну») *природу* історичного пізнання.

«Суб'єктивний» елемент цього визначення полягає у визнанні вченим того, що кожна людина є носієм «внутрішньої історії» – пам'яті. І оскільки «минуле у людині» відбиває її індивідуальну історію, остільки воно є «суб'єктивним». Ця імпліцитна апеляція до людської пам'яті, певне ототожнення історії та пам'яті – це той сучасний тренд, який визначає розвиток як модерного, так і постмодерного історіописання. З такої перспективи кожна людина виступає «стихійним істориком» – у тому ж сенсі, у якому кожен історик, як побачимо, є «стихійним модельєром». І з такого ракурсу історія може вважатися справою *«дилетантів»*.

Інша частина визначення «історії» – «людина в минулому» – ставить проблему «об'єктивного», «зовнішнього» пошуку шляхів дослідження місця людини в епохах, що відійшли в минуле. Власне тут і вступають у свої права вчені, фахівці-історики, котрі апелюють

до різних дисциплінарних проектів історії, наприклад до *кліометрики*. Й саме тут виникає потреба на теоретичному рівні осмислити весь процес виробництва історичного знання.

Якщо уявити теоретичну будівлю, яку вибудував проф. В. В. Підгаєцький у формі піраміди, то визначення, котре він дав історії, можна розглядати як вершину цієї піраміди. Власне категорія «історії» – чи не єдина інтелектуальна конструкція, що була «зібрана» українським інтелектуалом за приписами *дуального принципу*. Майже всі інші конструкти, що лежали в основі цієї піраміди, підпорядковувалися *тріадному стилю мислення*. Власне ця тріадність надавала вишуканої завершеності та інтелектуальної стрункості всім теоретико-методологічним побудовам дніпропетровського історика й одночасно виступала, якщо згадати про завжди присутній дидактичний аспект методології В. В. Підгаєцького, чудовою *мнемонічною технікою*, що надавала студентам можливість шукати й майже завжди знаходити «3-й елемент» його теоретико-методологічного каркасу.

Ось далеко не повний список «тріад» проф. В. В. Підгаєцького, які, як абстракції вищого та нижчого рівнів, утворюють своєрідні шари піраміди історичного пізнання.

1. *Історична наука складається з трьох дисциплін: джерелознавства, історіографії та усної історії.*

2. *Загальна теорія історії як науки включає в себе три теоретичні підрозділи: теорію знання, теорію пізнання й теорію інтерпретації (історіографічну традицію).*

3. *Методологію історичної науки утворюють три підсистеми: системна, модельна і знакова.*

4. *Системна методологія, що орієнтована на наукову репрезентацію «об'єктів» як систем, розглядає структуру системи як трієстий феномен: як елементи, взаємодію між ними (зв'язки) та нову якість (емерджентність) системи [8, с. 375].*

5. *Модельна методологія базується на «тріаді Олівії Рікі»: всі писемні джерела – знакові моделі, процес їх дослідження – моделювання, а результат дослідження історика – знакова модель [8, с. 379].*

6. *Знакова методологія спирається на трієсте розуміння знака, яке український історик позначив як «трикутник» Г. Фреге, кути якого утворюються об'єктом, репрезентацією у свідомості якостей об'єкта та словом як упорядкованою сукупністю літер.*

З чим було пов'язане таке тріадне мислення українського інтелектуала, якому підпорядковувалися всі структурні компоненти історичного пізнання – і *дисциплінарний розподіл*, і *теорія*, і *методологія*?

На наш погляд, такий тріадний принцип структурування відбивав специфіку *антиавторитарного* стилю мислення вченого: відомо,

що пошук відповідної нової наукової методології радянськими істориками другої половини 80-х рр. ХХ ст. був викликаний, між іншим, кризою марксизму – як способу осмислення історичних подій і як відповідною соціальною практикою. Власне марксистсько-ленінська теоретико-методологічна база, або, як іронічно називав її В. В. Підгаєцький, скориставшись алюзією на твір М. Твена, – «святкові окуляри тітоньки Поллі» [8, с. 370], характеризувалася вченим, не в останню чергу, через логіку дуального протиставлення – «класової боротьби» [8, с. 370]. І навіть у тих рідкісних випадках, коли вчений сам звертався до дуального принципу структурування – наприклад, у тому ж таки визначенні історії, він апелював не до *контрадикції*, а до *взаємодоповнення*, намагаючись представити «суб'єктивну» та «об'єктивну» сторони історії як *рівнозначні*, такі що на законних підставах співіснують у процесі історичного пізнання. Такий *антиавторитарний* стиль мислення проф. В. В. Підгаєцького відбивався також, і насамперед, у тій моделі наукової етики, яка мала б регулювати взаємовідносини між ученими в межах співтовариства науковців. Істина, якої дійшов учений і яку любив повторювати в останні роки свого життя: «Для того, щоб запалити свою свічку, – не обов'язково гасити свічку сусіда». Власне марксизм як методологія був неприйнятний для Віталія Васильовича не в останню чергу саме з цих міркувань, оскільки марксизм, на його думку, тримався на теорії класової боротьби, а також розглядав масове вбивство людей – «революційне насильство» як «локомотив історії» [8, с. 370].

5. Системна та модельна методології історії: міркування про ієрархії

Ще одне питання, яке виникає при спробі пов'язати тріадний принцип структурування з антиавторитарним стилем мислення проф. В. В. Підгаєцького, – проблема наявності / відсутності ієрархій у полі запропонованих істориком тріад. Якщо спроектувати дане питання у простір розгорнутих українським інтелектуалом методологій, то тема рівнозначності цих методологій не виглядатиме як другорядна. Сам проф. В. В. Підгаєцький, здається, не задавався питанням стосовно того, яка ж методологія є найбільш важливою для історичної науки, а хід його думок дозволяє припускати, що системну, модельну та знакову методології треба розглядати як рівнозначні методологічної бази історіописання. Проте все ж таки *de facto* саме системна методологія є домінуючою в методологічній тріаді В. В. Підгаєцького. Й не тому, що вона завжди передеє в переліку іншим двом методологіям, завжди позначається вченим як перша. Йдеться про те, що розмітка самого простору методології історичної науки здійснюється Віталієм Васильовичем через відсилку до системності: і системна, і модельна, і знакова методології є сутю її *підсистеми*. Тобто системна ме-

тодологія, яка декларується як підсистема, насправді контролює загальний методологічний простір, оскільки через свою «мову» дозволяє трактувати інші дві методології.

Власне системна методологія не може не бути базовою методологією у світі, який сам є системою. Так забезпечувалася єдність *онтологічного* (оскільки світ є системою) та власне *методологічного* (і методологія історії також є системою) аргументів у теорії пізнання В. В. Підгаєцького.

Перші уявлення про системну методологію прийшли до українського історика не з теоретичних трактатів структуралістів, які плідно діяли в цьому напрямі. Хоча можливість почерпнути ці знання із праць представників «московсько-тартуської» школи структуралізму, зокрема текстів Ю. Лотмана та Б. Успенського, була для Віталія Васильовича завжди відкритою, все ж таки його первинні уявлення про системний підхід мали два інші джерела натхнення.

Перше джерело – це знакова праця Д. Ковальченка «Методологія історії» (1986 р.) – автора, якого проф. В. В. Підгаєцький цінував і не раз згадував у своїх працях. Про силу особистого впливу Д. Ковальченка на українського історика вже писав Л. Бородкін, звертаючи увагу на сформульовану Віталієм Васильовичем «аксіому Д. Ковальченка» [1, с. 222–223].

Друге, насправді хронологічно перше джерело, – знакова література, головним чином зарубіжна, або «фольклор освічених людей» [8, с. 7–8], як називав її сам В. В. Підгаєцький. До цієї зарубіжної літератури він мав доступ завдяки перекладам українською, зробленим у журналі «Всесвіт», – ковток інтелектуального повітря для спраглою інтелігента твердої радянської епохи. Таким був шлях Віталія Васильовича від «літературного структуралізму» до «кліометрики» й, відповідно, до системної методології. Саме цей шлях й закарбувався у вченого як у вигляді своєрідного сприйняття ним системної методології, так і у специфіці його письма, на яку ми вже вказували: він обживав формалізований простір методології, яка оперувала мовою цифр та схем-формулярів, надаючи різним системним явищам власні імена зі світової літератури. Це був, серед інших, один із шляхів реалізації вченим принципу: «Гуманітарна наука має бути гуманною».

Віталія Васильовича супроводжувала якась дитяча, наївна віра у раціональність світу, віра в те, що достатньо істориком замислитися над тим, чим він займається в процесі власних історіографічних досліджень, що достатньо зусилля-рефлексії над собою, щоб усвідомити, що всі ми насправді включені у процес стихійного моделювання. Цей шлях перетворення «стихійного модельєра» (вираз Віталія Васильовича) на історика, що робить модельну методологію сферою свого усвідомленого вибору, з усіма наслідками такого вибору – нормами

та вимогами, які висуваються до наукового моделювання, учений назвав *ефектом Журдена* – персонажа Мольєра, який, за сюжетом, дуже зрадив, коли дізнався, що, виявляється, він весь час розмовляв прозою. Так і історики в силу специфіки своєї спеціальності приречені на моделювання, проте більшість із фахівців просто не знають про це.

Цей ефект, з одного боку, тримається на певній *антропології* – на визначенні людини як істоти, що здатна створювати моделі [8, с. 379], а з іншого – на специфіці «об'єкта» історичного дослідження, котре є минулим, пов'язаним з людиною. Специфіка ж історичної науки полягає в тому, що історик має справу не з «об'єктом» в його безпосередній даності, а із залишками інформації щодо цього «об'єкта». Зрозуміло, що самі ці залишки є лише моделлю минулого у тому сенсі, у якому Віталій Васильович визначає модель.

6. Чому методологічна спадщина В. В. Підгаєцького є порівняно незатребуваною на сьогодні: замість післямови

Не лише тому, що «нема пророка у своїй вітчизні». На це питання сам історик відповів у статті «Постмодернізм чи модернізм: уявне минуле чи інваріантне майбутнє?», де зауважив, серед іншого, на традиційній нелюбові істориків до математики. Проблема, здається, є складнішою. Запізніла комп'ютеризація, пов'язана із системною методологією та структуралізмом, прийшла в СРСР у час, коли на Заході з'явилася вже отрута постмодернізму й настав час руйнування, деконструкції систем, а не їх створення. Власне наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. Віталій Васильович зі своїми поглядами опинився у Дніпропетровську між двох груп істориків.

Старого консервативного крила, що відстоювало ідеали домінерної історичної науковості XIX ст., – байдуже, чи в її національній («сільські інтелігенти»), чи «інтернаціональній» (імперській або марксистській) інтерпретації. Для постмодерного крила молоді генерації, до рук якої під час перебудовного публікаторського буму потрапили не лише твори структуралістів, але й постструктуралістів, які здійснювали жорстку критику того варіанта системної методології, яку взявся розробляти В. В. Підгаєцький, ця методологія не мала беззаперечного авторитету.

Покоління Віталія Васильовича шукало вихід із методологічної кризи, пов'язаної з квазімарксистською методологією, який Віталій Васильович позначив як «святкові окуляри тітоньки Поллі». Йшов пошук заміни універсальній (в сенсі всеохоплюючій) марксистській методології. Й така заміна бачилася в системній методології – як відповідь на кризу квазімарксизму. Отже, для В. В. Підгаєцького марксизм був живий, навіть дуже живий, у той час як для молоді генерації – вже давно мертвий. Але справа виглядала ще гірше. Мертвою

здавалася й системна методологія, пов'язана з модерністським проектом теоретичного структуралізму.

Таким чином, якщо методологія В. В. Підгаєцького має беззастережне значення, то воно полягає не лише в тому, що йому таки вдалося запропонувати власний варіант системної-модельної-знакової методології, а в демонстрації вдалого досвіду сполучення етичного, гуманного та гуманітарного моменту з формалізмом цієї методології – досвіду бути «кліометристом» і залишатися, у той же час, «гуманітарієм». Віталій Васильович зробив не те, що традиційно роблять представники цеху істориків, які змінили власні переконання на «віру» точних наук. Зазвичай ця зміна історичних переконань супроводжується «оцифровуванням гуманітарного», перекладом «мови наративів» на «мову цифр». Віталій Васильович запропонував іншу стратегію – стратегію перекладу «мови цифр» на «мову літератури» (людини). У такому «адаптованому» варіанті *письмо* та *методологія* В. В. Підгаєцького являє собою готовий для споживання істориками інтелектуальний продукт.

Інтелектуальна спадщина В. В. Підгаєцького – намагання синтетичного погляду на історичні процеси – є своєрідним викликом постмодерній реальності, реальності, яка давно вже не вірить у свою цілісність та логічність, але не полишає сподівань на те, що комусь-таки вдалося й, значить, ще вдасться побудувати свій затишний та внутрішньо несуперечливий світ, у якому можна було б мешкати людині, не втрачаючи людського.

Бібліографічні посилання

1. *Бородкин Л. И.* АХИОМАТА MINORA: Памяти Виталия Васильевича Подгаецкого / Л. И. Бородкин // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – 2005 (апрель). – № 33. – С. 221–225.

2. *Бородкин Л. И.* Модели, системы, знаки в познавательном пространстве В. В. Подгаецкого: рец. на кн.: Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001. – 391 с. / Л. И. Бородкин // Информ. бюл. Ассоциации «История и компьютер». – 2005 (апрель). – № 33. – С. 230–234.

3. *Бородкин Л. И.* Віталій Подгаєцький: наука как урок нравственности / Л. И. Бородкин // Ейдос: альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 442–457.

4. *Масненко В. В.* «Пасічник», або «кращий землероб» історичної ниви: аграрні сюжети наукової спадщини Віталія Підгаєцького / В. В. Масненко // Укр. селянин: зб. наук. праць. – Черкаси, 2010. – Вип. 12. – С. 28–31.

5. *Підгаєцький В. В.* Джерелознавство ХХ століття: тенденція, акценти, наголоси / В. В. Підгаєцький // Вісн. Дніпропетр. ун-ту: Історія та археологія. – 2000. – Вип. 8. – С. 7–9.

6. *Підгаєцький В. В.* Комп'ютерне моделювання і філософія історії як сукупність інтерпретацій: “Imaginary gardens with real toads in them”? Варіації на тему

Маріани Мур. Версія третя / В. В. Підгаєцький // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 122–137.

7. Підгаєцький В. В. «Орач льодовика» і його «історії» як метафори минулих часів / В. В. Підгаєцький // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 106–124.

8. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття / В. В. Підгаєцький. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94(477)

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПРОФЕСОР МИКОЛА ПАВЛОВИЧ КОВАЛЬСЬКИЙ (1929–2006)
ЯК ПЕДАГОГ ТА ОРГАНІЗАТОР НАУКИ**

Всвітлені основні аспекти педагогічної, науково-дослідної та організаційної діяльності засновника дніпропетровської школи джерелознавців, доктора історичних наук, професора М. П. Ковальського.

Ключові слова: аспірантура, дидактика, дисертація, історичне джерелознавство, методологія історії, музейна справа, навчально-методична література, педагогічна думка, студентський науковий гурток.

Освещены основные аспекты педагогической, научно-исследовательской и организационной деятельности основателя днепропетровской школы источниковедов, доктора исторических наук, профессора Н. П. Ковальского.

Ключевые слова: аспирантура, дидактика, диссертация, историческое источниковедение, методология истории, музейное дело, учебно-методическая литература, педагогическая мысль, студенческий научный кружок.

The basic aspects of pedagogical, research and organizational activity of founder of Dnepropetrovsk school of researchers of historical sources, doctor of historical sciences, Professor M. P. Kovalsky are lighted up in the article.

Key words: аспирантура, didactics, dissertation, historical source study, methodology of history, museum business, educational and methodical literature, pedagogical idea, student's scientific group.

У 2011 р. відбулися п'яті роковини із дня смерті одного з видатних істориків, засновника потужної української школи джерелознавців Миколи Павловича Ковальського. Під його керівництвом були підготовлені й захищені 28 кандидатських дисертацій аспіран-

Маріани Мур. Версія третя / В. В. Підгаєцький // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки. – К., 2006. – Вип. 1. – С. 122–137.

7. Підгаєцький В. В. «Орач льодовика» і його «історії» як метафори минулих часів / В. В. Підгаєцький // Україна модерна. – 2005. – Ч. 9. – С. 106–124.

8. Підгаєцький В. В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття / В. В. Підгаєцький. – Д.: Вид-во Дніпропетр. ун-ту, 2001.

Надійшла до редколегії 14.11.2011

УДК 94(477)

Ю. А. Святець

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

**ПРОФЕСОР МИКОЛА ПАВЛОВИЧ КОВАЛЬСЬКИЙ (1929–2006)
ЯК ПЕДАГОГ ТА ОРГАНІЗАТОР НАУКИ**

Всвітлені основні аспекти педагогічної, науково-дослідної та організаційної діяльності засновника дніпропетровської школи джерелознавців, доктора історичних наук, професора М. П. Ковальського.

Ключові слова: аспірантура, дидактика, дисертація, історичне джерелознавство, методологія історії, музейна справа, навчально-методична література, педагогічна думка, студентський науковий гурток.

Освещены основные аспекты педагогической, научно-исследовательской и организационной деятельности основателя днепропетровской школы источниковедов, доктора исторических наук, профессора Н. П. Ковальского.

Ключевые слова: аспирантура, дидактика, диссертация, историческое источниковедение, методология истории, музейное дело, учебно-методическая литература, педагогическая мысль, студенческий научный кружок.

The basic aspects of pedagogical, research and organizational activity of founder of Dnepropetrovsk school of researchers of historical sources, doctor of historical sciences, Professor M. P. Kovalsky are lighted up in the article.

Key words: аспирантура, didactics, dissertation, historical source study, methodology of history, museum business, educational and methodical literature, pedagogical idea, student's scientific group.

У 2011 р. відбулися п'яті роковини із дня смерті одного з видатних істориків, засновника потужної української школи джерелознавців Миколи Павловича Ковальського. Під його керівництвом були підготовлені й захищені 28 кандидатських дисертацій аспіран-

тів, із яких на сьогодні принаймні 12 – доктори наук. Така статистика не може не свідчити про неабиякий педагогічний талант непере- реченого вченого.

Я належу до молодого покоління вихованців Миколи Павловича Ковальського. Вважаю, мені пощастило, що свого часу я потрапив саме на його кафедру. Адже справді у другій половині 80-х рр. ХХ ст. це була кафедра (у класичному розумінні) професора М. П. Ковальського. Перше, що мене, випускника економічного факультету, неабияк вразило, – бачення Миколою Павловичем навчального процесу саме як пізнавального, а точніше – як дослідного. Такої традиції там, де я здобував диплом, при всій повазі до наших викладачів, не існувало: процес пізнання обмежувався навчальною програмою дисципліни, текст якої викладено в підручнику або в курсі лекції. В усякому разі моє самовдосконалення в позаурочний час зосереджувалося на опануванні систем програмування та комп'ютерної техніки, що, власне, мені згодилося вже при роботі на історичному факультеті.

У ґрунтовному дослідженні студентського життя українського джерелознавця один із його острозьких учнів Віталій Яремчук зауважив: «Слід сказати, що педагогічні навички, які пізніше прислужились Миколі Павловичу в роки викладацької праці в середніх школах м. Острога і вузах України, були набуті ним не тільки на викладах університетських професорів та доцентів, але й у результаті самостійного вивчення ще в студентські роки спеціальної літератури з методики викладання історії» [28, с. 22]. Певне, саме таке уважне ставлення до педагогіки дозволило М. П. Ковальському під час навчання з 1950 р. два останні роки на заочному відділенні [15, с. 30] ще студентом обійняти «посаду вчителя Острозької семирічної школи № 3, де спочатку викладав англійську мову (тому що не було вакансії вчителя історії), а згодом, з 1951 р., історію та конституцію, певний час навіть географію» [28, с. 26]. Одна з учениць М. П. Ковальського, професор Г. К. Швидько, назвала такий цікавий факт, що у школі «молодог вчителя, студента-заочника колеги називали «професором Ковальським» [27, с. 14].

Слід зауважити, що педагогічна харизма Н. П. Ковальського мала прояв уже в молодому його віці. Про це, зокрема, пише один із студентів 1951–1956 рр. історичного факультету Львівського університету С. Макарчук: «... неординарність Миколи Ковальського вже від початку навчання в аспірантурі була помічена не тільки викладачами, але й студентами» [19, с. 12]. Пізніше, коли після захисту 1958 р. кандидатської дисертації Микола Павлович працював в Українському державному музеї етнографії та художнього промислу АН УРСР і очолював відділ етнографії, за словами С. Макарчука, «... виразною була така риса молодого керівника, як почуття відповідальності

за авторитет установи, в якій працював, і відділу, який очолював» [19, с. 19]. Це полягало «і в його бажанні всіляко сприяти тому, щоб працівники і відділу, і музею виходили на важливі наукові конференції поза межами Львова з актуальними і ґрунтовними дослідженнями» [19, с. 19]. У подальшому, при роботі на Дніпропетровщині, М. П. Ковальський так само участь молоді в наукових конференціях не тільки локального, а й загальносоюзного масштабу вважав не тільки корисним, а й необхідним засобом підвищення інтелектуального досвіду історика-дослідника та історика-вчителя [2; 5; 7; 9; 11; 13; 16; 17; 22].

Один із соратників у педагогічній діяльності не тільки в Острозі, а й у Дніпропетровську професор А. Зав'ялов зауважив, що після того, як М. П. Ковальський за результатами конкурсу посів посаду декана заочного навчання Дніпропетровського державного університету, він «... здійснив кардинальну перебудову організації заочного навчання» [15, с. 32]. Одним із нововведень М. П. Ковальського як декана стало проведення щорічних науково-практичних конференцій, на яких робили доповіді та виступали із повідомленнями самі заочники [15, с. 32]. Про самовідданість М. П. Ковальського в цій роботі говорить також професор Г. К. Швидько, водночас підкреслюючи: «Якось він умів так працювати з заочниками, що вони його дуже поважали як керівника, в першу чергу. Він знав їхні проблеми, намагався кожному допомогти. При цьому він був дуже вимогливим і суворим» [26, с. 28].

Одним із найголовніших принципів організації наукової діяльності на кафедрі М. П. Ковальський вважав наявність вертикальної осі досліджень від студента-першокурсника до поважного професора [12; 20; 22]. Так, професор А. Зав'ялов зауважував: «Мене й раніше завжди захоплювало те, з якою любов'ю ставився Микола Павлович до своїх учнів; і вони віддячували йому взаємною любов'ю. Він ніколи не ходив сам, довкола нього завжди юрмився гурт молодих людей, захоплених розмовою з професором» [15, с. 32].

Микола Павлович вважав і неодноразово підкреслював, що геніяни, особливо в історичній науці, не народжуються, а геніїв як діамант формують огранкою. У цій фразі закладено кілька ключових імпульсів наукового процесу в баченні Миколи Павловича. По-перше, це наполеглива копітка робота молодого дослідника. Кожен із його учнів може відверто сказати, що до робіт у професора М. П. Ковальського залучалися винятково трудоголіки. По-друге, це врахування особистості молодого людини, увага до її захоплень, плекання унікальної «огранки» майбутнього вченого. Микола Павлович надзвичайно відповідально ставився до надій і сподівань молодого зміни, беручи до уваги і викристалізовуючи їх природні здібності до пізнання, зацікавленість у тематиці, а також захоплення справою. Гадаю, дово-

лі показовою буде цитата (мовою оригіналу) з опублікованого професором, отцем Ю. А. Мициком листа до нього М. П. Ковальського, датованого 30 квітня 1979 р.: «Ще нам всем до вершин далеко, не надо так обращаться с молодежью, я не за их зазнайство, но и без подчеркивания превосходства, не надо сбивать их на путь боязни, там где это не нужно» [20, с. 57]. По-третє, завжди йшлося про активну взаємодію досвідченого педагога-науковця та студента чи аспіранта. Микола Павлович стверджував, що взаємообмін ідеями, наукові дискусії сприяють не тільки формуванню спільного семантичного простору, а й загартовують молодого науковця через випробовування його результатів у подекуди гострій полеміці. І, по-четверте, неабияку роль в організації наукової роботи Микола Павлович відводив такому педагогічному прийому, як особистий приклад. Власне його постійна наукова активність ставала вагомим аргументом для багатьох студентів у виборі спеціалізації по кафедрі професора М. П. Ковальського. Професор Г. К. Швидько стверджує, що «... його лекційні курси, науково-дослідна робота зі студентами, власна наукова робота над докторською дисертацією стають еталоном науково-педагогічної діяльності викладача факультету» [27, с. 15]. За словами Ганни Кирилівни, з приходом М. П. Ковальського на факультет активізувалася і робота з підготовки кадрів через аспірантуру [27, с. 15; 9, 10, 22]. Отже, Микола Павлович вбачав у середовищі учнівської та студентської молоді майбутнє історичної науки. Як професор університету він дбав і про Малу академію наук.

С. В. Абросимова звернула увагу на той факт, що «... творча діяльність професора Ковальського має не тільки когнітивний напрямок (створення нових знань), але й дидактичний» [1, с. 41]. Це проявилось в тому, що педагог розробив комплекс ґрунтовних джерелознавчих курсів (джерелознавство, історична хронологія, дипломатика, музеєзнавство, історична евристика та бібліографія тощо), а також видав низку навчально-методичних посібників, «... які містять конкретні рекомендації студентам і є орієнтиром у їх навчальній і науково-дослідній роботі» [1, с. 41]. Найважливіше, що більшість цих видань не втратила свого дидактичного значення і нині.

Микола Павлович приділяв неабияку увагу систематичній роботі студента з емпіричним матеріалом [5; 7; 8; 11; 14]. Причому ця вимога стосувалася не тільки курсових чи дипломних робіт. Увесь навчальний процес був підпорядкований цьому принципу. Професор Г. К. Швидько згадує, що у «трикімнатній квартирі п'ятиповерхового будинку на проспекті Гагаріна» Микола Павлович вмістив і бібліотеку, послугами якої «з унікальними для Дніпропетровська книгами протягом двох десятків років користувалися аспіранти та дипломники історичного факультету» [27, с. 15; 21].

Професор М. П. Ковальський був одним із небагатьох представників факультету, котрий приходив на лекції з парою валіз книг майже до кожної теми занять. І вже під час самої лекції студенти мали можливість через ці книги долучитися до наукової реальності. Такий приклад виявився доволі «інфекційним». Професор Г. К. Швидько згадує: «Як і наш шеф, ми тягали з собою набиті книгами і картками портфелі, читали і конспектували книги і статті при будь-якій нагоді – на різних зборах, на безплідних лекціях і семінарах» [26, с. 25; 5, с. 5]. Це й не дивно, адже загальновідомо, що для Миколи Павловича властивий був культ книги, культ документа, культ джерела пізнання. Типовим явищем на кафедрі було мало не щоденне обговорення книжкових новинок. Будучи достоту комунікабельним, Микола Павлович підтримував активні зв'язки з науковцями Радянського Союзу, Польщі, Канади та інших країн. Тож листування з колегами дозволяло йому бути поінформованим щодо новинок наукової та навчальної історичної літератури.

Обов'язковою складовою роботи історика М. П. Ковальський вважав роботу із джерелами. С. В. Абросимова, зокрема, згадувала: «Він ніколи не гребує «чорною» роботою в архівах, навпаки, ця робота надає йому особливого задоволення» [1, с. 38; 14]. Цікаво, що колишня директор Центрального державного історичного архіву України (м. Київ) Л. Гісцова визнала неабияку «роль М. П. Ковальського у підготовці істориків-джерелознавців» [10, с. 35]. І річ не тільки в тих навчальних посібниках, які підготував і видав М. П. Ковальський, а й у тому, що «студенти історичного факультету Дніпропетровського університету, починаючи з кінця 70-х років, щорічно відбували практику в ЦДІАК України» [10, с. 35]. За словами Л. Гісцовой, саме такий педагогічний захід сприяв тому, що «... для деяких з них архів став справжньою науковою лабораторією, головним керівником у якій був Микола Павлович. Починаючи з курсових робіт, тематика досліджень переростала в кандидатські, а згодом і докторські дисертації, джерелом для яких були документи ЦДІАК України» [10, с. 35–36].

Особливого значення Микола Павлович надавав підготовці й проведенню семінарських занять. Тут професор був вимогливим і до студентів, і до себе. Він не мислив практичної частини курсу без наочних посібників, роздаткових матеріалів чи ілюстративно-демонстраційних засобів. Насамперед заняття із джерелознавства чи спеціальних історичних джерел не мислилися без ознайомлення й ретельного розбору самих джерел. У такий спосіб Микола Павлович формував не тільки необхідні навички опанування матеріалу, а й завоювання критичного підходу до документів та вміщеної до них інформації. Демонстрація діафільмів, мікрофільмів та ксерокопій у роки,

коли комп'ютерні технології ще не набули сучасної досконалості, сприяла формуванню інтересу до предмета вивчення, оскільки вносила різноманітність у навчальний процес, а найголовніше, про що постійно дбав Микола Павлович, посилювала інформативну насиченість дисципліни.

Педагогічний авторитет М. П. Ковальського сформувався і в результаті особистої подвижницької самовідданої наукової праці, яка не залишалася осторонь уваги студентів. Такими ж подвижниками ставали і його учні. Одна з них, С. В. Абросимова, підкреслювала: «Вражає колосальна працездатність, титанічна евристична робота вченого в архівах і бібліотеках, виявлення документів з історії... у великому масиві документальних публікацій» [1, с. 36–37]. Професор С. І. Світленко також зауважив, що «... М. П. Ковальському була притаманна схильність до широкої і тривалої евристичної діяльності в архівосховищах та бібліотеках, у процесі якої науковець часто виступав першопроходцем» [23, с. 27; 24, с. 17]. Ще одним із дидактичних прийомів, без якого М. П. Ковальський не мислив прийняття історичного матеріалу студентом чи аспірантом, було осягнення термінології. Саме тому, на думку С. В. Абросимової, «... праці Миколи Павловича відзначаються термінологічною чіткістю, високою мовною культурою, поясненням «нових» термінів, які автор вводить у текстову «канву», «розшифруванням» іменних реалій, що подає автор у своїх творах» [1, с. 37]. Це, на думку самого М. П. Ковальського, є однією з ознак професійності будь-якого дослідника, оскільки його професіоналізм проявляється і в тому, наскільки у творі «помітна повага автора до джерел» [18, с. 18].

Але, мабуть чи не винятковий час професор М. П. Ковальський відводив позааудиторному спілкуванню зі студентами, аспірантами, колегами. Зануреність у науку проявлялася навіть у тих жартах, якими обмінювалися причетні до когорти Миколи Павловича. Почасти це було добродушним кепкуванням з окремих обмовок або кумедних життєвих ситуацій як самого професора, так і його учнів і колег. Про це, зокрема, написав один із його талановитих учнів – гваньїнізнавець О. О. Дячок [11].

Але запам'ятався Микола Павлович ще й іншим. Маючи поважний стус і вік, він все ще формулював наукові питання, відповіді на які шукали всі, хто довкола нього перебував. Оця невгамовна спрага до пізнання й закріпила за Миколою Павловичем загальну думку як про генератора ідей. Про це, зокрема, можна дізнатися з меморіального есе відомого спеціаліста з історії наукової української діаспори А. Є. Атаманенко [2, с. 107–108; 25].

До дидактичних засобів слід віднести й організацію пізнавального процесу в рамках студентських наукових гуртків. Як згадує профе-

сор Г. К. Швидько, наприкінці 60-х рр. ХХ ст. на історичному відділенні історико-філологічного факультету діяли лише два гуртки, одним із яких керував тоді ще доцент М. П. Ковальський [26, с. 20–23]. Під його керівництвом тодішні студенти-гуртківці «... вчилися розшукувати і опрацьовувати літературу до обраної теми, історичні джерела, аналізувати їх, порівнювати та пов'язувати між собою свідчення різних джерел, виявляти достовірність джерел, ступінь адекватності відображення в них історичної дійсності тощо» [26, с. 24]. Важливо, що ця подвижницька праця мала свій і матеріальний результат. Як свідчить Г. К. Швидько, у 1970 р. саме за активної участі М. П. Ковальського на історико-філологічному факультеті вийшов друком перший збірник студентських наукових робіт, до авторського колективу прилучилися й гуртківці [26, с. 24].

Не буде перебільшенням сказати, що такий його авторитет у науці був перенесений і у сферу ділового та побутового життя. Молодь та колеги прямували до кабінету завідувача кафедри не тільки з науковими проблемами, а надзвичайно часто, щоб порадитися з одним із патріархів факультету щодо життєвих питань, а це, на моє глибоке переконання, є ознакою саме педагогічної харизми Миколи Павловича Ковальського.

Бібліографічні посилання

1. *Абросимова С.* Адепт джерелознавства / С. Абросимова // *Осягнення історії* / ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Н. Й., 1999. – С. 36–43.
2. *Атаманенко А. Є.* Пам'яті вчителя – видатного українського історика Миколи Павловича Ковальського / А. Є. Атаманенко // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 106–111.
3. *Атаманенко В.* Проблеми історії ранньомодерного Острога в творчості М. П. Ковальського / В. Атаманенко // *Наук. зап. Іст. науки* / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л.-Р. Винар та ін. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 62–73.
4. *Атаманенко В. Б.* Острозький період в науковій діяльності М. П. Ковальського / В. Б. Атаманенко // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 112–118.
5. *Белкин Д.* М. П. Ковальський глазами студента начала 90-х / Д. Белкин // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: міжвуз. зб. наук. пр.* / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – С. 3–6.
6. *Близняк М.* Освітня Острожчини в науковому доробку М. П. Ковальського / М. Близняк // *Наук. зап. Іст. науки* / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л.-Р. Винар та ін. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 74–80.
7. *Ващенко В.* Професор М. П. Ковальський: людина, викладач, науковець (ретроспекції та рефлексії) / В. Ващенко // *Осягнення історії* / ред. Л. Винар. – Острог; Н. Й., 1999. – С. 67–69.
8. *Воронов В.* Джерелознавчі лектури В. Б. Антоновича та В. Й. Ключевського на фоні споминів про Миколу Павловича Ковальського / В. Воронов, Є. Чер-

нов // *Наук. зап. Іст. науки / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л.-Р. Винар та ін. – Острого, 2008. – Вип. 12. – С. 81–92.*

9. *Воронов В. І.* Джерелознавство: науковий статус, дисциплінарне поле і дидактичний образ на сучасному етапі / В. І. Воронов // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: міжвуз. зб. наук. пр. / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – С. 36–44.*

9. *Воронов В. І.* Мій образ професора М. П. Ковальського / В. І. Воронов // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 92–99.*

10. *Гісцова Л.* Микола Павлович Ковальський як дослідник документів Центрального державного історичного архіву України в м. Києві / Л. Гісцова // *Осягнення історії / ред. Л. Винар, І. П. – Острого; Н.-Й., 1999. – С. 33–36.*

11. *Дячок О. О.* Відзначення 75-ліття Миколи Павловича Ковальського / О. О. Дячок // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 100–105.*

12. *Дячок О.* Штрихи до портрета Миколи Павловича Ковальського // *Наук. зап. Іст. науки / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л.-Р. Винар та ін. – Острого, 2008. – Вип. 12. – С. 36–43.*

13. *Журба А.* Слово про вченого / А. Журба // *Осягнення історії / ред. Л. Винар, І. П. – Острого; Н.-Й., 1999. – С. 69–70.*

14. *Журба О. І.* Образ археографії в наукових уявленнях М. П. Ковальського / О. І. Журба // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: міжвуз. зб. наук. пр. / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – С. 7–13.*

15. *Зав'ялов А.* Николай Павлович Ковальский: педагог, исследователь, патриот / А. Зав'ялов // *Осягнення історії: зб. наук. пр. на пошану проф. Миколи Павловича Ковальського з нагоди 70-річчя / ред. Л. Винар, І. Пасічник. – Острого; Н.-Й., 1999. – С. 29–33.*

16. *Земський Ю.* Фахове покликання та суспільно-політичні випробовування історика М. П. Ковальського / Ю. Земський // *Наук. зап. Іст. науки / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л.-Р. Винар та ін. – Острого, 2008. – Вип. 12. – С. 30–35.*

17. *Ковальова І. Ф.* Я мала щастя працювати разом з М. П. Ковальським / І. Ф. Ковальова // *Наук. зап. Іст. науки / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л.-Р. Винар та ін. – Острого, 2008. – Вип. 12. – С. 5–11.*

18. *Ковальський М. П.* Історик і історіографія // *Дніпропетр. іст.-археограф. зб. / ред. С. В. Абросимова, О. І. Журба. – Д., 1997. – Вип. 1. – С. 18.*

19. *Макарчук С.* Микола Ковальський у колі етнографів (1960–1963) / С. Макарчук // *Наук. зап. Національн. ун-ту «Острозька академія». Іст. науки / ред. І. Д. Пасічник, Л. Винар. – Острого, 2004. – Вип. 4: На пошану професора Миколи Павловича Ковальського. – С. 11–23.*

20. *Мицик Ю. А.* З листів М. П. Ковальського / Ю. А. Мицик // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 34–75.*

21. *Мицик Ю. А.* Спомини про Любов Кирилівну Ковальську / Ю. А. Мицик // *Наук. зап. Іст. науки / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л.-Р. Винар та ін. – Острого, 2008. – Вип. 12. – С. 12–21.*

22. *Назаренко Ю. В.* Эпизоды из воспоминаний об учителе и друге / Ю. В. Назаренко // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 85–91.*

23. *Світленко С. І.* Особистість і творча спадщина професора М. П. Ковальського в предметному полі теорії історичного пізнання / С. І. Світленко // *Наук. зап. Іст. науки* / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л. -Р. Винар та ін. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 23–29.

24. *Світленко С. І.* Світ джерелознавства професора М. П. Ковальського / С. І. Світленко // *Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: міжвуз. зб. наук. пр.* / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – С. 13–22.

25. *Хеленюк А.* Микола Павлович Ковальський та Любомир Винар (до питання взаємовідносин двох вчених) / А. Хеленюк // *Наук. зап. Іст. науки* / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л. -Р. Винар та ін. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 44–61.

26. *Швидько Г. К.* Буденна велич вченого і педагога / Г. К. Швидько // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 20–33.

27. *Швидько Г. К.* Щоб горіла свіча (пам'яті професора М. П. Ковальського) / Г. К. Швидько // *Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum...* / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 12–17.

28. *Яремчук В.* Студентські роки М. П. Ковальського / В. Яремчук // *Осягнення історії: зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя* / ред.: Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Н.-Й., 1999. – С. 18–29.

Надійшла до редколегії 19.12.2011

УДК – 930. 1 (477. 63)

О. В. Леонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У статті проаналізовано погляди вітчизняних учених на проблему історіографічного процесу в регіональному вимірі, а також можливість втілення теоретичного концепту регіональної історіографії у практичних дослідженнях. Автором запропонована власна модель дослідження історіографічного процесу в контексті впливу регіональних соціокультурних факторів та інтелектуальних орієнтирів.

Ключові слова: історіографічний процес, регіональна історіографія, історіографічний синтез, історіографічний регіон, історична самосвідомість, історіографічне районування, модель.

В статье проанализированы взгляды отечественных учёных на проблему историографического процесса в региональном измерении, а также возможность воплощения концепта региональной историографии в практических исследованиях. Автором предложена собственная мо-

23. *Світленко С. І.* Особистість і творча спадщина професора М. П. Ковальського в предметному полі теорії історичного пізнання / С. І. Світленко // Наук. зап. Іст. науки / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л. -Р. Винар та ін. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 23–29.

24. *Світленко С. І.* Світ джерелознавства професора М. П. Ковальського / С. І. Світленко // Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України. Теорія. Методика. Практика: міжвуз. зб. наук. пр. / ред. кол.: А. Г. Болебрух (відп. ред.) та ін. – Д., 2009. – С. 13–22.

25. *Хеленюк А.* Микола Павлович Ковальський та Любомир Винар (до питання взаємовідносин двох вчених) / А. Хеленюк // Наук. зап. Іст. науки / ред. кол.: І. Д. Пасічник, Л. -Р. Винар та ін. – Острог, 2008. – Вип. 12. – С. 44–61.

26. *Швидько Г. К.* Буденна велич вченого і педагога / Г. К. Швидько // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 20–33.

27. *Швидько Г. К.* Щоб горіла свіча (пам'яті професора М. П. Ковальського) / Г. К. Швидько // Микола Павлович Ковальський. Ad gloriam... Ad honores... Ad memorandum... / відп. ред. Г. К. Швидько. – Д., 2007. – С. 12–17.

28. *Яремчук В.* Студентські роки М. П. Ковальського / В. Яремчук // Осягнення історії: зб. наук. пр. на пошану проф. М. П. Ковальського з нагоди 70-річчя / ред.: Л. Винар, І. Пасічник. – Острог; Н.-Й., 1999. – С. 18–29.

Надійшла до редколегії 19.12.2011

УДК – 930. 1 (477. 63)

О. В. Леонова

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПРОЦЕС У РЕГІОНАЛЬНОМУ ВИМІРІ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА

У статті проаналізовано погляди вітчизняних учених на проблему історіографічного процесу в регіональному вимірі, а також можливість втілення теоретичного концепту регіональної історіографії у практичних дослідженнях. Автором запропонована власна модель дослідження історіографічного процесу в контексті впливу регіональних соціокультурних факторів та інтелектуальних орієнтирів.

Ключові слова: історіографічний процес, регіональна історіографія, історіографічний синтез, історіографічний регіон, історична самосвідомість, історіографічне районування, модель.

В статье проанализированы взгляды отечественных учёных на проблему историографического процесса в региональном измерении, а также возможность воплощения концепта региональной историографии в практических исследованиях. Автором предложена собственная мо-

дель исследования историографического процесса в контексте влияния региональных социокультурных факторов и интеллектуальных ориентиров.

Ключевые слова: историографический процесс, региональная историография, историографический синтез, историографический регион, историческое самосознание, историографическое районирование, модель.

The article deals with the views of domestic scientists on the issue of historiography process in the regional perspective, and the ability to implement of the theoretical concept of regional historiography in practical research. The author proposed its own model of historiography research process in the context of the impact of regional socio-cultural factors and intellectual orientations.

Key words: historiography process, regional historiography, historiography synthesis, historiography region, historical consciousness, historiography zoning, model.

Дослідження історіографічного процесу в регіональному вимірі є одним зі способів розширення традиційного концепту історіографії, який більшістю вітчизняних істориків представляється сьогодні як вивчення попередніми українськими дослідниками проблем історії України. Таким чином, за рамками української історичної науки залишається велика когорта істориків – дослідників всесвітньої історії та її напрямків, «не українських» за походженням та орієнтаціями істориків, які працювали й створювали свої наукові праці все ж таки на території України. Регіональний підхід дозволяє побачити всю багатомірність, багатоаспектність та різнорівневість явищ і процесів, що стосуються створення та функціонування історичного знання на місцевому та загальному рівнях.

Регіональні підходи до вивчення історичної науки поступово знаходять місце на вітчизняному просторі, що репрезентовано оформленням нових дисциплін – таких, як регіональна історія та регіональна історіографія. Ці підходи представлені у працях І. І. Колесник [5; 6], Т. М. Попової [7–9], Я. В. Верменич [1; 2], О. І. Журби [3; 4], Є. А. Чернова [10; 11], на сторінках спеціалізованої періодики («Регіональна історія України» з 2007 р.), у матеріалах конференцій із відповідної тематики (наприклад, «Регіональне та загальне в історії», Д., 1995), у системі університетських навчальних дисциплін.

Становлення нових напрямів науки нерозривно пов'язане із пошуками адекватних понять та термінологічною плутаниною, розмежуванням предметних сфер з іншими дисциплінами. Автор свідомо уникає таких термінологічних «баталій» з огляду на високий ступінь їх актуалізованості та обговорюваності, проте все ж таки необхідно зупинитись на деяких принципових моментах.

Що стосується генеалогії регіональних досліджень, то регіоналістика була характерна ще для «київської школи» В. Б. Антоновича, а її витoki належать до останньої третини ХІХ ст. [9, с. 35]. Існують і інші думки з цього приводу: наприклад, що «регіональна історія була одним з найпоширеніших жанрів історіописання» ще з другої половини ХVІІІ ст., а «регіоналізм» властивий українцям як «стиль мислення та спосіб життя» [5], або ж «історична регіоналістика в Україні існує вже понад два століття, але донедавна вона не мала належного теоретико-методологічного обґрунтування» [2, с. 3].

Необхідно наголосити на принциповій різниці між історичною регіоналістикою, історичним краєзнавством (по суті, історією регіонів), з однієї сторони, та регіональною історією – з іншої. Для перших двох напрямів, достатньо традиційних для вітчизняного дискурсу, є характерним вивчення історичних процесів у конкретних регіонах у рамках логіки пояснення одиничного через ціле, проте в такому випадку залишається дуже багато «виключень» та «похибок». Парадигмальною відмінністю регіональної історії та її змістом як особливого підходу та дисципліни є більш глибоке розуміння цілого через його одиничний прояв, а відповідно це – не історія регіонів, а виявлення їх [11, с. 47]. Метою регіональної історії є пізнання цілісності через дослідження її окремих частин, тобто рух від «реконструкції окремих фактів до узагальнюючих «картинок», від «картинок» до історичної картини» [11, с. 62].

Історіографічний процес (у порівнянні з історичним) в регіональному вимірі має свою специфіку дослідження, викликану як «приналежністю «історіографічного» до мінливої сфери інтелектуального, так і наявною традицією прийомів історіографічного дослідження, яка зосереджена в основному на одиничних історичних текстах дуже обмеженого кола «видатних» авторів [3, с. 53]. Що ж до змісту терміна «історіографічний процес», то його було введено в науковий обіг ще в 1970–1980-х рр. Л. Кертманом на позначення процесу розвитку історичної науки. У зв'язку з останніми тенденціями розвитку історіографії та розширенням її предметного поля цей термін також почали трактувати в більш широкому значенні: так, на думку Т. М. Попової, «історіографічний процес – це історичне пізнання як складно-структуроване соціокогнітивне явище» [7].

Категорія «регіональна історіографія» вже стала предметом спеціального розгляду для вітчизняних дослідників. Першість у її застосуванні належить І. І. Колесник, для якої регіональна історіографія – це проекція поняття «локальна історія» на вивчення історії історичної науки; у ній поєднується «часткове та загальне, національне та тотальне в історії історичної науки. Це певний просторово-часовий вияв загального історіографічного процесу» [6, с. 66].

На думку Т. М. Попової, «... розвиток історичної науки в регіонах виступає в якості складової єдиного історіографічного процесу». Разом з тим дослідниця розглядає регіональний історіографічний процес як самодостатнє явище зі своїм неповторним обличчям [7, с. 313]. На дослідницькому рівні необхідно відділяти, наголошує Т. М. Попова, поняття регіональної історіографії як об'єкта вивчення від регіональної історіографії як результату пізнавального процесу [8].

Керівник Центру теоретико-методологічних проблем історичної регіоналістики НАНУ Я. В. Верменич зазначає, що «... регіональна історіографія України – це науковий напрям, який предметно досліджує закономірності становлення і розвитку історичної думки в певних, ustalених регіонах і процес дослідження регіональної специфічності», й тут же доповнює, що «... регіоналістика як науковий напрям щойно створюється і навіть на питання, що таке регіон, не має однозначної відповіді» [1, с. 249]. Досить актуально звучить заклик Я. В. Верменич «... відмежувати від регіональної історіографії, з одного боку, історіографію регіональних досліджень, а з другого – проблемну історіографію регіонів» [1, с. 253]. Проте ці заклики не вберегли від об'єднання такого роду досліджень під єдиною назвою «регіональна історіографія» та їх публікацій на сторінках «Регіональної історії України». До речі, створений при НАН України в 2006 р. Центр регіоналістики серед інших має за мету «дослідження основних закономірностей розвитку регіональної історіографії» [12], що можна розглядати (не беручи до уваги практичне втілення поставленого завдання) як факт інституціонального оформлення регіональної історіографії.

У сучасній вітчизняній науці роботи з регіональної історіографії у своїй більшості мають теоретичний характер і спрямовані на окреслення предметно-дисциплінарного поля дисципліни (за виключенням монографій Т. М. Попової [9] та О. І. Журби [4] з певними уточненнями, а також викладанням навчальних предметів з однойменною назвою у ДНУ ім. Олесь Гончара). Проте окрім теоретичних аспектів вітчизняні історики аналізують і деякі проблеми змістовного наповнення концепту «регіональна історіографія», серед яких можна виділити дві найбільш вагомі – це проблема історичного синтезу та власне історіографічного районування. Оскільки для регіонально-історичного підходу пізнання цілого є методологічним орієнтиром, то сам підхід, на думку Є. А. Чернова, є різновидом синтезуючого методу [10, с. 63].

Дійсно, перші спроби автора цих рядків застосувати регіональні підходи на практиці одразу продемонстрували необхідність застосування синтезу, а також складність реалізації цього завдання. Значне накопичення матеріалів із регіональної історіографії та майже повна відсутність спроб їх розгляду саме в такому ракурсі постійно ство-

рюють небезпеку для дослідника зануритись у той чи інший аспект (який, безсумнівно, може бути важливим та показовим), зупинитись на одній із десятків проблем регіонального історіографічного процесу, аналіз яких саме в сукупності (із виділенням специфічного та загального – для пізнання цілого) і є концептуальним завданням для дослідника регіональної історіографії.

Т. М. Попова відзначала, що «реконструкція» історії регіональної історіографії, яка здійснюється в результаті історіографічного синтезу, передбачає вивчення якнайширшого спектра проблем, таких як: структура проблематики історичних досліджень в регіоні, еволюція інфраструктури історичної науки в регіоні, роль університетських центрів в організації наукових досліджень та популяризації наукових знань, заснування архівних та бібліотечних фондів у регіоні; суспільний інтерес до історії у місцевому інтелектуальному середовищі, форми організації й діяльності істориків-аматорів, взаємозв'язок професійної науки із співтовариством дослідників-непрофесіоналів та ін. [8, с. 51].

Практично таке ж широке коло проблем дослідника порушила у своїй монографії з історії розвитку історіографії в Новоросійському університеті, у якій, проте, залишилась осторонь проблема окреслення кордонів досліджуваного регіону, його співвідношення з іншими регіонами і вписування його в певну цілісність [9].

Здається, теоретичні пошуки відповіді на запитання «що ж таке історіографічний регіон?» можуть бути нескінченними. Я. В. Верменич підкреслює, що регіоналістика на це запитання не має однозначної відповіді [1, с. 249]. Є. А. Чернов відзначає, що «регіон – це предмет пошуку для дослідника» [11, 42], а отже, актуальною є проблематика розробки критеріїв та принципів виділення регіонів.

Найбільш ґрунтовні дослідження з історіографічного районування належать О. І. Журбі, який пропонує використовувати самоідентифікацію еліти (соціальну, господарську, регіональну, мовнокультурну) як інструмент пошуку історіографічних регіонів, а також зважати на самосвідомість регіональних істориків, які «... певною мірою відображають історичну самосвідомість різних груп освічених кіл» [3, с. 55]. Автор наголошує на «ускладненості власне українського «історіографічного районування», яка визначається «... проблемністю однозначного районування власне «історичного», яке відзначалося нестабільністю, мінливістю, непогамовністю адміністративно-політичної, демографічної, культурно-релігійної, геополітичної, соціально-господарчої, нарешті освітньо-мовної ситуації на етнічно-українських землях» [3, с. 51].

Необхідно підкреслити, що, незважаючи на певні напрацювання теоретичного характеру, майже відсутні роботи, які б містили апро-

бацію регіональних підходів на практиці. Тож актуальною є перевірка концепту регіональної історіографії на конкретних матеріалах, одним із засобів якої може бути історичне моделювання. Так, автором даної статті була створена модель дослідження регіонального історіографічного процесу на основі власних напрацювань та розробок вищезгаданих дослідників (додаток). В основу розробки моделі було покладено широке розуміння регіонального історіографічного процесу, який розглядається як процес становлення та функціонування професійної історичної науки в контексті впливу регіональних соціокультурних факторів та інтелектуальних орієнтирів, а також процес поширення історичних знань відповідно до попиту на «історичне» в регіоні та особливостей регіональної самоідентичності та історичної пам'яті.

Розуміючи, що неможливо чітко й беззастережно окреслити територію історіографічного регіону, оскільки «історіографічне» в цьому випадку не територіальне, а осередкове» [3, с. 53], все ж вважаємо перспективним розгляд радіуса відцентрового культурного впливу та доцентрової віддачі від навколишніх територій як один із можливих критеріїв історіографічного районування. Відправними ж точками досліджень можуть стати університетські міста як осередки дисциплінарної організації історичної науки й центри поширення історичних знань та історичної культури.

Бібліографічні посилання

1. *Верменич Я.* Регіональна історіографія: зміст і структура поняття / Я. Верменич // *Історіограф. дослідження в Україні.* – Вип. 11. – К., 2002. – С. 249–256.
2. *Верменич Я. В.* Історична регіоналістика в Україні: теоретико-методологічні проблеми: автореф дис. ... д-ра іст. наук / Я. В. Верменич. – К., 2005.
3. *Журба О.* Проблеми історіографічного районування та пошуки регіональних ідентичностей / О. Журба // *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* – Вип. 2. – К., 2008. – С. 47–58.
4. *Журба О. І.* Становлення української археографії: люди, ідеї інституції / О. І. Журба. – Д., 2003.
5. *Колесник І.* Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія / І. Колесник // *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* – Вип. 1. – К., 2007. – С. 205–220.
6. *Колесник І. І.* «Регіональне» як чинник формування української національної історіографії / І. І. Колесник // *Зап. іст. ф-тета ОГУ.* – Одеса., 1995. – Вип. 1. – С. 66–79.
7. *Попова Т.* Історіографічний процес в регіональному измеренні: підходи і поняття / Т. Попова // *Історико-географічні дослідження в Україні: зб. наук. праць.* – Вип. 7. – К., 2004. – С. 290–324.
8. *Попова Т.* К аналізу регіональної історіографії: інституціональний похід / Т. Попова // *Регіональна історія України: зб. наук. ст.* – Вип. 1. – К., 2007. – С. 47–66.

9. *Попова Т. Н.* Историография в лицах, проблемах, дисциплинах: Из истории Новороссийского университета / Т. Н. Попова. – Одеса, 2007.

10. *Чернов Е. А.* Региональная история и историософия / Е. А. Чернов // Региональна історія України.: зб. наук. ст. – Вип. 2. – К., 2008. – С. 59–66.

11. *Чернов Е. А.* Региональная история: опыт теоретической интерпретации / Е. А. Чернов // Харків. історіограф. зб. – Вип. 8. – Х., 2006. – С. 38–48.

12. <http://www.history.org.ua/index.php?urlcrnt=projects/select.php&seriaName=regh>

ДОДАТОК

МОДЕЛЬ ДОСЛІДЖЕННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ІСТОРІОГРАФІЧНОГО ПРОЦЕСУ*

1. Соціокультурний та інтелектуальний простір регіону

- «радіус» культурного впливу центру регіону;
- специфіка регіонального простору;
- соціальний та етнічний склад населення, рід його занять, рівень міграцій;
- рівень грамотності та освіченості суспільства;
- характеристика місцевої інтелігенції;
- ціннісні орієнтири суспільства;
- ставлення громадськості до науки та просвіти.

2. Університетська історична наука

- чисельність викладачів та студентів факультету (динаміка);
- специфічні риси у викладанні та навчальній програмі;
- автохтонність місцевого цеху істориків;
- вклад приїжджих істориків у місцеву історіографію;
- типи істориків-професіоналів;
- наукові школи та місцеві традиції;
- найбільш розвинуті напрями історичної науки в даному регіоні;
- співпраця істориків регіону з виданнями різних рівнів (професійними та популярними, місцевими та центральними);
 - включення місцевих істориків до більш широких історіографічних кіл, наукові комунікації;
 - специфіка регіональної професійної історичної науки (тематика, методологія, колективний портрет історика даного регіону).

3. Товариства та установи, які проводили історичні дослідження

- Губернський статистичний комітет;
- Археологічні з'їзди;

- товариства історичного профілю (історико-філологічні, історичні, археологічні та ін.);
- Вчені архівні комісії;
- Наукові товариства (історичні секції);
- створення та функціонування музеїв.

4. «Неуніверситетські» історики в регіональному просторі

- типи «неуніверситетських» істориків;
- жанри робіт істориків-непрофесіоналів.

5. «Популярна» історія в регіоні

- ставлення громадськості до історії у даному соціокультурному просторі;
- історична література в місцевих бібліотеках;
- публічні й відкриті лекції з історичної тематики;
- взаємовідносини громадськості та місцевої корпорації істориків;
- історичні сюжети на сторінках місцевої преси;
- святкування ювілеїв та історичних дат у регіоні;
- історичні назви населених пунктів та вулиць, пам'ятники історичним діячам;
- приватне колекціонування;
- пожертвування та меценатство в галузі історичних досліджень;
- аматорські археологічні розкопки місцевого населення;
- історична складова фольклору (історичні пісні, легенди);
- особливості регіональної самоідентичності та історичної пам'яті.

Надійшла до редколегії 03.11.2011